

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

De toekomst van de politieke partij

Nº 216
april 2022

Hélène Landemore
Politici als groep
functioneren niet meer

Simon Otjes
Hoe partijfinanciering
de politiek kan verbeteren

Christopher Bickerton
De ideeënstrijd
verdwijnt uit de politiek

Op zoek naar democratie

DEMOCRATIE lijkt soms ver te zoeken. Politiek wantrouwen groeit door overheidsfalen en scheidslijnen. Populisme en extremisme timmeren aan de weg. De Tweede Kamer lijkt soms verworden tot een theater waar drama, dreigementen en provocatie de boventoon voeren. De politieke betrokkenheid daalt bovendien gestaag: minder dan drie procent van de stemgerechtigden is nog lid van een politieke partij.

Democratisch doemdenken is dan ook verleidelijk. Maar wie goed kijkt, ziet minstens zoveel mogelijkheden voor de democratie. Tijdens deze avond stellen we de vraag waar we de democratie van nu kunnen vinden: in de samenleving? In nieuwe partijen? In actiegroepen? Zien we de democratie aan het werk in klimaatmarsen, in rechtszaken, in burgerfora, of misschien wel in burgerlijke ongehoorzaamheid? Democratisch doemdenken is verleidelijk, maar wie de democratie echt kwijt denkt te zijn, moet misschien wel beter zoeken.

maandag 30 mei
De Balie — Amsterdam

aanvang 19.30 uur

Bijwonen? Zie voor meer informatie
vanmierlostichting.nl

Foto: Herman Wouters

De toekomst van de politieke partij

Lange tijd vormden politieke partijen de belangrijkste schakel tussen mensen en het bestuur. De gevestigde partijen van de twintigste eeuw vullden een vertegenwoordigende functie in de democratie. Ze mobiliseerden de samenleving en brachten de belangen van verschillende groepen samen. Die belangen vertaalden ze naar politieke keuzes en publiek beleid. Uit hun achterban selecteerden de partijen bovendien kandidaten die ze geschikt achtten voor politieke posities of het openbaar bestuur – de procedurele functie van partijen binnen een democratie.

Tegenwoordig verkeren politieke partijen in zwaar weer. Partijleden vormen een steeds kleiner en minder representatief gezelschap. Kunnen partijen uit een dergelijk beperkt bestand wel voldoende geschikte politieke leiders en bestuurders rekruteren? Fondsenwerving en hoge particuliere giften maken nu ook hun opmars in de Nederlandse politiek. Vragen zulke nieuwe verhoudingen niet om een nieuwe regulering van politieke partijen? Als klap op de vuurpijl verbreekt het partijstelsel en neemt de polarisatie onder kiezers toe. Slagen politieke partijen er vandaag nog wel in om de belangen van verschillende groepen in de maatschappij te vertalen naar politieke ideeën?

In deze *Idee* laten toonaangevende denkers uit binnen- en buitenland hun licht schijnen over de toekomst van de politieke partij. Ze maken vergelijkbare analyses van het disfunctioneren van partijen, maar zoeken in verschillende richtingen naar oplossingen. Voor Hélène Landemore (Yale University) rest partijen slechts nog zonder machtsas-

piratie een toekomst als ‘plek voor reflectie’. Partijen moeten een visie ontwikkelen in het belang van de burgers, maar ‘dat gebeurt niet meer’. ‘In plaats daarvan gaat het alleen nog maar om winnen en toegang tot de macht.’ De oplossing ligt volgens haar in een nieuw democratisch systeem, waarin burgers persoonlijk en rechtstreeks wetten en regels kunnen vaststellen. Julia Cag  (Sciences Po) en Christopher Bickerton (Cambridge University) pleiten voor radicale democratisering van politieke partijen om de vertegenwoordigende functie van politieke partijen nieuw leven in te blazen. Te beginnen bij de partijfinanciering, aldus Cag , en de positie van lokale partijactivisten, aldus Bickerton.

Als de auteurs in deze editie  en gezamenlijke boodschap zouden hebben, dan is het wel dat politieke partijen een cruciale fase in hun ontwikkeling doormaken. Ze blijven niet staan bij de retoriek dat de democratie en politieke partijen in ‘crisis’ zouden verkeren, maar doen voorstellen voor het noodzakelijke onderhoud aan de huidige democratische infrastructuur. De roep om van de politiek weer een ideeënstrijd te maken weerklinkt daarbij het sterkst.

Over politiek als ideeënstrijd gesproken: tijdens de pandemie heeft de volksvertegenwoordiging lange tijd buitenspel gestaan in de besluitvorming. Politieke partijen leken bovendien liever de discussie met elkaar aan te gaan over wie ‘de waarheid’ over het te voeren beleid in pacht had – ‘de wetenschap’ uit technocratisch perspectief; ‘het volk’ uit populistisch perspectief – dan over de vraag hoe we vrijheid vorm willen geven. Daarop in deze *Idee* de broodnodige ideologische reflectie in de vorm van een speciaal dossier over de besluitvorming met betrekking tot COVID-19.

Afke Groen
hoofdredacteur *Idee*
afke.groen@d66.nl

thema

De toekomst van de politieke partij

Foto: Herman Wouters

06
Hélène Landemore
‘Politici als groep functioneren niet meer’
interview

21
Historisch perspectief op partijorganisaties

30
Naar andere politieke spelregels

54
Uitdagingen van partijen in de 21ste eeuw

30
Julia Cag 
‘Hoe geld de politiek vormt en wat we daaraan moeten doen’
interview

54
Christopher Bickerton
De ideeënstrijd verdwijnt uit de politiek
interview

De toekomst van de politieke partij

06 'Politici als groep functioneren niet meer'

interview **Hélène Landemore**

14 De partij is dood, leve de partij!

door **Martijn Visser**

Historisch perspectief op partijorganisaties

21 Vroeger was alles beter

door **Anne Heyer**

25 Van ontploffen tot reguleren: de visie van D66 op partijregulering

door **Joris Gijzenbergh**

Naar andere politieke spelregels

30 'Hoe geld de politiek vormt en wat we daaraan moeten doen'

interview **Julia Cagé**

36 Hoe partijfinanciering de politiek kan verbeteren

door **Simon Otjes**

41 Voer een democratisch verlov in

door **Mark Bovens**

44 Hoe wordt de politieke partij weer een plek voor ontmoeting en nieuwsgierigheid?

door **Kristof Calvo**

48 Zo blijft de politieke partij bestaan

door **Rudi Nieuwenhoven**

De uitdagingen van partijen in de 21ste eeuw

54 De ideeënstrijd verdwijnt uit de politiek

interview **Christopher Bickerton**

61 De valse belofte van de digitale partij

Boekrecensie door **Laura de Vries & Luc Brouwers**

64 Welke plaats hebben politieke partijen nog in de meerlagige democratie van de 21e eeuw?

door **Wouter Wolfs & Gilles Pittoors**

Bespiegelingen op de pandemiepolitiek

70 Democratie en grondrechten tijdens de pandemie

door **Ingrid Leijten**

76 Over grote stappen snel thuis, maar snel thuiskomen is een illusie

column **Wieke Paulusma**

78 Pandemiebeleid moet uitgaan van een actieve samenleving

door **Gerard Adelaar**

82 De tweedeling door 2G

column **Martijn Leisink**

84 Een partij die iedereen vrij laat maar niemand laat vallen, wil geen coronapas

door **Josette Daemen**

98
COVID-19
bijlage

98
Els Borst:
Pionier in
de politiek

boekrecensie

Buiten het thema

90 Klimaatinkomen koppelt klimaatbeleid met sociale rechtvaardigheid

ingezonden brief **Christiaan Alofs**

93 Waarom zouden we een stad slim willen maken?

door **Niels Back**

98 Els Borst: Pionier in de politiek

boekrecensie **Liang de Beer**

104 Zo groen als gras

column **Jasper Zuure**

Hélène Landemore is pleitbezorger van een democratisch systeem waarbij burgers de bevoegdheid krijgen om persoonlijk en rechtstreeks de wetten en regels vast te stellen die hen besturen. Het belangrijkste kenmerk van 'haar' concept is de *open mini-public* waarbij een willekeurig gekozen groep burgers samenkomt om te debatteren en besluiten te nemen over kwesties van algemeen belang. Landemore, recentelijk van Yale University in Oxford aangekomen, spreekt met *Idee* en legt, met passie en geduld, haar concept uit voor een 'open democratie'. Een systeem dat in haar ogen het beste en meest rechtvaardige is voor alle burgers.

Interview door Cécile Insinger

'Politici als groep functioneren niet meer'

Wanneer ben je begonnen met het ontwikkelen van het concept van een 'open democratie'? 'Het is een lang proces geweest; ik bestudeer de democratie al vijftien jaar. Eerst geloofde ik in het gangbare verhaal: over de heropleving van de democratie in de achttiende eeuw en dat de huidige vorm van democratie superieur is aan de Griekse vorm van rond 550 voor Christus die wij als 'exclusief' beschouwen. In de oude Griekse filosofie was de ongelijkheid van mensen de norm. In het huidige democratische systeem worden alle burgers als gelijken beschouwd en is de democratische structuur 'inclusief', met inbegrip van bijvoorbeeld vrouwen, de lagere sociaaleconomische klassen, etnische en religieuze minderheden.'

interview Hélène Landemore

Hélène Landemore is hoogleraar politieke wetenschappen aan Yale University. In haar boek *Open democracy: Reinventing popular rule for the 21st century* (2020, Princeton) bespreekt ze de voordelen, maar noemt ze ook de zwakke punten van haar concept van een 'open democratie'.

‘Zelfs als je een veelheid aan partijen hebt, dan zijn verkiezingen een fundamenteel ongelijke manier om macht te verdelen’

Groepsfoto van deelnemers aan de *Convention Citoyenne pour le Climat*

‘Op een zeker moment las ik literatuur over ‘collectieve intelligentie’, een proces waarbij individuen samenkomen om hun kennis en vaardigheden met elkaar te delen om maatschappelijke problemen beter op te kunnen lossen. Gezamenlijk weten en kunnen wij meer dan alleen. Als je het leven van vrouwen of van arme mensen wilt verbeteren, dan moet je horen wat zij willen, en je moet het van hen zélf horen. Wanneer men alleen vertrouwt op de uitkomst van verkiezingen, dan blijft er een grote kloof bestaan tussen de mensen die het land besturen en de mensen wiens levensomstandigheden je probeert te verbeteren.’

Besef je dat het politieke landschap in Nederland anders is dan in de Verenigde Staten, of zelfs in Frankrijk? Wij hebben hier zeventien politieke partijen. ‘Zelfs als je een veelheid aan partijen hebt, dan zijn verkiezingen een fundamenteel ongelijke manier om macht te verdelen. Je zult nooit iemand die erg verlegen is of een dakloze aan de macht krijgen of een verkiezing laten winnen. Of een oudere, gepensioneerde vrouw, of iemand die op het autisme spectrum zit. De situatie in Canada of Nederland is misschien beter dan in de VS, maar met het kiesstelsel stuit je nog steeds op de grenzen van de machtsverdeling.’

‘Ik heb het met eigen ogen gezien, bij de *Convention Citoyenne pour le Climat* [dat in Frankrijk werd gehouden van oktober 2019 tot en met juni 2020, red.]. Een wat verlegen, oudere vrouw die stotterde deed haar zegje tijdens de derde sessie van de Conventie. Tijdens deze sessies werd niet gewacht tot iemand het woord nam, iedereen werd verzocht iets te zeggen, dus toen het haar beurt was om te spreken, nam zij het woord. Het

was erg ontroerend. Haar aanwezigheid op de Conventie was het gevolg van de zogenaamde ‘willekeurige’ selectiemethode die werd toegepast. Daardoor namen mensen deel aan dit debat die daar normaliter niet zouden zijn. De volledige *Convention Citoyenne pour le Climat* besloeg zeven sessies, gedurende zeven weekends. Op de allereerste zitting overheerste bij de deelnemers het gevoel van wantrouwen, hoewel men ook wel hoopvol was. Ik was erbij als waarnemer, het was goed te merken. Tijdens de derde sessie vond er echter een vrij dramatische ommekeer plaats. Er ontstond een sfeer van wederzijds vertrouwen, van enthousiasme en zelfs van opwinding. Het gevoel van wantrouwen verdween.’

Dit politieke experiment van een burgerconventie over het klimaat in Frankrijk, de hele organisatie, het selectieproces, al het personeel, dat moet heel wat tijd en geld gekost hebben? ‘Natuurlijk is dat zo. Honderdvijftig burgers namen er aan deel. Zij werden allemaal betaald en hun onkosten werden gedekt. Alhoewel ik denk dat veel betrokkenen gratis hebben gewerkt, zoals de vele deskundigen die door de burgers werden geraadpleegd bijvoorbeeld. De totale kosten bedroegen ongeveer zes miljoen euro. Waarom vinden wij dat democratie niets zou mogen kosten? Onze democratie is toch iets waard, wij moeten daar juist in investeren. Bovendien, mensen werken steeds minder, banen verdwijnen. Het geeft het leven van veel mensen weer zin als zij in staat blijken te zijn om hun eigen lot te bepalen. Men zou hen, na hun deelname, een diploma of ‘democratische punten’ kunnen geven die hen, bijvoorbeeld, een belastingvermindering zou kunnen opleveren. Bovendien leert men van de deelname aan deze bijeenkomsten, men ontwikkelt een zekere *knowhow* en leert vaardigheden. Dankzij deze ervaring zouden degenen die deelnemen aan debatten en discussies bij eventuele toekomstige vergelijkbare bijeenkomsten kunnen meehelpen in de organisatie. Na afloop van deze Conventie waren de deelnemers enthousiast dat zij onderdeel waren geweest van deze zogenaamde ‘beraadslagingen’. Voor een groot aantal van hen was het de spannendste ervaring van hun leven. Zij waren in de gelegenheid gesteld om andere mensen met een volledig andere achtergrond te ontmoeten en met hen van gedachten te wisselen. Die gelegenheid krijgen ze anders nooit en te nimmer.’

‘Wat de hoeveelheid tijd betreft: deze nationale conventie heeft de deelnemers zeven weekends van hun leven gekost. Men zou ook op kleinere schaal een vorm van burgeroverleg kunnen houden, bijvoorbeeld in gemeenten. Dat zou minder tijd en geld kosten. Burgemeester Anne Hidalgo van Parijs geeft Parijzenaren elk jaar de mogelijkheid om te stemmen over gemeentelijke investeringen, het zogenaamde *Budget Participatif*. Onlangs heeft zij ook een *Conseil de Paris* opgericht waarin 163 willekeurig gekozen burgers zitting hebben om het gemeentelijk beleid mee te helpen sturen en vormen.’

Hoe zit het met mensen die niet echt van de schijnwerpers houden? Hoe zou je juist hen ervan kunnen overtuigen om ook deel te nemen aan een burgervergadering? ‘Deze mensen zouden inderdaad geneigd kunnen zijn te weigeren. Het is, denk ik, geen goed idee om deelname verplicht

‘Onze democratie is toch iets waard, wij moeten daar juist in investeren’

te stellen, daarvoor is het *engagement* te groot. Toch moet men proberen hen te overtuigen om eraan deel te nemen. Door hun nieuwsgierigheid te prikkelen, door hen te betalen voor hun tijd en eventueel voor hun kinderopvang. Voor veel mensen uit de kleinere plattelandssteden is het heel aantrekkelijk om naar de grote stad te komen en daarvoor betaald te krijgen. Door daaraan mee te doen, krijgen zij toegang tot een nieuwe wereld.'

Vind je dat politieke partijen eigenlijk afgeschaft zouden moeten worden?

'Er zitten nog steeds goede mensen in de politiek. Maar ook al zijn de persoonlijke bedoelingen goed, politici als groep functioneren niet meer. Ik denk dat politieke partijen zijn geëvolueerd tot verenigingen voor gelijkgestemden, maar ik betwijfel of zij zouden moeten dienen als toegangspoort tot de macht. Partijen moeten ernaar streven om een visie te ontwikkelen in het belang van de burgers en om die visie vervolgens in de publieke ruimte ter discussie te stellen. Dat gebeurt niet meer. In plaats daarvan gaat het alleen nog maar om winnen en toegang tot de macht, veel verheffender dan dat is het eigenlijk niet. Als je die machtsaspiratie wegneemt, dan zouden de partijen weer een plek kunnen worden voor reflectie en visievorming.'

'Wat ik zou willen is de kiesstelsels zodanig verbeteren dat de wetgevende macht weer bij de burgers komt te liggen. Nu worden we geregeerd door gekozen elites enerzijds en technocraten en bureaucraten anderzijds. Ik denk dat we ook de bureaucratieën moeten hervormen. De macht moet gelijkmatiger verdeeld worden. We moeten democratiseren en de-oligarchiseren.'

Wat zouden wij in Nederland moeten doen? 'Iets wat Frankrijk nog niet heeft durven doen, maar de Duitse gemeenschap in België wel: creëer een permanent orgaan van willekeurig gekozen mensen en geef hun de macht om de wetgevende agenda vorm te geven. Voeg dus een extra speler aan het democratische stelsel toe die de diversiteit van de mensen in het land vertegenwoordigt. Een mengvorm van de bestaande modellen met 'mijn' model van de *open mini-public*. Selecteer, zeg, driehonderd willekeurig gekozen burgers, voor een periode van één jaar. Laat hen de agenda bepalen en beslissen welke nationale kwesties moeten worden aangepakt. Dit zou een volledig betaalde baan zijn. Als je ze langer zou laten aanblijven dan één jaar, dan zou je ervoor moeten waken dat zij niet tot 'reguliere' politici worden met alle risico's van dien.'

Hoe zouden we deze mensen selecteren? 'Door middel van een zogenaamde gestratificeerde aselecte steekproeftrekking, om die categorieën van de bevolking te krijgen die men opgenomen wil zien, bijvoorbeeld gecategoriseerd naar geslacht, geografische herkomst, leeftijd, opleidingsniveau en sociaaleconomische achtergrond. In Frankrijk had men voor de *Convention Citoyenne pour le Climat* een adviesbureau ingehuurd dat een algoritme gebruikte om willekeurige telefoonnummers te genereren. Deze mensen werden vervolgens opgebeld en gevraagd of zij bereid waren deel te nemen en als zij daarmee instemden, werden ze gevraagd leeftijd, geslacht, adres enzovoort op te geven. Deze verzamel-

'De macht moet gelijkmatiger verdeeld worden. We moeten democratiseren en de-oligarchiseren'

de data werden dan in aparte ‘emmers’ gedeponerd en later werden de namen dan weer uit die emmers geplukt om de uiteindelijke willekeurig gekozen groep te vormen. Het is misschien geen ideale methode, maar het genereert zeker meer diversiteit dan de selectie van partijleden die na een verkiezing een Kamerzetel krijgen.’

Foto: Herman Wouters

In de open mini-public krijgen de deelnemers, de willekeurig gekozen burgers die elk jaar rouleren, niet alleen de bevoegdheid om de agenda te bepalen, maar ook om wetsvoorstellen te initiëren en daarover te beslissen. Kunnen deze deelnemers ooit ter verantwoording worden geroepen voor hun daden en besluiten? ‘Het is waar dat in het lottocratische systeem de mensen niet op de traditionele manier ter verantwoording kunnen worden geroepen omdat zij maar een korte periode in de assemblee zitten en geen individuele verantwoording aan het publiek kunnen afleggen. Toch wekt de groepsdruk en het normale verantwoordelijkheidsgevoel een gevoel van plichtsbesef bij de leden, zoals dat bijvoorbeeld ook bij juryleden in het Angelsaksische rechtssysteem het geval is. Misschien dat er een Ethische Commissie aangesteld zou kunnen worden die toezicht houdt op het functioneren van de assemblee en die alert is op signalen van mogelijke corruptie.’

Ik dacht eerder aan onbekwaamheid dan aan corruptie. Deze willekeurig gekozen burgers zijn misschien slecht toegerust voor de taak die hun wordt opgedragen. ‘Er zijn methoden om dergelijke risico’s te minimaliseren. Bijvoorbeeld door het proces te vertragen en zich van de goedkeuring van de bevolking te verzekeren door middel van een referendum.

‘Creëer een permanent orgaan van willekeurig gekozen mensen en geef hun de macht om de wetgevende agenda vorm te geven’

Dat is wat er in Ierland is gebeurd met de kwestie van het verwijderen van de strafbaarstelling van abortus in de Grondwet. Het voorstel voor een grondwetsherziening met betrekking tot abortus werd ingediend door een willekeurig gekozen burgervergadering van 99 mensen, het parlement schreef vervolgens een landelijk referendum uit over dat voorstel. Vervolgens werd het wijzigingsvoorstel voor de Grondwet in juni 2018 door 67 procent van de natie goedgekeurd.'

'Mensen maken nu eenmaal fouten, dat is in een democratisch systeem niet anders. In een open democratie zou het echter veel gemakkelijker en sneller mogelijk moeten zijn om gemaakte fouten te herstellen. Als een wet niet werkt zoals hij bedoeld was, dan kunnen burgers zelf het initiatief nemen tot een herziening van die wet via een *open mini-public*. Als zij genoeg handtekeningen verzamelen, kunnen zij besluiten de wet te herzien. Ze hoeven niet vier jaar te wachten tot er iets verandert.'

Wie moet besluiten dat een wet überhaupt moet worden herzien? 'Dit zou een taak kunnen zijn voor de politieke partijen; het in de gaten houden van de deugdelijke werking van wetten. Aangezien politieke partijen geen toegang meer hebben tot de macht – er zijn geen verkiezingen in mijn systeem – zouden zij kunnen optreden als aanjagers van de debatten in het publieke domein, het overtuigen van de burgers en het verzamelen van handtekeningen. Het is waar dat je leden van een assemblee niet kunt ontslaan op dezelfde manier als wij nu soms onze politici

ontslaan. De verantwoordingsmechanismen zijn anders. In Athene werden de leden van de Raad van Vijfhonderd aan het eind van hun ambtstermijn gecontroleerd en als er onregelmatigheden waren begaan, werden zij gestraft en beboet, soms werden zij zelfs uit de gemeenschap verstoten. Ik denk dat wij van de oude Grieken kunnen leren.'

Denk je dat technologie een rol zal spelen bij het bevorderen van een open democratie? 'Ja, hopelijk wel, als er op de juiste manier gebruik van wordt gemaakt. We zouden in staat moeten zijn om veel meer online beraadslagingen te organiseren bijvoorbeeld. Ik kan je twee voorbeelden geven. Het eerste is dat van Taiwans minister van Digitale Technologie, een echte visionair. Zij creëerde digitale instrumenten en platforms waarop zij de gemeenschap de gelegenheid gaf te discussiëren en beslissen over wat te doen aan de problemen die Airbnb veroorzaakte voor de lokale hotels en de problemen die Uber veroorzaakte voor de lokale taxi's. Zij loste het op, en nog relatief snel ook, door via deze online platforms contact te leggen met het publiek. Taiwan heeft een bevolking van 27 miljoen mensen.'

'Mensen maken nu eenmaal fouten, dat is in een democratisch systeem niet anders. In een open democratie zou het echter veel gemakkelijker en sneller mogelijk moeten zijn om gemaakte fouten te herstellen'

‘Het tweede, recente, voorbeeld is Chili. In maart 2020 heeft de Chileense regering een burgersvergadering van vierhonderd mensen georganiseerd om drie dagen lang online te discussiëren over pensioenen en de nationale gezondheidszorg. Om de discussie tussen vierhonderd afgevaardigden te modereren werd de hulp ingeroepen van James Fishkin en zijn team van het *Center of Deliberative Democracy* van Stanford University in Californië. Fishkin had een algoritme voor kunstmatige intelligentie ontwikkeld om online discussies te modereren. Zowel in kleine groepen als in een plenaire vergadering. Dit systeem beheerde de spreektijd van de mensen op een volledig objectieve wijze, we weten dat menselijke moderators soms bevooroordeeld kunnen zijn en bovendien vrij duur zijn. Artificiële intelligentie deed dit gratis – het was een groot succes.’

Zou een open democratie, of aspecten ervan, ook moeten worden toegepast op de instellingen van de Europese Unie? ‘De Europese Unie is gebaseerd op een technocratisch en bureaucratisch model. Om eerlijk te zijn ziet het er niet goed uit. Het is een ondoorzichtige megastructuur, met een vrij zwakke legitimiteit. Dat gezegd hebbende, denk ik dat de jongere generatie Europese parlementsleden, onder invloed van wat er in Griekenland en met Brexit is gebeurd, een en ander probeert te veranderen. Op dit moment is de Conferentie over de Toekomst van Europa aan de gang, die wellicht is gemodelleerd naar Macrons’ *Grand D bat National*. Ik denk dat weinig mensen dit weten, domweg omdat te weinig mensen geïnteresseerd zijn in de Europese politiek. Alle Europese burgers hebben de mogelijkheid om het online te volgen, deel te nemen aan de discussie en kwesties aan te dragen die zij belangrijk vinden. Dit is een goede zaak en hopelijk zal Europa zich langzaam beginnen open te stellen voor zijn burgers.’ ¹

Je noemt een groot aantal landen en steden over de hele wereld waar bepaalde vormen van open democratie al zijn of worden toegepast. Brazilië, IJsland, Canada en Frankrijk om er maar een paar te noemen. Ben je optimistisch over de koers die jouw concept zal volgen? ‘Alle mensen die hebben deelgenomen aan een of andere vorm van open democratie en aan wie achteraf wordt gevraagd of zij in de toekomst weer zouden deelnemen, antwoorden dat zij willen blijven deelnemen aan politieke participatie. Sommigen zelfs door hun eigen vereniging op te richten. Ik denk dat het een transformerende ervaring is, dus ja, ik denk dat dit concept zal blijven aanslaan.’ ●

‘Ja, ik denk dat dit concept zal blijven aanslaan’

¹ | Voor meer informatie, zie www.futureu.europa.eu

Cécile Insinger
is freelance redacteur,
beëdigd vertaler
Engels en redactielid
van *Idee*.

Partijen worden sinds jaar en dag verweten ondemocratisch, corrupt, elitair, polariserend en onrepresentatief te zijn. Is deze kritiek terecht? Dit artikel geeft een overzicht van de ontwikkeling van de politieke partij, bekijkt welke problemen de partij nu parten spelen, en of de partij nog toekomst heeft in onze democratie.

Door Martijn Visser

Politiek & kritiek

De partij is dood, leve de partij!

D66 is deels een product van kritiek op de politieke partij. De auteurs van het *Appèl* moesten 'helaas' concluderen dat zij alleen wat konden doen aan de 'ernstige devaluatie' van de democratie door een politieke partij op te richten. Uit alles spreekt dat zij dat liever niet hadden gedaan. 'Wij zijn geen politici', zo drukten ze de ongeruste lezer op het hart. Hans van Mierlo stelde het liefst ieder jaar het bestaansrecht van D66 ter discussie, want wanneer het systeem tot 'ontploffing' was gebracht kon de partij zich beter opheffen. Aan de politieke partij kleefde voor deze bestormers van het bestel de weinig revolutionaire connotatie van een gezapig conformisme. De partij leek vooral een noodzakelijk kwaad.

Partijkritiek is van alle tijden, maar de partij zelf heeft wel degelijk vele gedaantewisselingen ondergaan. Deze ontwikkeling is uitgebreid beschreven in de literatuur. ¹ De hedendaagse democratie is ondenkbaar zonder politieke partij, maar dat is niet altijd zo geweest. De negentiende-eeuwse liberalen die het Nederlandse politieke bestel vormgaven, zagen het parlement vooral als een verzameling van onafhankelijke vertegenwoordigers. Zij zouden op grote afstand van het volk moeten staan om als een 'aristocratie des verstands' het algemeen belang te kunnen dienen: 'Een vrijgekozen volksvertegenwoordiging [...] zonder eenigen band met de kiezers', aldus Thorbecke. ² Partijdigheid werd daarom lange tijd gezien als politieke doodzonde. Het zou de politicus corrumperen en de maatschappij verdelen. Niet voor niets schittert de partij nog altijd door afwezigheid in onze Grondwet: in theorie kan de democratie prima zonder.

1 | Zie bijvoorbeeld Richard Katz & Peter Mair (1995) 'Changing models of party organization and party democracy,' *Party Politics*, 1(1), 5-28; André Krouwel (2012) *Party transformations in European democracies*, State University of New York Press; Gijs Schumacher (2017) 'The transformation of political parties.' In Philip van Praag (red.) *Political science and changing politics*, Amsterdam University Press, p. 163-178.

2 | Geciteerd in Ruud Koole (2021) *Twee pijlers: Het wankele evenwicht in de democratische rechtstaat*, Prometheus 2021, p. 103.

Foto: Herman Wouters

Van kaderpartij naar kartelpartij

Maar de praktijk is altijd anders dan de theorie. Al in de beginjaren van de parlementaire democratie ontstonden vrij snel losse samenwerkingsverbanden. Dit waren 'kaderpartijen' van notabelen met eenzelfde visie op het algemeen belang – liberaal, confessioneel, conservatief – die bij elkaar steun zochten in het parlement, maar daarbuiten weinig waren georganiseerd. Dit veranderde definitief met de uitbreiding van het kiesrecht. Grote groepen burgers ontwikkelden een politiek bewustzijn en konden worden gemobiliseerd om te stemmen. Het resultaat was de massapartij: goed georganiseerde verenigingen met een grote en actieve ledenbasis, een duidelijke ideologische afbakening en stevig geworteld in de maatschappij via aanverwante organisaties. Deze partijen opereerden niet langer in naam van het nationale belang, maar vertegenwoordigden een deelbelang van de samenleving.

Vanaf de jaren 1960 beweegt de politieke partij zich echter weer van de maatschappij richting de staat. De ontzuiling van de samenleving, de opbouw van de verzorgingsstaat, de ontwikkeling van de massamedia en de politieke en sociale verworvenheden van het moderne individu maakten dat de duidelijk gedefinieerde sociaalmaatschappelijke basis van de massapartij wegviel. Nu het traditionele electoraat was vervaagd, ontwikkelden partijen zich tot zogeheten 'catch-all partijen'. Zij zagen zich genoodzaakt zoveel mogelijk groepen in de samenleving aan te spreken. Deze focus op electoraal gewin gaat hand in hand met een afzwakking van het ideologische karakter van de partij: hoe onbepalder het programma hoe meer mensen zich erin kunnen vinden. Niet langer 'principe-gedreven'

Partijkritiek is van alle tijden, maar de partij zelf heeft wel degelijk vele gedaantewisselingen ondergaan

maar 'electoraal-gedreven' wint de op campagne gerichte politieke *partij* zo aan belang, ten koste van de op participatie en representatie gerichte politieke *vereniging*.

Omdat partijen hun actieve ledenbasis zagen slinken en hun campagne-budgetten zagen groeien, werden de contributiegeden steeds ontoereikender voor de financiering van de partij. Het gevolg was een groeiende afhankelijkheid van overheidssubsidie, die de laatste decennia enorm is toegenomen: van 180.00 euro in 1972, naar 5 miljoen euro in 1999, naar 17 miljoen euro in 2017.³ Partijen raakten hierdoor steeds meer gehecht aan de staat en steeds minder afhankelijk van hun leden, die hun invloed daardoor zagen afnemen. Politicologen als Richard Katz en Peter Mair hebben erop gewezen dat deze trend zich vanaf de jaren 1980 en 1990 heeft doorgezet in de richting van zogenaamde kartelpartijen, die niet langer een schakel zijn tussen burger en bestuur, maar zelf onderdeel zijn geworden van de staat. Net als andere overheidsfuncties verlenen deze partijen 'een dienst' aan de kiezer door 'verantwoordelijkheid te nemen' voor het bestuur. Als regeringspartij of als 'constructieve oppositie' vertegenwoordigen ze niet primair de burger maar het overheidsbeleid. De focus van deze partijen ligt op technocratisch bestuur, doelmatig beleid, en behaald resultaat, waardoor ze steeds meer op elkaar gaan lijken. Ontworteld zweeft de partij zo mee met de kiezer, die daardoor feitelijk steeds minder te kiezen heeft.

Het functieverlies van de moderne partij

De gedaanteverwisseling van de politieke partij – van notabelenpartij, massapartij, *catch-all* partij naar kartelpartij – heeft verregaande gevolgen gehad voor de *functies* van de partij in het maatschappelijke en politieke speelveld. Grofweg zijn er drie functies te onderscheiden. Ten eerste heeft de partij een rekruteringsfunctie in zoverre ze verantwoordelijkheid draagt voor de werving en selectie van volksvertegenwoordigers en kandidaten voor politiek bestuur. Ten tweede heeft de partij een programmeringsfunctie waardoor de partij een ideologisch profiel uitdraagt dat de relevante belangen en waarden verenigt in een visie op de samenleving. Ten derde heeft de partij een mobilisatiefunctie door maatschappelijke problemen te agenderen, kiezers te engageren voor de politiek en burgers te socialiseren binnen het verenigingsleven. De partij vormt zo idealiter de verbindende schakel tussen burger en bestuur.

Sinds de politieke partij zich heeft ontwikkeld van een maatschappelijk gewortelde vereniging naar een semi-overheidsorgaan is er sprake van functieverlies op alle drie de fronten. Allereerst hebben politieke partijen steeds meer moeite om geschikte kandidaten te vinden voor politieke ambten, in het bijzonder op lokaal en regionaal niveau. Omdat nog maar 2,8 procent van de kiesgerechtigden lid is van een politieke partij en een zeer klein aantal daarvan daadwerkelijk actief is, wordt de spoeling steeds dunner. Dit heeft simpelweg tot gevolg dat sommige lokale afdelingen door een gebrek aan kandidaten niet meer mee kunnen doen met de verkiezingen. Bovendien verschijnen steeds vaker dezelfde mensen in publieke en politieke functies, wat de legitimiteit van het bestuur niet ten goede komt.

³ | Eindrapport van de Evaluatie- en adviescommissie wet financiering politieke partijen, 2018.

**Steeds vaker
verschijnen
dezelfde men-
sen in publieke
en politieke
functies, wat
de legitimiteit
van het bestuur
niet ten goede
komt**

In hun concurrentie om de zwevende kiezer en met hun focus op pragmatisch bestuur zijn de gevestigde partijen in ideologisch opzicht steeds meer op elkaar gaan lijken. In de beeldvorming wordt onderlinge rivaliteit graag breed uitgemeten, maar daarachter schuilt vaak het narcisme van de kleine verschillen. Herkenbare, principe-gedreven politiek is zeldzaam geworden en de partij biedt nauwelijks nog ideologische houvast aan de kiezer. Ook de programmeringsfunctie heeft daardoor aan belang ingeboet. De cijfers van het Nationaal Kiezersonderzoek 2021 zijn hiervoor illustratief: 44 procent van de kiezers zag weinig tot geen inhoudelijke verschillen tussen partijen.⁴ Deze nivellering werkt politiek extremisme in de hand. Kiezers die echt wat willen kiezen wijken immers sneller uit naar de radicale flanken, waar wel nog een alternatief op de status quo wordt geformuleerd.

Ook als het gaat om mobilisatie, communicatie en socialisatie van de kiezer zien we dat de partij steeds slechter presteert. Het directe contact tussen kiezers en politici neemt toe door het gebruik van sociale media, waardoor de verbindende schakel van de partij wegvalt. Door lage ledenaantallen en vergrijzende afdelingen is de partij als politieke vereniging steeds minder functioneel. Net als veel andere verenigingen hebben partijen moeite met de toegenomen individualisering en informalisering van het sociale leven. Bovendien maakt de burger steeds vaker gebruik van andere maatschappelijke verbanden om zich te organiseren, te lobbyen en problemen te agenderen. Denk aan Extinction Rebellion, Stichting Urgenda, of Kick Out Zwarte Piet. Deze actiegroepen leveren weliswaar geen politici, maar in vergelijking met hun daadkracht en zichtbaarheid lijken klassieke partijen haast rudimentaire organen uit andere tijden.

Nieuwe ontwikkelingen en uitdagingen

Natuurlijk zien de partijen deze ontwikkelingen niet lijdzaam aan. In zijn oratie over de toekomst van de politieke partij onderscheidt Gerrit Voerman drie reacties het functieverlies van partijen. Ten eerste, een sterk toegenomen professionalisering van de partijorganisatie en de campagne om meer kiezers aan te trekken. Ten tweede, een toegenomen democratisering om de partij aantrekkelijker te maken voor leden en mensen die lid willen worden. En ten derde, een toegenomen permeabilisering van de partij – wat wil zeggen dat de grens tussen partij en samenleving vervaagd. In het bijzonder de rekrutering van personeel en kandidaat-politici vereist in veel gevallen niet langer het partijlidmaatschap; evenmin is dit het geval voor iedereen die betrokken is bij ideologische verdieping. Aan deze drie reacties zou ik nog een vierde toevoegen, namelijk de verpersoonlijking van de partij. Via sociale media communiceert de partij op steeds informelere en directere manier, om zo de drempel voor betrokkenheid laag te houden en onderdeel te worden van de sociale leefomgeving van kiezers en leden.

Het samenspel van deze ontwikkelingen luidt volgens sommigen een volgende fase van de partijevoluitie in: de digitale partij of de 'platformpartij'.⁵ Deze partijen hebben vaak een heel losse organisatievorm die

4 | Nationaal Kiezersonderzoek (2021) *Versplinterde vertegenwoordiging*, p. 50.

5 | Zie de boekrecensie van Paolo Gerbaudo, *The digital Party: Political organisation and online democracy* door Laura de Vries en Luc Brouwers in deze editie van *Idee*.

44 procent van de kiezers zag weinig tot geen inhoudelijke verschillen tussen partijen

primair is geënt op de digitale infrastructuur van sociale media als Twitter, Facebook, Instagram, Telegram en WhatsApp. Onder de belofte van directe democratie en participatie communiceren de politici via deze kanalen intern of extern met hun achterban. Zo maken leden plaats voor volgers. Vaak breidt deze communicatie zich bovendien uit naar speciaal opgezette participatieplatforms of zelfs eigen omroepen. Bekende voorbeelden zijn de Italiaanse Vijfsterrenbeweging, het Spaanse Podemos en allerhande piratenpartijen. In ons eigen land bewegen Forum voor Democratie en de pvv in die richting.

Foto: Herman Wouters

Leden en volgers worden veelal via micro-targeting en de fuikfunctie van sociale media ingekapseld in de echokamers van hun eigen gelijk

Het herwonnen *engagement* via deze digitale kanalen lijkt misschien veelbelovend, maar heeft ook een keerzijde. Door de onbemiddelde en afgesloten communicatie vervaagt de grens tussen privésfeer en publiek domein. Waar de 'analoge' partij in meer of mindere mate nog onderdeel was van het maatschappelijk middenveld, verdwijnt deze publieke ruimte juist onder invloed van digitalisering. Leden en volgers worden veelal via microtargeting en de fuikfunctie van sociale media ingekapseld in de echokamers van hun eigen gelijk. Dit zorgt voor een verregaande verpersoonlijking van de politiek die daardoor niet zelden een hoog soapgehalte krijgt: privéblunders worden belangrijker dan beleidskeuzes en ideologie maakt plaats voor identiteit. Dit zien we in het bijzonder terug in de typische leiderschapscultus van digitale partijen. Charismatische en masculiene figuren bepalen vaak eigenhandig de partijkoers en zijn door de losse organisatievorm moeilijk ter verantwoording te roepen.

Naast de platformpartij zien we in het partijlandschap ook een hernieuwde populariteit van een oud fenomeen: de lokale partij. ⁶ Meer dan achthonderdvijftig lokale partijen kregen bij de afgelopen verkiezingen maar liefst 36,2 procent van de stemmen. En in 94 gemeenten kregen ze zelfs een meerderheid in de raad. Dit is een direct gevolg van de hierboven geschetste ontwikkelingen. Doordat de landelijke partijen steeds meer op elkaar zijn gaan lijken en zich langzaam hebben teruggetrokken uit het maatschappelijk middenveld, ontstaat binnen de lokale politiek ruimte voor initiatieven van onderaf die zich niet voegen naar landelijke partijlijnen en concrete alternatieven kunnen voorstellen. Hoewel de lokale partij weliswaar vaak ontstaat uit onvrede over de gang van zaken in de lokale democratie is het – in tegenstelling tot wat veel mensen denken – toch geen marginaal fenomeen van populistische relschoppers die geen flauw benul van politiek hebben. Het gaat vaak om partijen die al decennia bestaan, professioneel zijn georganiseerd, ruime politieke ervaring hebben en verantwoordelijkheid nemen voor het gemeentebestuur. Zo is de oudste politieke partij van Nederland een lokale partij: Gemeentebelangen Opmeer in West-Friesland, anno 1913.

Partijregulatie?

Overheidsbemoeyenis met politieke partijen was lange tijd taboe – de partij was immers een zaak van de burgers. Maar inmiddels is de roep om partijregulatie aan een opmars bezig. Door de toegenomen digitalisering, de alsmaar groeiende partijfinanciën en de mogelijkheid van buitenlandse beïnvloeding is er een breed gedeelte behoefte aan wettelijke regulatie van de politieke partij. Moeten partijen verplicht democratisch worden georganiseerd? Moeten antidemocratische partijen verboden kunnen worden? Welke eisen moeten worden gesteld aan de digitale campagne, microtargeting en de verspreiding van nepnieuws?

Bovenal is het essentieel dat de financiering van politieke partijen beter wordt geregeld. Zo krijgen lokale politieke partijen momenteel geen overheidssubsidie, is beïnvloeding via buitenlandse donaties mogelijk, en is de hoogte van giften niet begrensd. Het is van groot belang om te begrijpen dat dit niet slechts een kwestie van transparantie en belangenverstrengeling is. Ongelijke publieke partijfinanciering en buitenproportionele private partijdonaties creëren *per definitie* een ongelijk speelveld. De Franse econoom Julia Cagé heeft in recent onderzoek heel mooi laten zien hoe vermogende burgers simpelweg een tweede keer kunnen stemmen met hun portemonnee. Wanneer partijdonaties ook nog eens aftrekbaar zijn van de belasting subsidieert de financiële elite haar private belangen met publiek geld. ⁷ Dit gaat rechtstreeks in tegen de meest basale principes van onze democratie.

Gelukkig zijn er wetten in de maak die hier paal en perk aan stellen. Op de lange termijn komt er een Wet op de politieke partijen die regelgeving rondom partijorganisatie, partijverbod en digitale campagnevoering moet vastleggen. En op dit moment behandelt de Tweede Kamer een wijziging van de Wet financiering politieke partijen. Het lijkt erop dat financiering daarmee transparanter wordt en donaties zullen worden

6 | Julien van Ostaaijen (red.) (2021) *Lokale politieke partijen in de praktijk*, Rapport Democratie in actie.

7 | Julia Cagé (2020) *The price of democracy: How money shapes politics and what to do about it*, Harvard University Press. Zie ook het interview met Cagé in deze editie van *Idee*.

Op dit moment behandelt de Tweede Kamer een wijziging van de Wet financiering politieke partijen

begrensd. Toch lijkt een radicale democratisering van de partijfinanciering nog ver weg. Om met Cagé te spreken: waarom geven we alle burgers niet in gelijke mate zeggenschap over de toewijzing van overheidssubsidie, bijvoorbeeld door jaarlijks een vast bedrag aan een partij naar keuze te mogen geven?

Is de partij voorbij?

De filosoof Simone Weil schreef in 1943 een essay *'Over de algehele afschaffing van politieke partijen'*. Hierin betoogde ze dat de partij openlijk is gericht op het uitroeien van ieder gevoel voor waarheid en rechtvaardigheid in de mens. De partij zou zo'n geestdodend conformisme en principeloos opportunisme veroorzaken dat de samenleving beter zonder kan.⁸ Maar een moderne democratie zonder politieke partij is moeilijk voor te stellen. Partijen zijn uiteindelijk van essentieel belang voor de bemiddeling tussen burger en bestuur. Ze organiseren het publieke debat, geven ideologische houvast aan de kiezer, engageren de burger voor de publieke zaak, geven een stem aan veronachtzaamde groepen en zijn een publieke verzamelplaats voor burgers met eenzelfde visie op mens en maatschappij. Niet in de laatste plaats dragen ze kandidaten aan voor politieke functies. Veel meer dan een noodzakelijk kwaad zijn partijen een essentieel onderdeel van de democratische infrastructuur.

Maar dat is geen vanzelfsprekendheid. Het feit dat er nog geen geloofwaardig alternatief voor de politieke partij bestaat, betekent niet dat de partij tevreden op haar lauweren kan rusten. Integendeel. Wil de partij méér zijn dan alleen een uitzendbureau voor beroepspolitici zal ze opnieuw aansluiting moeten zoeken bij de samenleving en zich enigszins moeten loswaken van de spindoctors, persvoorlichters, lobbyisten en journalisten die de partij nu nog te veel domineren. De partij zal de burger weer wat te kiezen moeten geven met een herkenbaar ideologisch profiel, met ideeën die verder gaan dan standpuntenlijstjes, met een politieke verbeelding die meer te bieden heeft dan de efficiëntste oplossing voor het urgentste probleem. Al het pragmatische polderen ten spijt moet de partij in de kern een compromisloos karakter hebben waar het haar bestaansrecht aan ontleent. Als alles onderhandelbaar wordt, wordt de partij volledig inwisselbaar.

In een samenleving waarin alles politiek is geworden, is het eigenlijk verwonderlijk dat politieke partijen niet beter presteren en burgers de partij niet sneller weten te vinden. Het kan zijn dat in de huidige hyperindividuele samenleving de tirannie van het eigenbelang simpelweg prevaleert boven de organisatie van het collectieve belang. Als politiek te persoonlijk wordt, houdt zij op bij de grenzen van het eigen ik. In dat geval ziet de toekomst van de partij er niet rooskleurig uit. Maar wanneer we zien dat de vele crises van deze tijd de burger als nooit tevoren weet te engageren en te verenigen – van klimaatverandering, de coronapandemie tot de Russische invasie van Oekraïne – dan zou het ook kunnen dat we aan de vooravond staan van een wedergeboorte van de politieke partij, mits ze zich opnieuw weet uit te vinden. Laten we het hopen, we hebben haar hard nodig. ●

8 | Simone Weil (2021)
Wat is heilig in de mens?
De laatste essays, Filosofische
Bibliotheek Diotima.

Het feit dat er nog geen geloofwaardig alternatief voor de politieke partij bestaat, betekent niet dat de partij tevreden op haar lauweren kan rusten

Martijn Visser
is wetenschappelijk
medewerker bij de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting.

De vroege politieke partijen in de negentiende eeuw waren aantrekkelijk door hun belofte van professionele samenwerking en hun sociale functie. Gezien de belangrijke rol van de hedendaagse partijen in de politiek is de vraag dan ook niet zo zeer of de politieke partij überhaupt een toekomst heeft, maar *hoe* zij de sociale functie in haar organisatie kan omzetten naar een nieuwe tijd.

Door Anne Heyer

Vroeger was alles beter

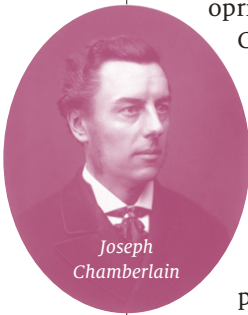
Historisch
perspectief
op partij-
organisaties

Het lijkt een beetje alsof politieke partijen uit de mode zijn geraakt. Sinds de jaren tachtig zijn de ledenaantallen van de voormalige volkspartijen behoorlijk gedaald. Vooral de PvdA, maar ook het CDA, heeft met een opvallende terugloop van leden te maken. En dan is er nog een partij als de Pvd, die laat zien dat een partij heel goed zonder leden – of om precies te zijn, met slechts één lid – een belangrijke politieke speler kan zijn. Ook buiten Nederland is er veel verandering. In Frankrijk heeft president Emmanuel Macron zijn *La République En Marche* meer als een beweging dan als een traditionele partij opgezet. En in Duitsland is het probleem van zogeheten *Mitgliederschwund* – het verlies van ledenaantallen bij politieke partijen – een gevreesde ontwikkeling.

Dat politieke partijen het moeilijk hebben, valt onder meer zo sterk op doordat andere politieke organisaties ondertussen juist succesvol lijken te zijn. In een tijd waarin je makkelijk en vrijblijvend online een petitie kunt tekenen bij een of andere actiegroep, is het vaste lidmaatschap van een politieke partij misschien teveel gedoe. En als de politiek geïnteresseerde burger toch iets in *real life* wil doen, dan kan dit makkelijk op straat. Met behulp van een tractor, bijvoorbeeld, kan men best veel bereiken: de media-aandacht voor het boerenprotest heeft niet alleen de nationale politiek tot een compromis gedwongen, er is intussen ook de faam van een Engelstalige pagina op Wikipedia. Nog opvallender is

In een tijd
waarin je mak-
kelijk en vrij-
blijvend online
een petitie kunt
tekenen bij een
of andere actie-
groep, is het
vaste lidmaat-
schap van een
politieke partij
misschien
teveel gedoe

Chamberlain noemde zijn organisatie een 'popular organisation', om te communiceren dat niet de aristocratische elite, maar het gewone volk iets in de partij te zeggen zou krijgen

Joseph Chamberlain

1 | Beatrice Webb (1869) *Beatrice Webb's Typescript Diary*, te vinden in de digitale bibliotheek van de London School of Economics and Political Science, digital.library.lse.ac.uk

de internationale aantrekkingskracht van de protesten van de politieke beweging Fridays For Future (FFF), die laat zien dat vooral jongeren een grote interesse in politieke vraagstukken hebben. Het is duidelijk dat zij hun mening met veel enthousiasme en zonder de steun van een partij kunnen uitdrukken. Zelfs in Duitsland, waar De Groene Partij – de natuurlijke partner van de klimaatbeweging – deelneemt aan de regering, wees FFF erop dat de door velen als ambitieus milieuvriendelijke geziene regering haar eigen klimaatdoelen niet zou kunnen bereiken.

De aantrekkingskracht van de eerste partijorganisaties

De eerste politieke partijen in de negentiende eeuw konden het enthousiasme van protesterende jongeren en boeren wel onder hun aanhangers bereiken. De ambitie van de eerste partijleiders was om de maatschappij en de politiek compleet te veranderen. De achterban vond dit niet alleen een aantrekkelijk, maar ook een haalbaar plan. Een van de eerste oprichters van de moderne partij, de Engelse politicus Joseph Chamberlain – bekend om het dragen van zijn monocle – verkondigde op het congres van zijn partij dat de nieuwe organisatie niets minder dan de betrekking van de massa's in de politiek moest bereiken. Hij noemde zijn organisatie dan ook een '*popular organisation*', om te communiceren dat niet de aristocratische elite, maar het gewone volk iets in de partij te zeggen zou krijgen. Met die insteek is Chamberlain één van de belangrijke politici van zijn tijd geworden, ook al was hij nooit premier.

Chamberlain had wel een toegewijde fanclub. Beatrice Webb, beroemde socialiste en feministische schrijfster, schreef daarover in haar dagboek: 1

Chamberlain, the master and the darling of his town is received with deafening shouts. The Birmingham citizen (unless he belongs to the despised and down trodden minority) adores 'Our Joe', for has he not raised Birmingham to the proud position of one of the great political centres of the universe!

Met dit soort waarderingen heeft het model van de eerste moderne partij zich snel over Europa verspreid. Al in 1872 schreef de Nederlandse Abraham Kuyper lovend over de partijorganisatie van de Duitse sociaaldemocraten. Kuyper was zeker geen vriend van de socialistische ideologie: als oprichter van een partij die zich de Anti-Revolutionaire Partij noemde, was dat ook moeilijk geweest. Als het niet hun ideologische scherpte was, wat vond Kuyper dan zo inspirerend aan de revolutionaire activisten bij de oosterburen? In zijn tijdschrift *De Standaard* schreef Kuyper over de 'veel krachtige aaneensluiting en groote organisatiegave'. De belofte van organisatie als geheime superkracht in de politiek was al ouder en kwam van *single-issue* organisaties als de Engelse Anti-Corn Law League en de Nederlandse Anti-Schoolwet Verbond uit de eerste helft van de negentiende eeuw.

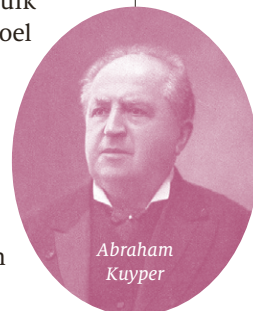

Politieke partijen vonden vervolgens een manier om het enthousiasme voor deze kortstondige protestorganisaties in een permanente structuur te gieten, door de directe verbinding met de vaak langdurende routine van een parlementaire fractie. Ook voor Kuypers was het idee van een goed georganiseerde partij onweerstaanbaar. Zoals de intellectuele oprichter van de antirevolutionaire richting Guillaume Groen van Prinsterer aan Kuypers schreef: '[o]rganisatie is onmisbaar'.

Geselligkeit

Een verassend en vaak vergeten tweede aspect van de aantrekkingskracht van de eerste politieke partijen was het gezellig biertjes drinken. Dat lijkt misschien onwaarschijnlijk, maar verschillende historici hebben het belang van de sociale functie van de vroege partijen beschreven. In een politieke wereld waarin kiesrechten beperkt waren, was *Geselligkeit* een belangrijke reden om lid te worden. Bij de Duitse sociaaldemocraten vonden de vergaderingen vaak letterlijk plaats in de kroeg. Tegelijkertijd worden op partijcongressen leden ook op overmatig drankgebruik aangesproken. 'Gezellig' betekende in deze periode ook het gevoel van verantwoordelijkheid nemen in de gemeenschap. Iedere partij vond haar eigen manier om de gemeenschap te ontwikkelen. De liberalen in Engeland maakten ingewikkelde plannings voor hun sociale evenementen, met onder meer stoelindelingen en uitnodigingen gedrukt in gouden letters. Voor de antirevolutionairen van Abraham Kuypers was het gemeenschappelijk gebed aan het begin van de vergadering een moment om een gevoel van samenhang te creëren.

In een politieke wereld waarin kiesrechten beperkt waren, was *Geselligkeit* een belangrijke reden om lid te worden. Bij de Duitse sociaaldemocraten vonden de vergaderingen vaak letterlijk plaats in de kroeg

Abraham
Kuypers

Het lijkt erop dat er een sterk enthousiasme kan ontstaan uit het gevoel van samen iets uitvinden

2 | Robert Michels (1915)
Political parties: A sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy.
New York, Hearst's International Library Co.

Anne Heyer
is universitair docent in de Europese geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Onlangs verscheen van haar hand *The Making of the Democratic Party in Europe, 1860-1890* bij Palgrave Macmillan.

Betekent dit dat het de leden van de eerste partijen helemaal niet om politiek ging? Dit was natuurlijk niet het geval. De politieke doelen van de eerste moderne partijen waren serieus. Zo serieus dat hun leiders bereid waren veel leed te accepteren. Sociaaldemocraten als August Bebel gingen voor hun overtuigingen naar de gevangenis, Abraham Kuyper had na zijn eerste periode in de Tweede Kamer een burn-out en Joseph Chamberlain verloor zijn vrienden na een grote partijsplitsing. Een politieke carrière was voor partijleiders een moeilijke en soms gevaarlijke keuze met serieuze consequenties voor het hele gezin. Maar juist deze moeilijkheden maakten het sociale aspect belangrijk voor partijleden. De gezellige bijeenkomsten en het gevoel van verbondenheid bij een gemeenschap hielpen bij de uitdagingen van een ruw politiek klimaat.

De belofte van de professionele samenwerking

Vandaag lijkt het erop dat het enthousiasme voor politieke partijen langzaam verloren is gegaan. De beroemde socioloog Robert Michels schreef al in 1911 in *Zur Soziologie des Parteiwesens* dat de professionalisering de politieke partij transformeerde naar een bureaucratische machine.² Vooral voor gewone leden was de partijmachine te complex geworden om invloed uit te oefenen. Gelukkig heeft Michels wel een belangrijk feit over het hoofd gezien in zijn analyse. De moderne partij had van begin af aan een uitgebreide organisatiestructuur, gebouwd op het formele leiderschap. Het was juist de belofte van professionele samenwerking die de partij aantrekkelijk maakte. De hoop van de aanhangers was dat goede en strakke organisatie tot politieke invloed zou leiden.

Hoe deze professionele leiding van de partij vandaag kan worden gecombineerd met de gezelligheid van de vroege partijen blijft moeilijk te zeggen. Gezien de belangrijke rol van partijen in de politiek is de vraag voor vandaag niet zozeer of de politieke partij überhaupt een toekomst heeft, maar hoe zij de sociale functie in haar organisatie kan omzetten naar een nieuwe tijd. Tot nu toe heeft iedere generatie haar eigen stempel op de organisatie van de partij gedrukt. Wat wel opvalt, is dat vooral nieuwe partijstructuren het verrassend goed doen. Dit geldt voor zowel partijen met een hiërarchische als met een participatieve benadering in hun organisatie. Denk bijvoorbeeld aan de PvdD, het Spaanse Podemos of de Grünen in Duitsland. Het lijkt erop dat er een sterk enthousiasme kan ontstaan uit het gevoel van samen iets uitvinden. Dit was zeker voor de eerste partijen zo en het blijkt nu ook te gelden voor het creëren van een nieuwe versie van het oude model van de partij. ●

Van ontploffen tot reguleren

De visie van D66 op partijregulering 1966–2022

Tegenwoordig staat de wettelijke regulering van politieke partijen hoog op de agenda. In februari 2022 debatteerde de Kamer over nadere wetgeving voor partijfinanciering. Dat is extra actueel geworden na het uitbreken van de oorlog in Oekraïne, nu de Kamer wil laten onderzoeken of politieke partijen giften ontvangen uit Rusland. Kabinet-Rutte IV overweegt zelfs een Wet op de politieke partijen. Dat roept vragen op. Leidt partijregulering ertoe dat de democratie en politieke partijen beter gaan functioneren? Is het niet te laat om hun rechten en plichten vast te leggen, nu partijen op hun retour lijken? Daar gaat een fundamentele vraag aan vooraf: welke rol horen politieke partijen te spelen in de democratie?

Door Joris Gijsenbergh

Partijregulering kwam al ter sprake na de Tweede Wereldoorlog. Op dat moment werden politieke partijen nergens vermeld in de Grondwet en de wet

1 | Remco Nehmelman (2015) 'Regels voor de partij: Het moeizame leerstuk van de regulering van politieke partijen'. In Hansko Broeksteeg & Ronald Tinnevelt (red.) *Politieke partijen als anomalie van het Nederlandse staatsrecht*, Wolters Kluwer, p. 31-46.

2 | Notulen van Staatscommissie Cals/Donner, plenaire vergadering 14 (22-03-1968), p. 15.

3 | Rogier Verkroost (2018) Hans Gruijters: *Een dwarse democraat*, *Aspekt*, p. 64-68.

4 | HTK 1971-1972, p. 175-176.

Dit artikel geeft geen definitief antwoord, maar nodigt D66'ers uit om te reflecteren op deze dilemma's. Om dat geïnformeerd te kunnen doen, is historisch inzicht waardevol. D66 heeft vanaf haar oprichting geworsteld met partijregulering, dat al decennialang ter discussie staat. Enerzijds zijn D66'ers altijd groot voorstander geweest van staatkundige hervormingen. Anderzijds staat uiteraard ook (organisatie)vrijheid hoog in het vaandel. Bovendien heeft D66 zich ontwikkeld van een revolutionaire beweging tot een 'normale' politieke partij. Haar visie op de verhouding tussen de overheid en het partijenstelsel is mee veranderd. Die ontwikkeling biedt inspiratie voor het actuele debat over partijregulering.

Tegen overheidsinmenging 1966–1973

Partijregulering kwam al ter sprake na de Tweede Wereldoorlog. Op dat moment werden politieke partijen nergens vermeld in de Grondwet en de wet. Daar wilden de PvdA en de Katholieke Volkspartij (KVP) verandering in brengen, omdat politieke partijen volgens hen een publieke taak hadden. Bovendien vonden zij dat de staat de democratie moest beschermen tegen antidemocratische partijen. Hun tegenstanders, onder aanvoering van de antirevolutionaire staatsrechtgeleerde André Donner, wisten echter telkens partijregulering te blokkeren. Zij hadden een heel andere partijopvatting: volgens hen waren politieke partijen particuliere organisaties die zoveel mogelijk autonomie verdienden.¹

In de jaren zestig en vroege jaren zeventig stond partijregulering opnieuw ter discussie, als gevolg van de roep om staatkundige vernieuwing. Nu mengden ook D66'ers zich in het debat. Zij keerden zich aanvankelijk tegen partijregulering, terwijl zij op andere fronten wel optrokken met de PvdA. Een goed voorbeeld is Hans Gruijters, de officieuze partijideoloog. Hij was het enige D66-lid in de staatscommissie-Cals/Donner die de regering adviseerde over de grondwetsherziening. Daar sloot Gruijters zich in 1968 aan bij het meerderheidsstandpunt dat politieke partijen geen overheidssubsidie verdienden. Hij gebruikte echter een ander argument dan Donner. Terwijl de voorzitter vreesde dat subsidie de onafhankelijkheid van partijen zou ondermijnen, betoogde Gruijters dat de overheid partijen niet mocht redden van de ondergang: 'Als partijen uit geldgebrek sterven, dan is dat een goede zaak, die men niet met geldelijke steun door de overheid moet tegengaan'.²

Gruijters overlegde zijn commissiewerk nauwelijks met partijgenoten.³ Toch zaten zij op één lijn. In 1971 was de D66-Kamerfractie één van de weinige tegenstanders van subsidies voor wetenschappelijke bureaus van partijen.⁴ Het ledenblad *Democraat* sloot zich daarbij aan:

'Het bezwaar daartegen is dat deze partijen van de subsidiërende overheid afhankelijk zouden kunnen worden terwijl ze juist onafhankelijk dienen te functioneren en voorts – en dit is een D'66-standpunt – moet de overheid niet partijen in leven houden door het verstrekken van subsidies, waarvan wij menen dat deze behoren tot een verouderde partijconstellatie en zelf ook verouderd zijn en beter zouden doen te verdwijnen.'⁵

Partijregulering paste niet in het revolutionaire streven van D66'ers van het eerste uur. In hun *Appèl* en Kamertoespraken gaven zij prioriteit aan hervormingen die burgers meer invloed gaven *buiten* de gevestigde partijen om, zoals een gekozen minister-president en een districtenstelsel. Regulering van het bestaande partijenstelsel ging hen niet ver genoeg. Sterker nog, partijregulering zou noodlijdende politieke partijen alleen maar in het zadel houden, terwijl D66-leider Hans van Mierlo het partijenstelsel wilde laten 'ontploffen'.

Hans Gruijters en
Hans van Mierlo.

Voorzichtige heroverweging 1973–1989

Nadat de staatscommissie-Cals/Donner in 1971 partijregulering had ontraden, kwam het debat twee decennia lang op een lager pitje te staan. Toch verstomde de roep om partijregulering niet helemaal. Daarnaast was er sprake van 'sluipende codificatie': politieke partijen kregen indirect te maken met overheidsinmenging, nu hun neveninstellingen subsidies ontvingen en de Kieswet nadere eisen stelde aan 'politieke groeperingen'.⁶ Nu begon D66 langzaam haar standpunt te heroverwegen.

Geleidelijk liet de D66-fractie haar weerstand varen tegen overheidssteun die indirect ten goede kwam aan politieke partijen. Schoorvoetend accepteerde zij dat het Kabinet-Den Uyl het scholings- en vormingswerk en de jongerenafdelingen van politieke partijen subsidieerde. Wel waren D66-Kamerleden minder enthousiast dan andere fracties, die de regering actief verzochten om indirecte subsidies. Die stap zette de D66-fractie pas in 1983.⁷

Ook de kritiek op expliciete partijregulering zwakte af. Dergelijke wetgeving was nog geen speerpunt van Kabinet-Den Uyl. Staatssecretaris van Justitie Jan Glastra van Loon wilde in 1974 interne partijdemocratie niet verplicht stellen: 'Ik geloof ook, dat het juister is om de ontwikkeling van de democratie op dat punt aan de burgers en de partijen over te laten'.⁸ Vijf jaar later wilde Laurens Jan Brinkhorst wel partijregulering overwegen, 'omdat ik mij te zeer van de pro's en contra's bewust ben'.⁹ Op zijn minst moest een grondwettelijke erkenning van politieke partijen bespreekbaar zijn: 'Wij vinden het jammer [...] dat deze herziene Grondwet weer aan het bestaan van politieke partijen en Kamerfracties voorbij gaat'.¹⁰

5 | J.A. Nagtegaal (1971) 'Subsidiëring van wetenschappelijk werk', *Demokraat* 4(6), p. 18.

6 | Ruud Koole (1992) *De opkomst van de moderne kaderpartij: Veranderende partijorganisatie in Nederland (1960-1990)*, Het Spectrum, p. 231.

7 | Laurens Dragstra (2008) *Enige opmerkingen over partijfinanciering. De regelgeving voor publieke en private financiering van politieke partijen in Nederland en Duitsland nader bekeken en beoordeeld*, Wolf, p. 43-59.

8 | HTK 1974-1975, Openbare Commissie Vergadering, p. 165.

9 | HTK 1979-1980, p. 2065.

10 | HTK 1979-1980, p. 2063.

11 | HTK 1988-1989, p. 5664.

12 | HTK 1988-1989, Kamerstukken 20264, nr. 14, p. 14.

11 | HTK 1988-1989, p. 5664.

12 | HTK 1988-1989,
Kamerstukken 20264,
nr. 14, p. 14.

13 | Hubert Smeets (2021)
'Op kousenvoeten naar het
centrum van de macht:
Van Van Mierlo tot Kaag:
zes partijleiders vergeleken'.
In Coen Brummer & Simon
Otjes (red.) *Tussen bestormen
en besturen: 55 jaar D66
in de Nederlandse politiek
(1966-2021)* Boom, p. 67-69.

14 | HTK 1979-1980, p. 2065.

15 | HTK 2019-2020,
Kamerstukken 35300, nr 19.

16 | Ongecorrigeerd
stenogram (15-02-2022)
Kamerstuk 35657.

17 | HTK 2011-2012, nr 46,
item 7, p 28.

Rob Jetten, 2019

In 1989 klonk de D66-fractie opnieuw ambivalent. Enerzijds betreurde zij dat de nieuwe Kieswet politieke partijen een grote rol gaf in het verkiezingsproces. Zij hoopte 'de kiezer daadwerkelijk meer invloed te geven en iets af te komen van wat ik maar aanduid als de *particratie*'.¹¹ Anderzijds wilde D66 best praten over partijregulering, mits de regering het beestje bij de naam noemde. In dat geval 'ware het zuiverder in de Kieswet en andere relevante wetten het bestaan van gevestigde politieke partijen te erkennen'.¹²

D66 was in de jaren zeventig en tachtig bereid om partijregulering te overwegen, omdat zij het hoofd wilde bieden aan rechtsextremistische partijen, zoals de Nederlandse Volksunie, de Centruumpartij en de Centrum Democraten. Daarnaast zwakte onder leiding van Jan Terlouw de weerzin tegen partijpolitiek af.¹³ Zo noemde Brinkhorst politieke partijen 'wezenskenmerken van de parlementaire democratie', toen hij opperde dat zij wellicht thuishoorden in de Grondwet.¹⁴ Daarmee nam hij enigszins afstand van Gruijters en schoof hij op in de richting van het traditionele argument voor partijregulering.

Verlangen naar regulering 1990-2022

In de jaren negentig en de 21e eeuw nam het debat over partijregulering een nieuwe vlucht. Voor het eerst kwamen er wetten tot stand die nadrukkelijk betrekking hadden op politieke partijen. In 1999 trad de Wet subsidiëring politieke partijen (Wsp) in werking, waardoor politieke partijen voor het eerst rechtstreeks overheidssubsidies ontvingen. In 2013 voegde de Wet financiering politieke partijen (Wfpp) daar regels voor particuliere donaties aan toe. Momenteel buigt de Kamer zich over een aanscherping van deze regelgeving, inclusief een verbod op giften van buiten de Europese Unie en de Europese Economische Ruimte.

D66 ontloopte zich in deze fase als groot voorstander en zelfs als aanjager van deze ontwikkeling. Vanaf 1990 pleitten haar fractieleden voor directe en adequate subsidies. Een recent voorbeeld is de motie-Jetten uit 2019, die redeneerde dat 'sterke, in de samenleving verankerde politieke partijen essentieel zijn voor het goed functioneren van de representatieve democratie'.¹⁵ Met hetzelfde argument juichte Hind Dekker-Abdulaziz afgelopen februari de aanscherping van de regels voor private partijfinanciering toe.¹⁶ Daar had Gerard Schouw al in 2010 op aangedrongen, in een initiatiefwetsvoorstel samen met GroenLinks.¹⁷

Tegenwoordig wil D66 nog verder gaan dan partijfinanciering. Toen Kajsa Ollongren minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties was, bereidde zij naast de Wfpp ook de Wet politieke partijen (Wpp) voor. Zij kondigde in 2020

regels aan voor de financiering van lokale politieke partijen, voor de transparantie van (digitale) verkiezingscampagnes en voor een uitwerking van het partijverbod. Ollongren kreeg bijval van haar partijgenoten in de Kamer, waaronder Joost Sneller: ‘naar deze wet ziet mijn fractie reikhalzend uit’.¹⁸

Het enthousiasme in D66-kringen voor partijregulering komt deels voort uit haar streven om de brugfunctie van politieke partijen tussen burgers en bestuur te versterken. Dat was al een doel van de democratiseringsagenda van minister Alexander Pechtold in 2005. Er ontstond ruimte voor overheidsbemoediging met politieke partijen, nu D66 minder prioriteit gaf aan verdergaande hervormingen van het partijstelsel dan voorheen.¹⁹ De hoofdverklaring voor de roep om partijregulering is dat D66 de democratie wil beschermen tegen populistische, buitenlandse beïnvloeding en *fake news*. Deze gevaren lijken nu helaas groter dan in de jaren zeventig en tachtig.

Worsteling met dilemma's

D66 heeft zich ontwikkeld van een felle tegenstander tot een aanjager van partijregulering. Deze ontwikkeling wordt deels verklaard door een verschuiving in haar opvattingen over de functies van politieke partijen in het democratische bestel. Volgens de ontplofingstheorie uit de beginjaren zouden politieke partijen zonder bestaansrecht moeten verdwijnen. Reguleren was niet afdoende of zelfs contraproductief. In de jaren zeventig en tachtig lieten D66'ers al meer waardering voor politieke partijen blijken, al wilden zij hen nog geen geprivilegieerde positie geven. De kritiek op de ‘participatie’ was nog niet helemaal verdwenen. Tegenwoordig onderstrepen veel D66'ers dat politieke partijen een onmisbare brug vormen tussen burgers en bestuur. Zij hopen dat overheidsingrijpen die functie – en daarmee de democratie – versterkt.

De belangrijkste les van deze geschiedenis is dat elke discussie over partijregulering gepaard moet gaan met een fundamentele beschouwing van de functies van politieke partijen. Het klassieke argument tegen partijregulering, van Donner, is dat politieke partijen vrijheid verdienen omdat het maatschappelijke ledenorganisaties zijn. Snijdt die redenering nog wel hout, nu politieke partijen verstatelijk zijn? Wellicht is Gruijters' bezwaar meer bij de tijd, en moet de overheid niet ingrijpen als politieke partijen in zwaar weer verkeren. Toch nam minister Ollongren een afwijkend standpunt in, in de hoop ‘dat de onafhankelijke positie van politieke partijen in onze democratische rechtsstaat wordt versterkt’ door de Wpp.²⁰ Is dat een bewuste breuk met traditie? En is die hoop wel realistisch, of creëert partijregulering een onwenselijk keurslijf? Hopelijk biedt dit historische artikel inspiratie voor de voortdurende worsteling met deze dilemma's. ●

18 | HTK 2020-2021, nr 14, item 3; HTK 2020-2021, nr 15, item 13.

19 | HTK 2004-2005, Kamerstukken 30184, nr 1; Smeets, 'Op kousenvoeten naar het centrum van de macht', p. 69-72.

20 | HTK 2019-2020, Kamerstukken 35300, VII, nr 123, p. 1.

D66 heeft zich ontwikkeld van een felle tegenstander tot een aanjager van partijregulering

Joris Gijsenbergh is postdoc onderzoeker aan de afdeling Staatsrecht en Rechtsfilosofie van de Radboud Universiteit Nijmegen. Daar doet hij onderzoek naar partijregulering.

'Zoals het er vandaag de dag voor staat, is de volksklasse niet langer politiek vertegenwoordigd', schrijft de Franse econome Julia Cagé in haar boek *The price of democracy*. Ze spreekt van een 'representatiecrisis' en laat overtuigend zien hoe die crisis verband houdt met de invloed van privaat geld in de democratie. Als we haar contacteren is ze met verloop, maar graag bereid om met *Idee* te mailen. Cagé stelt een democratische revolutie voor. 'Ten eerste moeten giften van bedrijven worden verboden. Ten tweede moeten particuliere giften worden afgetopt op een heel laag bedrag.'

Interview door Afke Groen

'Hoe geld de politiek vormt en wat we daaraan moeten doen'

Waarom zouden we de representatiecrisis moeten zien als de essentiële crisis van de huidige democratie? 'Ik beweer niet dat het de essentiële crisis is. Ik beweer dat het een zeer belangrijke crisis is die we serieus moeten nemen. En ik denk dat de representatiecrisis en het groeiende gewicht van politieke ongelijkheden ook deels verantwoordelijk zijn voor de groeiende economische ongelijkheden.'

Je boek *Libres et égaux en voix: Des propositions radicales* (2020) is open je met de observatie 'Democratie bestaat niet. Het zal nog uitgevonden moeten worden'. Waarom vind je dit het geval? 'Omdat als je democratie definieert als 'één persoon, één stem' en je kijkt naar wat er feitelijk gebeurt in de democratische systemen van vandaag de dag, dan zie je dat democratieën op z'n zachtst gezegd heel onvolkomen zijn. Een van de dimensies waar ik bijzonder geïnteresseerd in ben, is de financiering

interview Julia Cagé

Julia Cagé is de auteur van het internationaal geprezen boek *The price of democracy: How money shapes politics and what to do about it* (2020, Harvard University Press). Ze is vooraanstaand wetenschapper op het gebied van politieke participatie en de economie van de media. Momenteel is ze als universitair hoofd-docent verbonden aan het departement Economie van Sciences Po in Parijs.

1 | 'Vrij en gelijk in stem: Radicale voorstellen'. Het boek is tot dusverre niet in Engelse of Nederlandse vertaling verschenen.

van democratische systemen. Als je de financiering onderzoekt van met name de politieke partijen, de verkiezingscampagnes en de media-industrie, dan realiseer je je dat een klein aantal individuen – onder de zeer rijken – vaak veel meer giften doen dan de grote meerderheid van de burgers, en daar ook van profiteren. Vandaar dat de zogenaamde ‘democratieën’ helaas lijken op systemen die we zouden kunnen definiëren als ‘één euro, één stem.’

In Nederland is de financiering van politieke partijen relatief weinig gereguleerd in internationaal vergelijk: er is geen maximum aan het bedrag dat particulieren als gift aan politieke partijen kunnen doen; geen verbod op giften van bedrijven; en geen limiet op campagne-uitgaven. Bovendien zijn giften aan politieke partijen aftrekbaar in de belastingaangifte, een systeem dat vooral genereus is voor periodieke giften.

Wat is het gevolg van zulke ongereguleerde partijfinanciering?

‘Mijn onderzoek steunt op de historische ervaring in veel Westerse democratieën. Het leert ons dat er in de afwezigheid van de regulering van campagnefinanciering een groot risico bestaat dat de democratie gekaapt wordt door privaat geld. En het leert ons dat het beleid dat de beleidsmakers zullen voeren alleen zou beantwoorden aan de voorkeuren van degenen die de democratie voornamelijk financieren, dat wil zeggen, de zeer rijken. Inderdaad, politieke giften zijn sterk geassocieerd met sociale klasseposities, en dat is nog meer het geval wanneer ze niet wettelijk zijn afgetopt. In contexten waarin politieke giften fiscaal aftrekbaar zijn, impliceert dit bovendien dat de armen uiteindelijk betalen om de politieke voorkeuren van de rijken te financieren!’

‘De geschiedenis leert ons denk ik dat een aantal belangrijke hervormingen nodig zijn. Ten eerste moeten giften van bedrijven worden verboden. Ten tweede moeten giften van particulieren worden afgetopt op een heel laag bedrag, bijvoorbeeld €200,- per persoon per jaar. Dit zou politieke gelijkheid zeker stellen: ‘één persoon, één stem’. Ten derde, als er geen limiet is op politieke giften, hebben we in ieder geval transparantie nodig. De data moeten openbaar worden gemaakt zodat iedereen kan weten wie hoeveel aan welke partij geeft – dat voorkomt *quid pro quo* corruptie. Dergelijke regels voor transparantie bestaan bijvoorbeeld in Duitsland. En zeker, belastingaftrek van politieke giften moet worden bedwongen.’

Om de financiering van politieke partijen radicaal te democratiseren stel je voor om *democratic equality vouchers* te introduceren. Hoe werken die?

‘Elk jaar kan elke burger ervoor kiezen om een gelijk, publiek gefinancierd bedrag toe te kennen aan de politieke beweging van haar keuze. Als burgers hun voucher niet toekennen, wordt het bedrag verdeeld op basis van het resultaat van de laatste parlementaire verkiezingen. Deze oplossingen zijn gebaseerd op internationale ervaringen met drie doelen: gelijkheid, vernieuwing en stabiliteit.’

‘Als er geen limiet is op politieke giften, hebben we in ieder geval transparantie nodig. De data moeten openbaar worden gemaakt zodat iedereen kan weten wie hoeveel aan welke partij geeft’

Foto: Herman Wouters

Gaan mensen die niet politiek geëngageerd zijn hun voucher wel gebruiken? En speelt het systeem dan niet vooral in de kaart van elites?

'De vraag is: waarom zijn sommige mensen 'niet politiek geëngageerd' geraakt? Ik denk dat de representatiecrisis een deel van de verklaring vormt. En mijn bevinding is dat die crisis verband houdt met de kaping van het democratische spel door private belangen. Dus, als je wil dat mensen politiek geëngageerd zijn, dan moet je aan deze kaping een einde maken. Dat is het idee achter de *democratic equality vouchers*: het is een egalitair en dynamisch stelsel van publieke financiering van het democratische systeem. Met andere woorden: ik geloof – en laat zien in mijn boek – dat de democratie gekaapt zal worden door private belangen als de kosten van de democratie niet gelijkmatig door alle burgers betaald worden via publieke financiering.'

Een limiet op campagne-uitgaven, een maximum aan het bedrag van particuliere giften aan politieke partijen en *democratic equality vouchers* – veel van de radicale voorstellen van Cagé betreffen de regelgeving over de financiering van de democratie. Maar ze doet ook een voorstel van een andere aard. Ze ontwikkelt het idee om een *mixed assembly* in te stellen: een gemengd parlement, waarin minstens een derde van de zetels gereserveerd is voor wie ze 'sociale volksvertegenwoordigers' noemt. Die vertegenwoordigers worden verkozen via kieslijsten die de 'sociale beroepsrealiteit' in de bevolking weerspiegelen. In haar boek rekent Cagé voor dat dit in Frankrijk zou betekenen dat momenteel de helft van de lijst zou bestaan uit werknemers in de arbeidersklasse, onder wie fabrieksarbeiders en werkenden in nieuwe vormen van precare contracten bij platformen als Uber en Deliveroo.

'Ik geloof dat de democratie gekaapt zal worden door private belangen als de kosten van de democratie niet gelijkmatig door alle burgers betaald worden via publieke financiering'

‘Ik denk dat het gebrek aan vertegenwoordiging verklaart waarom een deel van de bevolking vandaag de dag verkiest om niet te stemmen’

© SIPA

2 | Het boek verscheen in 2013 bij University of Chicago Press.

Waarom vind je dit essentieel? ‘Omdat ik denk dat we de huidige representatiecrisis niet volledig zullen oplossen door nieuwe regulering van campagnefinanciering in te stellen (hoewel dat wel is waar we mee moeten beginnen). Werknemers uit de arbeidersklasse zijn vandaag de dag niet meer vertegenwoordigd onder onze gekozen vertegenwoordigers. In Frankrijk maken zij op dit moment minder dan drie procent uit van de leden van het Congres, terwijl ze ongeveer vijftig procent van de nationale werkenden vertegenwoordigen. In de Verenigde Staten is dit altijd zo geweest. Daar is het bewijs vergelijkbaar, zoals gedocumenteerd door de Amerikaanse politicoloog Nicholas Carnes. En het is ook het geval in een land als het Verenigd Koninkrijk, zoals ik laat zien in mijn boek *The price of democracy*. Daar was er historisch onder de vertegenwoordigers van de *Labour Party* [de zusterpartij van de PvdA, red.] veel meer ‘representativiteit’.

Waarom moeten we ons daar druk over maken? ‘In de eerste plaats omdat ik denk dat het gebrek aan vertegenwoordiging verklaart waarom een deel van de bevolking vandaag de dag verkiest om niet te stemmen. En in de tweede plaats omdat het in grote mate invloed heeft op de beslissingen die worden genomen. Dit komt heel duidelijk naar voren in het werk van Carnes, vooral in zijn boek *White-collar government: The hidden role of class in economic policy making*.² Bijvoorbeeld, als het aandeel van de arbeiders in het Amerikaanse Congres hun aandeel in de bevolking weerspiegeld had, dan zou volgens Carnes de steun in het Congres voor de belastingverlagingen van George W. Bush zijn teruggebracht van 62 procent naar 28 procent. Wat kunnen we doen? We moeten de regels veranderen – net zoals we hebben gedaan om gendergelijkheid te bereiken – om een gelijke vertegenwoordiging van werknemers uit de arbeidsklasse te garanderen. Ik stel dus voor om wat ik ‘sociale pariteit’ noem in te voeren.’

Je idee van een gemengd parlement lijkt een ideaal te impliceren waarbij de volksvertegenwoordiging een precieze afspiegeling is van de samenleving. Waarom ben je dan geen voorstander van steekproeftrekking, om burgers willekeurig te selecteren voor het parlement? ‘Omdat ik sterk in verkiezingen geloof! Het idee achter het ‘gemengde parlement’ is om sociale pariteit te waarborgen. Het is waar dat hetzelfde doel met willekeurige steekproeftrekking zou kunnen worden bereikt, maar ik denk niet dat dat de beste oplossing is. Verkiezingen met sociale pariteit bieden een betere oplossing, omdat het ons in staat stelt om te bouwen op ons collectieve vermogen om te luisteren naar verschillende kandidaten, om ze met elkaar te zien debatteren, en om diegenen te kiezen die het meest geschikt lijken om ons te vertegenwoordigen en om een nuttige rol te spelen in de collectieve beraadslagingen en parlementaire besluitvorming.’

In *The price of democracy* laat Cagé zien dat gevestigde partijen – met name aan de rechterkant van het politieke spectrum – er mogelijk weinig financieel belang bij hebben om de hervormingen die ze voorstelt door te voeren. Ze zet uiteen dat particulieren niet willekeurig aan een partij een gift doen, maar dat partijen aan de rechterkant van het politieke spectrum meer donaties ontvangen dan partijen aan de linkerkant – hoewel dat gedeeltelijk wordt gecompenseerd door hogere bijdragen van verkozen vertegenwoordigers en partijleden aan de linkerkant van het spectrum.

Toch schrijf je dat we politieke partijen niet moeten opgeven. Wat is er dan voor nodig om de noodzakelijke hervormingen te realiseren?

'Burgers moeten zich bewust worden van het belang van deze kwesties en kandidaten voor de verkiezingen vragen om zich ertoe te verbinden om hervormingen door te voeren zodra ze zijn gekozen. Als er geen vraag is van de kant van de burger, is het helaas evident dat kandidaten heel weinig stimulans zouden hebben om een systeem te hervormen waarvan ze profiteren.'

Kunnen politieke partijen nog bijdragen aan de oplossing, of zijn ze te veel onderdeel van het probleem? 'Natuurlijk dragen ze bij aan de oplossing! Maar wat nodig is, is ook de democratisering van de manier waarop politieke partijen werken. Vandaag de dag in een land als Frankrijk, bijvoorbeeld, organiseren de meeste partijen geen voorverkiezingen om hun kandidaat voor de presidentsverkiezingen te selecteren. In plaats daarvan gebeurt de selectie op een autocratische manier door de partijleider(s). Ik wil de organisatie van open voorverkiezingen verplicht maken, met een genoeg aantal deelnemers, voor een partij om een kandidaat voor de presidentsverkiezing te mogen presenteren. In zekere zin volgt dit model dat van de *Primarias Abiertas Simultáneas y Obligatorias* (PASO) [letterlijk: gelijktijdige en verplichte open voorverkiezingen, red.] in Argentinië. Maar – en dit is een belangrijk verschil – met ten minste twee kandidaten per partij van verschillend geslacht.' ●

'Ik wil de organisatie van open voorverkiezingen verplicht maken voor een partij om een kandidaat voor de presidentsverkiezing te mogen presenteren'

Afke Groen
is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en hoofdredacteur van *Idee*.

De kritiek op het functioneren van politieke partijen groeit. Het Kamerwerk is verworpen tot een permanente verkiezingscampagne, originele politieke ideeën zijn schaars en politiek succes wordt voornamelijk afgemeten aan kortetermijnprestaties. Eén van de instrumenten waarmee politieke partijen gestimuleerd kunnen worden hun belangrijkste functies binnen de democratie beter te vervullen, is de Wet financiering politieke partijen. Hoe kunnen we deze partijsubsidie inzetten voor kwalitatief betere politiek?

Door **Simon Otjes**

**Politiek
& financiering**

Hoe partijfinanciering de politiek kan verbeteren

Politieke partijen hebben minder leden, kiezers identificeren zich minder met politieke partijen en de opkomst bij verkiezingen is nu lager dan in de jaren zeventig

Politologen onderscheiden een aantal cruciale functies van politieke partijen. De belangrijkste daarvan zijn mobilisatie, articulatie en rekrutering. Met mobilisatie doel ik hier op het mobiliseren van kiezers tijdens en buiten verkiezingscampagnes. Politieke partijen structureren de verschillende keuzes die kiezers hebben, informeren hen over politieke thema's en mogelijke oplossingen en bieden hen een vehikel om politiek te participeren. Articulatie betekent het formuleren van een politiek programma waarin de idealen van de partij concreet gemaakt worden in beleidsvoorstellen en de belangen waarvoor de partij het op wil nemen uiteen worden gezet. Traditioneel hebben partijen daarbij de functie om de belangen van verschillende groepen af te wegen en zich niet op het belang van een enkele groep te richten. Ten slotte rekrutering: politieke partijen spelen een cruciale rol in het personeelsbeleid van het openbaar bestuur. Ze hebben een monopolie op het leveren van raads-, staten- en Kamerleden. Daarnaast leveren ze ministers, wethouders, gedeputeerden, commissarissen van de Koning en vrijwel alle burgemeesters.

Hoe succesvol partijen zijn in het vervullen van deze functies is de afgelopen jaren een geliefd onderwerp van discussie onder academici en politieke commentatoren. Het beeld is echter lang niet uniform. Waar het gaat om het vermogen van politieke partijen om kiezers te mobiliseren is er, zeker bezien over een langere periode, sprake van functieverlies: politieke partijen hebben minder leden, kiezers identificeren zich minder met politieke partijen en de opkomst bij verkiezingen is nu lager dan in de jaren zeventig. Recenter bezien is dit beeld genuanceerder: de opkomst ligt al dertig jaar op ongeveer hetzelfde niveau en de ledentalen van alle politieke partijen samen zijn ongeveer gelijk gebleven. Wat met name opvalt is dat de twee gevestigde volkspartijen van weleer (CDA en PvdA) hun mobiliserende kracht hebben verloren, maar dat andere partijen juist groeien in ledenaantallen, mede doordat zij met nieuwe campagnemethoden als online en huis-aan-huis-campagnes nieuwe groepen weten aan te spreken. Je zou kunnen stellen dat de versplintering van het politieke landschap zowel het onvermogen van bestaande partijen om kiezers te mobiliseren laat zien als het vermogen van nieuwe partijen om dat wél te doen.

Je zou kunnen stellen dat de versplintering van het politieke landschap zowel het onvermogen van bestaande partijen om kiezers te mobiliseren laat zien als het vermogen van nieuwe partijen om dat wél te doen

De rol van politici lijkt steeds meer te bestaan uit het kiezen van opties uit een menu dat door experts is ontwikkeld

Ideeënontwikkeling

Over de articulatiefunctie van partijen, het ontwikkelen van politieke ideeën, is kritiek gerechtvaardigd. Partijen hebben beperkte capaciteit voor ideeënontwikkeling. De afgelopen decennia, die gekenmerkt werden door bezuinigen en hervormen, speelden planbureaus, ambtelijke werkgroepen en politiek neutrale experts dan ook een grote rol bij het ontwikkelen van politiek beleid. In aanloop naar de vernieuwing van het pensioenstelsel bijvoorbeeld, het afgelopen decennium een groot politiek thema, namen politieke partijen een afwachtende houding aan. Zo werd de AOW-leeftijdsvrhoging ooit door de PvdA, het CDA en de ChristenUnie geselecteerd uit een ambtelijke lijst van bezuinigingsopties. De keuze viel hierop omdat geen van de partijen dit in hun programma had staan. Zo kon – in de permanente campagne die de politiek is geworden – geen van de partijen het als een succes claimen. Maar ook in pensioendiscussies hierna kwamen de nieuwe voorstellen vaak eerder van buiten de politieke arena.

Foto: Herman Wouters

Politieke partijen spelen kortom geen leidende rol in de ontwikkeling van politieke ideeën. De rol van politici lijkt steeds meer te bestaan uit het kiezen van opties uit een menu dat door experts is ontwikkeld. Politici maken weliswaar de uiteindelijke keuze, maar de mogelijkheden waaruit zij kunnen kiezen, worden bepaald door experts buiten de politiek. Oplossingen die experts als niet reëel beschouwen, komen

daarmee niet in het politieke debat terecht. De opkomst van partijen die de belangen vertegenwoordigen van een beperkte groep kiezers is daarnaast tekenend voor het afkalvend vermogen van politieke partijen om verschillende belangen af te wegen.

Burgemeesters met en zonder partijkaart

In de functie van rekrutering ten slotte heeft een opmerkelijke verandering plaatsgevonden. In de jaren dertig en vijftig, de periode van de verzuiling die wij nu associëren met een zeer prominente rol van politieke partijen, kwamen minder functionarissen in het openbaar bestuur voort uit politieke partijen. Het was een periode waarin een groot deel van de burgemeesters geen partijpolitieke achtergrond had en waarin landelijke partijen niet deelnamen aan gemeenteraadsverkiezingen in grote delen van Brabant en Limburg. Sinds de jaren vijftig wordt een steeds groter deel van de functies in het openbaar bestuur bekleed door mensen met een partijlidmaatschap. Dit geldt niet alleen voor politieke functies maar ook bijvoorbeeld voor hoge ambtenaren of door de politiek benoemde functies, zoals de Raad van State, de Algemene Rekenkamer of kroonleden van de SER. In de laatste decennia zien we hier weer een opvallende verschuiving: burgemeesters en andere door de politiek benoemde personen, hebben juist weer vaker géén partijpolitieke achtergrond. Bij de burgemeester is dit het gevolg van democratisering van het benoemingsproces. Landelijke politici zijn daarbij niet langer leidend, waarmee het streven naar een eerlijke verdeling tussen alle partijen is komen te vervallen. Bij burgemeestersbenoemingen zoeken de gemeenteraadsleden een persoon die bij hun gemeente past; dat hoeft lang niet altijd iemand met een partijkaart te zijn.

Tegelijkertijd ligt er op het punt van rekrutering een grote uitdaging voor politieke partijen. Het vertegenwoordigen van de diversiteit van de Nederlandse bevolking, bijvoorbeeld waar het gaat om gender, seksuele geaardheid, etniciteit, leeftijd en het hebben van een beperking wordt als steeds belangrijker gezien. Tegelijkertijd worden door de politieke versplintering fracties kleiner waardoor ook de aanwezigheid van de juiste mix van kennis en kunde binnen de fractie belangrijker wordt. In kleinere fracties botst die noodzaak voor de juiste inhoudelijke expertise soms met de noodzaak voor diversiteit.

Wetenschappelijke bureaus

Hoe kunnen we de rekruterings- en de articulatiefunctie van politieke partijen versterken? De overheid heeft hier met de partijfinanciering een uitstekend middel voor in handen. Deze financiering is in de loop van de tijd steeds verder uitgebreid. Sinds de jaren zeventig worden wetenschappelijke bureaus en jongerenorganisaties van politieke partijen deels gefinancierd door de overheid, en sinds 1990 krijgen partijen een bijdrage voor vormings- en scholingsactiviteiten van partijen. Hiermee richtte de partijfinanciering zich dus vooral op ideeënontwikkeling en rekrutering van nieuw talent. Sinds 1999 worden politieke partijen direct gefinancierd. Politieke partijen waren financieel in zwaar weer gekomen vanwege dalende ledentallen en de overheid wilde hen in hun rol als

In de jaren dertig en vijftig kwamen minder functionarissen in het openbaar bestuur voort uit politieke partijen

In het huidige versplinterde politieke landschap zou het dan ook logisch zijn om alle wetenschappelijke bureaus een grotere vaste subsidie te geven en deze minder afhankelijk te maken van zetelal

Simon Otjes
is universitair docent
Nederlandse politiek
aan de Universiteit
Leiden.

brug tussen burger en staat ondersteunen. Deze financiering heeft een heel algemeen karakter gekregen: tegenwoordig worden vrijwel alle activiteiten van partijen door de overheid gefinancierd, waaronder informatievoorziening, ledenwerving en verkiezingscampagnes. Op deze manier kan de overheid de activiteiten van partijen niet goed sturen. Boven genoemde trends – het tanende mobiliserende vermogen van gevestigde partijen, de gebrekkige ontwikkeling van eigen ideeën en de problemen met rekrutering – konden in elk geval niet door de directe financiering opgelost worden.

Het oude stelsel van partijfinanciering biedt inspiratie voor de manier waarop de overheid partijen kan stimuleren om meer aandacht te besteden aan de training van nieuwe talenten en de ontwikkeling van nieuwe ideeën, oftewel om te werken aan articulatie en rekrutering. De doelgerichte subsidie aan wetenschappelijke bureaus zou verhoogd kunnen worden. Dit zijn dé plekken waar partijen hun langetermijnagenda ontwikkelen en waar ideeën worden gevormd. De financiering van partijen en wetenschappelijke bureaus is nu bovendien gekoppeld aan het zetelaantal. Alle wetenschappelijke bureaus en partijen krijgen een vaste financiering en daarboven hebben grotere partijen recht op meer denkkraft dan kleinere partijen. De vraag is of dit logisch is: een kleine, jonge, nieuwe partij heeft mensen nodig om haar nieuwe ideeën uit te werken, een partij die zetels verloren heeft en zich moet herbronnen kan moeilijk aan dat proces beginnen als haar denktank wegens verminderde financiering mensen moet ontslaan. Bovendien, het zetelaantal is al van groot belang voor de invloed die je als politieke partij hebt in de Tweede Kamer. Door ook partijfinanciering hiervan afhankelijk te maken, wordt de strijd om zetels alleen maar intensiever. In het huidige versplinterde politieke landschap zou het dan ook logisch zijn om alle wetenschappelijke bureaus een grotere vaste subsidie te geven en deze minder afhankelijk te maken van zetelal.

De scholings- en vormingsinstituten van partijen worden nu via de partijen zelf gefinancierd: de directe financiering door de overheid hiervan zou terug kunnen keren zodat partijen meer capaciteit krijgen om nieuw talent te scouten, te scholen en te selecteren. Partijen besteden nu met name aandacht en geld aan het winnen van kiezers en maar weinig aan het opleiden van toekomstige politici. Bovendien zijn kandidatenlijsten van partijen nog steeds niet representatief voor de bevolking waar het gaat om gender, etniciteit en leeftijd. Tegelijkertijd moeten politici ook kennis hebben van de onderwerpen waarmee ze aan de slag gaan, gevoel hebben voor de uitgangspunten van hun partij en politiek kundig zijn. Door dergelijke politieke vormingsprogramma's breder op te zetten, kunnen partijen nieuwe talenten opleiden – ook juist onder groepen die nu weinig op kandidatenlijsten voorkomen. Afgelopen jaren hadden dergelijke trainingsprogramma's binnen partijen geen prioriteit. Een aparte financieringsstroom kan ook deze rekruteringsfunctie nieuw leven inblazen. ●

Alle werknemers en ambtenaren moeten het recht krijgen verlof op te nemen om een politiek ambt te vervullen. Dit maakt het voor potentieel goede bestuurders aantrekkelijker om de politiek in te gaan, wat cruciaal is voor een goed functionerende democratie.¹

Door Mark Bovens

Voer een democratisch verlof in

Het aanvaarden van een politiek ambt is als het kopen van een gloednieuwe auto. Zodra je de showroom uitrijdt, daalt de auto meteen duizenden euro's in waarde. Wie wethouder of minister wordt, verliest direct maatschappelijk aanzien zodra de eed is afgelegd. Wanneer je het bordes verlaat, ben je voor velen opeens een 'zakkenvuller'. Gerenommeerde wetenschappers als Ronald Plasterk, Uri Rosenthal en straks wellicht ook Robbert Dijkgraaf, kunnen daar over meepraten. Alleen in bankiers hebben burgers nog minder vertrouwen.²

Ook het afbreukrisico voor politieke bestuurders is groot. Hun privéleven is inzet van politieke nieuwsgaring, ze krijgen al snel te maken met haatmails, verbaal geweld en soms zelfs met bedreigingen aan huis. Voor menig politicus is dit reden genoeg om er na één termijn mee op te houden. De kans op een tweede termijn is de afgelopen decennia bovendien gedaald door de toegenomen bewegelijkheid onder de kiezers, waardoor veel zetels wisselen bij verkiezingen. Na de gemeenteraadsverkiezingen van 2018 kwam bijvoorbeeld 44 procent van de zittende wethouders niet meer terug.³ Daarnaast sneuvelen er ook forse aantallen wethouders tijdens de rit. In de periode 2010-2018 trad rond de 25 procent van de wethouders tussentijds af. Volgens het blad *Binnenlands Bestuur* is in de afgelopen raadsperiode elk jaar zelfs een recordaantal wethouders gestopt – respectievelijk 175 in 2018, 205 in 2019, 228 in 2020 en 199 in 2021.

1 | Deze bijdrage bouwt voort op: Mark Bovens (2015) Van wachtgeldregeling naar burgerschapsverlof. *Nederlands Juristenblad*, 90 (24): 1595-1600.

Politiek & verlof

2 | Jorna Leenheer & Martijn Hulsen, Overheidsbestuurders hebben meer vertrouwen in politici dan burgers, *Me Judice*, 24 april 2013.

3 | Peter Castenmiller (2019), Terugtrekkende raadsleden (en wethouders), Stichting Decentraalbestuur.nl, p. 5.

Wachtgeldregeling uitgekleed

Maar ook na het bekleden van een politiek ambt is het leven onzeker. Weinig werkgevers zitten te wachten op een oud-politicus. Wethouders en Kamerleden hebben vaak grote moeite weer een baan te vinden. Op de golven van het populisme heeft de Tweede Kamer de wachtgeldregelingen voor politieke ambtsdragers bovendien steeds verder uitgekleed. Wie binnen twee jaar moet opstappen, heeft recht op maximaal twee jaar wachtgeld; wie langer een politiek ambt vervult, ontvangt maximaal drie jaar en twee maanden wachtgeld. Deze versoberingen maken het vervullen van politieke ambten tot een ongewis avontuur. Als je als wethouder tussentijds moet aftreden, loop je gerede kans om na twee jaar in de bijstand terecht te komen. Wie een jong gezin, een hypotheek en een maatschappelijke carrière voor zich heeft, denkt wel drie keer na voor hij of zij de baan opzegt om wethouder te worden.⁴

4 | Titia Lont & Frank Visser (2009). *Geraniums of gladiolen? Loopbaanonderzoek naar gestopte wethouders periode oktober 2004 t/m december 2008*. P&O Services Groep; Eylem Ceylan & Titia Lont (2011). *Vangnet of springplank? Loopbaanonderzoek naar wethouders die na de verkiezingen van 2010 zijn gestopt*. NHL Thorbecke Academie en P&O Services Groep.

5 | Ministerie van BZK (2022). *Overheid in Nederland*, www.kennisopenbaar.bestuur.nl/media/258331/overzicht-politieke-ambtsdragers.pdf

In veel kleinere gemeenten kunnen alleen gemeente-ambtenaren of leraren met hun pensioen in zicht het zich nog permitteren om wethouder te worden

Politieke partijen, met name in kleinere gemeenten, hebben dan ook vaak moeite om goede wethouders te vinden. Bovendien zijn die wethouders absoluut geen afspiegeling meer van de maatschappij. Enigszins gechargeerd uitgedrukt: in veel kleinere gemeenten kunnen alleen gemeenteambtenaren of leraren met hun pensioen in zicht het zich nog permitteren om wethouder te worden.

Levensloopverlof voor de publieke zaak

Zonder goede wethouders, gedeputeerden, Kamerleden en ministers is er geen goed functionerend openbaar bestuur. En zonder een goed functionerend openbaar bestuur geen solide rechtsstaat en geen vitale economie. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat voldoende capabele mensen bereid blijven om die zware, maar cruciale taak op hun schouders te nemen?

Dat kan door de invoering van een algemene verlofregeling voor het tijdelijk vervullen van politieke ambten – een soort van levensloopverlof voor de publieke zaak. Zo wordt het een minder ongewis avontuur om zich een beperkt aantal jaren aan de publieke zaak te wijden. Onder politieke ambten versta ik hier de voltijdse ambten die nu ook onder de wachtgeldregeling vallen: wethouders, gedeputeerden, Kamerleden en ministers. De wethouders vormen daarvan de grootste groep – in 2021 waren het er 1386.⁵ Het zijn de ambtsdragers die een cruciale rol vervullen in onze democratische rechtsstaat. Invoering van een democratisch verlof maakt het voor mensen voor wie het pensioen nog ver weg is of voor werknemers uit de private sector aantrekkelijker om een tijd hun krachten aan het besturen van een gemeente te wijden, zonder te hoeven vrezen voor hun bestaanszekerheid of loopbaan. Invoering van een democratisch verlof maakt het ook makkelijker om als zij-instromer politicus te worden en helpt zo te voorkomen dat er een eenzijdige klasse van beroeps politici ontstaat.

Geen sorry-democratie

Wie de politiek in gaat, wordt door een dergelijke verlofregeling ook minder afhankelijk van een politieke partij voor het vervolg van de loopbaan. Na afloop van de ambtstermijn kan de werknemer weer terug-

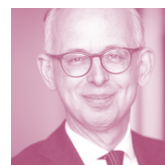
keren naar de oude baan. Dat voorkomt een ‘sorry-democratie’, waarin bewindspersonen ernstige fouten afdoen met een excuus, zonder daar consequenties aan te verbinden. Een verlofregeling biedt immers de mogelijkheid van een eervolle aftocht en maakt het voor politici makkelijker om hun verantwoordelijkheid te nemen en op te stappen wanneer er sprake is van overheidsfalen. Een verlofregeling, ten slotte, vermijdt ook het negatieve frame van ‘wachtgeld’, van politici die op kosten van de belastingbetaler thuis zitten af te wachten. Voormalige wethouders en Kamerleden hoeven geen beroep te doen op wachtgeldregelingen, maar kunnen bij hun oude werkgever weer aan de slag.

Gelijkstelling werknemers met ambtenaren

Een brede vorm van democratisch verlof zorgt ervoor dat werknemers dezelfde politieke rechten krijgen als ambtenaren. Al bij de invoering van het algemeen kiesrecht heeft de wetgever voorzieningen getroffen voor ambtenaren om verlof op te nemen om politieke functies te vervullen. De grote vertegenwoordiging van ambtenaren onder wethouders laat zien dat deze voorzieningen succesvol zijn geweest. Helaas is er bij de invoering van de Wet normalisering rechtspositie ambtenaren in 2020 flink wat van deze regelingen afgeknabbeld. Een algemeen democratisch verlof geeft werknemers en ambtenaren dezelfde rechten en zorgt ook op dat vlak voor het gelijktrekken van de rechtspositie. Bovendien is de grondslag principieel anders. De regelingen voor ambtenaren waren mede ingegeven door het voorkomen van dubbele loyaliteiten. Een brede regeling van democratisch verlof stelt het dienen van de publieke zaak voorop. Dat is daarmee ook een antwoord op de veelgehoorde klacht dat er zo weinig mensen uit het bedrijfsleven in de politiek zitten.

Maar vormt zo’n verlofregeling niet een grote belasting voor werkgevers? Zij moeten immers hun werknemers een aantal jaren missen en bij terugkomst weer inpassen in de organisatie. In de publieke sector stuit de bestaande regeling voor ambtenaren nauwelijks op bezwaren. Er zijn namelijk niet zoveel fulltime publieke ambtenaren: het gaat om minder dan 1700 functies op een werkzame bevolking van 9.4000.000 in 2021. Dat betekent dat maar 0,0018 procent van de werknemers hiervoor in aanmerking komt. De kans dat een bedrijf hiermee te maken gaat krijgen is dus vrijwel nihil. Eventueel zou men kunnen overwegen een fonds in te richten om werkgevers te compenseren voor de extra inspanningen die nodig zijn om een vervanger te vinden of om de werknemer weer opnieuw in te passen. Daar kan dan mooi het geld voor gebruikt worden dat bespaard gaat worden op de wachtgeldregelingen – want die zijn niet meer nodig. ●

Een verlofregeling vermijdt ook het negatieve frame van ‘wachtgeld’, van politici die op kosten van de belastingbetaler thuis zitten af te wachten

Mark Bovens
is hoogleraar
Bestuurskunde
aan de Universiteit
Utrecht.

Toen in 2009 de Iraanse studente filosofie Neda Soltan werd neergeschoten en traditionele journalisten gedwongen werden het land te verlaten, werd Twitter een venster voor de wereld. Het online platform kwam hierdoor zelfs in aanmerking om de Nobelprijs voor de Vrede te krijgen. Dat enthousiasme is inmiddels wel bekoeld.

Online
politiek

Hoe wordt de politieke partij weer een plek voor ontmoeting en nieuwsgierigheid?

Door Kristof Calvo

Vandaag staat het medium eerder symbool voor wat niet goed gaat: nepnieuws, haatspraak, de versnelling en verruwing van het maatschappelijk debat. ‘Door de opkomst van het internet, de smartphone en de sociale media zijn we onszelf als het centrum van de wereld gaan zien. We beschouwen onze mening als de enige juiste’, aldus de Franse filosoof Eric Sadin. Hij heeft het over een nieuw verschijnsel: de ik-tiran. De ik-tiran eist een hoofdrol op in de 24/7 livestream van ieders hoogst individuele meningsuiting. Aan meningsuiting is er vandaag geen gebrek, maar is er nog wel tijd en ruimte voor meningsvorming? Heimwee is een slechte raadgever – de sociale media zijn er om te blijven. Maar de ik-tirannie zomaar verder laten groeien is ook geen optie. We hebben routes en plekken nodig voor meer wij-democratie, waar nog kan worden getwijfeld en nagedacht.

Plekken van ‘wij-democratie’

De politieke partij zou een plek voor een wij-democratie moeten zijn: een fysieke plek voor ontmoeting en nieuwsgierigheid, waar verschillende perspectieven worden gedeeld en synthese wordt gezocht. Partijen zouden veel meer dan nu de offline tafels kunnen zijn waaraan gesprek en dialoog plaatsvindt, tafels die we zo heel hard nodig hebben op dit ogenblik. Vandaag is dat onvoldoende het geval. Bijna elke politieke partij wil tegenwoordig een beweging zijn, maar het ontbreekt ons aan partijen die dat voornemen een geloofwaardige en concrete invulling geven. Het maatschappelijk potentieel van politieke partijen voor wat betreft het structureren, organiseren, rekruteren, bewegen en participeren wordt daardoor onvoldoende benut.

In realiteit zijn partijen vaak erg verticaal georganiseerd en worden ze ook erg opgeslorpt door de permante meningsuiting. Ze zijn er zelf aanjagers van als enthousiaste adverteerders op Facebook en Instagram. Geholpen door de zeer royale partijfinanciering kent België bijzonder hoge reclame-uitgaven, ook buiten campagnetijd. Een bedrag van 4,7 miljoen euro aan reclame is de eindafrekening van 2021, een jaar zonder verkiezingen, voor alle Belgische partijen samen. Dat is onvergelijkbaar hoog in vergelijking met andere landen.

Politieke spelregels wijzigen

De noodzakelijke beweging in de richting van *slow politics* komt er slechts wanneer we de politieke spelregels wijzigen, bijvoorbeeld met betrekking tot de partijfinanciering. In de Nederlandse context gaat het dan om een ruimere financiering van inhoudelijk werk en een betere ondersteuning voor parlementsleden. Hetgeen je niet kunt (mag) opleggen aan partijen via wetgeving, maar wel bijzonder relevant is, zijn bepaalde hervormingen binnen de partij zelf:

Partijen zouden veel meer dan nu de offline tafels kunnen zijn waaraan gesprek en dialoog plaatsvindt, tafels die we zo heel hard nodig hebben op dit ogenblik

Wanneer mensen tegelijk lid kunnen zijn van meerdere partijen, vormt dit ook een tegenwicht van het concurrentiedenken dat nu te sterk aanwezig is tussen en binnen partijen

1. De politicus-moderator

Een moderne benadering van leiderschap veronderstelt een meer zoekende, nieuwsgierige houding. Dat betekent vaker het vraagteken hanteren: de politicus als regisseur en moderator. Als parlementsleden betere inhoudelijke ondersteuning krijgen bij hun parlementaire werk zouden zij die rol vaker op zich kunnen opnemen. In de samenleving, maar ook binnen de partij: als moderator van het interne debat, als verbindingsofficier tussen de partijleden en het parlement; in het bijzonder op de eigen thema's. Een sterkere rol voor de volksvertegenwoordiging kan bijdragen aan dat andersoortig politiek leiderschap: een meer vragend, een meer collectief en meer op inhoudelijke expertise gebaseerd leiderschap.

2. De partijvoorzitter als participatie- en ideeënregisseur

Ik ben een groot pleitbezorger van het model van de Nederlandse partijvoorzitter, een intern democratisch verkozen persoon die zich focust op de partijorganisatie, de rekrutering van politiek personeel en idealiter ook de ideeënontwikkeling op de lange termijn. Het zijn cruciale opdrachten, eigenlijk ook de redenen waarom we partijen publiek financieren. In België worden deze taken vaak verwaarloosd omdat ze moeilijk te verzoenen zijn met de externe opdracht als politiek leider die aan Belgische partijvoorzitters wordt toebedeeld. Tegelijk een scorende spits én een spelverdeler zijn: het is een moeilijke, zelfs onmogelijke combinatie. De 'spelverdelende' rol van de Nederlandse partijvoorzitter kan wellicht ook nog versterkt worden.

3. Lidmaatschap van en voor het politieke

Ik ben ook voorstander van het toelaten en zelfs promoten van het meervoudig en veelkleurig lidmaatschap. Vandaag is dat, in België althans, vaak verboden door partijen zelf. Met een meervoudig lidmaatschap kunnen mensen zich engageren voor bepaalde thema's of ideeën, meer voor de publieke zaak (*het politieke*) in plaats van het partijbelang (*de partijpolitiek*). Wanneer mensen tegelijk lid kunnen zijn van meerdere partijen, vormt dit ook een tegenwicht van het concurrentiedenken dat nu te sterk aanwezig is tussen en binnen partijen.

4. Gebruik maken van loting

De introductie van de deliberatieve democratie in de schoot van partijen zou kunnen zorgen voor meer dialoog en participatie. Wanneer partijen vandaag intern beraadslagen, doen ze dat veelal via verkozen partijorganen of vertegenwoordigingen vanuit afdelingen of regio's. Of op partijcongressen met moties, amendementen en geregisseerde pleidooien. Dat zijn systemen gericht op insiders met anciënniteit, de zogenaamde vergadertijgers. Participatieprocessen waarbij ook andere leden en/of niet-leden via loting worden betrokken zorgen voor meer inspiratie, meer ruimte voor projectmatig *engagement* en ook voor meer gelijkwaardigheid.

5. Elke partij een sterke denktank

De aparte, gegarandeerde financiering voor de wetenschappelijke instituten van Nederlandse partijen zou uitgebouwd moeten worden. In deze supersnelle tijden van hypercommunicatie is inhoudelijk werk kwetsbaar geworden. Alleen een ruimere financiering en een aparte plek voor ideeënontwikkeling kan dat kwetsbare beschermen en verankeren. Het aantrekkelijke aan de instituten is hun specifieke positie: een tussenpositie, pendelend tussen de ideeënwereld en de praktijkpolitiek. Juist uit die positie, uit die dialoog, kunnen nieuwe politieke standpunten ontstaan. Partijen zouden die financiering ook kunnen inzetten voor samenwerkingen met academici, kennisinstellingen en burgerinitiatieven. Het publiek geld voor partijen wordt zo een hefboomfonds voor meningsvorming en ideeënontwikkeling.

Optelsom van reclamebureaus

De jacht van politieke partijen op digitale duimpjes en hartjes is een heilloos pad – het maakt partijen niet relevanter, maar toont enkel hun afhankelijkheid, kwetsbaarheid en onzekerheid. Dat permanent campagne voeren is al helemaal geen reden om partijen te financieren met publiek geld. Wat moeten partijen dan wel doen? Veel meer dan nu ontmoetingsplaatsen worden van eigenzinnige mensen en ideeën, goed en modern georganiseerde plekken voor nieuwsgierigheid en openheid, in plaats van het korte termijn succes na te jagen in de online echokamers van het grote gelijk.

Aangezien partijen zich organiseren rond een welbepaald inhoudelijk project, is het niet voldoende om de ikkigheid en de 'verbubbeling' een tegenwicht te bieden. Partijen kunnen veel meer betekenen voor de maatschappelijke dialoog dan nu het geval is. De interne organisatie van politieke partijen zou meer kansen moeten bieden om onze democratische spier te oefenen. Als partijen verder evolueren naar een optelsom van reclamebureaus voor snel gewin en echokamers voor gewoontedieren, zit onze democratie met een groot probleem. Partijen moeten daarom weer de ambitie hebben om mensen echt te boeien en te verbinden. Mensen die veel te zeggen hebben maar nu afzijdig blijven, geïnteresseerd te krijgen, dat was ook al de ambitie van Hans van Mierlo in de beginjaren van D66:

Als de verstarring de oorzaak is van zo veel politieke ellende, wie zijn dan verantwoordelijk? Dat zijn de politici en de actieve partijleden. Die stellen de programma's op en smeren hun –ismen. [...] Vernieuwing betekent het activeren van de krachten die nu afzijdig blijven, en die krachten zijn er. 2

Nieuwe krachten activeren en mobiliseren voor de politieke partijen, bij jongerenorganisaties, in raden, colleges en parlementen is ook de ambitie van bovenstaande ideeën. De politiek grondig vernieuwen lukt immers niet alleen met de mensen die er nu al zijn. ●

Als partijen verder evolueren naar een optelsom van reclamebureaus voor snel gewin en echokamers voor gewoontedieren, zit onze democratie met een groot probleem

2 | Hans van Mierlo, 'De keuze van D'66', rede gehouden op het congres van D66, Leiden, 14 september 1968.

Kristof Calvo is Kamerlid voor de Vlaamse groenen en voormalig fractievoorzitter. Momenteel is hij ook fellow bij het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks. Voor *Rethinking Belgium* schreef hij recent een discussienota over de toekomst van partijen en hun financiering met onder andere de vergelijking tussen België en Nederland.

Het voortbestaan van politieke partijen is een voorwaarde voor onze representatieve democratie. Daarvoor is het wel nodig dat politieke partijen – D66 voorop – meer interactie tussen samenleving enerzijds en vereniging en partij anderzijds moeten organiseren, naast tijdige en eerlijke verantwoording en een stevige decentrale organisatie.

Door Rudi Nieuwenhoven

Organisatie
van de partij

Zo blijft de politieke partij bestaan

Een vertegenwoordigende democratie kan slechts bloeien als deze is gebaseerd op goed functionerende politieke partijen. Maar zo makkelijk te realiseren is dat niet. De Franse denker Simone Weil wees in haar *Nota over de algemene afschaffing van de politieke partijen* (1943) terecht op het gevaar dat politieke partijen zélf kunnen vormen voor de vertegenwoordigende democratie. Zij observeert dat partijen vooral gericht zijn op 'de productie van collectieve hartstochten'. Voor de maatschappij en haar burgers maken ze alleen propaganda en intern oefenen ze druk uit op de gevoelens en meningen van de leden. Weil stelt dat het nooit zal lukken om via het middel van de politieke partij het maatschappelijke belang – 'de waarheid' – te dienen. Haar ervaringen in de jaren dertig hebben hier een bepalende rol bij gespeeld.

Heden ten dage twijfelt ook de Vlaamse schrijver David van Reybrouck ¹ aan het positieve belang van partijen. Hij doet voorstellen om de parlementszetels in te vullen door via loting de volksvertegenwoordigers aan te wijzen, zij zijn in principe verplicht hun zetel te bezetten. Het is nog maar de vraag of hierdoor betere inhoudelijke besluitvorming plaatsvindt. Ook is het allerminst zeker dat er met mensen die worden geloot een betere verbinding zal ontstaan tussen burger en parlement. Politieke partijen staan immers voor het verzorgen van de relatie tussen burgers en bestuur, voor beleidsontwikkeling en voor de keuze van gekwalificeerde vertegenwoordigers en bestuurders.

Maar dan moeten partijen – en in de eerste plaats D66 – ook staan voor de toegankelijkheid, extern en intern, voor brede groepen in de samenleving. Voor het organiseren van input op beleid vanuit de opvattingen die leven in de haarvaten van partij en samenleving en voor het onge-

¹ | Zie David van Reybrouck (2016): *Tegen Verkiezingen*. Amsterdam: Bezige Bij

clausuleerd afleggen van verantwoording aan burgers, respectievelijk leden door vertegenwoordigers, bewindslieden en interne bestuurders. Dat vraagt ook om een open beoordelingscultuur binnen de vereniging en een organisatiestructuur die meer verbindingen met de maatschappij ondersteunt.

Kritiek, verandering & vernieuwing

In *Democratie op wankel bodem* (2021) stelt Donald Loose dat democratie een politieke ordening is, zonder absoluut fundament.² De democratie moet daarom altijd openstaan voor kritiek, verandering en vernieuwing. Deze condities kunnen ook zonder meer worden toegepast op een democratische partij. De invloed, oordelen en inhoudelijke opvattingen vanuit de samenleving over het functioneren van de partij en haar vertegenwoordigers, zouden voortdurend onderwerp van gesprek moeten zijn binnen de partij. Dat is van belang voor haar voortbestaan en groei. Hetzelfde geldt voor de standpunten van de leden, lokale en regionale besturen, en themagroepen. In *Idee* nr. 209 (juli 2020) heb ik praktische suggesties gedaan om deze interactie met samenleving en partijorganisatie te faciliteren (zie hieronder).

² | Zie de boekrecensie door Martijn Visser in *Idee* nr. 216, december 2021.

Vorm een klankbordgroep van burgers die geen uitgesproken D66-fans zijn, die periodiek waarnemingen deelt met de landelijke fractie en partij over hun functioneren

Breid dit op den duur uit naar lokale fracties en besturen, met burgers uit de regio's

Vorm een landelijke schaduwfractie, die gevraagd en ongevraagd advies geeft over actuele onderwerpen

Bewaak dat partij en fractie zich maximaal openstellen voor signalen en vragen uit samenleving en partij

Het zelfcorrigerend vermogen dat Donald Loose benoemt als de essentie van de democratie is niet gemakkelijk voor de spelers op het politieke veld. Vele partijen en politici – en ook D66 – lijken het moeilijk te vinden om verliezen of fouten ronduit te erkennen en uit te spreken, en om daaraan te verbinden hoe verbeteringen zullen plaatsvinden. In de Nederlandse politiek wordt weinig verantwoording afgelegd of te geforceerd en op de verkeerde momenten. Te vaak lijkt dit pas het geval te zijn, nadat in de media en door concurrerende politici forse druk is uitgeoefend. Het lijkt dan vooral een vorm van zwichten. Dat vindt bovendien te vaak plaats met een omslag van woorden, waaraan iedere burger naar eigen voorkeur de eigen argumenten kan ontlenuen. Hierdoor wordt het beeld bevorderd van draaien en van onbetrouwbaarheid. Dit staat veraf van de vanzelfsprekende openheid, die wel altijd wordt

In de Nederlandse politiek wordt weinig verantwoording afgelegd of te geforceerd en op de verkeerde momenten

beleden. Mede hierdoor verliezen politici, en vooral de constructieve middenpartijen, helaas het beeld van de transparante en betrouwbare vertegenwoordigers van het volk.

Het vastleggen van falen en aangeven van de voorgenomen verbeteringen, is redelijk normaal in delen van de maatschappij. Waardoor bestaat deze afwijkende praktijk in de politiek? Zou het veroorzaakt kunnen worden door de dagelijkse taferelen in de arena van het Binnenhof en de andere politieke arena's in het land? Het gaat steeds meer om tegenstanders of vijanden. Zijn we bang dat we – de middenpartijen – in de cultuur van ongereguleerde strijd kwetsbaar worden en als 'soft' worden gezien door het uit zichzelf toegeven van falen of zelfs het waarderen van goede opvattingen van concurrenten?

Foto: Jeroen Mooijman

Een cultuur van verantwoordelijkheid afleggen gedijt beter in een omgeving waar beoordeling van prestaties normaal is

Hoewel dat een verklaring zou kunnen zijn, gebeurt ook wel iets vergelijkbaars bijvoorbeeld tijdens Q&A-sessies op congressen en andere ontmoetingen tussen leden en vertegenwoordigers van D66. Er kunnen kort vragen gesteld worden, waarna dan meestal een lang, toelichtend antwoord volgt. In de vraag zit vaak een kritische observatie, al dan niet verborgen. Die wordt nogal eens te defensief beantwoord. Waarom niet eerst doorvragen: toelichting op de achtergrond, ervaringen, voorbeelden? Een vorm van gesprekstechniek, waarin functionarissen binnen bedrijven en andersoortige organisaties soms getraind worden. Dat bevordert de interactie tussen de vragenstellers en de politici, respectievelijk bestuurders.

Een cultuur van verantwoordelijkheid afleggen gedijt beter in een omgeving waar beoordeling van prestaties normaal is. Dit betekent dat we elkaar kunnen aanspreken op successen, maar ook falen en functioneren, zonder dat het wordt begrepen als veroordelen of diskwalificeren. Over alles wat we doen even enthousiast zijn, is ook geen goede manier om betrokkenen te motiveren. Goede resultaatafspraken maken en de voortgang met enige regelmaat open bespreken en beoordelen, is een gezonde zaak. Dat bevordert openheid en duidelijkheid binnen de ledenorganisatie, evenals de politieke partij. Hoewel er op dit gebied sinds 2010 zeker stappen zijn gezet, zou het goed zijn een brede evaluatie te organiseren.

Voeding van onderaf

'Democratie moet niet van bovenaf juridisch en politiek worden georganiseerd, maar van onderaf worden gevoed door een collectief ethos en een gemeenschappelijk erkend/onderschreven toekomstperspectief' – ook dat is één van de voorwaarden die Donald Loose stelt aan de democratie, en één die niet snel discussie zal oproepen.

Hoe zit dit bij D66? Vanaf 2010 – met destijds een ledenaantal van ongeveer tienduizend – is weldoordacht gewerkt aan de noodzakelijke professionalisering van de vereniging, denk aan de ledenadministratie, communicatie, websites, congresorganisatie en de continue programmaontwikkeling. Dit heeft kunnen plaatsvinden door centralisatie op landelijk niveau van vele taken en de goede personeelskwaliteit op het Landelijk Bureau. Er is veel bereikt, waaronder ook een groei naar zo'n dertigduizend leden. De andere kant hiervan is dat leden(groepen) en afdelingen nogal eens het gevoel hebben dat hun inbreng verdrongen wordt door de rol van het centrale niveau, hetgeen de ledenbinding dreigt te verzwakken. Deze signalen liggen mede ten grondslag aan de analyses en voorstellen van de zogeheten 'Open Partij',³ onder meer verwoord in een royaal aanvaarde motie op het najaarscongres van 2020.

Een vereniging met dertigduizend leden vraagt een andere organisatie dan een vereniging met tienduizend, relatief politiek ervaren leden. Ledenonderzoeken laten ook verschillen in belangstelling voor hun inzet zien. Het gaat enerzijds om 'ambitieuze actieve' leden, die een carrière in de partij nastreven. Anderzijds gaat het om de overige leden die vooral ondersteunend willen zijn en landelijk en lokaal bijdragen willen leveren, zoals de 'idealistisch actieve' en de 'supporters'. Dit is het moment waarop we kunnen bevorderen dat – veel meer nog dan in het verleden – leden zich willen inzetten voor de inhoudelijke en organisatorische uitdagingen binnen de vereniging. Maar het loopt met die inzet niet altijd zoals verwacht: aanspreken, vertrouwen geven, heldere opdrachten, voortgang volgen en soms bijsturen, zijn condities voor succes.

En dat hoeft niet alleen te gaan om de eigen leden. In een open partij zijn 'gewone' burgers met enige affectie voor sociaal-liberale denkbeelden ook welkom om ideeën praktisch invulling te geven. Ik denk aan diegenen die vragen stellen over het verkiezingsprogramma en bij de publicaties en evenementen van de Mr. Hans van Mierlo Stichting aanwezig zijn. Er moeten vandaag de dag wel meer vergelijkbare burgers zijn die bijdragen willen leveren. De kunst is om ze te vinden en voor deelname te motiveren, zonder dat zij automatisch lid moeten worden.

Werving en selectie

In veel organisaties wordt terecht professionele aandacht gegeven aan het proces van werving en selectie en benoemingen in de meer vitale functies. Om de beslissingen daarbij zo professioneel en objectief mogelijk te nemen, worden procedures ontwikkeld met inbreng van selectiedeskundigen, HR-professionals en management. Bij benoemingen spelen de uitkomsten van een consequent gehanteerd beoordelingsstelsel ook een rol. Meestal vindt besluitvorming in een aantal stappen plaats.

Sinds 2010 is er voortgang bereikt in talentontwikkeling. Er is een landelijk netwerk ontstaan van talentencommissies en talentenscouts. De landelijke Talentencommissie zorgt voor de kwaliteitsbewaking door

³ | Zie www.deopenpartij.nl

**Een
vereniging met
dertigduizend
leden vraagt een
andere organi-
satie dan een
vereniging met
tienduizend,
relatief politiek
ervaren leden**

Ik pleit voor het toevoegen van een ervaren en onafhankelijke senior HR'er aan de partij, om zo de condities te creëren voor goede en zorgvuldige toepassing van de P&O instrumenten

middel van de zogeheten Driebergen-bijeenkomsten, waarbij training en assessments een plaats hebben. Belangrijk is dat concreet duidelijk is welke kwaliteiten en eisen worden gesteld voor de diverse functies.

Tijdens congressen is kritiek geuit op de rol van een lijstadviescommissie: deze zou niet democratisch zijn en als gevolg kunnen hebben dat de leden beïnvloed worden. In een open en democratische partij dwingt dit tot een zorgvuldige afweging. Primair is het van belang om gekwalificeerde kandidaten te bereiken, maar ook de geografische verdeling van kandidaten en de verdeling over specifieke ledengroepen vragen aandacht. Een verkiezing zonder verdere ondersteuning voor de leden, komt niet tegemoet aan deze eisen. Een stemadviescommissie is daarom noodzakelijk, die periodiek verantwoording moet afleggen aan het congres. Belangrijk is dat in een dergelijke commissie selectiedeskundigheid, externe inbreng en ervaring van vooral oud-politici verenigd zijn. Dit bevordert deskundigheid en objectiviteit. Adviezen zouden uitgebracht moeten worden aan het duo partijleider en partijvoorzitter, die dus zelf geen lid zijn van de commissie.

Bovendien pleit ik voor het toevoegen van een ervaren en onafhankelijke senior HR'er aan de partij, om zo de condities te creëren voor goede en zorgvuldige toepassing van de P&O instrumenten. Denk aan aandacht voor individueel functioneren, belasting en belastbaarheid, beoordelen, onderlinge samenwerking en carrière.

Omvorming

Bij het nader bezien van de D66-organisatie kan ook aan de orde komen of het onderscheid tussen de ledenvereniging en de politieke partij niet groter moet zijn. De Open Partij heeft er eerder voor gepleit om D66 als politieke partij om te vormen in de richting van een breder toegankelijke, meer inclusieve, en breed in de samenleving gewortelde vereniging. Zo zouden de idealen van D66 niet alleen via de Raadzaal, het Provinciehuis en het Binnenhof vorm kunnen krijgen, maar minstens zoveel vanuit huiskamer, het clubhuis en de vele regionale en lokale organisaties. De basis van deze omvorming zou kunnen zijn de formulering van een aantal nieuwe of versterkte verantwoordelijkheden op het lokale en regionale niveau. Daarbij zou het onder meer kunnen gaan over:

- Verzorgen van goede verbinding met het regionale en lokale maatschappelijk middenveld en groepen van burgers, gericht op het direct betrekken van mensen die werkzaam zijn bij primaire maatschappelijke processen, denk onder andere aan verpleegkundigen, leraren en politie. Zoek ook decentraal contacten met regionale beroepsorganisaties. We krijgen dan eerder inzicht wat binnen die sectoren leeft.
- Beter verbinden van D66 met burgers buiten de partij door actief te werken aan het stimuleren van burgerberaden. Ook zullen individuele burgers geraadpleegd worden vanuit hun specifieke kennis. Het is de moeite waard om de toepassing van lotingsystemen bij advies- en programmacommissies, wat nu al lokaal gebeurt, verder uit te proberen en te evalueren.

- Aandacht voor de uitvoerbaarheid van het overheidsbeleid en de door de politiek bedachte oplossing voor maatschappelijke problemen en tijdig communiceren van de belangrijkste bevindingen uit deze discussies met het centrale niveau. Dus niet alleen op uitnodiging, maar melden vanuit eigen verantwoordelijkheid.
- Ontwikkelen en signaleren van talent. De centrale Talentencommissie put maximaal uit deze aangeboden talenten en koppelt oordelen terug.
- Invullen en vormgeven van de inzet van leden en niet-leden bij de ontwikkeling van nieuwe ideeën en de doorgeleiding naar het centrale niveau.

Dit zijn enkele gedachten die richting kunnen geven aan een verschuiving van verantwoordelijkheden binnen de huidige organisatorische verhoudingen. Ze vragen om verdere discussie binnen een breed samengestelde werkgroep, gericht op uitwerking en verkrijgen van draagvlak. En ongetwijfeld zijn er ook binnen de vereniging al langer ontwikkelingen gaande in deze richting.

Omgaan met successen en tegenvallers

Om hun functies in de vertegenwoordigende democratie goed te vervullen, moeten politieke partijen zoeken naar oordelen van de buitenwereld over de vereniging en partij, evenals die van de leden zelf. Eveneens vraagt de communicatie tussen centraal en decentraal niveau om verbetering. Misschien leven deze ideeën breder en werden we in de eerste periode van D66 door dezelfde ideeën gedreven. De voortgang in de tijd, de groei van de partij, de professionalisering, gevormde gewoonten, hebben ook tot een zekere bureaucratisering geleid en leveren altijd wel tegenkrachten op tegen veranderingen.

Centraal staat dat we een cultuur weten te realiseren van regelmatig en van nature verantwoording afleggen en beoordelen op alle niveaus van de politieke-, respectievelijk ledenorganisatie. Dat bevordert een natuurlijke manier van omgaan met successen en tegenvallers. Een democratische partij vraagt om permanente voeding van onderaf. Er zijn voldoende signalen dat de bereidheid aanwezig is. Het concept Strategisch Plan 2022-2026 geeft hoge prioriteit aan versterking van het vrijwilligersmanagement. Het voorgaande is ook onder meer gebaseerd op uitkomsten van studiegroepen die onderdeel waren van het traject Strategisch Plan. Alle voorgestelde bewegingen kunnen alleen op gang komen als het Landelijk Bestuur ze tot haar beleid maakt en het congres, de decentrale afdelingen en de regio's steun geven en meewerken aan de implementatie gedurende de komende twee jaar. ●

Een democratische partij vraagt om permanente voeding van onderaf

Rudi Nieuwenhoven is oud-directeur HR en mede-initiatiefnemer voor de Open Partij binnen D66.

‘Er zijn nog steeds verkiezingen, we hebben partijen, nieuwe partijen en er ontstaan nieuwe bewegingen’, vertelt Christopher Bickerton als we hem ontmoeten in Groningen, nadat hij voor studenten en medewerkers aan de universiteit zijn verhaal heeft gehouden. Wat is er dan wel aan de hand? Als Bickerton en zijn co-auteur de term ‘crisis’ gebruiken in hun boek *Technopopulism*, dan refereren ze naar een diepe crisis van politieke partijen en ideologieën.

Interview door Afke Groen & Dirk-Jan van Vliet
Vertaling Noa Harmsen

De ideeënstrijd verdwijnt uit de politiek

Wat bedoel je precies met de diepe crisis van partijen en ideologieën?

‘Ons startpunt was de analyse van de inmiddels overleden Ierse politoloog Peter Mair. Volgens Mair hebben de elites zich teruggetrokken in de staat. Partijen zijn zich voornamelijk gaan oriënteren op nabijheid tot de macht, waardoor verkiezingen minder betwist zijn geworden. Beeld je een verkiezingsstrijd in waarbij jouw partij iets heel anders bepleit dan een andere partij. Als je verliest, dan is dat een zware nederlaag: de mensen hebben duidelijk een ander politiek project gesteund. Waarschijnlijk maak je voorlopig geen deel uit van het kabinet. Als het je doel is als politieke partij om dichterbij de macht te komen, dan heb je belang bij veel minder betwiste verkiezingen – waarin niets unieks en geen heel belangrijke onderwerpen worden besproken. Als je dan verliest, heeft niemand het gevoel dat er echt een grote politieke verandering heeft plaatsgevonden. In zo’n context trekken burgers zich terug uit het maatschappelijk middenveld: ze keren ze zich tot de privésfeer en zijn weinig politiek betrokken. Hierdoor vormt zich wat Mair een ‘leegte’ noemt tussen burgers en de staat. Vanuit het perspectief van politici is het

interview Christopher Bickerton

Christopher Bickerton is professor moderne Europese politiek aan University of Cambridge en auteur van onder andere *Technopopulism: The New Logic of Democratic Politics* (Oxford University Press, 2021, co-auteur met Carlo Invernizzi Accetti).

‘Er is nog steeds sprake van een breuk in de relatie tussen de samenleving en de staat’

ingewikkeld om over deze leegte heen te regeren, omdat ze niet precies weten wat de mensen willen. Mensen lijken hun meningen en hun voorkeuren voor bepaalde politieke partijen steeds te veranderen. Politiek wordt giswerk. Mair noemt dit ‘de crisis van de partijdemocratie.’

Mair’s boek hierover, *Ruling the void*, werd bijna tien jaar geleden uitgegeven. Wat is de continuïteit in zijn analyse? ‘Er is nog steeds sprake van een breuk in de relatie tussen de samenleving en de staat. Die breuk komt voort uit het verval van het partijstelsel dat maatschappelijke conflicten vertaalde naar concurrentie tussen politieke partijen. Denk aan de conflicten tussen protestanten en katholieken, socialisten en conservatieven, communisten en liberalen. Die vormden ook het dagelijks leven van mensen. Voor zover dit stelsel niet meer bestaat, is er sprake van een serieuze, aanhoudende en langdurige malaise.’

Met andere woorden: Bickerton ziet een ineenstorting van wat hij de ‘ideologische logica’ van de politiek noemt. ‘Er was een manier van politiek bedrijven die diep verbonden was met een ideologische strijd’, legt hij uit, maar die is ‘verwelkt.’ ‘Dit heeft de linkse partijpolitiek meer geraakt dan de rechtse partijen, want juist voor de linkse massapartijen was hun ideologie hun definiërende eigenschap. De centrum en centrumrechtse partijen waren altijd al meer pragmatisch.’

De nieuwe politieke logica van het ‘technopopulisme’

Voortbouwend op deze diagnose van de malaise van partijen en ideologieën, is *Technopopulism* vervolgens geen analyse van wat verloren is gegaan. In tegendeel, de auteurs stellen dat een crisis een signaal is van een transitie, van een transformatie van de logica van politiek bedrijven. ‘Politiek gaat tegenwoordig over iets anders. Als je vandaag de dag deelneemt aan verkiezingen en je gebruikt de linkse, ideologische taal uit 1970, dan is niemand in je geïnteresseerd. Een nieuwe manier van uitdrukken is dominant geworden, één die niet bepaald ideologisch is.’ Volgens Bickerton en Ivernizzi Accetti bestaat deze nieuwe vorm van uitdrukken uit een beroep op het volk (populisme) en een beroep op competentie (technocratie). Deze twee ‘appels’ zijn de dominante basis geworden voor concurrentie tussen politieke partijen, beargumenteren ze. Enerzijds zijn populisme en technocratie twee extremen vormen van politiek bedrijven. In politieke debatten fungeren zij dan ook vaak als elkaars tegenpolen. Maar anderzijds vinden de auteurs dat de twee vormen ook op elkaar lijken. Populisme en technocratie beweren namelijk beiden toegang te hebben tot een bepaald soort waarheid. Waar populistten claimen toegang te hebben tot de ‘wil van het volk’, claimen technocraten toegang te hebben tot de wetenschappelijke ‘waarheid’ of de waarheid van experts. Het resultaat is dat vandaag de dag politieke partijen voornamelijk de concurrentie met elkaar aangaan op basis van verschillende claims op waarheid en competentie. Dat is wat Bickerton en Ivernizzi Acetti de ‘technopopulistische logica’ noemen.

Vanuit historisch perspectief, in hoeverre is de dominantie van de technopopulistische logica in de politiek onvermijdelijk geweest? 'Ik denk niet dat het onvermijdelijk is. En het hoeft bovendien niet zo belangrijk te zijn als het geworden is. Politiek kan gaan over het centrale conflict tussen verschillende wereldbeelden. Lange tijd heeft dat conflict centraal gestaan in onze democratische systemen, te beginnen bij de late jaren 1890. Het begon echt grip te krijgen op ons politiek stelsel toen de socialistische massapartijen ontstonden. De periode tussen de wereldoorlogen was heel onstabiel, maar na de Tweede Wereldoorlog werd het stelsel stabiel. En dan, na de wijdverspreide opstanden van 1968, begint de transitie weg van deze ideologische logica naar een meer technopopulistische logica.'

Foto: Herman Wouters

De geschiedenis van D66 lijkt goed binnen dat narratief te passen. De partij is in 1966 opgericht, primair om te breken met de rigide ideologieën van die tijd. 'De Nederlandse historische ervaring is een belangrijke. Wetenschappers zien de Nederlandse variant van het oude stelsel vaak als modelvoorbeeld van segmentatie. De zuil waar je toe behoorde, bepaalde niet alleen de partij waar je op stemde, maar ook de krant die je las of de school waar je heen ging. De transitie weg van een stelsel dat zo stevig verankerd was, is enorm. De structurele veranderingen in de Nederlandse samenleving suggereren dus dat Nederland een sterke casus is voor de aanwezigheid van de technopopulistische logica. Maar het is belangrijk om te begrijpen dat technopopulisme niet toebehoort aan één persoon, het is niet de eigenschap van één persoon. Waarschijnlijk bezitten alle politieke partijen bepaalde elementen van technopopulisme.'

'Waarschijnlijk bezitten alle politieke partijen bepaalde elementen van technopopulisme'

‘De Corbyn-campagne was aantrekkelijk, mensen raakten echt betrokken. Maar het was ook een totale bubbel’

Is de technopopulistische logica echt zo alomtegenwoordig? In Nederland hadden best wat mensen hoge verwachtingen dat de pandemie tot een meer ideologisch ingestoken politiek debat zou leiden. ‘Natuurlijk zijn er ook uitzonderingen, momenten waarop de samenleving wel werd gemobiliseerd rondom bepaalde thema’s. Ik was in het Verenigd Koninkrijk tijdens de Brexit-campagne. Het voelde alsof politiek opeens wat begon te betekenen, op een manier waarop dat niet het geval was geweest in de jaren 1990 en 2000. Maar dat was van korte duur. Toen Jeremy Corbyn in 2015 het leiderschap van de Britse Labour Party won, gaf hij een goed voorbeeld van hoe de linkse ideologie nieuw leven ingeblazen kan worden in een anti-ideologisch tijdperk. De Corbyn-campagne was aantrekkelijk, mensen raakten echt betrokken. Maar het was ook een totale bubbel. Hoewel mensen er echt in geloofden, sloot het niet aan bij wat mensen van de arbeiderspartij daadwerkelijk stemden. Dus ik denk dat je ideologie niet echt kunt terugbrengen zolang de samenleving niet anders ingericht is.

‘Uitwegen’ uit het technopopulisme

Hoewel Bickerton liever spreekt van een ‘malaise’ dan van een volledige crisis van de democratie, volgt uit de analyse in *Technopopulism* dat de technopopulistische logica van politiek bedrijven ‘slecht is voor de kwaliteit van huidige democratische regimes’. Als de politiek gedomineerd wordt door verschillende claims op de waarheid en op competentie, kan oppositie immers makkelijk weggezet worden als illegitiem. Politici vallen elkaar dus persoonlijk aan en stellen elkaars motivatie, draagvlak en

eerlijkheid ter discussie. Daarnaast gaat de politiek steeds minder over ‘wat er moet gebeuren’ in termen van beleidstoezeggingen en ‘steeds meer over *wie* doet het, *hoe* het gebeurt en uiteindelijk dat er iets wordt gedaan’ – wat dat dan ook mag zijn. De auteurs stellen daarom dat de politiek zowel ‘diep confronterend’ als ‘onbeduidend’ is geworden.¹ Dit maakt uiteindelijk de politieke onvrede groter. ‘Op dit moment volg ik de Franse presidentiële campagne op de voet’, vertelt Bickerton. ‘Nieuwe individuen zijn opgestaan, waaronder ook zeer extreme politici. Maar de campagne vindt geen aansluiting met Frankrijk. Er is een enorme kloof tussen het zeer gepolariseerde partijstelsel en het dagelijks leven van mensen.’

Hoe komen we hieruit? ‘Een manier zou kunnen zijn om de positie van lokale activisten binnen politieke partijen te versterken, door politieke partijen te democratiseren. Tegenwoordig is het electoraat steeds vaker hoogopgeleid. Politicologen en sociologen ontdekten dat burgers veel minder geneigd zijn om toe te geven aan hiërarchische structuren. En toch heeft de politieke partij doorgaans nog steeds een zeer hiërarchische structuur: je begint met het bijwonen van vergaderingen, volgt aanwijzingen op lokaal niveau, en probeert dan jezelf omhoog te werken. Zeker voor de jongere generatie is dat nogal onaantrekkelijk. Om hier een antwoord op te vinden hebben verschillende socialistische partijen bijvoorbeeld geprobeerd om de positie van de mensen onderaan de hiërarchische ladder te versterken. Er zijn veel manieren om dat te doen. Maar het is aan politieke partijen zelf om die uit te vinden; van buitenaf kunnen we ze niet veranderen.’

Wat zou het tweewegbrengen als we de positie van lokale activisten binnen partijen versterken? ‘Het is belangrijk om te beseffen dat wat ik hier omschrijf geen eindpunt is. Versterking van het tussenniveau van de organisatie van politieke partijen is een instrument. Het is bedoeld om iets te bereiken, namelijk de grotere ideologische differentiatie tussen politieke partijen. Als je zou nadenken over hervormingen binnen D66, dan gaat het niet (alleen) om een interne democratische partij als doel op zich. Verlies niet uit het oog dat je veranderingen wil doorvoeren om een veel grotere mate van ideologische differentiatie te bewerkstelligen. Dit is hoe dat gebeurt. Uit onderzoek blijkt dat het leiderschap van partijen belang heeft bij een gematigd verkiezingsprogramma. Hun primaire doel is immers om een positie in het kabinet te bemachtigen, en met een gematigd programma is de kans groter dat je de gemiddelde kiezer binnenhaalt. Activisten hebben een stuk minder belang bij gematigdheid. Natuurlijk willen ook zij met hun partij de verkiezingen winnen, maar of de partij wint of verliest maakt voor hen niet het verschil uit tussen een ministerspost en lege handen. Voor de activisten gaat het veel meer om de ideeën: daar investeren ze hun tijd in. Dus als je de activisten als groep in de partij sterker maakt door ze meer invloed te geven op het partijprogramma, dan geef je de partij misschien ook wat meer ideologische identiteit. Dat staat of valt natuurlijk bij de mate waarin deze groep ideologisch is ingesteld. Zijn de activisten meer ideologisch gedreven? Dat is zeker niet gegarandeerd het geval.’

1 | Christopher Bickerton & Invernizzi Accetti (2021) *Technopopulism*, p. 11-14

‘Er is een enorme kloof tussen het zeer gepolariseerde partijstelsel en het dagelijks leven van mensen’

‘Sommige van de meest ontwrichtende en onverwachte momenten in de Europese politiek van de afgelopen dertig jaar hebben via referenda plaatsgevonden’

Afke Groen

is wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting en hoofdredacteur van *Idee*.

Dirk-Jan van Vliet

is liaison lokale politiek & vereniging bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Het glas halfvol of halfleeg

Partijen en politici die volgens Bickerton verankerd zijn in de technopopulistische logica, claimen zelf voor democratisering te staan. De Franse president Emmanuel Macron, leider van de politieke beweging *En Marche*, organiseerde bijvoorbeeld een Burgerconventie voor het Klimaat in 2019 en 2020 en was groot voorstander van de Conferentie over de Toekomst van Europa die momenteel loopt.

Wat is het verschil tussen dergelijke initiatieven en jouw suggesties?

‘Ik merk dat ik erg wantrouwend sta tegenover dergelijke experimenten. Ik geloof in politieke partijen als vertegenwoordigers van democratische politiek. Niets kan de zuivere onbepaaldheid van het stembiljet, van de stem, nabootsen. Tijdens de verkiezingen is het aan mensen om een keuze te maken. Geen enkel ander experiment is rond dit principe georganiseerd. De kans op een ontwrichtend resultaat is zo goed als nihil.’

Voorstanders van burgerfora wijzen op succesvollere voorbeelden, zoals de Ierse Constitutionele Conventie, die onder meer resulterende in het wettelijk homohuwelijk.

‘Ja, Ierland is een interessante casus vanwege de specifieke aard van het partijstelsel. Het is één van de landen die sinds 1990 het meest zijn veranderd, zowel in sociaal als economisch opzicht. Maar deze veranderingen zijn nooit vertaald naar het Ierse partijstelsel. Ik kan het daarom wel waarderen dat er in Ierland, maar ook in andere landen, pogingen zijn gedaan om tot veranderingen te komen buiten het oude partijstelsel om. Sommige van de meest ontwrichtende en onverwachte momenten in de Europese politiek van de afgelopen dertig jaar hebben via referenda plaatsgevonden. De Franse en Nederlandse referenda over de Europese Grondwet in 2005 zijn heel invloedrijke momenten geweest; die hadden nooit kunnen plaatsvinden via het partijstelsel of via de gebruikelijke parlementaire kanalen. Maar tegelijkertijd zie ik niet in hoe dit geïnstitutionaliseerd zou kunnen worden. Per saldo ben ik er dus voorstander van om binnen partijstelsels te werken.

Is het glas halfvol of halfleeg? ‘Dat is een moeilijke vraag. Als je perspectief is dat er boeiende dingen gebeuren in de politiek – zoals de burgerfora en de conventies – dan zou ik zeggen dat het glas halfleeg is. Maar als je perspectief is dat de politiek geen zin heeft, dan zou ik zeggen dat het glas halfvol is. Sommige van mijn vrienden dachten dat er een burgeroorlog zou uitbreken in de Verenigde Staten. Sommigen geloven nog steeds dat het systeem aan het instorten is. Maar dat zie ik niet gebeuren. Er is veel bewijs dat de democratische politiek wel kan werken. Het werkt via de stembus.’ ●

Democratische vernieuwing staat van oudsher hoog op de agenda bij de sociaal-liberalen. ‘Hoe meer inspraak, hoe meer democratie’, is daarbij de gedachte. Maar dat meer inspraak ook kan uitmonden in een valse belofte, laat de Italiaanse socioloog Paolo Gerbaudo zien in *The digital party: Political organisation and online democracy*.

Door Laura de Vries & Luc Brouwers

De valse belofte van de digitale partij

In *The digital party* analyseert Paolo Gerbaudo een nieuw type politieke partij, namelijk – zoals de titel van het boek al weggeeft – de zogeheten ‘digitale partij’. Voorbeelden van zulke digitale partijen zijn de links-populistische beweging Podemos (letterlijk: ‘we kunnen’) in Spanje en de populistische Movimento 5 Stelle (letterlijk: ‘Vijfsterrenbeweging’) in Italië. Ze streven een ‘radicaal directe democratie’ na door onder meer gebruik te maken van digitale platforms bij de interne besluitvorming in de partij. Leden kunnen online stemmen, meedenken en meewerken aan partijbesluiten en wetsvoorstellen. Voor alle beslissingen kunnen leden via het online platform hun goedkeuring of afkeuring kenbaar maken. Zo beschrijft Gerbaudo aan het begin van zijn boek hoe de Vijfsterrenbeweging aan de vooravond van haar regeerperiode het regeerakkoord voorlegde aan haar leden. Op het digitale platform van de beweging genaamd Rousseau stemde een overweldigende meerderheid van 94 procent in met de voorgedragen samenwerking met Lega Nord.

Het streven van deze partijen naar een ‘radicaal directe democratie’ komt voort uit wat Gerbaudo ‘participationisme’ noemt: het idee dat door mee te discussiëren en te besluiten de achterban weer een actieve rol krijgt

Boekrecensie

The digital party
*Political organisation
and online democracy*

Paolo Gerbaudo
2018, 240 pagina's
Pluto Press

binnen de partij. Het participationisme zou een tegenreactie zijn op de 'televisiepartij'. Met de opkomst van de televisie in de jaren vijftig zijn politieke partijen hun electoraat op een veel passievere manier gaan bereiken, aldus Gerbaudo. Zo veranderde de kiezer van een actieve deelnemer aan het politieke proces in een passieve toeschouwer, die haar stemkeuze baseert op debatten en talkshows op televisie. Partijtoppen zouden zich te veel hebben laten leiden door de ruimte op het electorale spectrum, in plaats van door de wensen van de eigen achterban. Hierdoor heeft de partij zich van de achterban ontvreemd. Directe betrokkenheid van burgers bij besluitvorming zou deze kloof tussen kiezer en gekozenen moeten herstellen, zo redeneren digitale partijen volgens de analyse van Gerbaudo.

Afkeer van bureaucratie

Doordrongen van het participationisme schetsen digitale partijen net als grote platformen als Airbnb en Meta (voorheen Facebook) een toekomstbeeld waarin technologie inherent democratiserend zou werken. Vanuit een afkeer van bureaucratie verwijderden partijen als Podemos en de Vijfsterrenbeweging allerlei organisatorische tussenlagen, zoals lokale afdelingen en vaste werknemers. Deze zouden immers alleen maar zorgen voor ruis tussen de achterban en de partijtop, terwijl de online platforms directe inspraak voor iedereen beloven. In Nederland zou Forum voor Democratie (FvD) het dichtst in de buurt komen van Gerbaudo's digitale partij. Zo staat in de statuten dat de FvD streeft naar een 'democratischer Nederland', waaronder ook bindende referenda en e-democracy. De partij communiceert volop met leden via sociale mediakanalen, zoals Telegram. In tegenstelling tot Podemos en de Vijfsterrenbeweging, echter, streeft FvD het democratiseringsideaal niet na met een eigen digitaal platform waarop leden direct invloed uitoefenen op de partijbesluiten.

Verbonden buitenstaanders

Dat de belofte van de digitale partijen een valse belofte is, laat het boek op twee manieren zien. Ten eerste dreigt online politieke participatie nieuwe maatschappelijke kloven te creëren. Digitale partijen trekken vooral aan wat Gerbaudo de 'verbonden buitenstaanders' noemt: mensen die verbonden zijn met de maatschappij via het internet, maar desondanks weinig economische zekerheid hebben en zich buitengesloten voelen van het politieke proces. Maar online participatie is niet voor iedereen vanzelfsprekend. In Nederland had bijvoorbeeld in 2018 zes procent van de Nederlandse bevolking ouder dan twaalf jaar nog nooit gebruik gemaakt van het internet. Daarnaast beschikt twaalf procent van de Nederlanders niet over de basisvaardigheden om online zaken te regelen. Al zou online participatie een kloof tussen achterban en partijtop kunnen herstellen; het zou de reeds bestaande 'digitale kloof' – dat wil zeggen, het verschil in de mogelijkheden van mensen vanwege hun digitale vaardigheden – juist kunnen vergroten. Daarnaast kan online participatie leiden tot wat Gerbaudo een 'participatiekloof' noemt, waarbij het vooral mensen zijn met veel tijd en geld die online kunnen participeren.

In Nederland zou Forum voor Democratie het dichtst in de buurt komen van Gerbaudo's digitale partij

Ten tweede wordt het digitale partijplatform onterecht gepresenteerd als een neutraal platform dat leden directe invloed biedt op de inhoudelijke koers van de partij. In werkelijkheid wordt de besluitvorming op online partijplatforms beperkt en gestuurd aan de hand van regels of algoritmes – net als op de sociale mediaplatforms. Regels die in het geval van Podemos en de Vijfsterrenbeweging vastgelegd worden door een partijelite, die bepaalt welke wetsvoorstellen leden kunnen zien, welke suggesties op wetsvoorstellen worden overgenomen en binnen welke kaders discussies op het platform mogen plaatsvinden. Zo zou bij Podemos de drempel voor beleidsvoorstellen van leden zo hoog liggen dat in de praktijk nog geen enkel voorstel het heeft gehaald. Het boek legt dan ook bloot dat een kleine partijelite binnen de digitale partijen de besluitvorming op het platform in haar voordeel weet te sturen, door stemadvies te geven of door vragen op sturende wijze te formuleren. Interne referenda zouden vooral dienen om het bestaande partijleiderschap te bevestigen en te legitimeren. Op deze manier eindigen digitale partijen in wat Gerbaudo een ‘micro-oligarchie’ noemt. Uiteindelijk blijft er weinig over van de democratische belofte van digitale partijen, zoals ook weinig over is gebleven van de democratiseringsbelofte van grote platformbedrijven.

Voorzichtig

Gerbaudo maakt een sterke analyse van met name de nadelen van het gebruik van digitale technologieën binnen een politieke partij. Die analyse neemt aan relevantie toe nu de wereld versneld is gaan digitaliseren door de pandemie – iets dat Gerbaudo in 2018 niet kon voorzien. Veel partijen hebben, noodgedwongen, digitale vormen van participatie geïntroduceerd. Gerbaudo maakt duidelijk dat het gebruik van digitale technologie om leden directer te betrekken bij de koers van de partij veelbelovend klinkt, maar dat online participatie niet per definitie leidt tot een democratischere partij.

In zijn conclusie doet Gerbaudo enkele voorstellen voor een democratischere invulling van online partijplatforms. Zo zou de besluitvorming over de werking van het platform niet bij de partijtopy moeten liggen, maar bij een onafhankelijke organisatie. Ook zouden de partijen de drempel moeten verlagen voor beleidsvoorstellen van leden. Toch biedt Gerbaudo door krampachtig vast te houden aan de online platforms van met name Podemos en de Vijfsterrenbeweging in zijn analyse weinig ruimte aan democratischere digitale partijen. Hierdoor blijft onduidelijk of Gerbaudo digitale partijen in het algemeen analyseert, of met name *populistische* digitale partijen. Nu klinkt vooral de boodschap dat partijen voorzichtig moeten zijn met de belofte van directe digitale democratie. Desondanks een belangrijke boodschap voor sociaal-liberalen met democratische vernieuwing ‘in de haarvaten’. ●

Uiteindelijk blijft er weinig over van de democratische belofte van digitale partijen, zoals ook weinig over is gebleven van de democratiseringsbelofte van grote platformbedrijven

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Luc Brouwers is stagiair bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en studeert aan de master Political Science aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

De Europese Unie wordt regelmatig, terecht of onterecht, als ‘ondemocratisch’ bestempeld. Politieke partijen zouden een belangrijke rol kunnen spelen in het democratiseren van de Unie, maar bevinden zich zelf ook in crisis, zowel nationaal als Europees. Daarom dringt de vraag zich op: welke plaats hebben politieke partijen nog in de meerlagige democratie van de 21e eeuw?

Door Wouter Wolfs & Gilles Pittoors

Democratie in Europa

Welke plaats hebben politieke partijen nog in de meerlagige democratie van de 21e eeuw?

De representatieve parlementaire democratie staat in toenemende mate onder druk. Deze analyse is niet nieuw, maar wordt al gedurende enkele decennia door wetenschappers, politici en opiniemakers naar voren geschoven. Met het ontstaan van sterkere lokale, regionale en supranationale overheidsniveaus is de besluitvorming in de 21ste eeuw ook een stuk complexer geworden. Echter, ook deze beleidsniveaus zijn allerminst vrij van controversen. Zo wordt de Europese Unie – hoewel deels onterecht – vaak in één adem genoemd met het begrip ‘democratisch tekort’: het idee dat de instellingen en procedures van de Unie lijden aan een gebrek aan democratische legitimiteit.

De crisis van de representatieve democratie is ook een crisis van de politieke partijen. Deze hebben te kampen met achteruitlopende ledenaantallen, dalende opkomstcijfers bij verkiezingen, en een groeiend wantrouwen in de politieke instellingen. Mensen lijken zich af te keren van de partijpolitiek en daarmee ook van het systeem van de representatieve democratie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er volop wordt nagedacht over democratische ‘innovaties’ als burgerfora, het *right to challenge* of e-participatie. Zo krijgt momenteel de Conferentie over de Toekomst van Europa haar finale beslag.¹ Toch betekenen deze democratische vernieuwingen niet het einde van de politieke partij. Zelfs de grootste pleitbezorgers van dergelijke participatieve initiatieven beogen

De crisis van de representatieve democratie is ook een crisis van de politieke partijen

¹ | De conferentie over de toekomst van Europa is een door burgers aangestuurde reeks debatten en discussies, waar mensen uit heel Europa hun ideeën kunnen delen en mee kunnen bouwen aan een gemeenschappelijke toekomst.

de representatieve democratie te versterken, niet te vervangen. Partijen blijven dus een cruciale schakel in elk democratisch bestel. Het blijft dan ook van belang om na te denken over hoe we deze politieke instituties van meer dan een eeuw oud kunnen aanpassen aan de politiek van de 21ste eeuw.

De belangrijke functie van Europese partijen

Dit geldt vooral voor een meerlagig bestuursstelsel als de Europese Unie, waarin politieke partijen cruciaal zijn voor de democratische besluitvorming. Partijen zijn immers niet alleen een belangrijk bindmiddel tussen burgers en overheid, maar ook tussen bevolkingsgroepen en overheden. Zo zorgen ze voor structuur in de Europese verkiezingen, en in de relaties tussen nationale regeringen en parlementen aan de ene kant en de besluitvorming op het Europese niveau aan de andere kant. In een meerlagig systeem dragen ze dus bij tot een gemeenschappelijke publieke ruimte voor grensoverschrijdende – of in elk geval grensonverschillige – politieke debatten. Zo kunnen politieke partijen in de Europese Unie het tot stand komen van een Europese publieke ruimte bevorderen. Dat wil zeggen, zij kunnen ervoor zorgen dat er tussen burgers een Europa-breed debat ontstaat over belangrijke Europese beleidskwesties. Niet (uitsluitend) vanuit een nationaal perspectief, maar ook vanuit een ideologisch en Europees perspectief. Zij hebben dus de belangrijke taak om een Europees 'demos' of volk op te bouwen.

Interessant genoeg wordt het meerlagige bestuursstelsel van de Europese Unie ook gekenmerkt door een meerlagig partijlandschap. Naast nationale partijen bestaan er immers ook politieke partijen op het niveau van de Europese Unie. De meeste gevestigde partijen in Nederland zijn ook een onderdeel van een Europese politieke partijen. Zo is D66 lid van de Alliantie van Liberalen en Democraten voor Europa Partij (ALDE). Deze Europese partijorganisaties krijgen ook een behoorlijke financiële ondersteuning vanwege hun 'bijdrage tot de Europese democratie': sinds de invoering van Europese partijfinanciering in 2004, werd voor alle Europartijen en hun gelieerde politieke stichtingen al meer dan een half miljard euro aan subsidies voorzien.

Foto: Herman Wouters

Partijen zijn immers niet alleen een belangrijk bindmiddel tussen burgers en overheid, maar ook tussen bevolkingsgroepen en overheden

Niettemin is de democratische ontwikkeling van deze Europese partijen beperkt gebleven. Zo fungeren ze vooral als koepelorganisaties van de nationale lidpartijen. De nationale partijdimensie overheerst en er is amper sprake van een Europa-brede publieke ruimte. Er is een gebrek aan debat over Europese beleidsvraagstukken. Er worden nationale oplossingen voorgesteld voor Europese problemen. Zelfs de verkiezingen voor het Europees Parlement zijn niet meer dan een som van 27 nationale verkiezingen, waarbij in het beste geval EU-vraagstukken door een nationale bril worden bekeken en in het slechtste geval de debatten en campagnes louter over nationale thema's worden gevoerd.

Foto: Herman Wouters

Zelfs het Europese politieke toneel wordt in grote mate gecontroleerd door nationale partijpolitiek

Een Europese publieke ruimte blijft uit

Hoe kunnen we deze situatie verklaren? In essentie valt het uitblijven van een Europese publieke ruimte terug te leiden tot, enerzijds, een gebrek aan drijfveren voor nationale partijen om iets aan de bestaande constellatie te veranderen, en anderzijds, een onderontwikkeling van de Europese politieke partijen waardoor ze niet in staat zijn om zelf een grote omslag teweeg te brengen.

Zelfs het Europese politieke toneel wordt in grote mate gecontroleerd door nationale partijpolitiek. Zo wordt bij de Europese verkiezingen de verkiezingscampagne nog steeds gedomineerd door nationale thema's. Het zijn immers de nationale partijen die met elkaar in competitie

treden, en 'Europa' is daarbij voor veel partijen geen aantrekkelijk thema omdat het moeilijk op de traditionele links-rechts as te plaatsen is en vooral in de kaart zou spelen van radicale, eurosceptische partijen. Voor de meeste gevestigde politieke krachten valt er weinig te winnen – en vooral veel te verliezen – met een uitgesproken Europese campagne. Daarnaast is ook de kandidatenselectie helemaal in handen van de nationale partijen, en respectabele Europese parlementsleden komen niet noodzakelijkerwijs opnieuw (op een goede plaats) op de kandidatenlijst terecht als ze niet goed liggen bij de nationale partij. Deze vorm van controle opgeven zien de meeste nationale partijleiders niet zomaar zitten, zeker gezien het Europees Parlement een steeds grotere zeggenschap krijgt over EU wetgeving.

Ook de besluitvorming binnen de Europese partijen wordt gedomineerd door de nationale lidpartijen. Zo wordt de keuze van de 'Spitzenkandidaat' van de Europese partij in de meeste gevallen bepaald door de nationale delegaties.² Terwijl de Europese Groene Partij in 2014 nog een grote online voorverkiezing hield waarbij alle kiezers met affiniteit voor het groene gedachtegoed hun voorkeur konden uitspreken voor bepaalde kandidaten, werd het selectieproces in 2019 opnieuw stevig in de handen van de nationale lidpartijen gebracht. Met andere woorden, er zijn weinig stimulansen die nationale partijen ertoe aanzetten om hun bevoorrechte positie op te geven.

Tegelijkertijd hebben de Europese partijen zelf weinig hefboomen in handen om een sterkere rol voor zichzelf op te eisen. Er zijn geen transnationale kieslijsten of een pan-Europees kiesdistrict waarin deze Europartijen kandidaten naar voor kunnen schuiven. De grote verscheidenheid aan nationale campagne- en partijfinancieringsregels, en specifieke bepalingen in de EU regelgeving maken het hen zelfs erg moeilijk om een grensoverschrijdende kiescampagne op te zetten. De Europese verkiezingsprogramma's zijn niet meer dan de kleinste gemene deler van de nationale partijprogramma's en worden amper opgevolgd door de nationale partijen. In 2019 is het Spitzenkandidatensysteem – het enige mechanisme dat de Europartijen een rol van betekenis geeft – op een teleurstelling uitgedraaid toen niet een van de kandidaten, maar de *outsider* Ursula von der Leyen Commissievoorzitter werd. Door al deze elementen is de zichtbaarheid en de bekendheid van de Europese partijen bij het grote publiek erg beperkt.

Naar sterkere Europese politieke partijen

Het komt er dus op aan om voor deze Europartijen een democratische infrastructuur op te zetten. Dit moet in eerste instantie gebeuren via een faciliterend – en zelfs sturend – regelgevend kader. Hoewel de regulering van politieke partijen gevoelig ligt vanwege hun privaatrechtelijke rechtspersoonlijkheid, zou het geoorloofd moeten zijn vanwege de belangrijke democratische functies die ze (zouden moeten) vervullen. Er zouden stimulansen moeten worden aangebracht om de verdere ontwikkeling van Europese politieke partijen tot volwaardige democratische instanties te ondersteunen.

Respectabele Europese parlementsleden komen niet noodzakelijkerwijs opnieuw op de kandidatenlijst terecht als ze niet goed liggen bij de nationale partij

2 | Een Spitzenkandidaat is de kandidaat-voorzitter voor de Europese Commissie van de Europartij, en geldt als het politieke boegbeeld in campagne voor de Europese verkiezingen.

Er moet ook aandacht worden besteed aan de democratisering van de interne organisatie van de Europartijen

Wouter Wolfs doceert aan de KU Leuven Kulak en aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de KU Leuven. Hij is tevens gastdocent aan de Universiteit Antwerpen.

Gilles Pittoors is docent Europese Politiek en Maatschappij aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Dit kan op verschillende manieren. Op zijn minst moet de zichtbaarheid van de Europese partijen tijdens de Europese verkiezingen worden vergroot door de Europese partijaffiliatie van de nationale partijen op de stembiljetten kenbaar te maken. Daarnaast moet er werk worden gemaakt van de harmonisering van de financieringsregels voor campagnes in de verschillende lidstaten en moeten Europartijen de mogelijkheid krijgen om volwaardige transnationale campagnes op te zetten. Een (beperkte) invoering van een pan-Europees kiesdistrict kan – in combinatie met een hernieuwd Spitzenkandidatensysteem – een nieuwe impuls geven aan de Europeanisering van de verkiezingen voor het Europees Parlement.

Een goed doordacht Europees partijfinancieringssysteem moet bovendien zorgen voor een gelijk speelveld tussen de verschillende Europese partijen, en aan nieuwe Europese bewegingen de mogelijkheid geven om zich op de ‘electorale markt’ te meten met de gevestigde partijen. Momenteel zijn de voorwaarden om als nieuwe Europese partij nog maar geregistreerd te worden immers erg hoog, is publieke financiering beperkt tot de gevestigde Europartijen, en worden de grotere partijen financieel erg bevoordeeld. Het moet eenvoudiger worden voor nieuwe politieke bewegingen een officiële erkenning te krijgen, en de EU-subsidies moeten evenwichtiger worden verdeeld zodat alle Europartijen met gelijke politieke wapens kunnen strijden.

Ten slotte moet er ook aandacht worden besteed aan de democratisering van de interne organisatie van de Europartijen. Ze zijn immers het instrument bij uitstek om een structurele grensoverschrijdende dialoog tot stand te brengen. Naast het opstellen van regels voor de interne democratische besluitvorming, zouden Europese partijen een financiële stimulans moeten krijgen om een basis van individuele leden uit te bouwen. Nederland geldt hier als een mooi voorbeeld, omdat de overheids-toelage voor Nederlandse partijen ook (deels) afhankelijk is van hun ledenaantallen. Daarnaast kunnen projectfondsen worden aangewend voor de creatie van (digitale) partijburgerplatforms. Naar analogie van de Conferentie over de Toekomst van Europa, kunnen Europese partijen burgers van verschillende landen digitaal en fysiek samenbrengen om van gedachte te wisselen over beleidsuitdagingen en – oplossingen voor de EU. De Europese partijen kunnen op die manier fungeren als democratische laboratoria voor EU-brede debatten. ●

Dossier
Bespiegelingen
op de
pandemie-
politiek

Politiek & grondrechten

1 | Bij 2G-beleid zou gelden dat locaties alleen toegankelijk zijn voor mensen die gevaccineerd of genezen zijn.

De coronamaatregelen van de afgelopen twee jaren hadden een flinke beperking van onze grondrechten tot gevolg. Denk aan de avondklok, de mondkapjes en het sluiten van bedrijven. Welke lessen kunnen we trekken uit de crisis met het oog op de aanpassing van het noodrecht en het ter hand nemen van constitutionele toetsing?

Door Ingrid Leijten

Democratie en grondrechten tijdens de pandemie

Op 10 februari van dit jaar stemde de Tweede Kamer in met de motie Van der Staaij-Omtzigt, die inhoudt dat de regering het wetsvoorstel voor het mogelijk maken van 2G¹ zou moeten intrekken. In dezelfde week laaide de discussie weer op over de constructie van de noodverordening die in 2020 werd gebruikt. De regering was zich er destijds van bewust dat daarmee geen grondrechten mochten worden beperkt. Van democratische controle was bovendien geen sprake. Toch duurde het tot december 2020 voordat de inwerkingtreding van de Tijdelijke Wet maatregelen COVID-19 een einde aan deze constructie maakte. Wie een snelle conclusie verbindt aan deze voorbeelden, zou kunnen beweren dat democratie een effectieve aanpak van de coronapandemie in de weg staat. Omgekeerd kan worden geconcludeerd dat democratische besluitvorming vergaande inperking van grondrechten een halt kan toeroepen.

Zoals wel vaker, geldt ook hier dat het allemaal wat ingewikkelder ligt dan op het eerste gezicht lijkt. Zijn grondrechten niet juist waarborgen tegen de wil van de politieke meerderheid? En wat is 'een effectieve aanpak' van de pandemie eigenlijk? Democratie en effectief overheidshandelen staan in een gecompliceerde verhouding tot elkaar, en grondrechten voorzien die verhouding bovendien van een bijzonder sausje. In deze bijdrage probeer ik een en ander een beetje te ontwarren. Hoe kunnen

we de rol en uitkomst van democratische besluitvorming in tijden van de pandemie beoordelen, startend vanuit grondrechten en de eisen die aan het beperken daarvan worden gesteld? En welke lessen kunnen we trekken uit de crisis, ook met het oog op de aanpassing van het noodrecht en het ‘ter hand nemen’ – zo staat in het coalitieakkoord – van constitutionele toetsing?

De proliferatie van grondrechten

Eerst dus die grondrechten. Met ‘grondrechten’ doel ik hier niet op een moreel of filosofisch concept, maar op de rechten die zijn vastgelegd in onze Grondwet en in mensenrechtenverdragen als het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Het EVRM is in de Nederlandse rechtsorde van cruciaal belang: waar toetsing van formele wetgeving aan de Grondwet is verboden (op grond van artikel 120), staat de Grondwet wel toe dat wordt getoetst aan eenieder verbindende verdragsbepalingen zoals die uit het EVRM (op grond van artikelen 93 en 94). Bij strijdigheid daarmee moet de Nederlandse wetgeving buiten toepassing worden gelaten.

Democratie en effectief overheidshandelen staan in een gecompliceerde verhouding tot elkaar, en grondrechten voorzien die verhouding bovendien van een bijzonder sausje

Foto: Herman Wouters

Deze grondrechten zijn tegenwoordig overal. Enerzijds komen er nog steeds bepalingen bij, anderzijds is het zo dat bestaande normen ruim worden geïnterpreteerd. We spreken ook wel van ‘proliferatie’ of ‘uitdijing’ van grondrechten. Zo is het EVRM, dat in beginsel klassieke vrijheidsrechten beschermt, tegenwoordig ook van toepassing in zaken over woninguitzettingen, sociale zekerheid en gezondheidszorg. Dit komt bijvoorbeeld door een ruime uitleg van het recht op bescherming van de

eigendom, waaronder ook uitkeringen worden geschaard; of van het recht op respect voor het privé- en familieleven en de woning, waaraan praktisch alle overheidsbeslissingen die de burger raken kunnen worden gelinkt. Daar komt nog bij dat deze rechten niet langer alleen ‘onthouding’ vragen van de overheid, maar ze omvatten ook positieve verplichtingen voor de Staat om bepaalde belangen actief te beschermen en maatregelen te nemen. Hoe ver dit kan gaan hebben we in Nederland geïllustreerd gezien in de Klimaatzaak die Urgenda aanspande tegen de Staat.

De proliferatie van grondrechten is niet per definitie een kwestie van een machtslustige rechter. Zij gaat namelijk gepaard met een aantal andere ontwikkelingen en een uitgebreide wetenschappelijke discussie. Die discussie maakt de tendens niet alleen inzichtelijk, maar laat ook zien waarom zij in beginsel onschuldig is. Zoals Wim Voermans beschrijft in *Het land moet bestuurd worden* (2021) is het overheidsapparaat de afgelopen decennia enorm gegroeid en ‘kruipt [zij] steeds verder in de haarvaten van markt en samenleving’. In lijn met *La Contre-Démocratie* van de Franse historicus Pierre Rosanvallon, waarin de auteur laat zien dat democratie meer is dan de uitkomst van verkiezingen, is het in dat opzicht begrijpelijk dat er meer behoefte is aan tegenmacht. Ruim uitgelegde grondrechten vormen een vehikel om dat mogelijk te maken. Daarbij moet steeds worden bedacht dat ‘uitdijing’ van grondrechten samengaat met de wetenschap dat grondrechten niet absoluut zijn, en dat

De coronamaatregelen van de afgelopen twee jaar brachten doorgaans een (flinke) beperking van grondrechten met zich mee

proportionele beperkingen zijn toegestaan. Het hebben van een recht, met andere woorden, zegt dus nog niet zoveel over de bescherming die mag worden verwacht – behalve dan dat een beperking gerechtvaardigd moet zijn.

Cultuur van rechtvaardiging

Interessant in dit kader is de idee van een ‘cultuur van rechtvaardiging’ en ‘recht op rechtvaardiging’, afkomstig uit de discussie rondom het opstellen van de post-Apartheid Grondwet in Zuid-Afrika in de jaren negentig. Kort gezegd houdt dit idee in dat wordt gestreefd naar een cultuur waarin elk overheidshandelen dat raakt aan de belangen van mensen op inhoudelijke (materiële) gronden gerechtvaardigd moet zijn. Hiertegenover staat de (oude) ‘cultuur van autoriteit’, waarin een formele rechtvaardiging in de vorm van democratische legitimatie volstaat.

Een cultuur van rechtvaardiging gaat uit van de mogelijkheid van zogeheten *reasonable disagreement* – ik noem het maar even ‘redelijke onenigheid’. In een complexe context van besluitvorming, waarin veel rechten en belangen een rol spelen, zijn meerdere redelijke uitkomsten mogelijk. Dit betekent dat een rechter die toetst of een beperking van grondrechten gerechtvaardigd is, niet bepaalt wat het ‘juiste’ antwoord – of de best denkbare corona-aanpak – is. Centraal staat daarentegen de vraag of het genomen besluit binnen een scala aan redelijke mogelijkheden valt. Het argument ‘de meerderheid wilde dit nu eenmaal’ is dan nooit afdoende. In de woorden van de Duitse rechtswetenschapper Matthias Kumm: *‘[A] right to justification [...] should be regarded as basic an institutional commitment of liberal-democratic constitutionalism as electoral accountability based on an equal right to vote.’*²

Grondrechtenbeperkingen in Nederland

De coronamaatregelen van de afgelopen twee jaar brachten doorgaans een (flinke) beperking van grondrechten met zich. Bezoekverboden, een mondkapjesplicht en een avondklok, maar ook het sluiten van bedrijven en verbieden van evenementen en demonstraties – het maakt allemaal inbreuk op rechten op persoonlijke levenssfeer, bewegings- en demonstratievrijheid en bescherming van de eigendom. Interessant is dan dat we in het Nederlandse rechtssysteem bij de beoordeling van die beperkingen niet alleen de eis van een inhoudelijke rechtvaardiging uit de (nieuwe) cultuur van rechtvaardiging tegenkomen, maar óók aspecten van de (oude) cultuur van autoriteit.

De EVRM-rechten die doorsijpelen in het Nederlandse recht, verlangen dat beperkingen van grondrechten ‘noodzakelijk in een democratische samenleving’ zijn. Dit wordt vertaald in een toets van geschiktheid, noodzakelijkheid en proportionaliteit, waarbij geldt dat meerdere keuzes proportioneel kunnen zijn. Wetten in formele zin – dat wil zeggen, waarover de Eerste en Tweede Kamer hebben meebeslist – mogen niet worden getoetst aan de Grondwet, maar lagere en decentrale regelgeving wel. De eis die onze Grondwet stelt, is dan vooral: is de beperking geregeld *bij of krachtens* (dus in elk geval terug te voeren op) de wet?

Het hebben van een recht zegt dus nog niet zoveel over de bescherming die mag worden verwacht – behalve dan dat een beperking gerechtvaardigd moet zijn

² | ‘Een recht op rechtvaardiging moet worden beschouwd als een net zo’n fundamentele institutionele verplichting van het liberaal-democratische constitutionalisme als de electorale verantwoordingsplicht gebaseerd op gelijk stemrecht.’

Wat ‘de beste’ aanpak was, zullen we zelfs achteraf niet helemaal zeker weten

3 | ‘Proportionaliteit belichaamt de opkomende mondiale juridische cultuur, die wij een cultuur van rechtvaardiging noemen.’

Met andere woorden: hebben onze vertegenwoordigende organen ermee ingestemd? Dit is een formele eis die gaat over ‘wie’ grondrechten mag beperken, terwijl inhoudelijke eisen in de Grondwet niet worden gesteld.

Gegeven de mogelijkheid van ‘redelijke onenigheid’ is de eis van parlementaire bemoeienis een belangrijke, zeker in een pandemie die onvoorspelbaar was en waarin lastige keuzes moesten worden gemaakt. Op verschillende momenten in de pandemie waren uiteenlopende (pakketten van) maatregelen denkbaar. Dit wordt ook duidelijk als de in Nederland gemaakte keuzes naast de (andere) uitkomsten in onze buurlanden wordt gelegd. Je kunt niet beweren dat het ene goed, en het andere (dus) fout was. Wat ‘de beste’ aanpak was, zullen we zelfs achteraf niet helemaal zeker weten. En wie kunnen dan beter de knoop doorhakken dan onze volksvertegenwoordigers?

Maar zoals het idee van een cultuur van rechtvaardiging ons laat zien, kan enkel deze formele onderbouwing niet volstaan. Ook inhoudelijk moet de uitkomst in de categorie ‘redelijk’ en daarmee gerechtvaardigd vallen. Vanuit dit perspectief zijn de eisen die onze Grondwet aan beperkingen van grondrechten stelt wat onder de maat. Of uit de tijd geraakt. Zoals de Israëliische rechtswetenschappers Moshe Cohen-Eliya en Iddo Porat opmerken, *‘proportionality epitomizes the emerging global legal culture, which [...] we term a culture of justification’*.³

Lessen uit pandemie

Grondrechten beschermen niet alleen tegen de meerderheid. De meerderheid is juist ook bij uitstek geëigend om ‘gestalte te geven’ aan grondrechten, vooral waar deze botsen en er bovendien vele andere belangen in het geding zijn. Daarbij is het van belang dat de verschillende (grondrechtelijke) belangen zo goed mogelijk worden afgewogen om tot een redelijke uitkomst te komen. Maar gaat hierachter niet toch een te groot vertrouwen in de politiek schuil? Politiek is uitruil, leidt soms tot ondoorzichtige consensus, is vaak gericht op de korte termijn, en kan varen op – zoals we ook tijdens de pandemie hebben gezien – niet-democratisch gelegitimeerde expertise. Bovendien wil het democratisch mogelijk maken van maatregelen die grondrechten beperken nog niet zeggen dat de toepassing in een individueel geval of concrete situatie daarmee onproblematisch is. Het is dus goed om een rechter achter de hand te hebben die niet alleen formeel, maar ook inhoudelijk kan toetsen of een beperking niet toch te ver gaat.

Bovendien is er ruimte voor democratische verbetering en vernieuwing, al was het maar, zoals historica Annelien de Dijn in haar boek *Vrijheid* (2021) laat zien, omdat ‘vrijheid’ ook zit in het (indirect) meebeslissen over de regels waar je je aan moet houden. Denk aan vormen van democratische besluitvorming waarbij bijvoorbeeld klimaatbelangen de aandacht krijgen die zij verdienen. En denk aan sterkere controle, door de Kamer meer middelen te geven en dualisme ook in de praktijk waar te maken. Daarbij is constitutionele geletterdheid, zowel bij constitutionele actoren als bij het publiek in bredere zin, van groot belang. Misver-

standen over de verhouding tussen democratie en grondrechten dragen in tijden waarin overheidshandelen zo direct en langdurig ingrijpt in onze vrijheden op zijn zachtst gezegd niet bij aan het vertrouwen in de overheid.

Te meer nu we ook in de toekomst rekening moeten houden met crises die ad hoc en meer langdurige beperking van vrijheden vergen, is aanpassing van het noodrecht noodzakelijk. Daarbij moet in elk geval rekening worden gehouden met de reikwijdte en soms tegenstrijdige opdrachten van grondrechten. In lijn met het spontane advies van de Raad van State van 15 december 2021, is het van belang dat er voor grondrechtenbeperkende maatregelen een wettelijke basis is die in een acute crisis het bestuur meteen in staat stelt te handelen. Het hebben van zo'n 'gereedschapskist' is verstandig en kan tegelijkertijd noodzakelijk zijn om (andere) grondrechten te beschermen. Dat wil niet zeggen dat crisismaatregelen steeds voor het grijpen liggen; de 'tools' kunnen alleen worden ingezet als dat op dat moment proportioneel is.

Houvast & herstel

Tot slot, ook wanneer constitutionele toetsing van formele wetten na aanpassing van de Grondwet mogelijk wordt, is mijn uiteenzetting van belang. Gaat de rechter (vaker) toetsen aan de Grondwet, dan is de toevoeging van een inhoudelijke eis aan beperkingen van grondrechten geen overbodige luxe. Dat betekent niet dat de rechter een vrijbrief krijgt om steeds zelf een afweging te maken en zijn of haar oordeel in de plaats van dat van de wetgever te stellen. Democratische besluitvorming, zoals ik hierboven heb benadrukt, komt een centrale rol toe waar 'de beste' maatregel niet bestaat, en dus ook wanneer zij de plank (een beetje) mislaat. Maar ook een inhoudelijk controlerende rechter, die daarmee bovendien aanmoedigt tot het maken gedegen afweging, misstaat in een moderne constitutionele rechtsorde niet.

De lessen uit de pandemie reiken veel verder dan grondrechten, zoals ook blijkt uit het eerste rapport van de Onderzoeksraad voor Veiligheid dat op 16 februari jongstleden verscheen. Omgekeerd vormen die rechten geen tovermiddel dat steeds voor een eenduidig antwoord zorgt. Maar stel je in plaats van losse vrijheidsrechten het overkoepelende idee van een recht op rechtvaardiging in een goed functionerende democratie centraal, dan zou dat ook in de toekomst houvast kunnen bieden én aan herstel van vertrouwen kunnen bijdragen. ●

Democratische besluitvorming komt een centrale rol toe waar 'de beste' maatregel niet bestaat, en dus ook wanneer zij de plank (een beetje) mislaat

Ingrid Leijten
is hoogleraar Nederlands en Europees constitutioneel recht aan Tilburg University

Column

Door Wieke Paulusma

Over grote stappen snel thuis, maar snel thuiskomen is een illusie

De harde lockdown van december 2020 is een van de heftigste politieke besluiten uit de Nederlandse geschiedenis. De effecten waren verschrikkelijk. Het onderwijs ging fysiek dicht en er werd digitaal lesgegeven. Ondanks het improvisatievermogen en de energie van docenten ging de kwaliteit van het onderwijs omlaag. De ontwikkeling van kinderen stond stil of ging zelfs achteruit. Ondernemers gingen ondanks steunpakketten ten onder. Huise-lijk geweld nam enorm toe. Studenten raakten depressief zonder het contact dat hun leven zo waardevol maakt. Voor cultuurmakers gingen de gordijnen dicht. Zij konden het applaus, hun zuurstof en hun inkomen niet missen. De lockdown raakte ons allemaal, maar de meest kwetsbaren in de samenleving nog het meest. De mensen die wonen in kleine, soms tijdelijke huizen. De mensen die werken in onzekere flexbanen. De mensen die leven in armoede. De lockdown betekende voor hen nog minder ruimte, nog minder werk, nog meer armoede.

En dat kwam nog eens boven op de medische effecten van de pandemie. De vele mensen die zijn overleden aan het virus. Het hartverscheurende verdriet voor hun nabestaanden. De

mensen die voor hun leven vochten op de intensive care; de overlevenden met long covid. De verpleegkundigen en dokters die op hun tandvlees zich bijna allemaal kapot hebben gewerkt. Ik werkte in het ziekenhuis tijdens de eerste golf. We wisten niet wat ons overkwam. Protocollen konden in de prullenbak. De medische, sociale en psychische ellende was niet te overzien. De reden dat D66 in december 2020 akkoord ging met een harde lockdown was dan ook de verspreiding en vooral ook de onvoorspelbaarheid van het virus. En wat dit deed met ons als samenleving.

Toch gloorde er ook licht in de donkere dagen van de harde lockdown. De kracht van wetenschap en internationale samenwerking bracht de razendsnelle ontwikkeling van een wondermiddel. Vele vaccins tegen het virus werden tegelijk ontwikkeld. En in de loop van 2021 konden vaccins worden verstrekt aan alle Nederlanders die daarvoor wilden kiezen. Als bescherming voor zichzelf, voor hun naasten en daarmee voor de samenleving als geheel.

Voor D66 heeft altijd vooropgestaan dat er een balans moet zijn tussen zo veel mogelijk vrij-

heden voor zoveel mogelijk mensen en de bescherming van zoveel mogelijk mensen tegen het virus. Waarbij ouderen en mensen met een kwetsbare gezondheid nog altijd meer risico lopen en ook kerngezonde twintigers nog altijd long covid kunnen oplopen na een corona-infectie. Die balans was soms moeilijk te vinden. Ook buiten de Haagse arena. De verschillen van inzicht over politieke keuzes leverden felle debatten en maatschappelijke onrust op. De harde lockdown, die tot in het voorjaar zou duren, werd weliswaar door velen geaccepteerd, maar evengoed door velen gehaat. Wat we zeker weten, is dat de vaccinatiecampagne ongelooflijk belangrijk is geweest om uit de pandemie te komen. Ruim 85 procent van de Nederlanders heeft zich laten vaccineren. Een belangrijke stap, maar helaas niet het definitieve einde van het coronavirus. Nieuwe varianten en nieuwe golven zorgden en zorgen voortdurend voor een nieuwe politieke realiteit. In deze context is het debat soms te vaak over de makkelijke uitweg gegaan; over grote stappen snel thuis. Maar snel thuiskomen is een illusie. Het coronavirus verandert immers voortdurend – ook als we blijven vaccineren.

Terugkijkend vind ik het allerergst dat we weer in lockdown hebben moeten gaan, ondanks alle maatregelen. Dat de horeca weer dicht moest, dat bedrijven die net overeind krabelden weer bij nul moesten beginnen. En natuurlijk het allerergste voor een D66'er: dat de scholen weer dicht moesten. De vrijheid en ontwikkeling van ons allemaal is hiermee ernstig beperkt. Dat willen we nooit meer. Dat is waarom middelen om de vrijheid te behouden politiek geoorloofd zijn. Mits die middelen duidelijk afgebakend en tijdelijk zijn. Het coronatoegangsbewijs, als bewijs van je vaccinatie – en daarmee vooraleerst van je eigen bescherming en daarnaast die van anderen – is effectief geweest in het stoppen van de verspreiding van het virus.¹ Zeker toen de nood in de zorg het hoogst was en de 'lockdownmoetheid' op haar dieptepunt. De realiteit is dat de zorg daardoor minder risico had om in te storten. Dat we de samenleving langer open hebben kunnen houden voor de mensen die zich laten vaccineren. Nieuwe varianten

van een virus kunnen een ouder vaccin minder effectief maken. Nieuwe vaccinatierondes met voor de nieuwe virusvariant ontwikkelde vaccins zijn daarbij wel degelijk een oplossing. En ook het coronatoegangsbewijs kan effectief blijven. Niet met een variant die zich zo snel verspreidt als omikron, maar wellicht wel voor toekomstige varianten.²

'Als een nieuwe variant van het virus vraagt om opnieuw, tijdelijk, een toegangsbewijs in te voeren om de sluiting van scholen te voorkomen en de zorg overeind te houden, dan is dat voor mij altijd een politieke optie'

Door omikron lijkt de pandemie misschien aan haar einde, maar als er een nieuwe variant ontstaat, hoeft dat niet zo te zijn. We moeten voorbereid zijn op nieuwe pandemieën en de politieke keuzes waar we op dan voor zullen staan. Als een nieuwe variant van het virus vraagt om opnieuw, tijdelijk, een toegangsbewijs in te voeren om de sluiting van scholen te voorkomen en de zorg overeind te houden, dan is dat voor mij altijd een politieke optie. ●

1+2 | Zie het interview van onderzoekers van de TU Delft en UMC Utrecht in *NRC Handelsblad*, 'De coronapas uitsluiten is: nooit meer zout strooien omdat het nu niet vriest', 14 februari 2022. En *NRC Handelsblad*, Onderzoekers: handhaaf de coronapas met oog op toekomst, 15 februari 2022.

Wieke Paulusma

is sinds april 2021 lid van de Tweede Kamer namens D66 en heeft corona in haar portefeuille.

Leven is meer dan overleven; het is actief zijn en samenleven. De coronamaatregelen gingen daar aan voorbij en richtten schade aan. Sportscholen moesten dicht, snoepwinkels en slijterijen bleven open. Een actieve levensstijl werd meteen kind van de rekening. De gewenste tegenmacht bleef uit. Dat kan anders.

Door Gerard Adelaar

Democratie & samenleven

Pandemiebeleid moet uitgaan van een actieve samenleving

Ideeën over democratie gaan er vanouds vanuit dat het wenselijk is dat mensen zichzelf besturen.¹ Daaronder ligt de overtuiging dat het goed is als mensen zeggenschap hebben over hun leven en dat zelf vormen en met elkaar samenleven. In de huidige maatschappij wordt dat actieve leven mede uitgeoefend in allerlei instituties en gelegenheden, zoals culturele instellingen, horecagelegenheden en verenigingen. Daarnaast is ook fysiek actief leven nastrevenswaardig en gezond. Fysiek actief leven hangt sterk samen met geestelijk welzijn: het draagt bij aan innerlijke kalmte, balans tussen geest en lichaam, zelfvertrouwen en fysieke en mentale gezondheid op lange termijn. Omgekeerd kan verlies van grip op de omstandigheden leiden tot problemen met fysieke gezondheid, bijvoorbeeld het immuunsysteem. En in ruimere zin kan deelnemen aan de samenleving bijdragen aan geestelijk welbevinden – denk aan schoolgaan.

In beleidssferen gonst het dan ook al jaren van het begrip ‘positieve gezondheid’ van voormalig huisarts en onderzoeker Machteld Huber. Volgens Huber is gezondheid niet de afwezigheid van ziekte, maar het vermogen van mensen om met de fysieke, emotionele en sociale levensuitdagingen om te gaan en zoveel mogelijk ‘eigen regie’ te voeren. Natuurlijk kunnen we ons altijd nog terugtrekken in onze ‘innerlijke citadel’: de inwendige vrijheid die er kan zijn in weerwil van welke omstandigheden dan ook. Maar jezelf opsluiten in een bunkertje is een laatste redmiddel, wanneer de omstandigheden daarbuiten niet meer te beïnvloeden zijn.²

1 | Annelien de Dijn (2021) *Vrijheid: Een woelige geschiedenis*. Amsterdam: Alfabet, p. 27

2 | Isaiah Berlin (2010) *Twee opvattingen van vrijheid*. Amsterdam: Boom, p. 38

Bij het intreden van de coronacrisis gingen de beginselen van een actieve samenleving echter subiet overboord. De overheid ging weinig uit van burgers die actief hun leven vormgeven. In plaats daarvan werd management van de capaciteit in de ziekenhuizen en van het zorgpersoneel leidend. Dat doel heiligde de middelen, terwijl de schade die de middelen aanrichtten zelden in acht werd genomen. Nu is een crisis niet voor niets een crisis, maar het kan ook anders.

Gewenste tegenmacht

De eerste onzekerheid over de aard van het coronavirus noopte tot stevig en snel ingrijpen. Daarmee was echter de toon gezet voor het vervolg van de crisis. Een forse machtsconcentratie deed zich voor bij het landsbestuur, waarna het direct vanzelfsprekend werd dat zich daartegenover nauwelijks tegenmacht vormde. Zo overwoogen politici serieus om de Tweede Kamerverkiezingen uit te stellen; de coronawet zette het parlement buitenspel; en na een besloten Catshuisoverleg werd stevast gelect welke maatregelen zouden worden aangekondigd in de eerstvolgende persconferentie. Pas na de persconferenties kwamen de OMT-adviezen beschikbaar en ook de Kamerdebatten volgden daarna. De Kamerleden stonden erbij en keken ernaar.

Het is begrijpelijk dat zich bij kabinetsleden mogelijk een tunnelvisie voordeed, maar juist daarom was tegenmacht gewenst. Het hoogtepunt van de tegenmacht bestond echter uit een pleidooi om de avondklok een halfuur later in te laten gaan dan aangekondigd. De democratische verlamming ging zelfs zover dat irrationele maatregelen werden doorgevoerd en geaccepteerd. De Kamer ging bijvoorbeeld, na wat tegensputteren, akkoord met een avondsluiting die logischerwijs deels contraproductief zou zijn – met meer contactmomenten, besmettingen en gezondheidsschade tot gevolg. Het besluit was gebaseerd op het overzichtelijke, maar eenzijdige OMT-advies om simpelweg van vijf uur 's avonds tot vijf uur 's ochtends de samenleving dicht te gooien. Voor onder meer sport was dit een weinig zinnige maatregel. Ten eerste zou deze zorgen voor meer contactmomenten, omdat meer mensen in minder tijd binnen zouden gaan sporten. Ten tweede zou deze veel schade aanrichten aan een actief gezond leven, omdat minder mensen buiten zouden gaan sporten, terwijl daar de kans op besmetting klein was. Velen werd überhaupt de mogelijkheid ontnomen om te sporten.

Dergelijke maatregelen hadden autocratische aspecten: er viel weinig voor te zeggen, maar burgers hadden ze eenvoudigweg te accepteren. Zeker in een periode van lockdowns, waarin individuen van elkaar geïsoleerd zijn, is de kans op despotische trekjes groot. Vrijheid kan dan

Foto: Herman Wouters

Zeker in een periode van lockdowns, waarin individuen van elkaar geïsoleerd zijn, is de kans op despotische trekjes groot

3 | Isaiah Berlin (2010)
Twee opvattingen van vrijheid.
 Amsterdam: Boom, p. 38

de betekenis krijgen die de manipulator wenst.³ De overheid wist immers wat goed voor ons was. Dit vroeg om tegenmacht, maar die was zwak. De volksvertegenwoordiging, die juist nu een fundamentele rol had, liet het gebeuren. Het tegengeluid dat wel van de flanken kwam was extreem en onrealistisch, en daardoor zonder daadwerkelijke tegenmacht.

In dit kader was het bovendien schadelijk dat landsbestuurders, die onder meer als kerntaak hebben om belangen te verenigen, impliciet of expliciet bijdroegen aan een schisma rond het thema vaccinatie, bijvoorbeeld door ongevacineerden aan te wijzen als schuldigen voor het sluiten van de samenleving. Deze min of meer toevallige scheiding voor of tegen vaccinatie doortrok tal van kringen zoals die van verenigingen, families en vriendengroepen.

Foto: Herman Wouters

Bange hondjes

De overheid heeft de sferen in de samenleving zoveel mogelijk te vertrouwen en vrij te laten en te bouwen op hun vitaliteit. Daar vindt het echte leven plaats. Met de verstatelijkte managementaanpak van de crisis verdween dat uit het oog. Tot nader order ging het weinig om volksgezondheid, welzijn en sport, terwijl intussen miljarden werden uitgetrokken om 'de economie' en het grote kapitaal vitaal te houden. Vertrouwen op mensen zelf leek niet het uitgangspunt. De eerste 'intelligente lockdown' was geen lang leven beschoren en had meer te maken met het gecontroleerd opbouwen van groepsimmunitet dan met vertrouwen stellen in de samenleving. Burgers werden opgehokt, als bange hondjes wachtend op wat de volgende persconferentie zou brengen.

De landelijke overheid bleef grijpen naar algehele controle op de acute en zichtbare gezondheidsschade en op de economische situatie. Voor een deel was dat gerechtvaardigd. Na de aanvankelijke angst van de eerste weken werd een van de belangrijkste problemen van de

crisis namelijk dat de gevolgen van het virus indirect waren. In het begin veroorzaakte onbekendheid met het virus nog veel directe angst: hoe erg kan het virus mij of mijn directe naasten treffen? Maar in de meeste gevallen bleken de gevolgen indirect: als ik mij in Zeeland niet aan de basismaatregelen hield, kon daardoor via via iemand in Groningen op de intensive care belanden. Dat maakte een landelijke set aan maatregelen nodig, maar de overheid schoot hierin door. Scholen, buurthuizen, culturele instellingen, horecagelegenheden, kleine winkels en sportclubs en -verenigingen werden zonder meer gesloten, in plaats van hen te laten meedenken en binnen gegeven kaders naar eigen inzicht ruimte te

laten voor ontmoetingen. Handhaving, normaal gesproken een sluitstuk van beleid, werd een kerntaak van gemeentelijke overheden. Oproepen om het OMT te verbreden en daarmee de effecten van maatregelen samenlevingsbreed te wegen, waren aan dovemansoren gericht. 'De economie' kwam snel weer tot bloei; de samenleving verloor.

Levensstijl werd veronachtzaamd

In het licht van dit alles werd een actieve levensstijl meteen kind van de rekening. Dat is onverstandig; al spoedig bleek corona, naast een ziekte van leeftijd, voor een groot deel een ziekte van levensstijl. Patiënten met welvaartsziekten hadden een grotere kans dan anderen om met een infectie op de intensive care te belanden. Daar hadden ze ook ongunstiger vooruitzichten op voorspoedig herstel en overleving. Met de coronacrisis werd ook extra duidelijk dat zich al jaren een gezondheids crisis aan het opbouwen is. De statistieken van overgewicht spreken boekdelen: een op de twee volwassen Nederlanders is al te zwaar. In 2040 zal dat naar verwachting ongeveer twee derde van de volwassenen zijn.

Dat vooruitzicht is niet verbeterd door de kabinetsmaatregelen tegen corona, integendeel. Snoepwinkels, slijterijen en fastfoodketens bleven veelal geopend, terwijl de sportverenigingen en -scholen hun deuren moesten sluiten, en stimuli om gezond te leven uitbleven. Hierbij bleken de leidlieden zich te weinig verdiept te hebben in de aard van bewegen en sporten. Voor veel mensen kost het namelijk grote moeite om ze in hun routine te krijgen. Gewoontevorming is cruciaal. De lockdownmaatregelen namen bewegen en sporten telkens weg uit die goede macht der gewoonte – bij velen voor onbepaalde tijd.

Al met al was er niet alleen te weinig aandacht voor de negatieve bijeffecten van op zich te verdedigen maatregelen, maar ook voor schade ervan die echt onnodig was. Vele keren is duidelijk gemaakt hoe hard de maatregelen aankwamen bij zowel jongeren als ouderen. Daar was weinig begrip voor. Het argument dat de inzet op levensstijl niet onmiddellijk iets doet aan de acute crisis, raakte bij het voortslepen van de crisis allengs meer achterhaald. Een inzet op gezond leven was niet alleen vruchtbaar geweest in de bestrijding van corona, maar ook bij het helpen omgaan met angst voor en stress van de ziekteverspreiding en crisismaatregelen.

Natuurlijk is de ziekenhuiscapaciteit belangrijk. Maar de schade van de eenzijdige focus hierop is te groot. Het doel moet zijn dat de samenleving zo actief mogelijk blijft functioneren. Democratie, samenleven en actieve levensstijl hebben we te koesteren. Dat dit werd veronachtzaamd, suggereert dat er hoe dan ook werk aan de winkel is om deze waarden structureel gestalte te geven. In lijn daarmee is het essentieel om uit te werken hoe onaantastbare kaders op deze terreinen vastgesteld en gebalanceerd kunnen worden met de inzet op een volgende acute gezondheids crisis. De Kamerbrief hierover van 8 februari 2022 geeft enige hoop.⁴ Laten we leren van de crisis en met vertrouwen bouwen aan een actieve samenleving. ●

Een inzet op gezond leven was niet alleen vruchtbaar geweest in de bestrijding van corona, maar ook bij het helpen omgaan met angst voor en stress van de ziekteverspreiding en crisismaatregelen

4 | Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2022) 'Kamerbrief over kortetermijnaanpak COVID-19 en doorkijk lange termijn', www.rijksoverheid.nl

Gerard Adelaar is projectmedewerker bij het wetenschappelijk instituut voor het CDA en adviseur in gezondheidszorg en gezondheidsbevordering.

Column

Door Martijn Leisink

De tweedeling door 2G

Trots was ik. Trots op mijn partij die opnieuw haar nek uitstak. Begin 2021 had Sigrid Kaag het lef om voor te stellen dat gevaccineerden meer vrijheid zouden krijgen. Andere partijen keken amper vooruit. In die tijd waren we in Nederland nog maar net begonnen met prikken. Het vaccin zou niet alleen beschermen tegen het oplopen van COVID-19 en een ernstig verloop van de ziekte, maar zou ook besmetting van anderen tegengaan. De panacee die ons uit de crisis zou helpen, zo dachten we.

Rond de zomer hadden alle volwassenen de kans gehad een prik te halen. Even daarna konden Rutte en De Jonge opgelucht vertellen dat de pandemie achter ons lag. De anderhalvemetermaatregel werd afgeschaft en ook 'zeg mondkapje waar ga je henen'. Dat had wel de prijs van een coronatoegangsbewijs. Vanaf september werd de QR-code uitgebreid tot theaters, musea, cafés en restaurants, en later zelfs tot sportclubs en zwembaden. Voor iedereen vanaf dertien jaar; soms vanaf achttien jaar.

Maar wat aanvankelijk een goed idee leek, werd steeds meer ingehaald door de feiten. Enerzijds deed het coronatoegangsbewijs niet wat eerder werd gehoopt, anderzijds veroorzaakte de invoering wel een tweedeling in de samenleving.

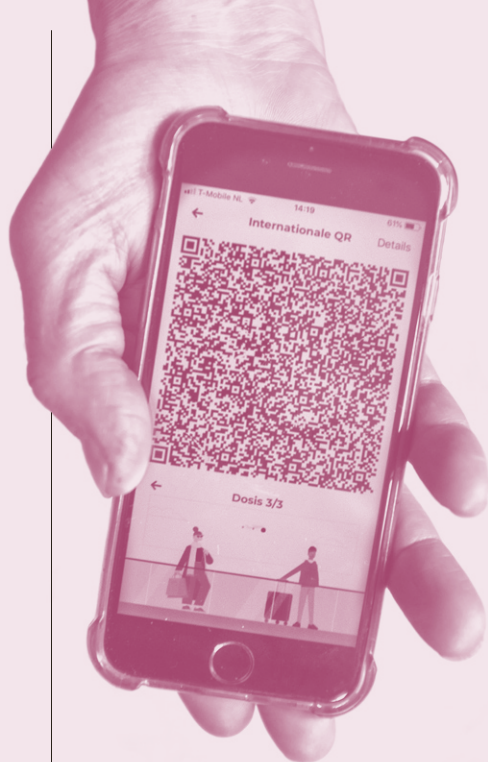

Foto: Herman Wouters

Er zijn ruwweg drie redenen op basis waarvan je zou kunnen besluiten tot invoering van het coronatoegangsbewijs. De eerste – officieel genoemd – is de bescherming van ongevaccineerden. Hoewel het zeker verstandig is als mensen zich laten vaccineren, is dat in beginsel hun eigen keuze. Als liberaal ben ik uiterst terughoudend in het beschermen van een individu tegen zijn eigen vrije wil. Je kunt als overheid alleen ingrijpen bij wilsonbekwaamheid of als belangen van anderen geschonden worden.

Op grond van dat laatste is het voorkomen van de verspreiding van het virus – de tweede reden voor het coronatoegangsbewijs en eveneens officieel genoemd – wel een argument dat hout snijdt. Als het bewijs de epidemie wezenlijk zou dempen, en die demping ook duidelijk toegeschreven zou kunnen worden aan het weren van ongevaccineerden, dan is dat op zichzelf een argument om het grondrecht van die specifieke groep in te perken.

Helaas. Hoewel het vaccin zeer goed beschermt tegen ernstige ziekte, spelen ook gevaccineerden een grote rol in de verspreiding van COVID-19. Sterker nog, sinds de invoering van het coronatoegangsbewijs zijn zo'n beetje alle besmettingen in de horeca en de sport aan hen

toe te schrijven. Immers, ongevaccineerden waren per definitie negatief getest. Bovendien vindt op QR-locaties maar een klein percentage van het totaal aantal besmettingen plaats. De TU Delft kwam in januari 2022 dan ook logischerwijs tot de conclusie dat het coronatoegangsbewijs amper effect heeft.

De derde – impliciete – reden voor het coronatoegangsbewijs was dat het mensen stimuleert om zich te laten vaccineren. De TU Delft liet al zien dat die premisse niet juist is. En zelfs als ze waar zou zijn, zullen vooral mensen met een uitgebreid sociaal leven zich laten vaccineren – te weten de jongeren, die heel weinig druk op de zorg veroorzaken. Je zou echter juist de acht procent van de ouderen, die zich sinds de zomer nog altijd niet heeft laten vaccineren, willen bewegen alsnog een prik te halen. Vaccinatie zou je gericht moeten stimuleren; niet moeten regelen via de u-bocht van sociale beperkingen. Hoewel ik geen voorstander ben van een vaccinatieplicht, zou dat wel gericht en effectief beleid zijn. Niet voor niets schreef rechtsfilosoof Roland Pierik in *de Volkskrant* dat een vaccinatieplicht om vele redenen beter zou zijn dan een 2G-beleid.

Ondertussen heeft het coronatoegangsbewijs geleid tot een tweedeling in de samenleving. Niet zozeer tussen gevaccineerden en ongevaccineerden, maar een opdeling van mensen in sociale contexten die daar niet om gevraagd hebben. Er ontstonden conflicten bij sportclubs, in gezinnen, tussen mensen die daarvoor al jaren plezierig met elkaar omgingen. Vrienden hadden een tot dan toe verborgen meningsverschil over vaccinaties, maar dat werd door de overheid vakkundig manifest gemaakt en woerde als een splijtzwam door de samenleving.

De handhaving, een klassieke overheidstaak, werd nu beledigd bij burgers en bedrijven. Politie en boa's controleerden niet de QR-code, maar keken of mensen elkaar wel controleerden. Burgers werden bij wet gedwongen elkaar in een sociale context de toegang te weigeren op grond van een groen vinkje. De sportvrijwilliger moest haar vriendin de toegang te ontzeggen. Misschien vindt zij ook wel dat ze zich zou moeten

laten vaccineren, misschien wil zij zelfs het gesprek daarover wel aangaan, maar nu wordt zij gedwongen de vriendschap ondergeschikt te maken aan de virusbestrijding. Zo worden niet alleen ongevaccineerden getroffen in hun vrijheid, maar ook gevaccineerden.

‘Burgers werden bij wet gedwongen elkaar in een sociale context de toegang te weigeren op grond van een groen vinkje. De sportvrijwilliger moest haar vriendin de toegang ontzeggen’

Het is begrijpelijk dat een overheid de druk op de zorg probeert tegen te gaan en daarbij afwegingen maakt die kunnen tornen aan andere grondrechten. Maar dan rust er wel een zware motiveringslast op haar schouders. De beperking van de bewegingsvrijheid en het opdringen van een handhavingstaak moet een proportionele bijdrage leveren aan het bereikbaar houden van de zorg. Het effect was marginaal, de maatregel dus buitenproportioneel.

D66 stak zijn nek uit door vooruit te kijken en te kiezen voor een instrument dat veelbelovend leek. Maar waar de druk op de zorg nauwelijks is voorkomen, zijn sociale verbanden wel onder druk gezet. Gelukkig ken ik D66 ook als partij die altijd bereid is op basis van nieuwe feiten en inzichten zijn standpunt te herzien. ●

Martijn Leisink

is docent wis- en natuurkunde aan het Stedelijk Gymnasium Nijmegen.

Het sociaal-liberalisme staat voor keuzevrijheid. Deed D66 er vanuit dat oogpunt goed aan om de coronapas te omarmen? En verdient deze pas een plekje in de gereedschapskist van pandemiebestrijdingsmiddelen voor de lange termijn? Nee. 'Een plan dat mensen niet echt vrij laat, en sommigen wel laat vallen'

Door Josette Daemen

**Keuzevrijheid
& corona**

Een partij die iedereen vrij laat maar niemand laat vallen, wil geen coronapas

‘Laat iedereen vrij, maar niemand vallen’

Taalpuristen zullen ervan zeggen dat het hier gaat om een niet-kloppende samentrekking van ‘vrijlaten’ en ‘laten vallen’, een constructie die op haar beurt wordt aangeduid met de nogal weerzinwekkende term ‘zeugma’.¹ Ze mogen ervan zeggen wat ze willen, als politiek filosoof vind ik het een sterke slogan, die de kern van het sociaal-liberale gedachtegoed mooi tot uitdrukking brengt: vrijheid is het hoogste goed, maar die krijgt alleen gestalte in verbinding met anderen. Hoe het ook zij, onder deze leuze behaalde D66 in maart 2021 een mooie verkiezingswinst. Voor de partij een feestelijk moment, in een verder weinig feestelijke tijd, want we zaten nog altijd midden in een pandemie en het land zat nog steeds goeddeels op slot.

Rond die tijd maakten we ook kennis met een nieuw middel in de pandemiebestrijding: het coronatoegangsbewijs. In het voorjaar ging het nog om experimenten met testen voor toegang op plekken die anders voor publiek gesloten zouden blijven. In september besloot het kabinet om in alle horeca, theaters, en bioscopen een bewijs van een negatieve test, vaccinatie of genezing verplicht te stellen. Als tijdelijke maatregel, welteverstaan. D66 was voor.

In de maanden die volgden hoorden we vertegenwoordigers van de partij in het parlement niet pleiten voor afschaffing van de coronapas, wel voor aanscherpingen: een uitbreiding van de maatregel naar sportscholen en locaties voor cultuurbeoefening; een overstap van 3G naar 2G. Dat laatste kwam er uiteindelijk niet van en half februari kondigde het kabinet aan de coronapas ten langen leste op te bergen in de ijskast. Niet uit principe, maar omdat QR-codes domweg niet opgewassen waren tegen de opmars van de superbesmettelijke omikronvariant, die met zijn mildere ziekteverloop de noodzaak van de pas bovendien steeds verder onderuithaalde.

Moment voor bezinning

Nu het stof van de omikronstorm neerduwreld, code zwart niet meer boven de bedden hangt en ambtenaren druk werken aan een langetermijnplan voor de virusbestrijding, is ook voor D66 het moment daar om zich te bezinnen op zijn pandemiepolitiek van de voorbije tijd, en die van de toekomst. Daarin mag een reflectie op het coronatoegangsbewijs niet ontbreken. Deed de partij er goed aan de coronapas te omarmen? En verdient de pas een plekje in de gereedschapskist van pandemiebestrijdingsmiddelen voor de lange termijn? Bezien vanuit de waarden waar D66 voor staat, luidt het antwoord op beide vragen, zo zou ik willen betogen: nee.

¹ | Zie hierover Genootschap OnzeTaal, <https://onzetaal.nl/taaladvies/zeugma>

Deed de partij er goed aan de coronapas te omarmen?

Waar de partij aan de ene kant nalaat om de keuzevrijheid over het eigen lichaam te verdedigen, betoont ze zich aan de andere kant te hardvochtig jegens degenen die anders kiezen dan de partij graag had gezien

Om te begrijpen waarom, helpt het om een blik te werpen op een van de centrale concepten in de ideologie van het sociaal-liberalisme: het idee van 'keuzevrijheid'. In dit concept zien we enerzijds een weerspiegeling van de klassiek-liberale opvatting dat mensen zelf het beste weten wat goed voor hen is, en ze dus met zo weinig mogelijk bemoeienis van buitenaf over hun eigen leven moeten kunnen beslissen. 'Laat iedereen vrij', is het devies dat we hier herkennen. Anderzijds moeten we daar vanuit het sociaal-liberale gedachtegoed aan toevoegen dat zowel de keuzes die mensen maken als het keuzepalet dat tot hun beschikking staat in belangrijke mate afhankelijk zijn van hun maatschappelijke omstandigheden, en het dus gerechtvaardigd kan zijn dat de overheid actie onderneemt om die omstandigheden te verbeteren of gelijk te trekken. 'Laat niemand vallen', horen we hierin terug.

Deze combinatie van opvattingen geeft weliswaar een rijke invulling aan het concept van keuzevrijheid, ze introduceert ook een lastige paradox. Want hoewel ze ons in beginsel aanspoort om keuzevrijheid op een voetstuk te plaatsen, vraagt ze ons tegelijkertijd om het idee van de vrije keuze te relativieren. Bij de opstelling van D66 in de kwestie van de coronapas gaat het op allebei deze punten mis. Waar de partij aan de ene kant nalaat om de keuzevrijheid over het eigen lichaam te verdedigen, betoont ze zich aan de andere kant te hardvochtig jegens degenen die anders kiezen dan de partij graag had gezien. Laat ik beide punten nader toelichten.

Lichamelijke zelfbeschikking

'2G houdt nog steeds in dat vaccineren een vrije keuze is, alleen dat die keuze consequenties heeft', zegt Jan Paternotte op 6 december 2021 bij *Opr.* Het is een veelgehoorde opvatting: ook al verbinden we aan de ene keus een groen vinkje en aan de andere een rood kruisje, mensen blijven vrij om voor de ene of de andere optie te kiezen. Toch tasten coronatoegangsbewijzen de keuzevrijheid over het lichaam wel degelijk aan.

Keuzevrijheid is namelijk geen zwart-witkwestie, maar een kwestie van gradatie. Jouw keuzevrijheid wordt niet zozeer bepaald door de individuele opties die je tot je beschikking hebt – wel vaccineren aan de ene kant, niet vaccineren aan de andere kant – maar juist door de wereld aan mogelijkheden die er voor je worden geopend, of juist gesloten, wanneer je kiest voor een van beide opties. Als keuzevrijheid alleen zou gaan om de vraag of je de individuele optie behoudt om het vaccin te weigeren, dan zou je zelfs in het geval van een vaccinatieplicht kunnen beweren dat de keuze vrij blijft; dat de boete of gevangenisstraf die volgt op weigering slechts een gevalletje 'keuzes hebben consequenties' is. Verbindt de staat negatieve consequenties aan de keus om je niet te laten vaccineren, dan vormt dat onmiskenbaar een inperking van de keuzevrijheid over het eigen lichaam; een vorm van vaccinatiedrang;² een inbreuk op het recht op lichamelijke zelfbeschikking.³

De positie van D66 lijkt te zijn dat zo'n inperking van de vrijheid om over het eigen lichaam te beslissen gerechtvaardigd is om te voorkomen dat andere vrijheden worden ingeperkt – zeg, de vrijheid van ons *allemaal*

2 | Zie Gezondheidsraad (2021) *Ethische en juridische afwegingen COVID-19-vaccinatie*. Den Haag.

3 | Zie Anja Krasser (2021) *Compulsory Vaccination in a Fundamental Rights Perspective: Lessons from the ECtHR*, *ICL Journal* 15(2), 207-233.

Foto: Herman Wouters

om naar de kroeg te gaan, of de vrijheid van kwetsbaren om zich onder de mensen te begeven. ⁴ Dit standpunt veronderstelt dat de coronapas een effectief middel is om de virusverspreiding af te remmen, de zorg te ontlasten, of een veilige situatie te creëren voor kwetsbaren. Daar is wel het een en ander op af te dingen. ⁵ Bovendien bestaan er een heleboel alternatieve middelen die de overheid zou kunnen inzetten om diezelfde doelen te bereiken – gratis zelftests voor iedereen; verhoging van de zorgsalarissen; investeren in betere ventilatie – die niet ten koste gaan van fundamentele vrijheden. Hoe dan ook zou je van een partij die zegt de keuzevrijheid over het eigen lichaam in medisch-ethische kwesties altijd voorop te zetten ⁶ op dit punt een meer principiële positie verwachten. ‘Laat iedereen vrij’ zou ook moeten gelden voor de keuze om wel of niet te vaccineren.

Eigen schuld, dikke bult

‘Wat doen we als het zo blijft dat ziekenhuizen vooral volstromen met mensen die er bewust voor kiezen om niet beschermd te zijn tegen corona?’, vraagt Jan Paternotte op 21 december 2021 tijdens een plenair debat in de Tweede Kamer. Zijn antwoord is duidelijk: net als in veel landen om ons heen zou het ook hier mogelijk moeten zijn om ongevaccineerden de toegang tot horeca en evenementen onverkort te weigeren. De rechtvaardiging voor die buitensluiting lijkt daarbij al besloten te liggen in de formulering van de vraag. Het gaat hier namelijk niet om mensen die er niks aan kunnen doen dat ze buiten de boot zullen vallen, maar om mensen die ‘er bewust voor kiezen’ om zich niet te laten vaccineren. Toch is ook op dat beeld het nodige aan te merken.

‘Laat iedereen vrij’ zou ook moeten gelden voor de keuze om wel of niet te vaccineren

4 | D66 (2021) *Minder virus: Ideeën van D66 voor leven met corona*. d66.nl

5 | Zie bijvoorbeeld Thomas Bollen, *Statistici kraken ook nieuwe onderbouwing coronapas: ‘Dit is een bier-viltje-berekening’, Follow the Money*, 10 december 2021; en TUDelft, UMC Utrecht, Populytics, Erasmus MC Rotterdam, Erasmus Universiteit Rotterdam (2022) *Effectiviteit van verschillende toepassingen van het Coronatoegangsbevis*.

6 | D66, Mijlpaal: Verplichte bedenktijd abortus verdwijnt, 10 februari 2022, d66.nl

Mensen zijn geen volstrekt autonome en rationele wezens die zich van wieg tot graf zelfstandig een weg door het leven heen beslissen

7 | Margreet Fogteloo, Advies aan de (in)formateur (g): Barbara Oomen: 'We zijn nonchalant over onze rechtsstaat', *De Groene Amsterdammer*, 30 juni 2021.

Josette Daemen is promovendus in de politieke filosofie aan het Instituut Politieke Wetenschap van Universiteit Leiden.

Want hoewel het belangrijk is dat mensen vrij worden gelaten om hun leven naar eigen inzicht vorm te geven, valt tegelijkertijd niet te ontkennen dat de keuzes die ze daarbij maken voor een groot deel het product zijn van omstandigheden die buiten hun eigen controle liggen. Mensen zijn geen volstrekt autonome en rationele wezens die zich van wieg tot graf zelfstandig een weg door het leven heen beslissen. In belangrijke mate worden hun denken en doen bepaald door de eigenschappen waarmee ze geboren worden; de omgeving waarin ze opgroeien; en de sociale en politieke realiteit waarmee ze het te stellen hebben. Waar deze nuance in de sociaal-liberale theorie duidelijk naar voren komt, gaat de subtiliteit in het publieke debat over de coronapas al snel verloren. Daar worden de gevolgen van iemands keus om zich niet te laten vaccineren vaak zat gezien als een kwestie van 'eigen schuld, dikke bult'. Die keus vormt in veel gevallen echter niet zo zeer het resultaat van een egoïstische calculatie, maar eerder van, pak 'm beet, een religieuze overtuiging, een gebrek aan toegang tot goede informatie, of een verlies van vertrouwen in politiek en overheid – iets wat burgers zo vlak na de Toeslagen-affaire, de wanvertoning rondom 'functie elders', en alle rechtstatelijke missers inzake de corona-aanpak toch moeilijk kwalijk te nemen valt. 7

Daar komt nog bij dat het juist in een tijd waarin de overheid grote offers vraagt van burgers in naam van de publieke zaak cruciaal is dat mensen zich ook betrokken blijven voelen bij die zaak; dat de politiek het signaal geeft dat *iedereen* onderdeel vormt van de gemeenschap waar het allemaal om te doen is. Het buitensluiten van ongevaccineerden geeft precies de tegenovergestelde boodschap. 'Laat niemand vallen' betekent dus ook: de verleiding weerstaan om al te hardvochtig over anderen te oordelen.

Beter ten halve gekeerd

De pandemie confronteert de politiek met ongekend lastige opgaven. Het paradoxale karakter van het sociaal-liberale idee van keuzevrijheid maakt het er specifiek voor D66 niet gemakkelijker op om de juiste positie te bepalen ten aanzien van een maatregel als de coronapas. Toch moet ik concluderen dat de positie van de afgelopen tijd niet de juiste was. Al te snel werd de vrijheid om over het eigen lichaam te beslissen van haar sokkel gehaald; en al te gemakkelijk werd het idee van de vrije keuze aangevoerd om ingrijpende vormen van uitsluiting te rechtvaardigen.

Wat er verder ook voor de coronapas te zeggen is – een bevriende D66'er merkte op het wel leuk te vinden, deze gamification van het dagelijks leven, met bevredigend groen vinkje en 'pling!'-geluidje – bezien vanuit de sociaal-liberale principes is het geen goed plan. Een plan dat mensen niet echt vrij laat, en sommigen wel laat vallen. Over de pandemiepolitiek van D66 in de voorbije periode zal ik verder niet al te hardvochtig oordelen. Maar laat ik voor de toekomst wel mijn hoop uitspreken dat de partij de coronapas niet rond laat slingeren in de ijskast of de gereedschapskist, maar hem bij het oud vuil zet. Beter ten halve gekeerd dan ten hele gedwaald. ●

idee

Buiten het thema

Het themanummer van *Idee* over Klimaat bood veel ruimte aan ideeën over de oorsprong van het klimaatprobleem, maar de fatalistische ondertitel '5 over 12' gaf het nummer het karakter van een necrologie van de aarde. En dat terwijl er juist behoefte is aan perspectief voor actie in het orgaan van een partij die een pragmatische politiek voorstaat.

Door Christiaan Alofs

Ook reageren op een artikel of een thema-editie van *Idee*?
Kijk op onze website vanmierlostichting.nl/idee voor ons redactiebeleid

Klimaatinkomen koppelt klimaatbeleid met sociale rechtvaardigheid

We kunnen klimaatverandering zien als symptoom van gebrek aan 'zelfbeheersing', een 'historische schuld' van de fossiele industrie, hopen op afscheid van de 'dode letter van het bbp' of dat onze 'regeringen klimaatrechtvaardigheid eisen van de internationale gemeenschap'. Stellen dat 'internationale solidariteit' noodzakelijks is om 'de oplossing een kans' te laten maken. Of dat we 'onze samenleving en de manier waarop we samenleven' moeten transformeren omdat het 'geen probleem is waar we ons uit kunnen kopen of ontwikkelen'. Maar grote woorden voorkomen dat we de concrete acties ondernemen die nodig zijn om binnen tien jaar de helft minder broeikasgassen uit te stoten.

Klimaatverandering is een veiligheidsprobleem: in de veiligheidskunde ga je op zoek naar de bron van het probleem. Die bron is in dit geval letterlijk de oliebron. Over het terugdringen van fossiele brandstoffen hebben onze overheden zich echter jarenlang laten adviseren door de experts in het winnen van fossiele brandstoffen. Dat leidt niet tot nieuwe inzichten over het herinrichten van ons energiesysteem. Het leek dan ook lange tijd onvoorstelbaar dat de miljardeninvesteringen in de fossiele industrie vervangen zouden kunnen worden door de idealisten die met windmolens en zonnepanelen speelden.

Het gebrek aan voorstellingsvermogen betreft vooral de ontwikkeling die een technologie door kan maken. We zien intussen, rijkelijk laat, dat zonnepanelen en windmolens energie leveren die goed kan concurreren met fossiele energie. En nú komen de investeringen, en gaan ook opeens de ontwikkelingen steeds sneller.

Maak fossiele grondstoffen duurder

Voor aardgas en benzine ligt de infrastructuur er al: de olieopslag is al geregeld en de olieraffinaderijen zijn over de afgelopen honderd jaar ontwikkeld en geoptimaliseerd met subsidie van de overheid. Willen nieuwe technologieën hiermee kunnen concurreren dan moeten ze geholpen worden om zich verder te ontwikkelen. Voor de transitie hebben wij immers meer nodig dan windmolens en zonnepanelen. Infrastructuur, opslag, waterstofgeneratie – de transitie biedt nog uitdagingen genoeg waarvoor de oplossingen grote investeringen vergen. Tot nog toe was de gedachte dat de overheid bedrijven, of vaak onderdelen van bestaande bedrijven, met subsidie kon helpen om deze concurrerende technologieën te ontwikkelen. Zo worden middelen van de burger ingezet om een concurrentie aan te gaan met de olie-industrie.

Klimaatverandering is een veiligheidsprobleem: in de veiligheidskunde ga je op zoek naar de bron van het probleem. Die bron is in dit geval letterlijk de oliebron

Foto: Herman Wouters

Een eenvoudigere manier om duurzame technologie concurrerend te maken is door de fossiele grondstoffen duurder te maken. Van elke liter olie, kuub aardgas of ton kolen is immers eenvoudig te bepalen hoeveel CO₂ vrijkomt bij gebruik. Als hiervoor bij winning of import in de Europese Unie een prijs betaald wordt, is fossiele energie automatisch minder concurrerend.

Na het ontkennen van klimaatverandering kwam het ontkennen van de technische haalbaarheid van de energietransitie

Christiaan Alofs is bestuurslid van Citizens' Climate Europe. Hij was voorheen vertegenwoordiger van het Europees burgerinitiatief: De snelle, eerlijke en effectieve oplossing voor klimaatverandering.

Voer een klimaatinkomen in

De lobby voor de fossiele industrie gaat de derde fase in. Na het ontkennen van klimaatverandering kwam het ontkennen van de technische haalbaarheid van de energietransitie. Nu wordt de 'klimaatarmoede' van de burger naar voren geschoven als argument tegen een effectieve CO₂-heffing. De kleine beurs zou de stijgende kosten niet kunnen dragen. Dit argument zou steekhouden als we het geld dat met een CO₂-heffing wordt opgehaald weer zouden gebruiken om de industrie te subsidiëren in plaats van om burgers te ondersteunen. Door evenredige uitkering van het opgehaalde bedrag aan alle burgers als klimaatinkomen blijft de koopkracht in stand, maar is er een sterke stimulans om alternatieven voor fossiele brandstoffen te kiezen.

Alle bedrijven en burgers die graag hun bijdrage willen leveren aan het terugdringen van het broeikas effect, maar daarvoor tot nu toe afgestraft werden in hun eigen jaarrekening of portemonnee, kunnen hierdoor hun keuze voor het klimaat in lijn brengen met hun eigen belang. Zonnepanelen zijn per slot voor veel mensen pas sexy sinds je op verjaardagen kunt vertellen hoeveel je ermee verdient. Als de heffing op fossiele brandstoffen stijgt, worden alternatieven zoals zonnepanelen nog voordeliger, zonder dat er subsidies nodig zijn.

Geef de Europese CO₂-heffing terug aan de burger

De Europese Unie heeft in het *Fit for 55* pakket, de voorstellen om uitstoot in Europa vóór 2030 met 55 procent te reduceren, een verdere uitbreiding van de heffing op CO₂ opgenomen. De heffing daarvan vindt niet plaats aan de schoorsteen, maar bij de leveranciers van fossiele brandstoffen. Ook stelt het pakket met het *Carbon Border Adjustment Mechanism* een manier voor om buitenlandse producten die met goedkope fossiele energie gemaakt zijn extra te belasten.

Het belangrijkste onderdeel om een heffing succesvol te maken, laat Europa aan de lidstaten over. Zonder teruggave van de opbrengsten van de CO₂-heffing aan de burger leidt elke verhoging van de prijs tot een verlaging van de koopkracht. Zeker met de huidige inflatie is dat een garantie dat burgers een geel hesje aantrekken om de fossiele industrie tegen deze prijsverhoging te beschermen. Canada en Zwitserland hebben ons al voorgedaan hoe je door de opbrengsten van de heffing aan de burgers terug te geven draagvlak en koopkracht behoudt. Zo stimuleer je de economie om te innoveren en alternatieven voor fossiele energie te ontwikkelen.

Als we hiermee in Europa de transitie in gang gezet hebben, kunnen we ons wijden aan een nieuw filosofisch gezichtspunt. Met het klimaatinkomen wordt de atmosfeer een collectief beheerde *commons* waaruit iedereen recht heeft op de opbrengsten. Het biedt een nieuwe manier om te kijken naar historische schuld, klimaatrechtvaardigheid en internationale solidariteit. Interessant en belangrijk, maar gelukkig geen voorwaarde voor directe actie voor een stabiel klimaat. ●

In de ‘slimme stad’ wordt technologie ingezet om maatschappelijke problemen op te lossen, zoals slimme camera’s ten behoeve van de openbare orde. Het concept is allang niet meer slechts een verdienmodel voor techbedrijven, maar een hot topic voor (lokale) politici en bestuurders. Bij het ontwerpen van een slimme stad leiden de waarden die zij centraal stellen tot ingrijpende keuzes. Innovatie en toekomstbestendigheid staan immers niet op zichzelf, maar behoeven politieke interpretatie en context. Hoog tijd voor een sociaal-liberale kijk op de slimme stad dus, zeker omdat dit onderwerp bij veel sociaal-liberalen leeft.

Door Niels Back

Waarom zouden we een stad slim willen maken? Sociaal-liberale waarden in de smart city

Negen jaar geleden schreef toenmalig directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting Joost Sneller in *Idee* (juni 2013) over de ‘sociaal-liberale lantaarnpaal’. Hij verwonderde zich erover dat veel discussies in de lokale politiek gingen over ‘werkt het?’ en ‘doet het wat moet doen?’, vanuit een pragmatische visie op politiek. Zeker D66 is die houding niet vreemd. Toch zitten er impliciete keuzes gedreven door waarden achter hoe je die lantaarnpaal ontwerpt, aanschaft en inzet. En dat kan ervoor zorgen dat een sociaaldemocraat, een conservatief en een (sociaal-)liberaal tot een ander stedelijk beleid rondom lantaarnpalen komen.

Niet alleen achter een lantaarnpaal zitten keuzes die gedreven worden door bepaalde politieke waarden, zo ook bij een slimme stad (*smart city*). Mag je als stad zomaar met drones en sensoren afval detecteren om de stad schoner te houden, of is dat onwenselijk als daarbij burgers worden gefilmd? Kies je voor het verhogen van de openbare veiligheid door het

Tech
& sociaal-
liberalisme

In een slimme stad wordt hoogwaardige technologie ingezet om bepaalde vraagstukken op te lossen

1 | De Europese Commissie heeft vijf missies geformuleerd om belangrijke maatschappelijke vraagstukken op te lossen. Een daarvan is het realiseren van honderd klimaatneutrale en slimme steden in 2030.

2 | Zie bijvoorbeeld de Amsterdam Smart City, amsterdamsmartcity.com, en het Living Lab Scheveningen van de Gemeente Den Haag.

3 | UN Habitat (2020) Centering people in smart cities. unhabitat.org

gebruik van dataverzameling in de openbare ruimte, of weegt de privacy van stadsburgers zwaarder en mogen zij niet worden gevolgd? En wanneer is dat wel of niet het geval?

Van gadget tot sleutel

In een slimme stad wordt hoogwaardige technologie ingezet om bepaalde (maatschappelijke) vraagstukken op te lossen. Denk aan de inzet van regensensoren om klimaatverandering in de stad inzichtelijker te maken, of aan het gebruik van algoritmes om automobilisten de milieuvriendelijkste route aan te bevelen. Maar denk ook aan het slimmer ophalen van vuilnis, of aan het weerbaarder maken van een stad tegen overstromingen door middel van data-analyse van kwetsbare plekken.

Er zijn verschillende theorieën over hoe het concept van de slimme stad is ontstaan, maar zeker is dat in het begin van deze eeuw de slimme stad voornamelijk invulling kreeg door technologiebedrijven als IBM en Cisco. Het ging deze bedrijven om de inzet van technologische producten in de buitenruimte, als onderdeel van hun bedrijfsmodel. Anno 2022 staan niet alleen bedrijven, maar ook overheden aan het roer in het invullen van het concept 'slimme stad'. Zo stelden in 2017 diverse Nederlandse steden een Smart City strategie op, stimuleert de Europese Commissie klimaatneutrale steden¹ en starten gemeentes innovatieplatforms en living labs op.² Het denken over de slimme stad is daarmee breder geworden: hoe kunnen we publieke doelen bereiken met technologische middelen? Dit sluit ook aan bij het pleidooi van de Verenigde Naties voor *people-centred smart cities*: de focus ligt daarbij op de mens in de stad, om vervolgens vanuit daar te bezien hoe technologie een bijdrage kan geven – in plaats van te denken vanuit de kansen van de technologie.³ De stad is immers dé plek waar verschillende transities bij elkaar komen, zoals de energietransitie en de transitie richting circulaire landbouw en economie.

Welke slimme stad?

Als we vinden dat de stad niet puur een proeftuin zou moeten zijn voor technologische 'gadgets' van bedrijven moeten we de vragen beantwoorden waarom en op welke manier we willen dat de stad slim wordt en is. In welke slimme stad willen wij wonen? Joost Sneller noemde toekomstbestendigheid en innovatie als waarden die centraal zouden moeten staan in stedelijk beleid rondom lantaarnpalen. Die waarden passen bij hoe het concept van de slimme stad zijn intrede heeft gedaan: vooruitgang komt vanzelf bij de inzet van slimme technologie. Maar toekomstbestendigheid en innovatie zijn niet een doel op zich, maar middelen om invulling te geven aan andere, dieperliggende politieke waarden – waaronder vrijheid en inclusiviteit.

Waarom zijn toekomstbestendigheid en technologische innovatie onvoldoende als drijvende waarden in een slimme stad? ‘Transitiedenker’ Jan Rotmans stelt in zijn boek *Omarm de chaos* dat het te smal gedacht is dat grote transitie als de circulaire en energietransitie op te lossen zijn met louter technologische innovatie. Van een optimistisch technosolutionisme dat in de beginnende jaren van het concept van de smart city dominant was, kentert nu het denken over hoe we technologie inzetten, wat onze invloed daarop is en wat de vormende kracht is van technologie op de maatschappij. De these dat technologische innovatie ons slechts overkomt en dat mensen worden geleefd door technologie doet ernstig tekort aan maatschappelijke actoren en politiek. ⁴

Om politieke waarden centraal te stellen bij het ontwerpen van een slimme stad biedt de methode van begeleidingsethiek uitkomst. Wetenschappers Peter-Paul Verbeek en Daniël Tijink ontwikkelden deze methode waarmee je de ethische vraagstukken ‘achter’ technologie inzichtelijk kunt maken. ⁵ Door middel van een dialoog tussen stakeholders – van ontwerpers tot burgers en beleidsmakers – kunnen antwoorden worden gevonden op vragen als ‘hoe kunnen we bepaalde technologie inzetten in de stad’ en ‘waar moet deze dan aan voldoen?’ Zo expliciteren de deelnemers keuzes over het ontwerp, het gebruik en de implementatie van technologieën. Die kunnen nogal een verschil maken in hoe de technologie, en uiteindelijk de slimme stad, er uitziet.

4 | Zie onder andere: Michael Klenk (2020) How do technological artefacts embody moral values? *Philosophy and Technology* 34(3), 525-544.

5 | Peter-Paul Verbeek & Daniël Tijink (2019) *Aanpak begeleidingsethiek: Een dialoog over technologie met handelingsperspectief*. ECP: Platform voor de InformatieSamenleving.

Sociaal-liberalen gaan uit van de kracht van het individu

Sociaal-liberale waarden in de slimme stad

Welke waarden zouden sociaal-liberalen centraal moeten stellen in het ontwerp en de implementatie van technologieën in de slimme stad? Sociaal-liberalen gaan uit van de kracht van het individu. Ook geloven ze dat iedereen gelijke kansen moet krijgen en mogelijkheden moet hebben om invloed uit te oefenen op de omgeving. Een slimme stad zou daarom democratisch en inclusief moeten zijn. Een overheid die technologie inzet in haar stad bedenkt dat dus niet *in splendid isolation*, maar ontwerpt deze samen met de stad. Zet dus zowel ambtenaren als burgers, bedrijven en maatschappelijke organisatie om de tafel van de begeleidingsethiek zoals hierboven beschreven. De denkkraft van alle burgers heb je nodig in maatschappelijke transitie, omdat de oplossing vaak lokaal effect heeft. Denk aan decentrale duurzame energievoorzieningen en kortere productieketens, maar ook regionale landbouw en slimme mobiliteit in de stad.

Hyperconnected

Als je wil dat iedereen kan deelnemen aan zulke gesprekken en de digitale transformatie van de stad begrijpt, stelt dat eisen aan de inrichting van participatie en aan de digitale vaardigheden van burgers. Dat betekent investeren in inclusie en het ontwikkelen van digitale vaardigheden onder alle burgers, zodat iedereen kan meedoen en niemand achterblijft in de digitale transformatie. Anders ligt de participatieparadox op de loer: 6 alleen de burgers die toch al hun weg naar de overheid kennen én die digitaal vaardig zijn doen mee in gesprekken over de inrichting van de slimme stad.

6 | Zie bijvoorbeeld Tom van der Meer (2018) De participatie-elite en de participatieparadox. stukroodvlees.nl

Uitgaan van de kracht van het individu is voor sociaal-liberalen onlosmakelijk verbonden met een verantwoordelijkheid voor de ander en diens vrijheid. Het principe vrijheid in verbondenheid omschrijft dit goed. Dat lijkt wel eens een *contradictio in terminis*. De vraag is echter hoe scherp het onderscheid tussen de vrijheid van het individu en van het collectief is in de steden van nu en de toekomst. Een slimme stad is namelijk *hyperconnected*: zowel de fysieke als de digitale omgeving zijn extreem nauw verbonden met elkaar. Keuzes van individuen hebben dus een relatief sterk effect op niet alleen de buurman, maar ook op het collectief van de stad. Als door heftigere regenval en zeespiegelstijging de Maas sneller kan overstromen, krijgen alle Rotterdammers daarmee te maken. Hoe richt je een stad zodanig in dat deze een bijdrage kan leveren aan zowel het voorkomen van als de gevolgen van overstromingen? De maatschappelijke thema's die in de hyperverbonden stad spelen, zijn dus thema's van vrijheid én verbondenheid.

De slimme stad kent niet alleen kansen, maar ook risico's. In de eerste plaats moeten sociaal-liberalen ervoor waken dat technologieën verbondenheid juist tegenwerken, doordat ze polarisatie en stigmatisering in de hand werken. Denk aan algoritmes die discrimineren bij het toekennen van een uitkering. Of gezichtsherkenningcamera's in de openbare ruimte die bedoeld zijn om veiligheid te bevorderen, maar vooral mensen van kleur profileren als verdacht. Technologie kan tegelijkertijd zorgen voor meer verbondenheid, bijvoorbeeld door zorg menselijker te maken en (nieuwe) sociale verbanden te versterken, maar is daarvoor geen *quick fix*. Bovendien kan de inzet van technologie ook schadelijke gevolgen hebben voor sociale cohesie en tot polarisatie leiden, denk aan hoe het gebruik van sociale media complottheorieën en extremisme in de hand heeft gewerkt tijdens de coronacrisis. Dat sociale aspect van transities in de slimme stad – namelijk de stad en zijn burgers zo organiseren dat zij om kunnen gaan met de transities – is dus misschien nog wel het moeilijkst te bewerkstelligen.

In het denken en ontwerpen van de slimme stad zouden nieuwe sociaal-liberale raadsleden dus moeten streven naar het democratisch en inclusief betrekken van burgers en vrijheid in verbondenheid moeten nastreven. De invulling van die waarden vergt een verdere en bredere discussie. Dat past ook bij een innovatieve, bottom-up organisatie van de stad. Een mooie inzet voor de komende raadsperiode. ●

De slimme stad kent niet alleen kansen, maar ook risico's

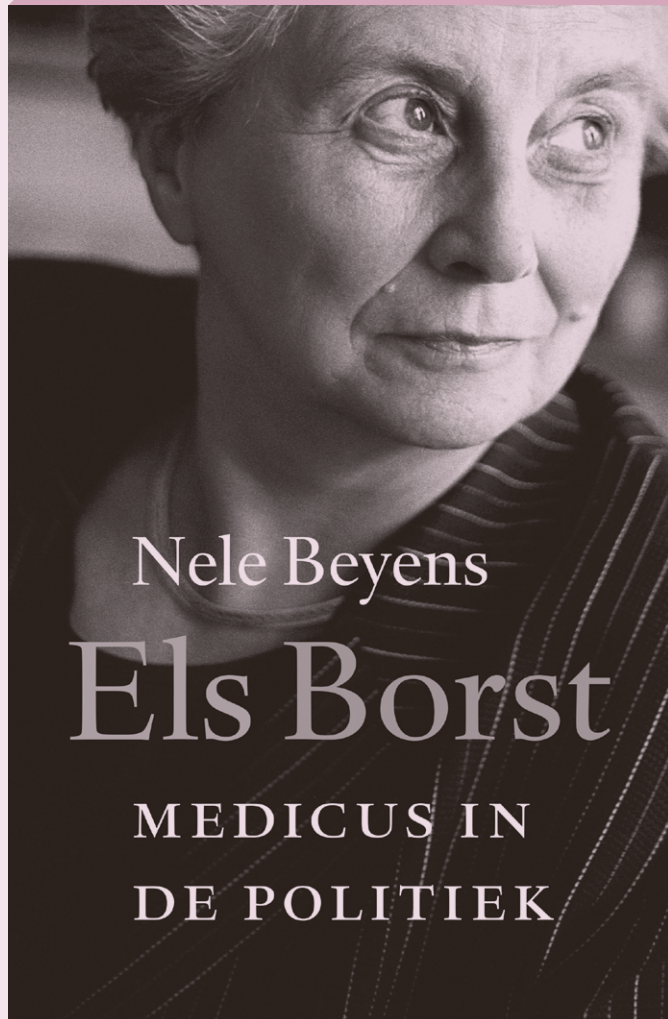
Niels Back werkt als adviseur bij PBLQ op het gebied van innovatie en digitalisering. Hij is politicoloog en scandinavist, voormalig stagiair bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en stond bij de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen op de Delftse lijst.

Na de goed ontvangen biografie *Hans van Mierlo: Een wonderbaarlijk politicus* van Hubert Smeets is er nu de langverwachte studie naar zijn opvolger binnen Paars: de minister met pioniershart voor medische ethiek en het D66-boegbeeld Els Borst. In *Els Borst: Medicus in de politiek* reconstrueert biograaf Nele Beyens 'het meisje Els'. Het boek maakt ons beeld van Els Borst completer, maar geeft het onderwerp geen kleur op de wangen.

Boek- recensie

Nele Beyens
*Els Borst: Medicus
in de politiek*

Wereldbibliotheek
Nederlands, Paperback
Druk: 1 november 2021
448 pagina's

Els Borst Pionier in de politiek

Door Liang de Beer

Els Borst was zichzelf, maar ook iemand die strategisch bepaalde aspecten van haar persoon, loopbaan en leven nadrukkelijker naar voren liet komen. Halverwege het boek analyseert Beyens het als volgt: ‘een bewust vormgegeven sociale identiteit, als een strategisch zelfbeeld dat iemand neerzet en de manier waarop dat zijn of haar publieke optreden [...] vormgeeft. Het begrip persona veronderstelt dus een strategisch doel en een geconstrueerde identiteit, maar is daarmee nog geen masker dat de ware, echte privépersoon zou verbergen.’ (p. 178). Deze passage vat wat mij betreft de kern. Ook na haar tragische einde bleef er een bepaalde beeldvorming rondom Els Borst hangen: dat van ‘de nationale huisarts’, de vakminister ‘van buiten’, de vrouw die uit het niets kwam, en wellicht ook een feministisch boegbeeld dankzij het naar haar vernoemde Els Borst Netwerk van D66. In deze zorgvuldige studie keert Beyens deze beelden om en verdiept en nuanceert ze.

Een onvermijdelijk ministerschap

De auteur heeft de unieke kans gehad om het persoonlijke archief in te zien waarin Els Borst haar (professionele) leven zorgvuldig gedocumenteerd heeft. Een van de inzichten hieruit is dat het leiderschap er al vroeg in zat. Tijdens haar schooltijd wordt Els Borst geselecteerd voor een reis naar Engeland naar aanleiding van een opstellenwedstrijd. In haar studententijd is ze actief in haar vereniging. En in haar prepolitieke carrière vervult ze leidinggevende en bestuurlijke rollen bij het Academisch Ziekenhuis Utrecht (AZU) en de Gezondheidsraad. Ze voelde zich bovendien al jaren thuis in het gedachtegoed van D66 en was sinds 1969 lid. Haar ministerschap en leiderschap van D66 kwamen dus niet geheel uit de lucht vallen.

Els Borst heeft alle idealen van de tweede feministische golf verwezenlijkt, dat benoemt ook Beyens. Ze heeft in haar carrière andere vrouwen aangemoedigd en vooruitgeholpen, en is een rolmodel en wegbereider voor de vrouwenzaak geweest. In de stellingen van haar proefschrift

Ze heeft in haar carrière andere vrouwen aangemoedigd en vooruitgeholpen, en is een rolmodel voor de vrouwenzaak geweest. In de stellingen van haar proefschrift echter, was Els Borst kritisch over ‘baas in eigen buik’

echter, was Els Borst kritisch over 'baas in eigen buik' – vrouwen waren blijkbaar niet baas genoeg om niet ongewenst zwanger te worden – en noemde ze het een voorrecht om vrouw te zijn in deze samenleving. Ze ging uit van de eigen kracht van mensen, en dus ook van vrouwen. Die emancipatiegedachte is in wezen zeer liberaal. Hoewel Els Borst niet op de barricaden ging, is ze een representant van haar feministische generatie; met een sterke nadruk op het vooruitbrengen van de individuele vrouw. 'Gewoon doen' (p. 373) is echter een motto dat vandaag de dag wat wereldvreemd overkomt. Die tegenstrijdige relatie met het feminisme weet Beyens goed te reconstrueren.

Halverwege het boek komt een beeld naar voren van een vrouw die ervaring in wetenschap, beleid en bestuur combineert. Begin jaren negentig was Els Borst alom gewaardeerd en bekend in de sector, en grondig voorbereid op het ministerschap. Van Mierlo's pogingen tot overtuigen – lees het boek voor kleurrijke anekdotes over kip en een servetje, en een aspergelunch met blote bast – zijn dan wellicht eerder een canonisering van haar persona als niet-politica en buitenstaander in Den Haag. Uit dit boek blijkt juist dat haar ministerschap bijna onvermijdelijk was.

Wegbereider in het vak

Deze biografie verrijkt het beeld van Els Borst als wegbereider op medisch-ethische thema's. We zien een rode lijn in haar carrière als progressieve voorvechter. Al tijdens haar studie in jaren vijftig werd Els Borst op aanmoediging van haar latere echtgenoot Jan lid van het Medisch Sexuologisch Dispuut, waar onder leiding van Coen van Emde Boas een keur aan 'seksuologische' onderwerpen werd besproken. Denk aan kunstmatige inseminatie, transseksualiteit en de abortuspraktijk. De jonge Els, zo lezen we, ging onder andere op bezoek bij het COC en bij een vrouw die illegaal abortussen uitvoerde. Haar progressieve en liberale wereldvisie klonk door in haar latere werk. Medisch-ethische kwesties moesten goed geregeld worden. Els Borst werd al bij het AZU begin jaren tachtig met het dossier euthanasie geconfronteerd. Toen zij veertig jaar later minister werd, zou ze meer dan honderd wetten tekenen die tot op de dag van vandaag impact hebben.

Een andere rode lijn in haar hele carrière is het warme hart voor patiënten en de deskundigheid van de professional. Doelmatigheid van zorginterventies en kostenbesparingen ging zij daarbij zeker niet uit de weg. Altijd bleef zij in gesprek met de praktijk met oog voor kwaliteit van de zorg, waarbij zij zichzelf als medicus positioneerde. In het tweede Paarse kabinet werd die profilering als 'collega' minder en werd zij meer minister en politicus.

Medicus vs politicus

De achtergrond van medisch historicus Beyens klinkt door in deze biografie. Ze legt het levenspad en de impact van Els Borst naast de ontwikkelingen in de gezondheidszorg en bestuurlijk Nederland. De helft van het boek wijdt Beyens aan wie Els Borst was vóór haar entree in de landelijke politiek. Enerzijds verrijkt ze daarmee het beeld dat we van Els Borst

Els Borst werd al bij het AZU begin jaren tachtig met het dossier euthanasie geconfronteerd. Toen zij veertig jaar later minister werd, zou ze meer dan honderd wetten tekenen die tot op de dag van vandaag impact hebben

hebben; anderzijds maakt dat zeker het middenstuk ook taai, wanneer de vorderingen van Els Borst in de gezondheidszorg gevolgd worden door een analyse van de dossiers waar ze als minister van Volksgezondheid mee te maken kreeg. De biografie is me kwijt bij het aanhalen van de zoveelste nota, rapport of commissie.

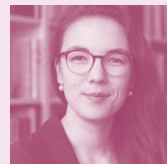
Voor de fijnproevers geeft dit boek een mooi inzicht in hoe Nederland achter de schermen werkt; de werking van het zorgbeleid, het ambtelijke perspectief en de interactie van het ministerie met het zorgveld. We zien hoe stapje voor stapje de basis wordt gelegd voor het huidige zorgsysteem en hoe de wetten tot stand komen. Els Borst komt daarin naar voren als een krachtige minister doordat zij richting gaf en mensen ruimte gaf, maar sturend en streng kon zijn als er tempo gemaakt moest worden.

Minder sterk vind ik de analyse van Els Borst als politicus. Hoe hield ze zich staande binnen D66? Hoe verhielde ze zich tot Kok en Bolkestein? Ik ben benieuwd naar het spel achter de schermen in de vorming van Paars II. Het is niet de *forte* van Beyens. Wellicht stof voor een vervolgartikel om te analyseren wat beklijft van de persona Els Borst in de politiek.

Een paar weken nadat ik het boek dichtgeslagen heb, denk ik na over het beeld dat Nele Beyens heeft weten achter te laten. Mijn conclusie is dat dit boek een uiterst doorwrocht portret geeft van een bijzonder persoon, maar dat Els Borst het Beyens niet makkelijk heeft gemaakt voor de nodige sjeu. Enkele charmante anekdotes daargelaten, doemt het beeld op van een stabiele, capabele, sympathieke vrouw die op het juiste moment op de juiste plek was. De persoon Els Borst verbleekt soms bij de vele inhoudelijke hoogtepunten. Misschien zit daarin het monument voor Els Borst: haar werk blijft. ●

Foto: Herman Wouters

Liang de Beer is strategisch adviseur, schrijver en redactielid van *Idee*.

Auteurs

Gerard Adelaar is projectmedewerker bij het wetenschappelijk instituut voor het CDA en adviseur in gezondheidszorg en gezondheidsbevordering.

Christiaan Alofs is bestuurslid van Citizens' Climate Europe.

Niels Back werkt als adviseur bij PBLQ op het gebied van innovatie en digitalisering. Hij is politicoloog en scandinavist, voormalig stagiair bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Liang de Beer is strategisch adviseur, schrijver en redactielid van *Idee*.

Mark Bovens is hoogleraar Bestuurskunde aan de Universiteit Utrecht.

Luc Brouwers is stagiair bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en studeert aan de master Political Science aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Kristof Calvo is Kamerlid voor de Vlaamse groenen en voormalig fractievoorzitter. Momenteel is hij ook fellow bij het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks.

Josette Daemen is promovendus in de politieke filosofie aan het Instituut Politieke Wetenschap van Universiteit Leiden.

Joris Gijsenbergh is postdoc onderzoeker aan de afdelingen Staatsrecht en Rechtsfilosofie van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en hoofdredacteur van *Idee*.

Anne Heyer is universitair docent in de Europese geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.

Ingrid Leijten is hoogleraar Nederlands en Europees constitutioneel recht aan Tilburg University.

Martijn Leisink is docent wis- en natuurkunde aan het Stedelijk Gymnasium Nijmegen.

Rudi Nieuwenhoven is oud-directeur HR en mede-initiatiefnemer voor de Open Partij binnen D66.

Simon Otjes is universitair docent Nederlandse politiek aan de Universiteit Leiden.

Wieke Paulusma is sinds april 2021 lid van de Tweede Kamer namens D66 en heeft corona in haar portefeuille.

Gilles Pittoors is docent Europese Politiek en Maatschappij aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Martijn Visser is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Dirk-Jan van Vliet is liaison lokale politiek & vereniging bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Wouter Wolfs doceert aan de KU Leuven Kulak en aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de KU Leuven. Hij is tevens gastdocent aan de Universiteit Antwerpen.

Jasper Zuure is senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur.

idee

redactie

Afke Groen
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Liang de Beer
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Hoba Gull
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson
Sara Visser

eindredactie

Marleen Hogendoorn

redactieraad

Han Polman
(voorzitter)
Sabine Verschoor
(vicevoorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
David Kuijper

aan dit nummer

werkten mee

Gerard Adelaar
Christiaan Alofs
Niels Back
Mark Bovens
Luc Brouwers
Kristof Calvo
Josette Daemen
Joris Gijsenbergh
Anne Heyer
Ingrid Leijten
Martijn Leisink
Rudi Nieuwenhoven
Simon Otjes
Wieke Paulusma
Gilles Pittoors
Martijn Visser
Dirk-Jan van Vliet
Laura de Vries
Wouter Wolfs
Jasper Zuure

N°215

jaargang 43, nummer 1
april 2022
Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnee worden?

d66.nl/vanmierlostichting/
neem-een-abonnement-op-idee

Idee verschijnt 4x per jaar
Regulier abonnement €36,—
Studentenabonnement €21,—
Digitaal abonnement €21,—
*Voor reguliere abonnees is
het digitale abonnement gratis.*

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

Zo groen als gras

We moeten het hebben over kunstgras. Nee, niet over hockey- of voetbalvelden, maar over politieke partijen. Nu hoor ik u denken: wat hebben die in hemelsnaam met kunstgras te maken?

Politieke partijen ontstonden eind negentiende eeuw nadat grote aantallen burgers op het politieke toneel verschenen als gevolg van de industrialisatie en urbanisatie. Deze politieke massa's vormden een uitdaging voor representatieve democratieën: hoe hen een stem te geven zonder dat dit zou ontaarden in een kakofonie?

Lange tijd vervulden politieke partijen hierbij een belangrijke functie door een schakel te vormen tussen de samenleving en staat, de relatie te ondersteunen tussen geregeerden en regeerders en een brug te slaan tussen burgers en beleid. Hier konden politieke massa's en elites elkaar ontmoeten, zoals de ideologische achterban en leiders van de christelijke, sociaaldemocratische en liberale zuilen.

Maar in de 21e eeuw zijn politieke partijen verstatelijkjt geraakt, is de relatie tussen geregeerden en regeerders onder hoogspanning gekomen en de kloof tussen burgers en beleid toegenomen. Denk aan beleidsdossiers als de toeslagenaffaire en de gaswinning in Groningen. Zo bekeken is het niet zo gek dat de gevestigde politieke partijen inmiddels worden uitgedaagd door politieke massa's die zich organiseren in populistische partijen, zoals de PVV en Forum voor Democratie. Deze plaatsen het 'pure volk' tegenover de 'corrupte elite'.

Daarnaast krijgen de gevestigde politieke partijen concurrentie van politieke massa's die zich ad hoc, spontaan en vluchtig organiseren, niet rondom ideologieën,

maar rondom issues, zoals in protesten tegen asielzoekerscentra of coronamaatregelen. 'Veenbranden', noemt Kim Putters, directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, dit sluimerende en opblaaiende activisme.

Populisme en veenbrandactivisme worden daarbij dikwijls gepresenteerd als *grassroots movements* – graswortelbewegingen – omdat het zou gaan om burgerbewegingen van onderop, de graswortels van de democratie. Toch vormen zij zelf nog geen duurzame plek waar politieke massa's en elites elkaar kunnen ontmoeten. Populisme niet omdat het zich afzet tegen politieke elites; veenbrandactivisme niet vanwege de vluchtige organisatie.

Bovendien loert bij beiden het gevaar van *astrourfing* – een Engels woord voor 'kunstgras aanleggen'. Daarbij wordt een politieke massa voorgesteld als een graswortelbeweging van onderop, maar wordt zij in werkelijkheid van bovenaf gemanipuleerd of gekaapt door mensen die haar voor hun eigen karretje spannen, zoals multinationals, autoritaire leiders of online trollenfabrieken. Zo groen als gras, maar wel nep.

Kunnen de gevestigde politieke partijen zichzelf opnieuw uitvinden als plek voor ontmoeting tussen politieke massa's en elites? Ik denk het wel, mits ze daarvoor nieuwe plekken creëren. Zo kunnen zij politieke massa's meer mogelijkheden bieden om politieke elites scherp te houden met petitie's, burgerinitiatieven, burgerberaden en referenda. Deze mogelijkheden vullen politieke partijen niet alleen aan, maar bieden hun ook de kans om – los van verkiezingen en het partijlidmaatschap – een relatie aan te gaan met burgers en beter aan te sluiten bij burgerbewegingen van onderop, de échte graswortels van de democratie.

Jasper Zuure

senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

Europese veerkracht

N° 217

juli 2022

Hubert Smeets
'Deze oorlog is een
Europese oorlog'

Kiran Klaus Patel
'Wek geen te hoge
verwachtingen van
Europese integratie'

Solidariteit &
bestaanszekerheid
in de Europese Unie

Marchantlezing 2022

Julia Cagé
Rethinking
Democracy

Hoe maken we de democratie gelijkjer, rechtvaardiger en eerlijker? Julia Cagé, econoom verbonden aan Sciences Po Paris, stelt dat de 'democratie' nog niet bestaat, maar uitgevonden zal moeten worden. Voor een democratie waarin elke stem ook echt even zwaar telt, moeten we radicaal hervormen – te beginnen bij ons systeem van politieke financiering en vertegenwoordiging.

Julia Cagé houdt de 12e editie van de jaarlijkse Marchantlezing van de Mr. Hans van Mierlo stichting. Ze is onder meer auteur van het baanbrekende boek *The price of democracy: How money shapes politics and what to do about it* (2020), waarvoor ze de Prix Pétrarque de l'Essai van Le Monde en France Culture kreeg. In Frankrijk verscheen in 2020 *Libres et égaux en voix: Des propositions radicales*, waarin Cagé pleit voor radicale politieke gelijkheid.

Annelien de Dijn, hoogleraar Moderne politieke geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, reageert op de lezing van Cagé in een co-referaat. Houd onze website in de gaten voor nadere informatie over het programma.

dinsdag 6 september
TivoliVredenburg — Utrecht
aanvang 19.30 uur

Meer informatie en ticketverkoop
marchantlezing.nl

Europese veerkracht

Het '1938-moment' van onze generatie. Een gevecht tussen democratie en autocratie, zoals een andere generatie dat meemaakte vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Zo noemde de Litouwse premier Ingrida Šimonytė tijdens een democratieconferentie in Kopenhagen de brute Russische militaire invasie van Oekraïne. Voor sommigen komt het misschien overdreven over, maar voor velen – zeker in de Baltische Staten – drukte zij een heel reële angst uit. De democratische wereld wordt op de proef gesteld, stelde Šimonytė, en dat vraagt 'resilience' van Europa: veerkracht.

Hoe ziet Europese veerkracht eruit? De oorlog vraagt allereerst van de Europese Unie om haar geopolitieke overtuigingen te herzien en om haar verdediging te versterken. Maar de opdracht is groter. De Europese Unie moet haar rol opvatting in de wereld én tegenover de eigen burgers opnieuw onder de loep nemen. Oog in oog met deze oorlog – niet de enige crisis van dit moment, noch van de afgelopen jaren – wordt de laksheid van de Europese Unie duidelijk. Als we historicus Hubert Smeets in deze editie van *Idee* vragen waarom Europa zich zo heeft laten overrompelen door de oorlog, stelt hij dat de Europese Unie haar missie sinds de val van de Muur te veel als 'technisch, economisch' heeft beschouwd – als een 'project van tariefafspraken en harmonisatie'. Ook naar Rusland keek de Europese Unie alleen door een economische bril, waardoor ze 'slechts een gemeenschappelijke markt' zag. Het resultaat? Een 'ideologische blinde vlek'. Want die rationele, economische kijk houdt in een door en door politieke wereld geen stand.

Met welke blik moet de Europese Unie dan kijken? Verschillende auteurs doen een voorzet. Marijn Hoijtink en Hanna Muehlenhoff

pleiten voor een Unie die internationaal recht doet aan haar mensgerichte identiteit. Die 'civiele' Unie zet voor de langere termijn in op 'ontwapening, conflictpreventie en diplomatieke betrekkingen'. Giselle Bosse wijst erop dat de Unie slechts stabiliteit in haar oostelijke regio kan bevorderen als ze haar technocratische benadering inwisselt voor een focus op geopolitieke machtsverhoudingen. Anna Herranz-Surrallés en Jeroen Candel wijzen op de noodzaak van internationale samenwerking waar het aankomt op respectievelijk de energietransitie en voedselzekerheid. 'Het motto 'niemand achterlaten' moet ook extern worden toegepast.' Dat vergt investeringen in de landbouw en groene technologieën in het mondiale Zuiden.

Tot slot, Europese veerkracht kan slechts bestaan als de Unie de smeulende resten van vorige crises het hoofd biedt. Onderlinge solidariteit staat steeds verder onder druk. De impact van de oorlog is ongelijk verdeeld en de economische gevolgen van de sancties en stijgende energieprijzen raken sommige lidstaten harder dan andere. Het herinnert aan de ongelijke impact van de pandemie en de Eurocrisis. Toen toonde de Nederlandse regering – op z'n zachtst gezegd – weinig empathie voor de hardst getroffen lidstaten, waaronder Griekenland en Italië. De waarschuwing van historicus Kiran Klaus Patel in deze *Idee* lijkt dan ook in het bijzonder gericht aan Nederland. Ten eerste noemt hij het gebrek aan historisch besef in de Europese politiek soms ronduit bedreigend. 'Ik denk dat we van de geschiedenis kunnen leren. Welke fouten kunnen we vermijden?' Ten tweede observeert hij dat beleidsmakers te veel aan navelstaren doen op de eigen instituties en besluitvorming. Daarbij veronachtzamen ze waar het uiteindelijk om moet gaan: wat betekent Europees beleid voor mensen?

Afke Groen
hoofdredacteur *Idee*
afke.groen@d66.nl

thema

Europese veerkracht

Foto: Herman Wouters

14

**Kiran Klaus
Patel**

'Wek geen
te hoge
verwachtingen
van Europese
integratie'

interview

06

**Hubert
Smeets**

'Deze oorlog
is een
Europese
oorlog'

interview

36

**De versnelling
van Europa's
energietransitie**
'Verdomd
moeilijk, maar
niet onmogelijk'

Anna Herranz-Surrallés

74

**De EU als
geopolitieke
reus**
Wapens,
windmolens
& wetten

Sjoerd Sjoerdsma
& Mike Hemmen

Europese veerkracht

06 'Deze oorlog is een Europese oorlog'

interview **Hubert Smeets**

14 'Wek geen te hoge verwachtingen van Europese integratie'

interview **Kiran Klaus Patel**

Solidariteit & bestaanszekerheid in de Europese Unie

22 Van remmen naar gassen: hoogste tijd om de euro compleet te maken

door **Rens van Tilburg & Herman Beun**

27 Zet in op een Europese Unie die nationale verzorgingsstaten bijstaat

door **Sven Schreurs**

32 Laat asielzoekers zelf hun eindbestemming in de Europese Unie kiezen

door **Lukasz Dziedzic**

36 De versnelling van Europa's energietransitie: 'verdomd moeilijk, maar niet onmogelijk'

door **Anna Herranz-Surrallés**

40 'Alleen verduurzaming kan voedsel zeker stellen'

interview **Jeroen Candel**

Veiligheid binnen en buiten Europa

44 Een Europees leger: aantrekkelijk, maar ook riskant

column **Wolfgang Wagner**

46 Weerbaar in de schaduw van onzekerheid

door **Nikki Ikani**

49 Waarom Europa haar militaire project moet heroverwegen

column **Hannah Muehlenhoff & Marijn Hoijtink**

52 De valkuil van veerkracht: een reflectie op de EU-beleid voor de oostelijke buurlanden

door **Giselle Bosse**

Europese politiek & democratie

57 Europese veerkracht begint in eigen land

door **Reinout van der Veer**

62 Hoe de Oekraïne-oorlog de positie van Duitsland in de Europese Unie onder druk zet

door **Marja Verburg**

68 De veerkracht van de Europese debatcultuur

door **Carinne Elion-Valter**

74 De EU als geopolitieke reus

door **Sjoerd Sjoerdsma & Mike Hemmen**

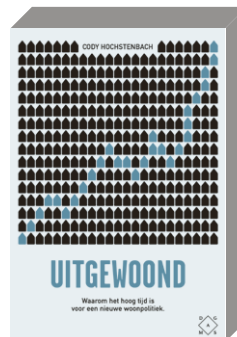
78 Een *wake-up call* voor de Europese voortrekkersrol van Nederland

door **Mendeltje van Keulen**

84

Wat we aan onze bijziende democratie moeten doen

door **Noa Harmsen & Martijn Visser**

90

Uitgewoond Nieuwe woonpolitiek

Boekrecensie

Open podium

84 Wat we aan onze bijziende democratie moeten doen

door **Noa Harmsen & Martijn Visser**

90 Uitgewoond. Waarom het hoog tijd is voor een nieuwe woonpolitiek

Boekrecensie door **Suzanne van den Eynden**

96 Hoe de EU beter leert leren

column **Jasper Zuure**

interview
Hubert Smeets

‘Deze
oorlog
is een
Europese
oorlog’

Op 24 februari 2022 viel Rusland Oekraïne binnen. Hoe kunnen we deze oorlog en de onderlinge verhoudingen tussen Europa, Oekraïne en Rusland begrijpen? En waar moeten we ons op voorbereiden? Historicus en *NRC*-journalist Hubert Smeets wijst op de blinde vlekken aan zowel de Europese als de Russische kant. Hij wijst op een algemeen gebrek aan inzicht in de autonome ontwikkelingen van voormalige Sovjet-republieken als Oekraïne. 'Ik denk dat wij willens en wetens de kop in het zand hebben gestoken.'

Interview door Sara Visser

De polarisatie in het debat over de oorlog is scherp. Ook Smeets ervaart dat. 'De agressie tegen mij op Twitter is echt toegenomen de afgelopen drie maanden.' Bedreigd voelt hij zich niet, maar de cultuur van desinformatie heeft hij wel onderschat: 'De algemene tendens, zeker onder jongeren, om te zoeken naar dingen die onwaar zijn, om daarmee de berichtgeving als zodanig onderuit te halen en niks meer te geloven, vind ik echt een grote bedreiging: een gevaar voor het ontwikkelen van bewustzijn over de Nederlandse en Europese rol en positie in de oorlog. Iets wat hard nodig is.' De neiging tot 'multi-perspectiviteit' die daarmee gepaard gaat, heeft volgens de voormalig *NRC*-correspondent Sovjet-Unie/Rusland (1990/1993) ook vaak geen gunstige uitwerking. Smeets: 'Hoezo 'multi-perspectiviteit'? Het begin van deze oorlog is vrij helder hoor. Hoe het allemaal zo is gekomen, daar kunnen we lang over praten. Maar op dit moment is die oorlog aan de orde.'

Maidanrevolutie

En die oorlog is niet 'pas' sinds 24 februari 2022 gaande, zoals veelal wordt gedacht. Het is al oorlog sinds 2014. Die begon met de Russische annexatie van de Krim en militaire interventie in de oost-Oekraïense regio Donbas. 'Dit is een van de vele misverstanden over deze oorlog', aldus Smeets. 'Het gewelddadige conflict in de Donbas in 2014 werd over het algemeen gezien als een soort burgeroorlog. Maar dat is onjuist. In essentie was het een door het Kremlin geïnstigeerde en gesteunde opstand van gewapende militias tegen de – hoe je het ook wendt of keert – wettige regering in Kyiv.' Alhoewel, wettig? Eind 2013 ontstonden grootschalige protesten in Oekraïne tegen het besluit van de voormalige, pro-Russische president Janoekovytsj om het associatieakkoord met de Europese Unie (EU) niet te ondertekenen. Deze pro-Europese 'Maidanprotesten'

Hubert Smeets, geboren 22 april 1965, is journalist, historicus en oprichter van het journalistencollectief en kennisplatform *Raam op Rusland*.

Vanaf 1980 werkte hij bij *NRC Handelsblad*, onder andere als stadsverslaggever Amsterdam, politiek redacteur, adjunct-hoofdredacteur, columnist, en tussen 1990 en 1993 als correspondent in de Sovjet-Unie en Rusland. Van 2003 tot 2007 was hij hoofdredacteur bij *De Groene Amsterdammer*.

Van zijn hand verschenen onder meer de boeken *Erfenis van een wereldrijk. Ondergang van de Sovjet-Unie, opkomst van Rusland* (2004), *De wraak van Poetin. Rusland contra Europa* (2015) en *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo* (2021).

resulteerden in februari 2014 in de Maidanrevolutie, die leidde tot de afzetting van Janoekovytsj, de omverwerping van de Oekraïense regering en de ondertekening van het EU-associatieverdrag door Oekraïne. Smeets nuanceert: 'Je zou erover kunnen discussiëren of die omwenteling van februari 2014 wel zo wettig was.' De presidents- en parlementsverkiezingen die na de Maidan hebben plaatsgevonden in 2014 en 2019 hebben de revolutie echter met terugwerkende kracht democratisch gelegitimeerd, beargumenteert de historicus. 'De Oekraïense bevolking had zich toen ook uit kunnen spreken ten gunste van de verdreven president Janoekovytsj, of iets van dien aard. Dat is allemaal niet gebeurd.'

Gebrek aan kennis

Deze gebeurtenissen waren aanleiding voor Rusland om in te grijpen, resulterend in de oorlog in Oekraïne. Die oorlog – 'die dus al na de Maidanrevolutie met de interventie in de Donbas begon', benadrukt Smeets – was voor Smeets de reden om samen met voormalig correspondenten Rusland/Oost-Europa Hella Rottenberg en Laura Starink *Raam op Rusland* op te richten in 2016. De drie constateerden een gebrek aan kennis over Rusland, Oekraïne, Belarus en de andere voormalig Sovjetrepublieken. En een te grote afstand tussen de wetenschap en journalistiek op dit gebied. 'In het algemeen hebben we ons de afgelopen decennia onvoldoende verdiept in de autonome ontwikkelingen van landen als Oekraïne en Belarus. Dat komt mede omdat we in Nederland behoorlijk gefixeerd zijn op Rusland.' Licht ironisch: 'Wat dat betreft hebben we de naam *Raam op Rusland* eigenlijk niet goed gekozen.' Smeets reflecteert: 'Maar we zijn ons er evengoed van bewust dat we aandacht moeten hebben voor Oekraïne, Belarus, en de andere voormalig Sovjetrepublieken. Zo zijn we begonnen in 2016, na het Oekraïnerferendum, toen dat algemene gebrek aan kennis over Oekraïne en Rusland heel goed zichtbaar werd.'

Staatsburgerlijke tendensen

De afgelopen zes jaar is de publieke discussie over de positie die voormalig Sovjetrepublieken als Oekraïne innemen weinig verrijkt, meent Smeets – de pogingen van *Raam op Rusland* ten spijt. Autonome ontwikkelingen in Oekraïne worden nog steeds miskend: 'Oekraïne is niet alleen maar een land dat gespleten wordt tussen oost en west; tussen nationalistische Oekraïners en pro-Russische Oekraïners, tussen Grieks-katholieke en orthodox-christelijke Oekraïners, tussen Oekraïenssprekende en Russischsprekende Oekraïners. Het is een land dat, met vallen en opstaan, met ontzettend veel tegenslagen, de afgelopen dertig jaar voorzichtige stappen heeft gezet in de richting van een rechtstatelijk bestel.' De manier waarop zaken zich hebben ontwikkeld sinds de recente Russische invasie, ziet Smeets als concreet bewijs hiervoor. 'In de loopgraven van de Donbas vechten Russischsprekende Oekraïense soldaten tegen Russische soldaten. En de Russischtalige bevolking van Charkov heeft de aanval op Charkov afgeslagen. Dat laat zien dat de afgelopen jaren in Oekraïne een meer nationaal bewustzijn is gegroeid onder de bevolking. En dat bewustzijn verklaart ook waarom Oekraïne aansluiting zoekt bij Europa.' Eenzelfde soort ontwikkelingen neemt Smeets waar in Belarus. Hij refereert aan de massale protesten die in 2020 uitbraken, die

'Oekraïne is niet alleen maar een land dat gespleten wordt tussen oost en west'

gericht waren tegen de frauduleuze verkiezingen en de door Loekasjenko geclaimde overwinning. 'Beide zijn voorbeelden van wat ik 'staatsburgerlijke tendensen' zou willen noemen. Het diepe verlangen om geen onderdaan meer te willen zijn.'

Duizendjarige geschiedenis

Deze ontwikkelingen heeft Poetin als enorm bedreigend ervaren. 'Die verstaatsburgerlijking van de maatschappij staat haaks op het Russische imperialisme, staat haaks op Poetins concept van verticale macht', legt Smeets uit. 'Poetins ideologische programma bestaat eruit de 'Slavische unie' te herstellen, bestaande uit Rusland, Oekraïne, Belarus en het noorden van Kazachstan. Die beweging in Oekraïne en Belarus naar een burgerlijke samenleving met een rechtstatelijke maatschappelijke structuur, bedreigt dat doel.' Smeets benadrukt dat het belangrijk is om ons te realiseren dat Poetin een ideologisch politicus is. 'Hij streeft niet alleen een rationeel imperialistische doelstelling na, maar ook een ideologische. Dit komt tot uiting in zijn idee van het Russische imperium, dat in feite een volledig verwrongen beeld is van de werkelijkheid.' Smeets parafraseert Poetin: 'De Roes, de oorspronkelijke heilige bevolking, geworteld in het vroegmiddeleeuwse Kyiv, waar wij Rusland erfopvolger van zijn, is al duizend jaar oud.' Die geschiedenis kenmerkt zich volgens Poetin door een steeds grotere mate van eenheid: één taal, één godsdienst, één cultuur. 'De implicatie van deze redenering – we zijn verenigd door die drie dingen – is dat je natuurlijk maar één staat nodig hebt', vertelt Smeets.

'In het algemeen hebben we ons onvoldoende verdiept in de autonome ontwikkelingen van landen als Oekraïne en Belarus. Dat komt mede omdat we in Nederland behoorlijk gefixeerd zijn op Rusland'

‘En alles wat niet past in die duizendjarige geschiedenis, is een complot van Europa, van het Westen’

‘En alles wat niet past in die duizendjarige geschiedenis, is een complot van Europa, van het Westen.’ Doordat Poetin hier heilig in gelooft, heeft hij veel ontwikkelingen in Oekraïne onvoldoende opgemerkt, denkt Smeets. ‘Poetin heeft zich vergist in de mate waarin Oekraïne gerussificeerd zou zijn. Hij heeft zich verkeken in de mate waarin de staatsburgerlijke beweging in Oekraïne al op gang was gekomen sinds het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991.’

Ruslands oorlog

Smeets wil benadrukken dat het niet alleen Poetins oorlog is. ‘Ja, Poetin is al twintig jaar aan de macht. In die tijd heeft hij de historiografische canon in Rusland volledig dichtgemetseld, vanuit de gedachte ‘het zijn de westerlingen die onze geschiedenis hebben geprobeerd af te pakken’. Daardoor bleef er steeds minder ruimte over voor andere visies op de geschiedenis, andere onderwerpkeuzes, andere benaderingen.’ Dat heeft, tezamen met de geleidelijke gelijkenschakeling van de Russische journalistiek de afgelopen 22 jaar, een niet te onderschatten effect gehad, denkt de NRC-journalist. Maar wat daarnaast een belangrijke rol speelt, is de wijze waarop Rusland om is gegaan met haar eigen dekolonisatie. Die begon toen de Sovjet-Unie uiteenviel in vijftien deelrepublieken, met Rusland als grootste. Smeets licht toe: ‘Dat betekende niet alleen de bevrijding van het communisme. De ontmanteling van de Sovjet-Unie was ook de onttakeling van het Russische imperium: een hardhandig dekolonisatieproces. Dat dekolonisatieproces is in Rusland nooit serieus ingezet.’

Smeets voegt daaraan toe: ‘Niet dat dit een gemakkelijke opgave is. Na zeventig jaar hebben wij ook nog steeds moeite met openhartig terugkijken op onze eigen koloniale geschiedenis. Dus het is te makkelijk om te zeggen: ‘dat hadden die Russen even moeten doen’. De voortvarende wijze waarop Duitsland het verleden heeft leren verwerken, de *Vergangenheitsbewältigung*, ziet de historicus als een voorbeeld van hoe het wél kan: ‘Maar in Rusland is het gewoon niet gebeurd. Er is zelfs geen begin mee gemaakt, eigenlijk.’

Revanchisme

In Rusland ontstond de gedachte dat Rusland zelf het slachtoffer werd van het eigen imperialisme, zo zet de Ruslandkenner uiteen. Het idee ‘wij moesten altijd maar betalen voor dat grote Sovjetrijk’, raakte sterk verankerd in Rusland. ‘Daardoor is de consequentie van het uiteenvallen van het Sovjetrijk – namelijk dat daarmee dus ook de veertien overige republieken niet meer ‘ja en amen’ zouden zeggen tegen Moskou – onvoldoende doorgedrongen in Rusland.’ In plaats van kritisch reflecteren op de eigen geschiedenis en interesse tonen in voormalig Sovjetrepublieken, zoals Oekraïne, werd er met name vanuit wraakgevoelens gekeken naar die landen, en nam de daadwerkelijke belangstelling ervoor af. Smeets: ‘Dat gebrek aan interesse en kritische reflectie komt als een boemerang terug. De gevolgen daarvan zien we nu in Oekraïne. Dus het woord ‘revanchisme’ is absoluut gepast.’

Politieke verlangens

Als dit alles al in de geschiedenis lag besloten – de staatsburgerlijke tendensen in landen als Oekraïne en de ideologisch-revanchistische kijk hierop vanuit Rusland – hoe heeft Europa zich dan zo kunnen laten overrompelen door de oorlog? Smeets: ‘De EU heeft haar uitbreidingsproject sinds de val van de Muur in grote mate gezien als een technisch, economisch project van tariefafspraken en harmonisatie. Ik ben zeker geen Europaspécialist, maar bespeur hierin wel een grote denkfout. Zo heeft Nederland het verlangen van Oekraïne om dat associatieverdrag te sluiten nooit als politiek, maar slechts als economisch verlangen gehonoreerd.’ Lang was de EU voor Rusland ook geen politieke dreiging, maar slechts een gemeenschappelijke markt. ‘Dat vond het Kremlin wel makkelijk, hè. Als je die ene ambtenaar van de EU die over gas gaat in je zak hebt, kan je Nordstream 1 bouwen, Nordstream 2, noem maar op.’ Maar na de Maidan werden de politieke verlangens van Oekraïne zichtbaar: de wens om beschermd te worden, niet alleen tegen de willekeur van het Oekraïense corrupte systeem, maar vooral tegen het Kremlin. ‘Toen realiseerde Rusland zich dat de EU ook politiek was, en daarmee een gevaar.’

Ideologisch blinde vlek

De economische kijk van met name West-Europese landen heeft ervoor gezorgd dat we een aantal constanten in de Russische geschiedenis – het imperialisme, het revanchisme – nooit hebben willen zien. ‘Ik denk dat wij willens en wetens onze kop in het zand hebben gestoken’, stelt Smeets. ‘Omdat Nederland altijd heel veel economisch belang heeft gehad in Rusland, net als bijvoorbeeld Duitsland.’ Deze rationele, econo-

‘Het idee ‘als handel, dan geen oorlog’ is in Nederland een geloofsartikel wat bij wijze van spreken niet eens meer wordt behandeld tijdens de catechisatie’

‘Er zijn tal van toekomstscenario’s denkbaar. Maar we zullen ons er hoe dan ook op moeten voorbereiden dat deze oorlog ons jarenlang gaat bezighouden’

mische kijk heeft daarbij een ideologisch blinde vlek gecreëerd aan de westerse kant. De gedachte is: als je handel drijft, voer je geen oorlog. Zeker in Nederland is dat sterk verankerd, aldus de historicus: ‘Het idee ‘als handel, dan geen oorlog’ is in Nederland een geloofsartikel wat bij wijze van spreken niet eens meer wordt behandeld tijdens de catechisatie. Dat democratisch kapitalisme, globalisering en economische netwerken krachtiger zouden zijn dan diepe ideologie, blijkt nu een misverstand te zijn. Wij dachten dat Rusland wel naar ons zou convergeren. Terwijl eigenlijk eerder het omgekeerde is gebeurd, kijk maar naar die poëten die we hier hebben’, waarbij Smeets verwijst naar een onderzoek van Instituut Clingendael (februari 2022). Hieruit bleek dat zo’n twintig procent van de Nederlanders begrip heeft voor de Russische imperialistische verlangens.

Toekomstscenario’s

Het is de hoogste tijd om die kop uit het zand te trekken, volgens Smeets. ‘Er zijn tal van toekomstscenario’s denkbaar. Maar we zullen ons er hoe dan ook op moeten voorbereiden dat deze oorlog ons zeker 25 jaar gaat bezighouden. Stel, Rusland verliest – geen realistisch scenario denk ik – dan komt het bestaan van Rusland zelf op het spel te staan. De consequenties daarvan kunnen we onmogelijk overzien, maar dat Rusland daar niet mee om kan gaan, durf ik wel te stellen.’ Een ander scenario is dat Rusland niet wint maar ook niet verliest, en zich terugtrekt op de Krim en op de oorspronkelijke volksrepubliek in de Donbas: ‘Dan is er een *frozen conflict* geboren, wat zeker ook 25 jaar zal bestaan. De haat die Rusland heeft gezaaid in Oekraïne, zal lange tijd dooretteren. En Rusland is dan ook niet gestabiliseerd: een diepe economische crisis zal volgen.’ Variant drie, ‘de eervolle uitweg voor Rusland’ is dat Rusland grofweg mag houden wat ze nu hebben – in ieder geval de Donbas, de Krim en het gebied bij Marioepol. ‘Dan hou je natuurlijk een instabiel Oekraïne. Rusland zal misschien iets minder naar de afgrond afglijden. Maar in Oekraïne zal een partizanenstrijd ontstaan. Politiek gezien hebben wij ons dan ook *de facto* tegen Oekraïne gekeerd. Dat kopen we dan misschien af met geld. Maar ook dat zal ons 25 jaar kosten. Financieel en politiek.’ Het laatste scenario, een totale Oekraïense nederlaag, acht Smeets, net als het eerste, onrealistisch, omdat Oekraïne er zo sterk voorstaat. ‘Maar stel, dat gebeurt. Dan hebben wij de Europese Unie opgegeven als politieke unie en zal Rusland langzaam nog meer bezit gaan nemen van onze economie. Dat zal ons ook tientallen jaren achtervolgen.’

Een Europese oorlog

Met het vooruitzicht dat deze oorlog ons nog zeker 25 jaar gaat bezighouden, is een centralistischer georganiseerde EU wenselijk, overweegt Smeets. 'Afschaffing van het vetorecht zou bijvoorbeeld zeker helpen.' Maar nog belangrijker vindt hij het besef dat deze oorlog ook onze oorlog is. 'Dit is een Europese oorlog. Dat wil niet zeggen dat we nú moeten mobiliseren en in blinde solidariteit elke dag langs de kant van de weg met Oekraïense vlaggen moeten zwaaien. Maar we zullen moeten gaan nadenken over onszelf, de politieke rol van Nederland in Europa, en van Europa in Oekraïne. Dat zie ik op dit moment te weinig gebeuren.' Met name hulp aan Oekraïne, vluchtelingenopvang en het verlangen naar de-escalatie voeren een boventoon in het publieke debat over de oorlog, merkt hij op. Smeets vindt zeker dat laatste een problematische benadering. 'In Nederland zijn er maar weinig mensen die zich er rekenschap van geven – permanent rekenschap, niet even als bijzin – dat er op dit moment één land is die het laatste woord heeft over de-escalatie: Oekraïne. *Dat* land is aangevallen. *Dat* land lijdt. *Dat* land wordt in zijn existentie bedreigd, omdat het een Europees land wil worden.' De-escaleren is uiteindelijk altijd mogelijk. 'Maar zonder instemming van Kyiv betekent dat dat we tegen Oekraïne kiezen', beklemtoont Smeets. 'Dan honoreren we niet datgene wat in Oekraïne is gebeurd de afgelopen jaren. Dan zeggen we eigenlijk: Europa houdt op waar het ons uitkomt. En dan zeggen we eigenlijk ook dat de Europese Unie niets meer is dan een economisch project.' ●

'We zullen moeten gaan nadenken over onszelf, de politieke rol van Nederland in Europa, en van Europa in Oekraïne'

Sara Visser

is masterstudent
Journalistiek en
Rechtsfilosofie aan
de Universiteit Leiden
en redactielid van *Idee*.

interview Kiran Klaus Patel

Kiran Klaus Patel is hoogleraar Europese geschiedenis aan de Ludwig Maximilians-Universiteit in München. Hiervoor bekleedde hij de Jean Monnet leerstoel aan Maastricht Universiteit. Patel publiceerde verschillende boeken, waaronder het veelgeprezen *Project Europe: A History* (2020) bij Cambridge University Press en recentelijk *Europäische Integration: Geschichte und Gegenwart* (2022) bij C.H.Beck.

‘Het voelt bijna als een Netflix-serie, je blijft kijken’, aldus de Duitse hoogleraar Kiran Klaus Patel als hij terugblijkt op de lange reeks crises van de afgelopen vijftien jaar. Volgens hem is de EU daar succesvol in geweest: ‘Alle voorspellingen dat Europese integratie tot een einde zou komen, zijn niet uitgekomen. Sterker nog, crises hebben eerder geleid tot verdere Europese integratie.’ Een interview met hem over veerkracht in het perspectief van de Europese integratie.

Interview door Afke Groen

‘Wek geen te hoge verwachtingen van Europese integratie’

Als we vragen wat het idee van ‘veerkracht’ voor hem betekent, haalt Patel de beeldspraak van een boom in een storm aan. ‘Een eik is sterk en blijft lang staan, totdat ze in een keer omvalt. Een wilg is flexibeler en buigt steeds terug. Dat is het verschil tussen een normale, robuuste reactie enerzijds; en veerkracht anderzijds.’ Als we door die bril kijken naar de mechanismes die de Europese Unie heeft om veerkrachtig te zijn, stelt Patel, dan wordt duidelijk dat de dimensie van de Europese Unie waar veel mensen kritisch over zijn juist een van haar sterke kanten is: ‘De Europese Unie is niet slechts één project met één dimensie, één institutioneel format en één filosofie. Het is meer een platform dat verschillende middelen, vormen van beleid en bestuur, of zelfs geografieën kan inzetten onder uiteenlopende omstandigheden.’

Dat is wat abstract. Wat bedoel je precies? ‘Als we bijvoorbeeld terugdenken aan de jaren negentig, dan was het grote Europese project dat van de euro. Maar er waren in die tijd ook periodes waarin het vooral ging over buitenland- en veiligheidsbeleid, met name naar aanleiding van de oorlogen in voormalig-Joegoslavië. En er waren periodes dat migratie het grote onderwerp was. In de praktijk zag je dus waarin thema’s die eerder nog niet op de agenda stonden, werden gemobiliseerd. Ze raakten bovendien met elkaar verknoopt via onderhandelingen en akkoorden. Zulke *package deals* helpen om antwoorden te formuleren. Zo zouden we naar veerkracht kunnen kijken.’

Ook deze tijd biedt inspiratie voor het denken over Europese veerkracht, gaat Patel verder. ‘De Europese Unie heeft de bestaande regelgeving nogal creatief gelezen om een financieel instrument te kunnen gebruiken voor militaire steun aan Oekraïne. En we zien discussies over het idee om een fonds op te richten voor de wederopbouw van Oekraïne. Dat zou langs dezelfde lijnen lopen als het fonds dat de Europese Unie in 2021 oprichtte om de economische effecten van de pandemie op te vangen. Instrumenten die in de ene politieke context zijn ingesteld, worden in de volgende context weer van stal gehaald. Ongeacht de vraag of dat goed of slecht is, is het dit soort creatief gebruik van beleid en bestuur dat het Europese project verder brengt.’

‘Instrumenten die in de ene politieke context zijn ingesteld, worden in de volgende context weer van stal gehaald’

Zouden we kunnen stellen dat juist crises het Europese project verder brengen? 'Het paradoxale is dat Poetin nu de persoon is die het proces van Europese integratie het meest helpt versterken.' Patel haalt de beroemde Frans-Duitse filosoof Alfred Grosser aan, die 'grappend, bijna cynisch', zei dat de eerste Internationale Karelsprijs van Aken voor verdiensten ter bevordering van de Europese eenwording naar Stalin had moeten gaan. Stalin had immers meer betekend voor de Europese integratie dan wie dan ook. Patel: 'Niet door integratie te ondersteunen, natuurlijk, maar door externe druk te veroorzaken in de context van de Koude Oorlog. Nu zien we dat externe druk opnieuw een katalysator is voor nieuwe vormen van Europese samenwerking en integratie, zowel wat betreft de NAVO als de Europese Unie.' Patel nuanceert, 'Maar dat is geen automatisch proces; de Europese Unie is niet als zodanig veerkrachtig. Er zijn altijd mensen nodig, en consensus.'

Terugblikkend op de lange reeks crises over de afgelopen vijftien jaar – 'het voelt bijna als een Netflix-serie, je blijft kijken' – zegt Patel dat de Europese Unie 'verassend succesvol' is geweest. 'Alle voorspellingen dat Europese integratie tot een einde zou komen, zijn niet uitgekomen. Sterker nog, crises hebben eerder geleid tot verdere Europese integratie.' Patel noemt onder meer nieuwe financiële instrumenten in antwoord op de Eurocrisis, samenwerking op het vlak van gezondheid in antwoord op de pandemie en integratie op het gebied van veiligheid vandaag de dag.

De vraag is natuurlijk of die middelen sterk genoeg zijn om de crises aan te kunnen. 'Ja. In de media lezen we dat de Europese Unie haar werk niet goed heeft gedaan tijdens de pandemie, en dat veel dingen niet hebben gewerkt. Maar als je kijkt naar het proces van beleid maken, dan is het verbazingwekkend hoeveel nieuwe macht de Europese Unie er de afgelopen tweeënhalf jaar bij heeft gekregen.'

Toch zijn zulke stappen heel vaak maar een 'gedeeltelijk antwoord', benadrukt Patel. 'Vanuit het perspectief van een historicus is het interessant om terug te gaan naar de instrumenten die na 2008 werden ingesteld om de crisis in de financiële sector van de Europese Unie te bedaren. Denk ik dat de Europese Unie nu klaar is voor de volgende financiële crisis? Nee. Op het vlak van veiligheid zullen we zien dat nieuwe faciliteiten worden opgebouwd in een heel stapsgewijs proces. Dat is een langetermijnproces, dat niet meteen het resultaat zal hebben dat de Europese Unie zichzelf kan verdedigen in geval van agressie van een ander land. Overduidelijk is de NAVO nodig – en wie weet wie de volgende president van de Verenigde Staten zal zijn. Als we dus van het ene seizoen naar het volgende seizoen van de Netflix-serie gaan, hebben we neiging om te vergeten wat er al is gebeurd. De *Brexit* is niet echt een groot onderwerp meer in de media, op de kwestie van Noord-Ierland na. Wie heeft het nog over de Eurocrisis en Griekenland, een moment waarop de Europese Unie aan de rand van de afgrond leek te staan? Het is belangrijk om zulke episodes in gedachten te houden: de gedeeltelijke, altijd onvolledige successen; de smeulende restanten van een vorige crisis, die de Europese Unie in gevaar brengen.'

'Het paradoxale is dat Poetin nu de persoon is die het proces van Europese integratie het meest helpt versterken'

‘Het is heel begrijpelijk dat veel politieke aandacht, middelen en energie nu worden omgeleid naar de oorlog in Oekraïne, maar ondertussen wordt de klimaatopgave alleen maar groter’

Welke ‘smeulende restanten’ zie je als het meest bedreigend? ‘Ik denk in de eerste plaats aan de gevolgen van de ecologische crisis en de klimaatveranderingen. Dat is de ultieme uitdaging van de eenentwintigste eeuw. Niet voor niets begon de Europese Commissie van Ursula von der Leyen met de Europese Green Deal. Het is heel begrijpelijk dat veel politieke aandacht, middelen en energie nu worden omgeleid naar de oorlog in Oekraïne, maar ondertussen wordt de klimaatopgave alleen maar groter.’ Patel noemt ook wereldwijde migratie, die ‘zal aanblijven niet omdat mensen hier zo graag naartoe willen komen, maar simpelweg omdat ze genoodzaakt zijn om de plekken waar ze leven te verlaten. De Europese Unie heeft daar nog verre van een duurzaam, kansrijk antwoord op geformuleerd.’

Terugblikkend op eerdere crises is Patel al een aantal keer teruggekomen op de Eurocrisis van 2008. Historici spreken dan ook wel van ‘kritieke tijdsgewrichten’, momenten die bepalend zijn geworden voor de verdere loop van de geschiedenis.

In hoeverre zie je de Eurocrisis als een kritiek tijdsgewricht voor het verdere verloop van Europese integratie? ‘Vooropgesteld, er is geen enkele, overkoepelende filosofie van integratie – niet in de economie noch in het algemeen. Maar in de periode vanaf de jaren negentig – en tot op zekere hoogte al vanaf de jaren tachtig – is een vorm van liberalisme dominant geweest die ik in het Duits *apertistisch* noem. Veel beleid was neo-liberaal, met het openstellen van markten en ontketenen van nieuwe dynamieken op de financiële markten. Ook het vrij verkeer binnen het Schengengebied en de invoering van de euro zijn hier voorbeelden van. Maar dit liberalisme was tegelijkertijd duidelijk beperkt tot mensen binnen de Europese Unie; ontoegankelijk voor mensen in het globale Zuiden. Dat heeft geresulteerd in grote economische ongelijkheden en sociale onrechtvaardigheid. Het was een project dat voor sommigen veel beter heeft gewerkt dan voor anderen.

Rond de tijd van de Eurocrisis zie je een bepaalde wijziging in de benadering van Europese integratie. Hoewel behoorlijk wat taal nog in de oude richting gaat, lijkt het idee van een ‘wereldwijde missie’ te zijn verdampd.’ Patel verwijst naar de wetenschap, waar veel onderzoekers lange tijd bestudeerden hoe de Europese Unie een model kon zijn voor andere regionale organisaties. ‘Daar is nu meer bescheidenheid. Bovendien is het idee van het openen van markten meer op de achtergrond gekomen. Tijdens de pandemie werd bijvoorbeeld duidelijk hoe *just-in-time management* en wereldwijde aanvoerketens ook een bedreiging zijn voor Europese consumenten. Nu is er veel discussie over het weer opbouwen van belangrijke voorzieningen in Europa.’

Foto: Herman Wouters

In deze context wordt vaak gesproken van ‘un Europe qui protège’, om de Franse president Macron te citeren. Een Europa dat beschermt. ‘Let wel, het woord van ‘een Europa dat beschermt’ gaat over bescherming van burgers, maar de daad gaat ook over de bescherming van bestaande instituties.’ De cruciale vraag voor Patel is dus waar bescherming op neerkomt. Hij observeert dat de prioriteiten daarin voortdurend verschuiven. ‘In het begin van de pandemie ontstond een meer sociale dimensie – een dimensie die altijd relatief langzaam en beperkt is ontwikkeld in Europese integratie. Het idee van het Europees herstelfonds was ook dat het de ongelijkheden tussen landen als gevolg van de pandemie zou bestrijden. Dat is alweer naar de achtergrond verdwenen.’

Je lijkt te waarschuwen tegen het idee of discours van ‘bescherming’. ‘Als bescherming neerkomt op de bescherming van de instituties als zodanig, dan is dat minder belangrijk dan het oplossen van de grote kwesties die op het spel staan. Dat kan betekenen dat je bittere pillen moet slikken. We zullen nooit in een perfecte Europese Unie leven. Ik ben bijvoorbeeld persoonlijk zeer ongelukkig met het vele Europese geld dat naar de Hongaarse regering gaat; dat Orbán in staat stelt om een eigen, illiberale agenda te voeren. Maar in vergelijking met sommige van de problemen die we al benoemd hebben, is het een wat kleiner probleem. Dat zeg ik in het bijzonder omdat ik hoopvol ben dat de financiële beperkingen die nu zijn geïntroduceerd tegen regeringen die de democratische rechtsstaat met voeten treden, op de lange termijn zullen helpen om deze crisis te boven te komen.’

‘We zullen nooit in een perfecte Europese Unie leven’

‘We zouden meer voorbij alle grotere en kleine crises moeten kijken en de situatie beter moeten bezien in haar historische context’

Ondanks zijn observatie dat we nooit in een perfecte Europese Unie zullen leven, constateerde Patel in de inleiding van zijn boek *Project Europe: A history* wel dat de Unie ‘een probleem’ heeft.

Wat zie je vandaag als de kern van het probleem? ‘We zouden meer voorbij alle grotere en kleine crises moeten kijken en de situatie beter moeten bezien in haar historische context. Door het gebrek aan historisch perspectief zijn we geneigd om de huidige crisis als de existentiële crisis te zien.’ Patel noemt de referenda over de Europese Grondwet in Nederland en Frankrijk die in 2005 plaatsvonden. ‘Mensen dachten destijds dat dit de grootste crisis in de geschiedenis van de Europese integratie ooit was. Maar niemand denkt vandaag de dag nog aan de ‘nee’ en de ‘non’. Als wetenschappers hebben we ons denk ik bovendien te veel gefocust op het reilen en zeilen van besluitvorming en te weinig op de effecten voor burgers. Maar uiteindelijk is dat wat mensen willen weten: wat Europees beleid voor hen betekent.’

Zie je die neiging om enerzijds niet voorbij de huidige crisis te kijken en anderzijds de effecten van beleid voor burgers uit het oog te verliezen ook terug in de politiek? ‘Absoluut. Politiek in Europese zaken is verstoken van geschiedenis. Natuurlijk is er altijd de waan van de dag, maar het gebrek aan historisch besef is soms bedreigend. Ik denk dat we van de geschiedenis kunnen leren – een opvatting die niet alle historici me in dank afnemen. Welke fouten kunnen we vermijden? Waar kunnen we op verder bouwen? En hoe stellen we prioriteiten en doelen voor de lange termijn, verder dan de volgende verkiezingen?’

Patel ziet ook een ander effect van de ‘crisistaal’. Beleidsmakers gaan voor de snelle oplossingen, die efficiënt lijken. ‘Maar deliberatie, hoewel soms langzaam, is noodzakelijk om ook tot een bepaalde consensus te komen. Het leidt bovendien tot beter beleid als er een breder gesprek is met diverse perspectieven, in plaats van een nogal homogene groep van beleidsmakers die denken dat ze vannacht nog een probleem moeten oplossen.’

Van welke fouten uit de geschiedenis van Europese integratie zouden we nog meer kunnen leren? ‘Wek geen te hoge verwachtingen.’ Patel brengt het voorbeeld van waarden en normen in Europese integratie op. ‘Laat er geen twijfel over bestaan dat ik zeer kritisch ben over de ontwikkelingen in sommige lidstaten, waaronder Hongarije en Polen. Maar als historicus valt me op dat de normen en waarden die in het publieke debat worden verstaan onder de Europese Unie als een gemeenschap van waarden, veel minder sterk verankerd zijn in de Europese instituties dan je zou denken. Daar is een historische verklaring voor.’ Als mensen dat zouden weten, stelt Patel, dan zou dat leiden tot een beter begrip van wat de problemen van vandaag zijn en wat realistische manieren zijn om die aan te pakken. ‘Het idee dat problemen zo- maar kunnen worden opgelost zal leiden tot nieuwe frustraties, nieuwe vormen van populisme, die weer leiden tot nieuwe hoge verwachtingen. Technocratische politici moeten moeten dus niet overdrijven wat realistisch is. Natuurlijk zijn visie en ambitie nodig, maar die moeten wel realistisch zijn. Geschiedenis kan ons helpen om te begrijpen en te definiëren wat dat realisme is.’ ●

‘Politiek in Europese zaken is verstoken van geschiedenis’

Verder lezen

K. Patel: *Project Europe: A history*, Cambridge University Press 2020.

Afke Groen

is hoofdredacteur van *Idee* en tevens de directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting

Investerings in de Europese economie, veiligheid en duurzaamheid zijn hard nodig. Die investeringen komen er echter alleen als we de monetaire unie, die nu enkel een rem kan zetten op de nationale begrotingen van de lidstaten, ook voorzien van een gaspedaal in de vorm van een gemeenschappelijke transitiefondsen.

Door Rens van Tilburg & Herman Beun

Van remmen naar gassen

Hoogste tijd om de euro compleet te maken

**Toenmalig
minister van
Financiën
Gerrit Zalm
sprak van
'gevaarlijke
economen'**

Dertig jaar geleden is in Maastricht besloten tot de oprichting van de euro als gemeenschappelijke munt. Direct al was er veel kritiek op de halfslachtigheid van het Europese monetaire project. Zo variëren in Europa de prijzen aanzienlijk meer tussen de (lid)staten dan in de Verenigde Staten (vs). Door de verschillende talen, socialezekerheidsstelsels en geschiedenis is ook de arbeidsmobiliteit veel lager. Ook de private financiële sector is in Europa veel minder verweven. Dat alles betekent dat de eurozone een grotere behoefte heeft aan een gemeenschappelijke begroting om economische schokken op te vangen. Maar deze is juist veel kleiner dan in andere monetaire unies: de EU-begroting bedraagt ongeveer een procent van het Bruto Binnenlands Product (BBP), tegenover dertig procent in de vs.

Zo'n 'halve monetaire unie' zal tot ongelukken leiden, stelden meer dan zeventig Nederlandse economen in 1997 in een verklaring en in de bundel *De prijs van de euro: De gevaren van de Europese monetaire unie*, met bijdragen van de huidige leden van het Sustainable Finance Lab Clemens Kool, Arjo Klamer en Kees Vendrik. Toenmalig minister van Financiën Gerrit Zalm sprak van 'gevaarlijke economen'.

Het voorspelde ongeluk

Het echte gevaar was echter te denken dat economische en financiële wetmatigheden zich zouden plooiën naar de politieke waan van de dag. Voor Frankrijk was de Duitse hereniging enkel acceptabel als de Bundesbank zou opgaan in een Europese Centrale Bank. Zo kon de alleenheerschappij van de Duitsers, wiens grootste economie de overige landen wel moesten volgen, worden doorbroken. Een nog groter Duitsland zou enkel nog dominanter worden. Dat het politieke draagvlak ontbrak om de Europese Monetaire Unie ook bestendig te maken tegen economische schokken was bijzaak. Volgens toenmalig premier Ruud Lubbers en de andere regeringsleiders kon iemand anders dat karwei later nog wel afmaken.

De eerste jaren leek het goed te gaan. In Zuid-Europa daalde de rente gestaag en bloeide de economie op. Maar in 2010 kwam dan toch de schok waarvan je wist dat die zou komen. Het goedkoop geleende geld bleek in Zuid-Europa lang niet allemaal productief geïnvesteerd. Voor een groot deel was het verkwanseld. Niet aan 'drank en vrouwen', zoals minister van Financiën Jeroen Dijsselbloem suggereerde, maar wel aan prestigeprojecten van regionale overheden en vastgoedontwikkelaars. Investeringen die overigens door de noordelijke banken waren gefinancierd.

De gebruikelijke oplossing voor dit soort schokken, het devalueren van de zuidelijke munt, was er niet meer. Gemeenschappelijke Europese fondsen waren er echter ook niet. Dus restte de zuidelijke eurolan-

In 2010 kwam dan toch de schok waarvan je wist dat die zou komen

Gemiddeld is de staatsschuld in de eurozone inmiddels bijna honderd procent van het BBP

den niets anders dan het aanhalen van de broekriem: de zogenaamde 'interne devaluatie' via bezuinigingen en dalende lonen. Een uitermate pijnlijk proces dat de politiek in die landen verregaand ontwrichtte. Net zoals overigens in het Noorden, waar het beeld postvatte dat het Zuiden het probleem enkel aan zichzelf te wijten had. De bescheiden steun die er uiteindelijk wel kwam vanuit het Noorden droeg daardoor ook daar bij aan wantrouwen richting de politiek. Had de premier immers niet beloofd dat er 'geen cent' naar de Grieken zou gaan?

Die belofte hield geen stand. Wel was Nederland even de trouwste bondgenoot van Duitsland. Later ging Duitsland zich echter storen aan Nederland, dat als leider van de kleine zuinige landen – de *frugals* – elke latere poging tot gezamenlijke begrotingsoplossingen torpedeerde. Dat deed Nederland tot aan de start van de coronapandemie in 2020 toe. Terwijl Europa vol afschuw zag hoe het coronavirus dood en verderf zaaide in Italië, vroeg toenmalig minister van Financiën Wopke Hoekstra

zich af waarom de zuidelijke landen niet hadden gespaard voor dit soort calamiteiten. Onder grote druk, niet in de laatste plaats van Duitsland, stemde Nederland uiteindelijk in met een gemeenschappelijk coronaherstelfonds. Bijna 750 miljard euro, gefinancierd via het uitgeven van obligaties op de kapitaalmarkt door de EU, dat wordt uitgekeerd aan de lidstaten die het geld het hardste nodig hebben – deels als gift. Anders dan tijdens de eurocrisis werden nu ook de begrotingsregels buiten werking gesteld.

Een nieuw begin

Is hiermee de vervolmaking van de euro in zicht? Hebben de Europese ministers van Financiën geleerd van de eurocrisis, toen bezuinigingen een toch al krimpende economie verder het slop in duwden? Toen was de krimp van de economie vaak groter dan de hoogte van de bezuinigingen, waardoor de schuld als percentage van de economie zelfs steeg in plaats van daalde.

Met corona op zijn retour, en nog los van de impact van de oorlog in Oekraïne, is herinvoering van de oude begrotingsregels onmogelijk.

De grens van zestig procent van het BBP voor de staatsschuld is inmiddels ver uit zicht voor landen als Italië (150 procent) en Griekenland (175 procent), maar ook voor bijvoorbeeld Frankrijk (116 procent) en onze Belgische burens (114 procent). Gemiddeld is de staatsschuld in de eurozone inmiddels bijna honderd procent van het BBP. Herinvoering van de begrotingsregels zou betekenen dat een land als Italië twintig jaar lang een begrotingsoverschot van minstens 4,5 procent van het BBP moet aanhouden; en Griekenland zelfs bijna zeven procent. De regels schrijven immers voor dat jaarlijks een twintigste van alle

Foto: Herman Wouters

schuld boven de zestig procent moet worden teruggebracht. Dergelijke overschotten zijn zelfs in een sterke economie als die van Nederland ondenkbaar. Ruwweg zou daarvoor de hele begrotingen voor Onderwijs, Wetenschap, Cultuur, Veiligheid, Justitie, Infrastructuur en Waterstaat dienen te verdwijnen.

Die zestig procent staat inmiddels dan ook volop ter discussie. Een enquête leerde dat evenveel Nederlandse economen vinden dat er geen enkele limiet zit op de schuld die een overheid aan kan gaan, als dat er economen zijn die denken dat de zestig procent een zinvolle grens is. Overigens zijn beide overtuigingen een minderheidsstandpunt. Meer dan negentig procent van de economen denkt dat negentig procent een veilige grens is voor Nederland. Die gedachte is ook terug te vinden bij dit kabinet. Volgens het Centraal Planbureau zal het kabinet Rutte-IV de staatsschuld op de lange termijn tot negentig procent doen toenemen.

Aanpassing van de norm van zestig procent is nodig en mogelijk. Velen denken dat hier een verdragswijziging voor nodig zou zijn. Maar dat is niet het geval: het verdragsprotocol waar de begrotingsnormen in zijn vastgelegd kan gewijzigd worden via een unaniem besluit van het overleg van de Europese ministers van Financiën.

De investeringsnoodzaak

De reden dat het nieuwe Nederlandse kabinet, net als het Duitse, de eigen schuld laat oplopen hangt samen met ontwikkelingen die de opstellers van het Verdrag van Maastricht in 1992, net na het einde van de Koude Oorlog, niet konden bevroeden. Van ontwrichtende klimaatverandering of een circulaire economie hadden ze nog niet gehoord. Noch van alle nieuwe technologieën, waar dertig jaar later de vs en China zoveel verder in zijn dan de EU. Dat het partnerschap met de vs ook minder hecht kan worden was onvoorstelbaar. In plaats van het vredesdividend te innen door te bezuinigen op defensie, breken de ministers van Financiën zich nu het hoofd over de vraag hoe aan de NAVO-norm te voldoen. De welvaart en veiligheid waar we het gezamenlijke Europese project om zijn begonnen, vereisen nu grote investeringen. Hier wreekt zich dat met name in Nederland en Duitsland de overheidsbegroting te veel als een huishoudboekje wordt gezien; als een kasstelsel waarin de in- en uitgaven jaarlijks gelijk moeten zijn. Dat gaat voorbij aan het feit dat niet elke uitgave van de overheid hetzelfde effect heeft op de houdbaarheid van de overheidsfinanciën. Het maakt geen onderscheid tussen consumptieve uitgaven en investeringen: waar consumptie geld kost, leveren investeringen op termijn juist geld op. Het niet doen van investeringen verzwakt daardoor juist de houdbaarheid van de overheidsfinanciën. Voor de overheid is het aangaan van schuld een manier om de kosten van investeringen te verdelen over degenen die er baat bij hebben. Zo hebben toekomstige generaties baat bij investeringen in onderwijs, infrastructuur of de energietransitie.

Deze manier van denken is gemeengoed in het wereldwijde – inclusief het Nederlandse – bedrijfsleven in de vorm van het baten-lastenstelsel. In een baten-lastenstelsel wordt rekening gehouden met de levensduur

In plaats van het vredesdividend te innen door te bezuinigen op defensie, breken de ministers van Financiën zich nu het hoofd over de vraag hoe aan de NAVO-norm te voldoen

De hekkensluiters? Nederland en Duitsland

Rens van Tilburg is directeur van het Sustainable Finance Lab.

Herman Beun is onderzoeker en werkte jarenlang als EU-adviseur Financiën voor de Tweede Kamer. Nu is hij medewerker van het Sustainable Finance Lab.

Mark Sanders en Harald Benink hebben een eerdere versie van dit artikel voorzien van commentaar.

van een investering: de kosten worden via afschrijving verdeeld over meerdere jaren. Daarmee ontstaat niet alleen een realistischer beeld van de financiële situatie, maar ook ruimte om te investeren! Niet alleen de Algemene Rekenkamer pleit al jaren voor een baten-lastenstelsel voor het Rijk, ook in Europees verband wordt gewerkt aan een gezamenlijke standaard. De meeste EU-landen, vooral in het Oosten en Noorden, zijn er al ver mee gevorderd. De hekkensluiters? Nederland en Duitsland.

Sterkste schouders

Toestemming van de EU-collega's om de staatsschuld op te laten lopen is één; de mogelijkheid om dat te kunnen doen is twee. Nederland en Duitsland hebben de luxe dat zij hun schuld kunnen laten oplopen zonder dat naar verwachting de rente die daarover betaald moet worden sterk op zal lopen. Die luxe heeft Europa als geheel ook. De gemiddelde schuld is nog altijd lager dan die van bijvoorbeeld de VS (134 procent) en Japan (maar liefst 235 procent). De individuele zuidelijke eurolanden hebben deze luxe echter niet. Het gevaar dreigt daardoor dat zij niet de benodigde investeringen kunnen doen. En dat is niet alleen hun probleem. Klimaatverandering stopt niet aan de grens. Bovendien verdienen wij Nederlanders ons geld voor een belangrijk deel in Europa. Anti-Europese politieke leiders kunnen de interne markt zomaar doen ontploffen, zoals de Brexit liet zien. Juist in het huidige gure geopolitieke klimaat is dat wel het laatste wat een open middelgroot land als Nederland kan gebruiken.

Met het coronaherstelfonds is een model ontwikkelt langs de lijnen van de *Grand Deal* die onze collega bij het Sustainable Finance Lab Harald Benink al langer bepleit: geef het Zuiden de financiële middelen om te investeren in ruil voor hervormingen gericht op de productiviteit en duurzaamheid van de economie. Dat kan via Europese fondsen gericht op bijvoorbeeld de energie- en circulaire transitie en digitalisering van de economie.

D66-partijleider Sigrid Kaag heeft als minister van Financiën aangegeven de steven te willen keren. Ze benadrukt de noodzaak van investeringen in de hele Europese Unie. En waar haar voorganger voor de discussie over nieuwe begrotingsregels- en instituties een gezamenlijke positie publiceerde met de zuinige landen, deed zij dat met haar Spaanse collega. Deze zomer zal de Europese Commissie haar voorstellen presenteren voor het aanpassen van 'het economisch bestuur' van de EU. Het is de hoogste tijd om de euro compleet te maken. Zo kan Kaag het karwei van Lubbers afmaken. ●

Hoewel de Europese Unie haar 'sociale dimensie' de afgelopen jaren verder heeft opgetuigd, vindt in ons land nauwelijks debat plaats over de rol die de EU op dit vlak zou moeten spelen. In welke richtingen zou het sociale beleid van de Unie zich verder kunnen ontwikkelen? Nederland kan zich hierin veel proactiever en constructiever opstellen dan het momenteel doet.

Door Sven Schreurs

Zet in op een Europese Unie die nationale verzorgingsstaten bijstaat

Ondanks de tumultueuze veranderingen van het afgelopen decennium is de opvatting dat de Europese Unie in de eerste plaats een markt is (of moet zijn) wijdverbreid. Sterker nog, volgens critici als Ewald Engelen en Joe Stiglitz is de Unie een neoliberale machine die het geloof in liberalisering, deregulering en aftakeling van de verzorgingsstaat afdwingt onder haar lidstaten. Die kritiek is niet geheel onterecht. In de nasleep van de eurocrisis werden, om de economische en monetaire unie hoegenaamd te versterken, draconische bezuinigingen en hervormingen doorgezet in Zuid-Europa – en daarbuiten. Toch doet deze karakterisering de werkelijkheid tekort.

We zien in de huidige crisis wederom dat Europa niet alleen een economische eenheid maar ook een waarden- en lotsgemeenschap is. Daarbij hoort een sociaal component. Hoewel de lidstaten uiteenlopende tradities en systemen van sociale zekerheid en arbeidsrecht kennen, is de EU uiteindelijk een politieke unie van nationale verzorgingsstaten. Deze zijn gebouwd op gedeelde waarden van sociale rechtvaardigheid en solidariteit, die de Unie dan ook moet beschermen: niet alleen door

We zien in de huidige crisis wederom dat Europa niet alleen een economische eenheid maar ook een waarden- en lotsgemeenschap is

De vrees is dat de EU tot een 'transferunie' verwordt, waarin de rijkere, 'zuinige' lidstaten opdraaien voor de gebreken van de zwakkeren

verzorgingsstaten te koesteren, maar óók door ze aan te sporen deze beloftes waar te maken. Gelukkig is dat inzicht de laatste jaren onder beleidsmakers gegroeid.

Onder druk van het Europees Parlement, de Europese Commissie en het maatschappelijk middenveld heeft de EU haar sociale dimensie verder opgebouwd. Dat gebeurde onder andere via nieuwe wetgeving, de totstandkoming van de Europese Pijler van Sociale Rechten en een sociaal akkoord met concrete doelstellingen voor 2030. Met deze instrumenten probeert de EU oplossingen aan te dragen voor sociale problemen als werkende armoede en de ongelijkheid tussen vast- en flexwerk. Tegelijkertijd is de aandring tot méér marktwerking, flexibilisering en bezuinigingsdruk vanuit 'Brussel' afgezwakt. Dat biedt kansen voor een Unie die meer legitimiteit geniet onder haar bevolking, maar stemt ook tot nadenken: welke rol zou de EU moeten spelen in het sociale domein?

Transferunie

Wie aan de verzorgingsstaat en aan sociaal beleid denkt, denkt al gauw aan de herverdeling van financiële middelen. In de Europese context zorgt dit vaak voor controverses, vooral in landen als Nederland en Denemarken. De vrees is dat de EU tot een 'transferunie' verwordt, waarin de rijkere, 'zuinige' lidstaten opdraaien voor de gebreken van de zwakkeren. De omvang van herverdelend sociaal beleid op Europees niveau is echter minimaal. Instrumenten als het Europees Sociaal Fonds, dat projectfinanciering biedt voor werkgelegenheid, omscholing en sociale inclusie in achtergestelde regio's, slaan nog geen deuk in een pakje boter. In *Europe Good for You?* suggereert politicoloog Lisa Dellmuth dat deze geldstromen nauwelijks terechtkomen bij de burgers die ze het hardst nodig hebben – en zelfs de sociale en regionale ongelijkheid vergroten.

Moeten we dus méér middelen vrijmaken om sociale problemen gemeenschappelijk aan te pakken? Het Europees herstellfonds dat tijdens de coronacrisis opgezet is, zet een stap in die richting. Het daarbij behorende instrument voor tijdelijke ondersteuning tegen werkloosheid, SURE geheten, biedt landen een manier om via gezamenlijke leningen de druk op de werkloosheidsverzekering te ondervangen. Dit systeem kan omgevormd worden tot een permanente 'herverzekering' van nationale werkloosheidsuitkeringen, om in moeilijke tijden sociale en economische veerkracht te bieden. Toch is dat wat mij betreft geen sine qua non voor een socialer Europa, zolang de begrotingsregels aangepast worden om voldoende 'ademruimte' te bieden aan de lidstaten.

Een radicalere oplossing is een Europabreed basisinkomen, zoals een rapport van de sociaaldemocratische denktank *Foundation for European Progressive Studies* voorstelt. Dit zou alle ingezetenen van de EU het recht geven op onvoorwaardelijke inkomenssteun. Afhankelijk van het woonland ontvangt men twintig tot zestig procent van het Europees mediaan inkomen. Maar de toegevoegde waarde van zo'n instrument is twijfelachtig. Zo is het voorgestelde bedrag voor Nederlandse burgers verre van toereikend. Bovendien zou het initiatief moeilijk kunnen ontsnappen aan een patstelling tussen rijke en armere lidstaten, want wie draait er op voor de kosten?

Europa als leerschool voor sociaal beleid

Een minder controversiële rol die de EU zich kan aanmeten in het sociale domein is die van 'leerschool' voor nationale verzorgingsstaten. Dat houdt in dat de lidstaten, de Commissie en het Parlement – met input vanuit maatschappelijke belangengroepen – een sociale beleidsagenda opstellen met gemeenschappelijke doelstellingen, zoals halvering van de armoede voor 2030. Vervolgens evalueren beleidsmakers regelmatig elkaars voortgang en wisselen ze 'best practices' uit, zoals effectieve maatregelen tegen sociale uitsluiting.

Foto: Herman Wouters

Zo'n technocratisch proces heeft echter zijn beperkingen. Twintig jaar na invoering van deze zogenoemd 'zachte' benadering van Europees sociaal beleid zijn de resultaten gemengd. Enerzijds is de methode uitstekend om nieuwe beleidsideeën te verspreiden. Waar Nederland in het verleden vaak als positief voorbeeld heeft gediend, zouden we nu juist kunnen leren van anderen, of het nou gaat om kinderopvang of de doorgedraaide flexibilisering van de arbeidsmarkt. Anderzijds ligt de makke van deze methode in het gebrek aan aandacht voor de nationale situatie die bepaalt of oplossingen effectief en – belangrijker nog – haalbaar zijn. Met politieke tegenzin valt er weinig te leren, zeker waar eurosceptische regeringen überhaupt niets vanuit Brussel willen horen.

Een aanvullend werktuig in de Europese gereedschapskist is eerder juridisch van aard. In 2017 kwam de Sociale Pijler tot stand. Deze Pijler zet twintig basisrechten voor alle burgers uiteen: van een eerlijk loon tot

Een minder controversiële rol die de EU zich kan aanmeten in het sociale domein is die van 'leerschool' voor nationale verzorgingsstaten

goede huisvesting. Het probleem is dat het hier eerder om principes gaat dan om rechten. Zonder wettelijke uitwerking op nationaal of EU-niveau hebben ze nauwelijks slagkracht. Dat kan slechts tot teleurstelling leiden onder burgers die over hun 'rechten' geïnformeerd worden. Om deze beloftes waar te maken zou Nederland zich moeten inzetten om bij verdragswijziging de Pijler bindend te maken, op gelijke voet met het Europees Handvest van de Grondrechten – zoals arbeidsjurist Frank Hendrickx eerder al betoogde.

Foto: Herman Wouters

Achteraf verklaarde minister Koolmees dat hij niet principieel tegen het idee was, maar wel tegen Europese invoering ervan. Waarom precies, bleef onduidelijk

Wetgeving: onbekend maakt onbemind?

Rest nog het meest slagvaardige instrument dat de EU kan gebruiken om vorm te geven aan sociaal beleid: Europese sociale wetgeving. De lidstaten en het Parlement kunnen minimumstandaarden instellen op het terrein van arbeidsvoorwaarden, gendergelijkheid en sociale zekerheid. Dat gaat bijvoorbeeld om werk- en rusttijden of de behandeling van zwangere werknemers. Elk land moet zich aan deze richtlijnen conformeren, maar mag uiteraard hogere standaarden aanhouden.

Zo is het vrijwel onbekend dat ouderschapsverlof in Nederland vanaf augustus 2022 twee maanden betaald wordt als gevolg van een Europese richtlijn. Sterker nog, beide kamers van ons Parlement protesteerden tegen dit initiatief, omdat ze vonden dat dit een nationale aangelegenheid is. De Nederlandse regering stemde vervolgens tegen het wetsvoorstel in de Raad van Ministers. Achteraf verklaarde minister Wouter Koolmees dat hij niet principieel tegen het idee was, maar wel tegen Europese invoering ervan. Waarom precies, bleef onduidelijk.

Op dit moment behandelt de Raad ambitieuze wetsvoorstellen over gelijke betaling voor mannen en vrouwen, platformwerk en toereikende minimumlonen. Over dat laatste initiatief heeft Nederland zich wederom sceptisch betoond. Het idee dat 'Brussel' ons komt vertellen hoe vorm te geven aan sociaal beleid blijft weerstand oproepen. Dit soort richtlijnen biedt echter júíst ruimte voor de diversiteit van nationale verzorgingsstaten, bovenop een minimale inzet die we – vanuit onze gedeelde waarden – van iedereen vereisen. Daar heeft ook Nederland belang bij.

Een Europese Sociale Unie

Het is van belang dat de EU en haar medestanders – zeker in de Nederlandse politiek – successen op het sociale beleidsterrein naar buiten brengen. Juist om het wijdverspreide idee te lijf te gaan dat de EU een onverbiddelijke bedreiging voor onze verzorgingsstaat vormt. Maar bestaande successen claimen is niet genoeg. De pro-Europese beweging in Nederland heeft behoefte aan een visie op, of tenminste een *idee* van, hoe we naar een socialere Unie kunnen toewerken.

Politieke partijen die sceptisch zijn over verdere integratie – niet alleen de PVV, maar ook bijvoorbeeld VVD en SP – vervallen al snel in de simplistische gedachte dat sociaal beleid uitsluitend een zaak van de lidstaten is. De EU zou zich slechts bezig moeten houden met grensoverschrijdende economische en politieke vraagstukken. Die houding vraagt om een overtuigende, goed uitgedachte repliek. Dat hoeft echter géén blauwdruk voor een federale verzorgingsstaat te zijn – een toekomstbeeld dat zowel onhaalbaar als contraproductief is.

In plaats daarvan moeten voorstanders van een hechte Europese samenwerking inzetten op een toekomst waarin de EU nationale verzorgingsstaten niet aantast, maar bijstaat. Als leidraad daarvoor kunnen we bouwen op de visie die Frank Vandenbroucke, minister van Sociale Zaken in België, heeft geschetst voor een 'Europese Sociale Unie'. De EU zou, in zijn woorden, 'de inhoudelijke ontwikkeling van nationale verzorgingsstaten begeleiden via algemene sociale standaarden en doelstellingen, waarbij zij de manieren en middelen van het sociale beleid aan de lidstaten laat.'

Concreet vergt dat een intensivering van gemeenschappelijke leerprocessen én harde wetgeving. Beide instrumenten moeten ingezet worden om de sociale rechten van Europese burgers beter te waarborgen en om sociale investeringen aan te jagen. Een veerkrachtig Europa vraagt immers om veerkrachtige Europeanen, die kunnen rekenen op een betrouwbaar sociaal vangnet en gebruik kunnen maken van collectieve voorzieningen om hun kennis en kunde te ontwikkelen. ●

Een veerkrachtig Europa vraagt om veerkrachtige Europeanen

Verder lezen

Jessoula, M. & I. Madama (red.) 2018. *Fighting Poverty and Social Exclusion in the EU: A Chance in Europe 2020*. Routledge.

Frank Vandenbroucke. 2013. 'Why we need a European Social Union.' *Reflets et perspectives de la vie économique*, LII (2), 110

Sven Schreurs
is promovendus
aan het Europees
Universitair Instituut
in Florence.

Solidariteit is een steeds terugkerend thema geweest in de vele crises die de EU de afgelopen jaren heeft doorgemaakt – van de Eurocrisis en de vluchtelingen crisis tot de recente pandemie. De oorlog in Oekraïne heeft het solidariteitsvraagstuk opnieuw in het middelpunt van de belangstelling geplaatst. Solidariteit niet alleen tussen de lidstaten, zoals in het geval van voorgenomen sancties tegen Rusland, maar ook solidariteit met de slachtoffers van de Russische agressie; de ontheemden die hun land moeten ontvluchten in de hoop dat hun burgerrechten elders worden beschermd.

Door Lukasz Dziedzic

Laat asielzoekers zelf hun eindbestemming in de Europese Unie kiezen

De reactie vanuit de Europese samenleving op de ontheemde Oekraïners die bescherming behoeven was, en is nog steeds, overweldigend: voor het eerst in de geschiedenis is de *Richtlijn Tijdelijke Bescherming* in werking gesteld, een juridisch instrument van de EU ontworpen in de nasleep van de verschrikkingen van de Balkanoorlogen. Het instrument beoogt tijdelijke bescherming te bieden aan hen die het conflict ontvluchten. De symbolische maar zeker ook de praktische solidariteit met de vluchtelingen uit Oekraïne is groot, zowel vanuit de samenleving als van de zijde van de regeringen van de EU-lidstaten. Hieruit blijkt dat Europeanen vasthouden aan de waarden die hun dierbaar zijn en waarvoor zij bereid zijn offers te brengen in hun verzet tegen agressie van buitenaf.

Deze ondubbelzinnige uiting van solidariteit staat in schril contrast met de beelden die vanaf de buitengrenzen van de EU worden uitgezonden. Met name de beelden vanaf de Poolse grens met Belarus, waar vluchtelingen uit het Midden-Oosten en Afrika maandenlang werden teruggedrongen en ook nu nog, al is de publieke belangstelling hiervoor

Aan deze grens reageerde men niet met solidariteit op mensen die op de vlucht waren voor onrecht en onderdrukking, maar juist met een versteviging van de grenzen van Fort Europa

enigszins verslapt. Aan deze grens reageerde men niet met solidariteit op mensen die op de vlucht waren voor onrecht en onderdrukking, maar juist met een versteviging van de grenzen van Fort Europa. Er is zelfs sprake van een mogelijke EU-financiering van de Poolse grensmuur, zoals de voorzitter van de Europese Raad, Charles Michel, aangaf tijdens een persconferentie bij zijn bezoek aan Polen in november 2021.

Het beruchte Dublin-systeem

Kritiek op de verschillende wijzen van behandeling van deze twee verschillende groepen vluchtelingen is op zijn plaats. Je zou je kunnen afvragen of deze, nogal parochiale, opvatting van solidariteit met alleen diegenen die op ons lijken wel in overeenstemming is met hetgeen wij als kernwaarden van de EU zouden beschouwen. Het is wellicht een goed idee om te overwegen om de positieve behandeling die de Oekraïners ten deel valt en die tijdelijke bescherming krijgen, verder uit te breiden tot de bredere groep mensen die aan de poorten van de EU daarom vragen. Eén specifiek vraagstuk is van cruciaal belang waar het gaat om solidariteit. Dat vraagstuk heeft in de afgelopen twintig jaar een van de struikelblokken gevormd naar een veerkrachtiger gemeenschappelijk Europees asielbeleid. Het betreft de bevoegdheid van asielzoekers om de lidstaat van hun eindbestemming te mogen kiezen.

Je zou je kunnen afvragen of deze, nogal parochiale, opvatting van solidariteit met alleen diegenen die op ons lijken wel in overeenstemming is met hetgeen wij als kernwaarden van de EU zouden beschouwen

De *status quo* over dit onderwerp is binnen de EU gecodificeerd in het beruchte ‘Dublin-systeem’, dat de verantwoordelijkheid voor de behandeling van asiolverzoeken over de lidstaten verdeelt. Volgens de criteria van de Dublin-verordening wordt weliswaar rekening gehouden met de eventuele aanwezigheid van gezinsleden en met het feit dat een bepaalde lidstaat eerder al verblijfsdocumenten of visa heeft afgegeven, maar in de meeste gevallen ligt de verantwoordelijkheid voor de behandeling van een asiolverzoek bij ‘het eerste land van ontvangst’: daar waar de asielverzoeker de EU is binnengekomen en in de meeste gevallen dus bij een lidstaat aan de buitengrenzen van de EU. Er wordt geen rekening gehouden met de wensen of belangen van asielzoekers om in een specifieke lidstaat asiel te krijgen, of die nu gebaseerd zijn op culturele of taalkundige verwantschap of op een andere vorm van affiniteit. In de loop der jaren zijn herhaaldelijk hervormingsvoorstellen gedaan om de beslissingsbevoegdheid van asielzoekers te vergroten door hen een aantal keuzemogelijkheden te bieden, gekoppeld aan een aanwezige band of affiniteit die hun integratie in de landen van bestemming zouden kunnen vergemakkelijken. Toch is de *status quo* van het Dublin-systeem tot op de dag van vandaag ongewijzigd gebleven.

De mythe van ‘asielhoppen’

Dit is mede te wijten aan de pertinentie van enkele noordelijke lidstaten, waaronder Nederland, die er belang bij hebben om de verantwoordelijkheid voor de bepaling van de beschermingsstatus aan de buitengrenzen van de EU te houden. De noordelijke lidstaten staan zeer sceptisch tegenover een verruiming van het aantal landen dat asiolverzoeken in behandeling zou moeten nemen omdat dit volgens hen alleen maar bijdraagt tot zogenaamde ‘secundaire bewegingen’. Hierbij reizen beschermingszoekers herhaaldelijk naar de gewenste staat van bestemming om opnieuw een verzoek in te dienen, in plaats van aan de buitengrenzen van de EU te blijven en hun zaak daar te laten behandelen. Dit argument tegen de eigen keuze van beschermingszoekers houdt verband met een andere mythe – die van het ‘asielhoppen’. Deze vooronderstelling gaat ervan uit dat beschermingszoekers de landen met de gunstigste opvangvoorzieningen uitkiezen en daardoor de druk op de ‘genereuze’ opvangstelsels van vooral de ‘noordelijke’ lidstaten opvoeren. Deze twee gangbare mythes resulteren in een zogenaamd ‘geen-keuzetaboe’ in het asielbeleid van de EU, waarbij de eigen voorkeur van beschermingszoekers grotendeels wordt genegeerd. Om met de woorden van de voormalige Nederlandse staatssecretaris voor Migratie, Ankie Broekers-Knol, te spreken: ‘Erkende vluchtelingen verdienen bescherming, maar dat omvat geen recht te mogen kiezen welke lidstaat die bescherming dan moet bieden.’¹

Door het debat in te kaderen met termen als ‘secundaire stromen’ en ‘asielhoppen’ wordt het hele systeem gecentreerd rond de behoeften van bepaalde lidstaten. Daarbij wordt voorbijgegaan aan het feit dat solidariteit ook, en in de eerste plaats, verschuldigd is aan de mensen die bescherming zoeken. Dat vereist een zekere eerbiediging van hun belangen en keuzes – een meer uitgesproken erkenning van hun ‘agency’, dus.

Door het debat in te kaderen met termen als ‘secundaire stromen’ en ‘asielhoppen’ wordt het hele systeem gecentreerd rond de behoeften van bepaalde lidstaten

¹ | Brief van de Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid aan de Tweede Kamer, 19 november 2019.

Inzichten uit de opvang van Oekraïners

In de afgelopen maanden, na de inval van Rusland in Oekraïne, hebben de lidstaten ervaringen opgedaan met de opvang van meer dan drie miljoen Oekraïners. De inzichten die deze ervaringen hebben opgeleverd zouden mogelijk kunnen bijdragen tot het ontzenuwen van deze mythes en het aanpakken van het nu bestaande taboe van 'geen keuze', waarop het huidige stelsel is gebaseerd.

Volgens de *Regeling voor Tijdelijke Bescherming*, die in werking is gesteld voor mensen die het conflict in Oekraïne ontvluchten, mogen alle personen die tijdelijke bescherming nodig hebben zelf beslissen in welke lidstaat zij deze status het liefst zouden krijgen. En in tegenstelling tot de mythe die aan het geen-keuzetaboe ten grondslag ligt, maken zij zich niet schuldig aan omvangrijke secundaire bewegingen van de ene lidstaat naar de andere, waardoor de totale administratieve lasten in de EU toenemen. Noch gaan zij op zoek naar het meest genereuze systeem dat de begunstigden van tijdelijke bescherming de meest uitgebreide voordelen biedt. Zij gaan eerder naar plaatsen waar zij al familiebanden en sterke diasporagemeenschappen hebben of waar zij denken dat de vooruitzichten voor integratie op de arbeidsmarkt het meest gunstig zijn gezien de sterke culturele of taalkundige affiniteiten.

Laat dit een les zijn die als leidraad zou kunnen dienen voor de debatten over de hervorming van het gemeenschappelijk Europees asielstelsel. Deze debatten worden tot dusver vooral gekenmerkt door de handhaving van de kern van het Dublin-systeem, dat onrechtvaardig is zowel voor de lidstaten aan de grenzen van de EU als voor de aanvragers van bescherming wiens keuzevrijheid daarbij volledig wordt genegeerd.

Men kan zich afvragen wat de toegevoegde waarde is van een discussie over de keuzevrijheid van asielzoekers in tijden waarin zij voortdurend worden teruggedrongen aan de buitengrenzen van de EU. Maar als wij zouden kunnen afstappen van het Dublin-systeem dat de verantwoordelijkheid voor het behandelen van asielaanvragen legt bij het 'land van eerste ontvangst' en overgaan op een systeem dat gebaseerd is op de keuze van diegenen die om de bescherming vragen, dan zou dit eraan kunnen bijdragen dat het discours wordt verlegd van grensbeveiliging en terugdringing naar de behoeften en de belangen van degenen die worden geacht de belangrijkste begunstigden van het systeem te zijn. Daarnaast heeft de Russische oorlog in Oekraïne samen met de *Richtlijn Tijdelijke Bescherming* een zeker politiek momentum gecreëerd. Zelfs de lidstaten die de hervorming de afgelopen jaren hebben vertraagd of geblokkeerd, zoals Polen en Hongarije, geven aan open te staan voor een Europees asielbeleid dat meer in overeenstemming is met het solidariteitsbeginsel. ●

Laat dit een les zijn die als leidraad zou kunnen dienen voor de debatten over de hervorming van het gemeenschappelijk Europees asielstelsel

Lukasz Dziedzic is docent Politics, Psychology, Law and Economics aan Universiteit van Amsterdam. Onlangs verdedigde hij zijn proefschrift, 'Solidarity and Critique: A Case Study of Asylum'.

Het samenvallen van de klimaatcrisis met de geopolitieke crisis biedt een unieke kans om de energietransitie in Europa en daarbuiten in een stroomversnelling te brengen. Een moeilijke uitdaging, maar niet onmogelijk.

Door Anna Herranz-Surallés

De versnelling van Europa's energietransitie: 'verdomd moeilijk, maar niet onmogelijk'

De militaire invasie van Rusland in Oekraïne heeft de Europese veiligheidsarchitectuur, en daarmee ook het Europese energiesysteem, aan het wankelen gebracht. De lang gekoesterde overtuiging dat de onderlinge afhankelijkheid op energiegebied tussen de EU en Rusland vreedzame betrekkingen en samenwerkingsverbanden zou garanderen, kwam op 24 februari 2022 tot een abrupt einde. Amper twee weken later kondigde de EU haar voornemen aan om niet langer afhankelijk te willen zijn van de invoer van Russisch gas – een vermindering met twee derde tegen het einde van 2022 en een volledige stop rond het jaar 2027. Bij de aankondiging van dit plan merkte de Europese Commissie op: 'Het is moeilijk, verdomd moeilijk. Maar niet onmogelijk'.

Nieuwe kansen aan de horizon

In 2021 importeerde de EU veertig procent van haar gas uit Rusland. Ook al voorzag de *European Green Deal* een geleidelijke daling van het gasverbruik vanaf 2030, veel lidstaten, waaronder Nederland, gokten op Rusland als betrouwbare leverancier voor de overgangsfase. Het besluit om de Russische gasleveringen binnen vijf jaar volledig stop te zetten, betekent een grote schok voor het Europese energiesysteem, maar ook een unieke kans om de groene transitie te versnellen. De EU heeft haar

Volgens de Commissie vergt het stopzetten van de gasleveringen aan Rusland 210 miljard euro aan investeringen

streefcijfer voor hernieuwbare energie voor 2030 al bijgesteld naar 45 procent van de energiemix. Dit is opmerkelijk, aangezien de lidstaten het nog maar enkele jaren geleden hooguit eens konden worden over een streefcijfer van 27 procent. Andere maatregelen die voor de oorlog ondenkbaar waren, zijn de opschorting van de inmiddels voltooide Nord Stream 2-gaspijpleiding tussen Rusland en Duitsland, of de mogelijkheid dat de EU namens de lidstaten gas koopt om zo betere prijzen uit te kunnen onderhandelen.

Toch wel erg moeilijk

Nu de kosten van de geleidelijke stopzetting van de Russische gasleveringen zichtbaarder beginnen te worden, brokkelen de eenheid en het solidariteitsgevoel binnen de EU wat af. Rusland heeft de leveringen aan Bulgarije, Polen en Finland inmiddels stopgezet (bij het ter perse gaan van dit blad ook aan Nederland en Denemarken, -red) omdat deze landen niet bereid zijn hun gasleveringen in roebels te betalen, zoals het Kremlin had geëist in een poging de waarde van de Russische munt op te drijven. Andere landen, zoals Nederland, die hun bedrijven ook hebben opgedragen niet in roebels te betalen, zullen wellicht volgen. Omgekeerd hebben sommige landen, waaronder Hongarije en grote Duitse bedrijven, nu al aangekondigd dat zij zullen toegeven aan de eisen van het Kremlin, zelfs als dat betekent dat zij de EU-sancties moeten omzeilen. De eenheid van handelen zou er ook onder kunnen lijden wanneer de Europese regeringen en burgers wordt gevraagd het energieverbruik te verminderen en de uitrol van hernieuwbare energiebronnen te versnellen. Volgens de Commissie vergt het stopzetten van de gasleveringen aan Rusland 210 miljard euro aan investeringen. Zelfs als de EU extra middelen ter beschikking stelt, zal het vrijmaken van massale investeringen in een context van post-pandemische recessie en hyperinflatie, grotendeels veroorzaakt door de snel stijgende energieprijzen, een zware taak zijn.

Anticiperen

Hoewel de energietransitie om geopolitieke redenen een ongekende urgentie heeft gekregen, is het belangrijk niet uit het oog te verliezen dat het koolstofvrij maken van de energiesystemen in de eerste plaats een klimaatbehoefte is. Een van de prioriteiten voor de komende onzekere maanden zal zijn ervoor te waken dat deze crisis niet wordt gebruikt als excuus om de uitfasering van steenkool te vertragen of de exploitatie van kerncentrales te verlengen tot na hun levensduur. Ook zal er weinig gewonnen worden als de afhankelijkheid van Rusland grotendeels wordt vervangen door afhankelijkheid van andere leveranciers, waarvan sommige een slechte reputatie hebben op het gebied van mensenrechten en het beheer van hulpbronnen. Het succes van een versnelde energietransitie zal ook afhangen van de vraag of de Europese regeringen ervoor kunnen zorgen dat niemand achterblijft, door met elkaar samen te werken om de energieprijzen onder controle te houden en meer gerichte mechanismen te ontwerpen om kwetsbare energieconsumenten te ondersteunen.

Als wij de meest schadelijke effecten van de klimaatverandering willen afwenden moet de energietransitie een wereldwijde inspanning vormen

Foto: Herman Wouters

Ook buiten de EU-grenzen

Tegelijkertijd moeten de EU en haar lidstaten verder kijken dan alleen naar Europa. Als wij de meest schadelijke effecten van de klimaatverandering willen afwenden moet de energietransitie een wereldwijde inspanning vormen. Het motto 'niemand achterlaten' moet ook extern worden toegepast, door duurzame investeringen te bevorderen die de kwaliteit van de lokale werkgelegenheid en de overdracht van *knowhow* in ontwikkelingslanden kunnen stimuleren, in plaats van alleen maar markten te openen voor de hernieuwbare-energiesector van de EU. Het huidige geopolitieke klimaat en de bredere geo-economische rivaliteit met de opkomst van China kunnen er ook toe leiden dat de EU zich te veel concentreert op het verminderen van haar afhankelijkheid van mondiale waardeketens, ten koste van de wereldwijde verspreiding van groene technologieën.

Kortom, het samenvallen van de klimaatcrisis met de geopolitieke crisis geeft een unieke kans om de energietransitie in Europa en daarbuiten in een stroomversnelling te brengen. De uitdaging voor de Europese regeringen en burgers is om de inspanningen en de eensgezindheid erin te houden ook zodra de kosten duidelijk worden. En daarnaast waakzaam te blijven dat geopolitieke rivaliteit en veiligheidsoverwegingen de klimaatdoelstellingen niet gaan overvleugelen. ●

Anna Herranz-Surallés is hoofddocent International Relations aan Universiteit Maastricht. Haar expertise ligt op het gebied van EU energy policy.

Een eerlijker, duurzaam en veerkrachtig voedselsysteem is cruciaal voor de autonomie en solidariteit in Europa, stelt de Wageningse voedingswetenschapper Jeroen Candel. 'We moeten niet accepteren dat verduurzaming onder het mom van 'voedselzekerheid' op een lager pitje wordt gezet'.

Interview door Duane van Diest

interview
Jeroen Candel

'Alleen verduurzaming kan voedsel zeker stellen'

Iedere dag, stelt het Wereldvoedselprogramma, brengen 811 miljoen mensen de dag door zonder voldoende voeding binnen te krijgen. Acute ondervoeding is een risico voor 276 miljoen mensen. Bijna 50 miljoen mensen staan op de rand van verhogering, terwijl het wereldwijde voedselsysteem in 2050 nog miljarden mensen éxtra moet voeden. Tegelijkertijd is obesitas een probleem in zowel rijke als arme landen. In 10 miljard monden brengen Ingrid de Zwarte en Jeroen Candel het denken van tachtig Wageningse wetenschappers samen rond actuele voedselvraagstukken. *Idee* sprak met laatstgenoemde over duurzame landbouw, de toekomst van ons voedsel, Europees beleid en de rol van politiek en consumenten. Candel, een jonge wetenschapper die publiceert in wetenschappelijke tijdschriften en zich tegelijkertijd ook op Twitter veelvuldig uitspreekt, steekt direct van wal.

'We liggen niet op koers om in 2030 werelddoel 2.1 van de Verenigde Naties te halen: een einde aan honger en voor iedereen toegang garanderen tot veilig, voedzaam en voldoende voedsel. Het voedselsysteem is wereldwijd verantwoordelijk voor één derde van de klimaatmissies en die worden onvoldoende omlaag gebracht. We zien een uitstervingsgolf onder insecten en andere dieren. Een toenemend aantal mensen lijdt aan voedingsgerelateerde ziekten, met name mensen uit kwetsbare groepen. Dit vergroot de ongelijkheid in samenlevingen en tast kansengelijkheid en levensgeluk aan. Uiteraard is dit niet goed voor de veerkracht van samenlevingen.' Candel wijst ook op dierenwelzijn en de arbeidsomstandigheden in de voedselketen. De manier waarop we voedsel produceren, consumeren en alles daartussenin overschrijdt volgens hem de ecologische grenzen van de planeet én de grenzen van het sociaal fundament. 'Een sombere boodschap, inderdaad, maar de noodzaak tot hervorming is dan ook ontzettend groot.'

Wat zouden de leidende principes moeten zijn om dit complexe probleem aan te kunnen pakken? 'Je wil toe naar een voedselsysteem dat de planetaire grenzen respecteert. Denk aan de *donuteconomie* van Kate Raworth. De grenzen daarvan worden nu op tal van terreinen overschreden. Kijk maar naar de 'binnenring' van de donuteconomie, waar de voedselzekerheid, goede arbeidsomstandigheden in de keten en dierenwelzijn onder vallen. Om dat op orde te brengen is de verschuiving van de consumptie van primair dierlijke eiwitten naar overwegend plantaardige eiwitten cruciaal. Veel negatieve milieueffecten komen voort uit de veehouderij.' Dit nieuwe voedselsysteem is volgens Candel ook cruciaal voor de autonomie van de Europese Unie. De effecten van klimaatverandering, economische crises en conflicten wereldwijd tasten de Europese voedselzekerheid en strategische autonomie aan. Het Europese voedselsys-

Foto: Paul Voorham

Jeroen Candel promoveerde op het Europese beleid inzake voedselzekerheid. Hij is verbonden aan Wageningen University & Research. Voorts is hij lid van de Nederlandse Raad voor Dieetangelegenheden, lid van de raad van Toezicht & Inspiratie van de Transitiecoalitie Voedsel en alumnus van het politieke talentenprogramma *Route66*.

'De effecten van klimaatverandering, economische crises en conflicten wereldwijd tasten de Europese voedselzekerheid en strategische autonomie aan'

teem is te afhankelijk van fossiele brandstoffen; op directe wijze via olie en gas, en op indirecte wijze via kunstmest. ‘Daarnaast is de dierhouderij in Europa sterk afhankelijk van de aanvoer van diervoer uit derde landen, zoals Braziliaanse soja die ter plekke bijdraagt aan ontbossing.’ De kwetsbaarheid van dit model onderstreept dan ook de noodzaak tot verduurzaming van het voedselsysteem.

De stemmen die in de context van de Russische oorlog in Oekraïne opgaan om verduurzaming een tandje lager te schakelen onder het mom van het garanderen van voedselzekerheid moeten we niet alleen met argusogen beschouwen maar ook van repliek dienen, stelt Candel. ‘De redenering moet juist worden omgedraaid, alles wijst naar de noodzaak van een veerkrachtiger, duurzamer, eerlijker systeem.’

Toch is de realiteit dat mondiale voedselketens zijn gefragmenteerd. En de verdelingsproblematiek die voortkomt uit politieke keuzes is niet zomaar van tafel. Snijdt het argument dat we voedselzekerheid nu ‘moeten verdedigen’ dan wel hout? ‘We veranderen het systeem op korte termijn inderdaad niet. Het grootste gevaar is dat landen hun grenzen nu gaan sluiten, vooral de grote exporterende landen.’ Candel vindt dat de handel op de korte termijn moet doorgaan. ‘Maar op de middellange en lange termijn benadruk ik juist de kwetsbaarheid van het systeem. Er is te veel gespecialiseerd en te weinig redundantie, waardoor iedere schok direct een enorm risico vormt. Ga dus investeren in de landbouw in zwakkere landen, ook als dat niet direct efficiënt is. Doe dat duurzaam en houd rekening met het sociale aspect. Bepaalde landen zullen moeten intensiveren en anderen – bijvoorbeeld Nederland – zullen moeten extensiveren.’

‘Ga dus investeren in de landbouw in zwakkere landen, ook als dat niet direct efficiënt is’

Candel vindt het goed dat er nu, naast de discussie over stijgende energieprijzen, ook een discussie is over stijgende voedselprijzen. Maar het is zaak dit zuiver te bespreken, benadrukt hij, want historisch gezien zijn de voedselprijzen in Europa nog steeds laag. Dat er in deze context nog steeds talloze mensen zijn die problemen hebben om met gezond voedsel rond te komen, wijdt Candel niet aan de voedselprijzen maar aan het sociale beleid. Ongelijkheid ondermijnt bovendien het Europese ideaal en daarmee de steun voor en slagkracht van Europa.

Hoe realiseren we dan een transitie van het voedselsysteem? 'Kijk niet alleen naar boeren, maar ook naar consumenten en de rest van de keten. We moeten van gefragmenteerd landbouw- en milieubeleid toe naar een overkoepelend voedselbeleid. In Nederland dreigt nu te veel focus op stikstof. Daarbij vergeten we het klimaat, de biodiversiteit en bijvoorbeeld ook de waterkwaliteit, wat een enorm probleem is. Ik mis, zeker in de Nederlandse politiek, de urgentie voor die noodzakelijke voedselsysteemtransitie.'

Daarbij moeten de meeste obstakels worden overwonnen op nationaal niveau, benadrukt Candel. Op Europees niveau is het bewustzijn van de eigen strategische positie op langere termijn groter. 'Als puntje bij paaltje komt, ben ik vrij positief over de agenda van de Europese Commissie. Daar leeft het besef dat deze voedseltransitie nodig is om de Europese veerkracht en geopolitieke positie te versterken. De Europese Commissie is de enige overheidslaag die met een heel gebalanceerd pakket is gekomen. Bij ons kabinet zie je steeds stukjes. Dan gaat het weer over uitkopen van boeren, dan weer over een vleestaks. Maar je moet met een mix van maatregelen komen. De Commissie doet dat. De Europese Green Deal gaat over alles: over landbouw, over andere vormen van vervuiling, over de consument. Neveneffecten worden geadresseerd door aanpaalend beleid. De Commissie wil vooruit; het zijn vooral de lidstaten die traineren.'

Candel wijst in het kader van veerkracht en belemmeringen die de kop opsteken nog op een groot Europees onderzoeksproject Sure-Farm, over de veerkracht van de Europese landbouw. Dat richtte zich op robuustheid, aanpasbaarheid en transformatievermogen. In de logica van de *status quo* wordt vooral gewezen op robuustheid: het vergroten van het bestaande en het productievermogen. Maar het type veerkracht dat we nodig hebben is het versterken van het transformatievermogen. 'De huidige politiek vindt het nu eenmaal moeilijk om met de toekomst en toekomstige modellen om te gaan. De oplossingen van morgen zijn vandaag nog niet bekend, en het pad daar naartoe zal vol onzekerheden en verrassingen zitten. Het huidige voedselregime is politiek heel invloedrijk, de stem van de *status quo* is sterk. Maar de lidstaten en Europa moeten een koers kiezen die ook over vijftig jaar nog levensvatbaar en sterk is. En het voedselbeleid is daarin een bouwsteen van enorm belang. De steun voor de oude systemen staat de ontwikkeling van nieuwe in de weg.' ●

'De steun voor de oude systemen staat de ontwikkeling van nieuwe in de weg'

Duane van Diest
is redactielid van *Idee*.

Een Europees leger: aantrekkelijk maar ook riskant

Door Wolfgang Wagner

1 | *Eurobarometer* is de reeks van Europese opiniepeilingen.

In de bijzondere *Eurobarometer*¹

van april 2017 werd burgers in de Europese Unie gevraagd of ze de oprichting van een Europees leger zouden steunen. Driekwart van de Nederlanders was positief. Dat maakte Nederland samen met België de koploper van dit project. In de hele Unie was een meerderheid van 55 procent positief. In de reguliere, halfjaarlijkse *Eurobarometer* wordt niet naar een Europees leger gevraagd, maar wel naar het gemeenschappelijk veiligheids- en defensiebeleid. Daarin sprak 83 procent van de Nederlanders zich ervoor uit; slechts veertien procent was tegen. De doorsnee in de hele Europese Unie lag niet veel lager: 77 procent voor, 17 procent tegen. Deze peiling vond net voor de Russische inval in Oekraïne plaats. Over enkele maanden zullen we zien of de populariteit van een Europees defensiebeleid door de oorlog in Oekraïne verder is gestegen. De grootste weerstand zit in Zweden en Oostenrijk, en juist daar wordt nu gedebatteerd over de wijsheid van neutraliteit.

Bij de Europese Commissie is men al langer positief over het project van een veiligheids- en defensie-unie en een Europees leger. Nadat de chaotische terugtrekking uit Afghanistan de enorme afhankelijkheid van de Verenigde Staten had laten zien, zei vicevoorzitter van de Europese Commissie en Hoge Vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid, Josep Borrell: 'Het moment is gekomen om een militaire macht te creëren die, als het nodig is, kan vechten', – zo berichtte *Trouw* in augustus 2021. 'We gaan voorstellen om de Unie te voorzien van een expeditieleger.'

Voor iedereen die Europese samenwerking wil versterken en verdiepen, heeft een sterker veiligheid- en defensiebeleid een grote aantrekkingskracht. Het laat immers aan de burgers zien dat de Europese Unie een belangrijke functie heeft: het beschermen tegen vijandige krachten van buiten. Samenwerking bij defensie is ook aantrekkelijk omdat het kosten kan besparen. En tot slot duwt een gezamenlijk defensiebeleid de lidstaten (weer) dichterbij elkaar – terwijl migratie of de euro dat minder doen of zelfs een averechts effect hebben.

‘Met elke gesneuvelde soldaat neemt de steun af – niet alleen voor de missie zelf, maar ook voor de organisatie die ervoor verantwoordelijk is’

Toch zie ik twee belangrijke obstakels op weg naar een Europees defensiebeleid en zeker naar een Europees leger. Ten eerste wordt de steun voor dit project behoorlijk overschat. De genoemde *Eurobarometer* vroeg heel abstract naar een beleid. Vragen die een genuanceerder beeld schetsten, zijn later weer uit de *Eurobarometer* verdwenen. We moeten er bovendien van uitgaan dat voor Europese militaire missies hetzelfde geldt als voor andere militaire missies. Dat wil zeggen, de populariteit van missies is het grootst aan het begin, als de focus op de bedreiging van buiten ligt. Maar met elke gesneuvelde soldaat neemt de steun af – niet alleen voor de missie zelf, maar ook voor de organisatie die ervoor verantwoordelijk is. Een Europees leger als manier om Europese integratie populairder te maken is dus op zijn zachtst gezegd een riskante strategie.

Ten tweede eist een effectief veiligheids- en defensiebeleid een gedeelde strategische cultuur en die bestaat gewoonweg niet – ondanks de huidige ontwikkelingen door de oorlog in Oekraïne. Voor Frankrijk is de Europese missie in Mali belangrijker dan voor Finland, en de *European Union Border Assistance Mission to Moldova and Ukraine* (EUBAM) wordt in Ierland met minder enthousiasme gevolgd dan in Zuidoost-Europa. Ook verschillende opvattingen over militaire macht als instrument van de buitenlandpolitiek veranderen maar heel langzaam, zoals de Duitse terughoudendheid bij het leveren van zware wapens aan Oekraïne liet zien. Zulke verschillen zijn geen probleem zolang de lidstaten autonoom besluiten of en hoeveel ze willen bijdragen aan Europese militaire missies of afspraken. Als er echter een Europees expeditieleger komt, neemt de vrijwilligheid behoorlijk af: het gaat dan om het effectief inzetten van krappe middelen. Als troepen samen trainen, en in het bijzonder als ze speciale vaardigheden bijdragen die niet iedere lidstaat heeft, dan stijgt de druk om aan de vooravond van een inzet niet uit de gezamenlijke structuren te stappen.

Vanzelfsprekend zijn er veel manieren om veiligheid en defensie in Europa effectiever en goedkoper te maken. Denk aan gezamenlijke standaarden, de gezamenlijke ontwikkeling van wapens zoals een Eurodrone, of het poolen en delen van capaciteiten zoals bij het European Air Transport Command in Eindhoven. Een Europees leger blijft echter een zeer riskante stap. ●

Wolfgang Wagner

is hoogleraar Internationale Veiligheid aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Weerbaarheid is niet een eigenschap die de EU ‘heeft’ of ‘mist’; weerbaarheid is een proces dat de EU gezamenlijk moet doorlopen, juist in tijden van onzekerheid.

Door Nikki Ikani

Weerbaar in de schaduw van onzekerheid

In de afgelopen jaren wierpen de bankencrisis, de vluchtelingen-crisis en de opmars van het populisme een schaduw over het Europeese project. In plaats van de gezamenlijke crises samen aan te pakken, zagen we met regelmaat elke lidstaat naar eigen oplossingen zoeken. Kon de Europese Unie landen met verschillende belangen nog wel met elkaar verbinden? Met de Russische invasie in Oekraïne is voor de EU een nieuw hoofdstuk aangebroken – een waarin de Unie een transformatie ondergaat. Ooit opgericht om oorlog tussen Europese lidstaten te voorkomen, lijkt de Europese Unie te veranderen in een speler met één duidelijk doel: het beschermen van de geopolitieke en strategische belangen van haar lidstaten.

Ondanks het spectaculair snelle en daadkrachtige handelen van de EU sinds het begin van de oorlog, is het belangrijk om te benadrukken dat we er nog niet zijn. De internationale orde is wezenlijk veranderd. De annexatie van de Krim in 2014, de gelijktijdige opmars van ISIS in het Midden-Oosten, de terroristische aanslagen in Europa en de opmars van China zijn slechts enkele voorbeelden die illustreren hoe veranderlijk en onzeker de wereld is geworden. We kunnen de wereld niet voorspelbaar maken. De Duitse psycholoog en filosoof Erich Fromm stelde daarom dat de taak die we onszelf als mens moeten stellen niet is om ons altijd veilig te voelen, maar om de onzekerheid van ons bestaan te kunnen verdragen. In die context betoog ik dat de EU nu structureel dient te investeren in haar weerbaarheid. Daarmee bedoel ik geen ‘ad hoc mobilisatie’, zoals we in de afgelopen maanden hebben gezien, maar een duurzame investering om toekomstige schokken het hoofd te kunnen bieden en de onzekerheid van de internationale orde beter te kunnen verdragen.

**We kunnen
de wereld niet
voorspelbaar
maken**

De schok van de oorlog

Het kwam voor niemand als een verrassing dat de betrekkingen tussen de Europese Unie en Rusland in de laatste jaren steeds moeizamer waren geworden. Na de annexatie van de Krim was de relatie tussen de twee grootmachten tot onder het vriespunt bekoeld. De mogelijkheid van een inval van Rusland in Oekraïne werd bovendien steeds aannemelijker, nadat diplomatieke oplossingen één voor één mislukten. Toch kwamen de snelheid en de agressie waarmee de inval gepaard ging voor velen als een schok. De inval bracht oorlog terug op het Europese continent, iets wat men na jaren van diepgaande Europese samenwerking en welvaart niet meer waarschijnlijk had geacht.

De oorlog resulteert in grove mensenrechtenschendingen en tragische situaties aan de grenzen van de Unie. De vluchtelingenstromen vanuit Oekraïne zijn de grootste sinds de Tweede Wereldoorlog. De potentiële inzet van chemische en nucleaire wapens vormen daarnaast de grootste en meest prangende dreiging voor de Europese veiligheid sinds de Koude Oorlog. Ook op beleidsniveau gebeurden dingen die tot voorheen niet voor mogelijk werden gehouden. Waar tijdens eerdere crises de reactie vanuit Brussel soms beschamend lang op zich liet wachten, was de EU er dit keer snel bij met het opleggen van sancties, maar ook met het inzetten van de revolutionaire Europese Vredesfaciliteit.*

*Zie de column van Martijn Hoijtink & Hanna L. Muehlenhoff op pagina 53.

De vluchtelingenstromen vanuit Oekraïne zijn de grootste sinds de Tweede Wereldoorlog

Weerbaarheid is eerder een proces dat de EU en al haar instituties bewuster maakt van hoe onvoorspelbaar de huidige tijd is

Verder lezen

Nikki Ikani. *Crisis and change in European Union foreign policy*. Manchester University Press, 2021.

Nikki Ikani is universitair docent Intelligence & Security aan het Institute of Security and Global Affairs van de Universiteit Leiden. Daarnaast is zij Research Fellow War Studies aan King's College Londen.

Een nieuwe werkelijkheid

Na jaren van droogte regende het dus vernieuwende beleidsvoorstellen in de dagen en weken na de inval. Leaders van de Europese Unie, waaronder de buitenlandbaas Josep Borell, waren trots op de slagvaardigheid en daadkracht van de EU. Ook de pers kwam superlatieven te kort. Was dit dezelfde EU die altijd te laat reageerde, afgeremd door kibbelende lidstaten en logge institutionele processen?

De reactie van de EU was inderdaad scherp en snel – waarvoor alle lof – maar het is van belang om niet te hard van stapel te lopen. De Russische acties passen binnen een nieuwe werkelijkheid van radicale onzekerheid op het wereldtoneel. Een wereld waarin het onwaarschijnlijke waarschijnlijk is, en constante verandering de enige vastigheid. De coronapandemie, de Russische inval, maar ook vroegere fenomenen als de Arabische lente laten zien hoe onvoorspelbaar de toekomst kan zijn. Tel hierbij op de vertroebelde relatie tussen de EU en de Verenigde Staten tijdens het presidentschap van Trump, en het feit dat het vizier van de VS welhaast meer gericht is op China, en de toekomst wordt nog ongewisser.

Weerbaar in onzekerheid

De EU heeft laten zien dat ze zich snel kan mobiliseren als de nood aan de man is. Jean Monnet, één van de grondleggers van de Europese Unie, waarschuwde dat mensen pas handelen als het noodzakelijk is, en de noodzaak alleen erkennen in crisis. Toch is het nu juist zaak om stappen te zetten om Europa weerbaar te maken voor een onvoorspelbare toekomst.

Weerbaarheid is niet een eigenschap die de Europese Unie ‘heeft’ of ‘mist’, zoals het wel of niet hebben van een president. Weerbaarheid is eerder een proces dat de EU en al haar instituties bewuster maakt van hoe onvoorspelbaar de huidige tijd is. Het stelt de Europese beleidsmakers bovendien in staat om elkaar te vinden wanneer nodig en te improviseren wanneer nodig. Enerzijds vergt dat investeringen in de strategische autonomie en economische weerbaarheid van de Unie; anderzijds de bereidheid om planmatig na te denken over hoe de komende jaren eruit zullen zien, welke rol we als EU willen spelen, en voor welke waarden we staan. Dat werpt ook controversiële vragen op. Hoe militair krachtig moet de EU worden? Hoe moet de energietransitie eruit komen te zien? Hoe gaan we als Europese Unie humanitair om met alle vluchtelingen – niet alleen die vanuit Oekraïne, maar ook vanuit die regio's waar de EU en haar lidstaten vaak debet zijn aan de chaos die de mensen ontvluchten? Hoe kan de EU, in de nasleep van de pandemie, een economische recessie afwenden en investeren in duurzame economische groei?

Onzekerheid verdragen, en ons erop voorbereiden, daarin schuilt de uitdaging voor de Europese Unie. In de schaduw van die onzekerheid ontvouwt zich juist haar volle kracht. ●

Waarom Europa haar militaire project moet heroverwegen

Door Marijn Hoijtink & Hanna Muehlenhoff

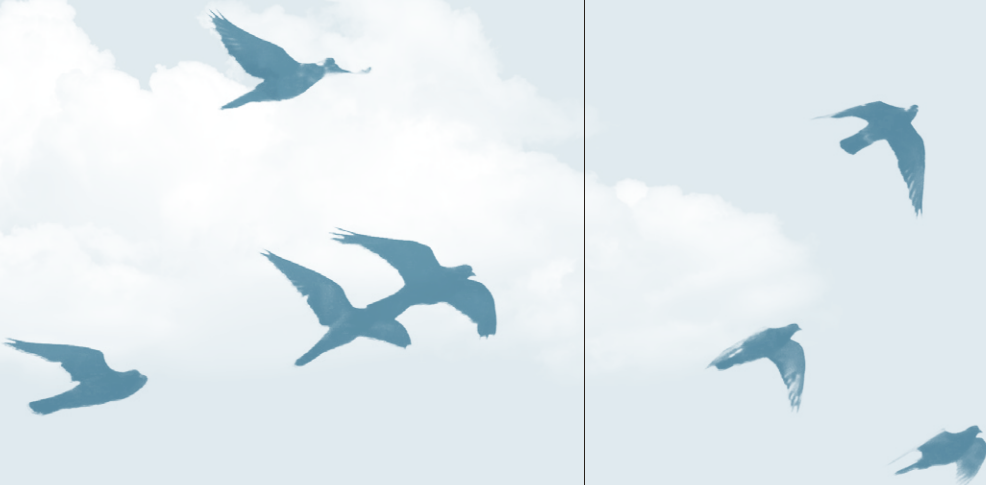
In de zomer van 2016 presenteerde toenmalig Hoge Vertegenwoordiger van de Unie voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid, Federica Mogherini, de zogeheten *Integrale Strategie voor het Buitenlands- en Veiligheidsbeleid van de Europese Unie* (EU). Het leidende strategisch principe daarin was het idee van Europese 'veerkracht' (*resilience*). Omschreven als het vermogen van staten om crisissen te kunnen 'doorstaan' en daarvan te kunnen 'herstellen', bleek het principe van veerkracht vaag genoeg om een brug te kunnen slaan tussen het dominante beeld van Europa als 'civiele' macht en haar hernieuwde militaire ambities.

Toch heeft het idee van Europese veerkracht sindsdien vooral een militaire betekenis gekregen. De EU is volop gaan experimenteren met initiatieven om Europese samenwerking op het gebied van defensie te versterken. Eén daarvan is het Europees Defensie Fonds. Daarmee investeert de Europese Commissie tot 2027 bijna acht miljard euro in de Europese defensie-industrie en defensie-gerelateerd onderzoek. Een ander initiatief is de zogeheten Europese Vredesfaciliteit. Dit is een fonds dat de EU voor het eerst de mogelijkheid biedt om derde landen te bewapenen. Sinds de Russische militaire invasie in Oekraïne heeft de EU in totaal al twee miljard euro vrijgemaakt om wapens te kunnen leveren aan de Oekraïense strijdkrachten. In maart 2022 gaven de Europese ministers van Veiligheid en Defensie daarnaast hun goedkeuring aan een nieuwe gezamenlijke veiligheidsstrategie, het zogeheten Strategische Kompas. Daarmee wil de EU onder andere een interventiemacht van 5000 manschappen snel kunnen inzetten bij toekomstige crisissen.

Deze ontwikkelingen wijzen op een duidelijk *momentum* voor Europa als militair project. De oorlog in Oekraïne heeft dat proces verder versneld en legitimiteit gegeven. Tot een gezamenlijk Europees leger of Europese 'strategische autonomie' – dat wil zeggen, minder afhankelijk van de NAVO – waartoe de Franse president Macron meermaals heeft opgeroepen, zal dit op korte termijn niet leiden. Maar het lijkt inmiddels in alle Europese hoofdsteden aanvaard dat verdere militaire investeringen op Europees niveau onvermijdelijk zijn.

Deze ontwikkelingen wijzen op een duidelijk momentum voor Europa als militair project. De oorlog in Oekraïne heeft dat proces verder versneld en legitimiteit gegeven.

Dat maakt het juist nu van belang om de militarisering van het Europese buitenlands- en veiligheidsbeleid kritisch te analyseren en te bevragen. Over het Europees Defensie Fonds weten we bijvoorbeeld dat de lobby van de Europese wapenindustrie en de grote Europese defensiebedrijven het beleid in grote mate beïnvloedt. Onder invloed van die lobby deed het Europees Parlement eerder al afstand van haar recht om controle uit te oefenen op de geldstromen. In het geval van de Vredesfaciliteit staat het Europees Parlement helemaal buitenspel, omdat het fonds losstaat van de begroting van de EU. De Europese Raad heeft weliswaar een mechanisme opgezet om de wapenleveringen aan derde landen te kunnen monitoren, maar het is tot op heden niet duidelijk hoe dat mensenrechtenschendingen helpt te voorkomen. Sterker nog, maatschappelijke organisaties wijzen erop dat steun uit de Vredesfaciliteit conflict en mensenrechtenschendingen juist dreigt aan te wakkeren. De huidige situatie in Mali onderschrijft dit gevaar. Daar zijn Malinese troepen die eerder werden getraind in het kader van een militaire trainingsmissie van de EU nu betrokken bij geweld tegen burgers.

Naast het gebrek aan democratische controle en transparantie roept het Europese project van militaire veerkracht ook een fundamentele vraag op: in hoeverre maken de militaire ambities van de EU Europa daadwerkelijk veiliger? In eerder onderzoek beargumenteerden wij dat de steeds verdergaande militarisering van het Europese buitenlands- en veiligheidsbeleid onveiligheid juist vergroot, zowel binnen als buiten Europa. Dat is met name het geval voor vrouwen en andere gemarginaliseerde groepen. Aan de grenzen van de Europese Unie worden migranten en vluchtelingen tegengehouden met militaire middelen, zoals in het kader van de voormalige operatie *European Union Naval Force Mediterranean* (EUNAVFOR MED). Geld bestemd voor ontwikkelingshulp en conflictpreventie wordt gebruikt voor militaire steun en wapenleveranties, zoals bij de Vredesfaciliteit.

In de context van de Russische militaire agressie in Oekraïne zou de EU voor de langere termijn moeten inzetten op wereldwijde ontwapening, conflictpreventie en diplomatieke betrekkingen, naast de militaire hulp aan de Oekraïense strijdkrachten. Als onderdeel van die inspanningen moet de EU het agressieve en masculiene oorlogsdiscours dat Rusland dicteert, bestrijden. En de EU moet een alternatief bieden. Dat alternatief ligt in een meer 'mensgerichte' (*human-centered*) aanpak van veiligheid, waarbij de EU ook kritisch kijkt naar haar eigen rol in het creëren van onveiligheid, zoals aan haar buitengrenzen, als onderdeel van haar klimaatpolitiek en in haar samenwerking met derde landen. Voor een echt veerkrachtig Europa dat recht doet aan haar civiele identiteit is een heroverweging van de nieuwe militaire focus nodig, en een langetermijnvisie die investeert in mensgerichte veiligheid en het voorkomen van structureel geweld. ●

In de context van de Russische militaire agressie in Oekraïne zou de EU voor de langere termijn moeten inzetten op globale ontwapening, conflictpreventie en diplomatieke betrekkingen

Verder lezen

Marijn Hoijtink & Hanna L. Muehlenhoff. 2020. *The European Union as a masculine military power: European Union security and defence policy in 'times of crisis'*. *Political studies review*, 18(3), 362-377.

Marijn Hoijtink

is universitair docent Internationale Betrekkingen aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Hanna Muehlenhoff

is universitair docent European Studies aan de Universiteit van Amsterdam.

Al jaren is het een prioriteit van de Europese Unie om de weerbaarheid van de overheden en samenlevingen van haar Oost-Europese burenen te versterken. In de praktijk hebben de inspanningen van de EU niet alleen een wisselend resultaat opgeleverd, maar is ook het begrip ‘veerkracht’ weinig nuttig gebleken in een regio's waar vrede, veiligheid en soevereiniteit afhankelijk zijn van geopolitieke machtsverhoudingen.

Door **Giselle Bosse**

De valkuil van veerkracht Een reflectie op het EU-beleid voor de oostelijke buurlanden

In 2009 lanceerde de Europese Unie het Oostelijk Partnerschap, met als doel om de relaties tussen de EU en haar zes Oost-Europese burenen – Armenië, Azerbeidzjan, Wit-Rusland, Georgië, Moldavië en Oekraïne – te verdiepen, en om stabiliteit, veiligheid en welvaart te realiseren in het oostelijke nabuurschap. In 2016, toen de EU haar meest recente mondiale strategie lanceerde, werd de opbouw van maatschappelijke en statelijke veerkracht in de buurlanden een strategische prioriteit. Sindsdien heeft de EU haar doel vaak herhaald: ze wil onder andere de weerbaarheid van de partners versterken ‘in het licht van externe druk’ en hen ondersteunen bij het ‘herstellen van interne en externe crises’. Meer dan tien jaar later zijn deze doelstellingen niet alleen grotendeels onvervuld gebleven, maar ook letterlijk onder vuur komen te liggen na de Russische invasie van Oekraïne. Daarmee is het Oostelijk Partnerschap uiteengevallen.

Veerkracht als ‘modewoord’

Vanaf het begin hebben velen het EU-verhaal over veerkracht ronduit verworpen. Het werd beschouwd als louter retoriek of als het zoveelste ‘modewoord’ in het EU-jargon – naast ‘effectief multilaterisme’ of

Vanaf het begin hebben velen het EU-verhaal over veerkracht ronduit verworpen

‘duurzame economie’. Tegelijkertijd hebben beleidsmakers en het maatschappelijk middenveld in de hele EU én in het oostelijke nabuurschap het concept wel omarmd en actie ondernomen. In die zin is het nog steeds opportuun om de vraag te stellen wat de EU tot nu toe heeft gedaan om veerkracht in haar oostelijke buurlanden te ondersteunen, in hoeverre het beleid heeft gefaald en welke lessen we kunnen trekken in een tijd waarin Europa de zwaarste veiligheids crisis sinds het einde van de Koude Oorlog doormaakt.

Waar de oorspronkelijke betekenis van veerkracht ‘terugspringen’ – in het Latijn *resilio* – is, heeft de definitie van veerkracht inmiddels een metamorfose ondergaan, zowel in academische disciplines als in de talrijke interpretaties in de praktijk. Een nuttige definitie komt van hoogleraar Internationale Betrekkingen David Chandler. Hij merkt op dat veerkracht de nadruk legt op de *interne* capaciteiten van samenlevingen om crises te weerstaan, met een nadruk op de ontwikkeling van zelforganisatie. Dat staat in tegenstelling tot *externe* hulp, middelen en beleidsoplossingen, zoals van de EU of andere internationale organisaties. Veerkracht vereist dus lokaal eigenaarschap: de verantwoordelijkheid om de crisis te verzachten ligt bij lokale actoren. Het is van belang om hun zelfredzaamheid te verbeteren door middel van capaciteitsopbouw en sterke netwerken op lokaal, regionaal, nationaal en internationaal niveau.

Er zijn natuurlijk nog veel meer beschrijvingen van veerkracht en het is duidelijk dat de EU niet erg specifiek is geweest over hoe zij veerkracht definieert. Dat maakt een evaluatie van het succes en falen van de EU bij het opbouwen van weerbaarheid er niet makkelijker op. Een startpunt

Veerkracht vereist dus lokaal eigenaarschap: de verantwoordelijkheid om de crisis te verzachten ligt bij lokale actoren

Studenten van de Universiteit in Yerevan, Armenië

Voor een groot deel is de bijstand aan maatschappelijke organisaties toegewezen aan organisaties en consultancies met een hoofdkantoor in de EU, in plaats van rechtstreeks aan lokale actoren of organisaties

is wellicht om de belangrijkste risico's voor de landen van het Oostelijk Partnerschap in kaart te brengen, om beter te begrijpen in hoeverre de EU die risico's heeft kunnen mitigeren. Enkele van de belangrijkste uitdagingen waarmee Oekraïne, Moldavië, Georgië en Armenië worden geconfronteerd zijn systemische politieke corruptie en gebieden waarin de staat een beperkte aanwezigheid heeft, onder meer door territoriaal conflict. De autoritaire regimes in Belarus en Azerbeidzjan – klaarblijkelijk zeer *veerkrachtige* autocratieën – vormen risico's voor hun eigen maatschappij door mensenrechtenschendingen en de gewelddadige onderdrukking van maatschappelijke organisaties en de oppositie.

EU-steun in de praktijk

Bevordering van de democratie, mensenrechten en steun voor maatschappelijke organisaties hebben lange tijd een prominente plaats ingenomen in het officiële debat van de EU. In de praktijk heeft de EU zich voornamelijk gericht op hervormingen van het openbaar bestuur en directe begrotingssteun aan de regeringen van het Oostelijk Partnerschap. Tussen 2009 en 2019 heeft de Europese Commissie ongeveer 1,13 miljard euro aan financiële bijstand uitbetaald aan de landen van het Oostelijk Partnerschap. De sectoren die de meeste EU-middelen hebben ontvangen zijn overheidsbeleid en administratief beheer, evenals juridische en justitiële ontwikkelingsprojecten. In vergelijking waren de middelen voor ondersteuning van lokale overheden, mensenrechten, het maatschappelijk middenveld, verkiezingen en anticorruptieorganisaties bescheiden. Voor een groot deel is de bijstand aan maatschappelijke organisaties toegewezen aan organisaties en consultancies met een hoofdkantoor in de EU, in plaats van rechtstreeks aan lokale actoren of organisaties.

Toegegeven, de EU heeft duidelijk ook een impact gehad op de verbetering van de publieke diensten en het lokaal zelfbestuur in landen zoals Oekraïne of Georgië. Ook is er meer financiële en adviserende steun gekomen voor maatschappelijke organisaties. Maar hoewel er vooruitgang is geboekt in corruptiebestrijding, justitie en hervorming van de publieke sector, blijven er in de regio nog verschillende uitdagingen bestaan. Dat betreft met name de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht en de aanpak van corruptie op hoog niveau. Op verschillende momenten is zelfs de EU zelf indirect betrokken geweest bij het witwassen van geld, of heeft zij onbedoeld politieke corruptie gelegitimeerd door een leidende rol van oligarchen te aanvaarden bij de onderhandelingen over associatieovereenkomsten. Het *track record* van de EU op het vlak van het vergroten van veerkracht in de landen van het Oostelijk Partnerschap is dan ook op z'n best middelmatig.

Wat Belarus en Azerbeidzjan betreft, is het effect van de steun van de EU duidelijk gespleten. Al decennialang onderhoudt de EU beperkte relaties met het regime van Loekasjenko in Belarus, terwijl de relaties met Azerbeidzjan – een belangrijke exporteur van energie naar de EU – zeer nauw waren. Ook de relaties tussen de EU en Belarus werden overigens gekenmerkt door langere periodes van toenadering in het kader van een beleid van ‘pragmatisch engagement’. De nadruk lag daarbij op samenwerking op gebieden van gemeenschappelijk belang, zoals grensbeheer, of op geopolitieke overwegingen, zoals het niet erkennen van Abchazië en Zuid-Ossetië door Belarus in 2008. Sinds 2007 is verreweg het grootste deel van de EU-middelen uitbetaald aan overheidsinstanties van Belarus. De omslachtige aanvraagprocedures voor EU-steun waren vaak ontoegankelijk voor onafhankelijke lokale organisaties, vooral voor die organisaties die geen officiële registratie in Belarus hadden. De EU heeft dus een grotendeels pragmatische benadering gevolgd ten aanzien van de autoritaire regimes in het oostelijk nabuurschap. Ze geeft prioriteit aan de weerbaarheid van de staat boven de weerbaarheid van de samenleving, en bewijst vaak alleen lippendienst aan het versterken van de capaciteit van lokale actoren en onafhankelijke organisaties.

Een ‘geopolitiek ontwaken’

Waar het gaat om beperking van externe risico's voor de landen in het Oostelijk Partnerschap, en in het bijzonder die van territoriale militaire conflicten, is het de EU het slechtst vergaan. Langdurige conflicten belemmeren de stabiliteit in de hele regio. Russische troepen zijn direct of indirect betrokken bij alle conflicten, terwijl Moskou de hoofdrolspeler is in verschillende processen van conflictoplossing. De EU had geen instrumenten om de oorlog tussen Rusland en Georgië van 2008 te voorkomen, kon de annexatie van de Krim en de Russische inval in Oost-Oekraïne in 2014 niet voorkomen, was een toeschouwer in de oorlog in Nagorno-Karabach en kon de Russische invasie van Oekraïne in 2022 niet voorkomen.

Toch wordt de reactie van de EU op de Russische invasie van Oekraïne alom beschreven als een van ongekeerde omvang en onverwachte snelheid die blijkt geeft van een zeldzame eenheid onder de lidstaten. De EU onderneemt acties die haar ‘geopolitieke ontwaken’ markeren. Naast het grootste sanctiepakket in haar geschiedenis, heeft de EU ook een sprong gemaakt op het gebied van veiligheid en defensie door voor het eerst in haar geschiedenis militaire steun te verlenen aan een derde land in oorlog. Zelfs het EU-lidmaatschap van Oekraïne staat weer op de agenda. De geopolitieke en militaire macht van de EU blijft echter een van haar belangrijkste uitdagingen. Dat begint bij de beperkingen die zijn gesteld aan de besluitvorming in het veiligheids- en defensiebeleid en de wettelijke vereiste dat alle 27 lidstaten unaniem moeten instemmen met gemeenschappelijk optreden.

De beperkingen van een focus op ‘veerkracht’

De duidelijke beperkingen van de EU om de risico's op militaire conflicten te mitigeren wijzen ook op belangrijke kritiek op het concept van veerkracht en hoe de EU dit begrijpt. Met haar focus op zelfredzaamheid

Zelfs het EU-lidmaatschap van Oekraïne staat weer op de agenda

Het track record van de EU op het vlak van het vergroten van veerkracht in de landen van het Oostelijk Partnerschap is dan ook op z'n best middelmatig

Verder lezen

<https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1781685819887894>

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13510347.2021.1918110>

<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/21d8d20d-69fd-11e8-9483-01aa75ed71a1/language-en>

Giselle Bosse
universitair hoofd-
docent Externe Betrek-
kingen van de EU en
Jean Monnet-leerstoel
aan de Universiteit
Maastricht.

en de verantwoordelijkheid van lokale actoren en organisaties negeert de EU het grotere geheel van geopolitiek en machtsverhoudingen. Die verhoudingen hebben echter een zeer grote impact op de samenlevingen en overheden in het oostelijke nabuurschap, en kunnen niet door middel van 'adaptatie' op enigerlei wijze op 'lokale' niveaus worden opgelost.

Het concept van 'veerkracht' is ook problematisch in twee bijkomende opzichten. Ten eerste is het in veel opzichten apolitiek, aangezien wordt verwacht dat alle crises kunnen en moeten worden verzacht met een nogal technocratische benadering van de opbouw van lokale capaciteiten via training en mentoring. In Belarus heeft dit er bijvoorbeeld toe geleid dat EU-middelen zijn gebruikt voor de training van grenswachten in het gebruik van hoogwaardige nachtkijkers en andere apparatuur. Later werd dit ingezet door het regime van Loekasjenko om mensenrechtenschendingen te plegen. Ten tweede kan de focus op weerbaarheid leiden tot zogeheten 'securitisatie' van beleid: crisisaanpassing wordt dan onderdeel van de normale beleidsvorming, wat 'uitzonderlijke maatregelen' op langere termijn legitimeert. Deze trend is met name zorgwekkend in de context van ter ziele gegane democratieën en autocratische regimes in het oostelijke nabuurschap. Uitzonderlijke maatregelen tegen de COVID-19-pandemie hebben geleid tot een langdurige inperking van democratische rechten, zoals de vrijheid van meningsuiting en media.

Het is dan ook hoog tijd voor een bredere benadering van de steun aan Oekraïne en de landen in het Oostelijk Partnerschap. Daarbij moet enerzijds de focus liggen op versterking van de maatschappelijke en lokale organisaties – idealiter door de EU-steun minder bureaucratisch en beter toegankelijk te maken. Maar anderzijds moet de EU tegelijkertijd ook aandacht hebben voor het grotere geheel van de geopolitieke context of de mondiale economie. Dat moet structureel worden aangepakt, bijvoorbeeld door internationale organisaties.

Maar als de oorlog voortduurde [...], zou hij zijn bijen meenemen, alle zes de korfen, naar waar geen oorlog was. Waar geen explosiekraters in de velden waren, maar bloemen of boekweit [...].

— Citaat uit Andrej Kurkow 'Graue Bienen'. Informele vertaling uit het Duits.

De Russische oorlog in Oekraïne lijkt het politieke schaakbord in de Europese Unie volledig te hebben omgegooid. Voor Nederland is het cruciaal om zich zo snel mogelijk aan te passen aan de nieuwe *status quo*. Welke prioriteiten liggen er voor de Nederlandse politiek als het gaat om de Europese Unie?

Door Reinout van der Veer

Europese veerkracht begint in eigen land

Handel blijkt geen garantie voor vrede

De oorlog in Oekraïne heeft vele geopolitieke dogma's van het naoorlogse Europa verbrijzeld. Een grootschalige, conventionele oorlog op ons continent leek tot zeer recent nog ondenkbaar. Vergaande Europese integratie leidde tot vrede tussen de lidstaten van de Europese Unie. Bovendien had de EU had een stabiliserende werking op de regio. In 2012 kreeg de EU zelfs de Nobelprijs voor de Vrede. Westerse liberalen waren er heilig van overtuigd dat autocratieën als Rusland en China door toenemende verwevenheid in internationale economische netwerken uiteindelijk vanzelf democratischer – en dus vredelievender – zouden worden. Uiteraard waren er waarschuwingen: de speech van Poetin op de Veiligheidsconferentie van München in 2007, de inval in Georgië in 2008, de annexatie van de Krim en de Russische ondermijning van het onderzoek naar MH17. Maar Rusland zou zelf ook geen belang hebben bij een escalerend conflict met het Westen.

Dat is een illusie gebleken. Voor het eerst sinds 1945 woedt er een grootschalig interstatelijk conflict op het Europese continent, nét voorbij de buitengrenzen van de EU en de NAVO. De meeste economische banden met Rusland worden op rap tempo verbroken, al blijft Russische energie een heikel punt. Handel blijkt geen garantie voor vrede, hoe moeilijk dit ook is om te accepteren voor een handelsland als Nederland. De EU, sinds jaar en dag een economische grootmacht maar een geopolitieke

dwerg, koopt en levert nu op grote schaal wapens aan een niet-EU-land. En na jaren van navelstaren is er weer animo voor uitbreiding: Finland en Zweden sluiten zich vanwege de Russische dreiging nu toch aan bij de NAVO. Oekraïne, Georgië en Moldavië zoeken ook toetreding tot de EU. Met alle risico's op een Russische reactie van dien.

Nieuwe politieke realiteit

Binnen de EU leidt de oorlog ook tot een nieuwe realiteit. Tijdens de Eurocrisis en de daaropvolgende vluchtelingencrisis stond Merkel aan het roer van de EU: zonder Duitsland gebeurde er weinig in Europees verband. Maar door het vele aarzelen van de regering van Scholz als het gaat om sancties en wapenleveringen is Berlijn nu het mikpunt van de EU geworden – de Duitse president was eerder dit jaar niet eens welkom in Kyiv. Ondertussen schuift dankzij een klinkende herverkiezing van de Franse president Macron het politieke evenwicht binnen de EU duidelijk richting Parijs. Macron maakte een sterker en meer geopolitiek Europa tot een belangrijk campagnethema.

Ook de Hongaarse premier Orbán – de *enfant terrible* van de Europese Raad – dankt zijn recente herverkiezing aan de oorlog: Hongaren kozen massaal voor zijn belofte om zijn land buiten het conflict te houden. Niet alleen brengt dit Hongarije terug op ramkoers met de Europese Commissie als het gaat om de Hongaarse rechtstaat, maar ook leidt dit op datzelfde thema tot haarscheuren in het Hongaars-Poolse bondgenootschap. Waar Hongarije nog als enige dwarsligt als het gaat om zware sancties tegen Rusland, is Polen ondanks zijn eigen conflict met Brussel kartrekker geworden als het gaat om EU-steun aan Oekraïne.

Constructief in de EU

Dit vraagt ook om een andere rol voor Nederland, waarvoor de EU tot voor kort altijd allereerst een handelsgemeenschap was. We liepen voorop als het gaat om de liberalisering van markten, maar moesten weinig hebben van de Brusselse federaliseringstrekken. Lange tijd stonden we wat dit betreft zij aan zij met de Britten. Na de Brexit trok Den Haag vooral zelf aan de rem op thema's als Europese belastingen en mutualisatie van schulden in de Eurozone. Naast de coronacrisis maakt ook de Russische aanval op Oekraïne opnieuw duidelijk dat een sterk Europa prioriteit moet zijn voor de Nederlandse politiek.

Op overduidelijk geopolitieke dossiers zien we dat deze realisatie in Den Haag al is ingezonken. Nederland behoort niet tot de achterblijvers als het om steun voor Oekraïne gaat. We gingen snel over op wapenleveranties en werken constructief mee aan zaken als zware maatregelen tegen Rusland, waaronder sancties die zich richten op de Russische energie-sector. Uiteindelijk valt of staat het succes van deze maatregelen met effectieve handhaving. Hoe minder geld Poetin uit de EU ontvangt, hoe moeilijker het op termijn voor hem zal zijn om de oorlog voort te zetten. Dat betekent ook dat we simpelweg in eigen vlees zullen moeten snijden om Poetin pijn te doen: hét kenmerk van een effectieve sanctie.

We zien echter ook dat de geopolitieke slagkracht van de EU structureel vergroot moet worden. Dit kan onder andere door uitgaven en innovatie op defensiegebied beter te coördineren, maar vooral ook door nationale veto's die nog leidend zijn in het Europese buitenlandbeleid op te heffen. Door over te stappen op het stemmen per gekwalificeerde meerderheid in de Raad van de EU voorkomen we dat een enkele lidstaat het buitenlandbeleid van de EU compleet verlamd, zoals Hongarije doet waar het gaat om sancties tegen Rusland, en Cyprus deed in 2020 uit onvrede over Turkse gasboringen in eigen wateren toen het ging om sancties tegen Belarus. Ook uitbreiding van de EU richting de Balkan en Oekraïne is een effectieve manier om Russische en Chinese invloed in de regio in te dammen.

Achterstallig onderhoud

Geopolitieke macht draait echter niet alleen om defensie- en buitenlandbeleid. De recente geschiedenis maakt pijnlijk duidelijk dat 'systemische rivalen' als China en Rusland proberen geruzie binnen de EU te exploiteren. Athene zag zich genoodzaakt om de strategisch gelegen haven

**Hoe minder
geld Poetin uit
de EU ontvangt,
hoe moeilijker
het op termijn
voor hem zal zijn
om de oorlog
voort te zetten**

van Piraeus aan China te verkopen toen het bezweek onder excessieve bezuinigingen die mede waren opgelegd door Den Haag. Belarus stuurde vorig jaar nog duizenden vluchtelingen richting de Poolse grens – een uiterst succesvol pressiemiddel gezien het feit dat het verouderde collectieve migratie- en asielbeleid na jaren van patstellingen nog steeds een zwakke plek van de EU is.

Poetin maakt nu ook dankbaar misbruik van de Europese verslaving aan fossiele brandstoffen en het gesteggel dat Brusselse pogingen om hier verandering in te brengen oproept in en tussen EU-lidstaten. Het jarenlange getreuzel als het gaat om klimaatambities blijkt nu ook een kritieke zwakte in onze capaciteit om Europese strategische belangen te verdedigen. En dan hebben we het nog niet gehad over de Russische steun voor antidemocratische en antiliberaal politieke bewegingen in EU-lidstaten, waaronder in Nederland. Het lijkt geen toeval dat partijen die het minst hebben met klimaatambities – of überhaupt niet geloven in klimaatverandering – ook de sterkste banden met Moskou onderhouden.

Voor een slagvaardigere en democratischere EU moet Nederland dus óók kartrekker durven spelen op EU-terreinen waar achterstallig onderhoud absoluut noodzakelijk is. Een mooi voorbeeld is de hervorming van het Stabiliteits- en Groeipact. Dit is hard nodig: niet alleen omdat dit dossier al sinds de Eurocrisis een tweedeling tussen Noord- en Zuid-Europa aanwakkert, maar ook omdat steeds pijnlijk duidelijk wordt dat flexibelere begrotingsregels noodzakelijk zijn om Europese lidstaten weerbaarder te maken tegen economische schokken. Hervorming van dit stelsel maakt de EU dus ook weerbaarder tegen de huidige inflatiegolf die grotendeels wordt aangedreven door de oorlog in Oekraïne.

Een stap in de goede richting werd onlangs gezet toen Nederland en Spanje gezamenlijk besloten een voorstel te doen om de begrotingsregels te herzien. Deze samenwerking is bewonderenswaardig, juist omdat het hier gaat om de aanvoerder van de ‘zuinige vier’ en het enige land (naast Portugal) dat ooit een sanctie kreeg opgelegd onder de correctieve arm van het Pact – al was de hoogte van die sanctie precies nul euro. Een constructief Nederland dat de politieke loopgraven uitkomt, is essentieel voor de cohesie van de EU.

Verdragswijziging

Het is dus ook in Nederlands belang om het huidige, door de oorlog ontketende *momentum* op tijd om te zetten in concrete resultaten. Die versterking van de Europese slagkracht en democratie kan moeilijk binnen de huidige verdragen worden geregeld: zowel het vetorecht van lidstaten op EU-buitenlandbeleid als de befaamde begrotingsregels liggen in verdragen en protocollen verankerd. Ook zaken als het versterken van de posities van nationale parlementen, het moderniseren van Europese verkiezingen of het toekennen van initiatiefrecht aan het Europees Parlement vergen verdragswijzigingen. Fundamenteel onderhoud moet op fundamenteel niveau plaatsvinden.

Het lijkt geen toeval dat partijen die het minst hebben met klimaatambities ook de sterkste banden met Moskou onderhouden

Op Europees niveau ontkiemt de discussie over verdragswijziging al voorzichtig. Niet alleen Macron begon recentelijk over de noodzaak ervan, ook de conclusies van *de Conferentie over de Toekomst van Europa*, waar duizenden EU-burgers in panels samenkwamen, sturen hierop aan. Het is belangrijk dat Nederland zich nu al op deze discussie op voorbereid: onderhandelingen over een nieuw verdrag zijn bij uitstek het moment om bestaande grieven over de EU te adresseren, en een hervormde, moderne EU is ook in Nederlands strategisch belang.

De huidige geopolitieke onzekerheid vraagt om een Nederland dat creatief, ontvankelijk en vooral met lef naar de toekomst van de EU kijkt. En daar ook naar handelt, zowel in Brussel als in eigen land. Laat dat Poetins nalatenschap zijn: een sterkere, democratischere en veerkrachtigere EU – met duidelijke Nederlandse signatuur. ●

Reinout van der Veer is universitair docent Europese integratie binnen de afdeling Politicologie van de Radboud Universiteit.

Onder bondskanselier Merkel werd de leidende rol van Duitsland in Europa en op het wereldtoneel vanzelfsprekend. Vandaag moet bondskanselier Scholz beslissingen nemen die voor Duitsland tot voor kort ondenkbaar waren, zoals wapenleveranties aan Oekraïne. Scholz opereert echter voorzichtig en dat komt hem op veel kritiek te staan – niet in de laatste plaats van de Oekraïense president Zelensky die stelde dat ‘de Duitse regering moet kiezen waar haar prioriteiten liggen.’

Door Marja Verburg

Hoe de Oekraïne-oorlog de positie van Duitsland in de Europese Unie onder druk zet

‘Oekraïne hoort bij de Europese familie’, was de boodschap van bondskanselier Scholz (SPD) op 16 juni in Kiev. Duitsland wil dat Oekraïne kandidaat-lid wordt van de EU, zei hij tegen president Zelensky tijdens zijn eerste bezoek sinds het begin van de oorlog. Scholz was samen met de Franse president Macron, de Italiaanse premier Draghi en de Roemeense president Johannis naar Kyiv gereisd. De steunbetuiging is een belangrijk signaal voor Oekraïne, dat vindt ook Zelensky. Hij bedankte de vier EU-regeringsleiders en noemde hun bezoek historisch. Toch vroeg hij ook opnieuw om meer wapens en pleitte hij voor nog strengere sancties tegen Rusland.

De verwachtingen van Scholz’ bezoek waren hooggespannen. Daar had de bondskanselier zelf toe bijgedragen. Hij wilde niet slechts voor een fotomoment naar Oekraïne, had hij meermaals gezegd, maar hij ging alleen als hij iets te bieden had. Een tijdlang was hij bovendien te ontstemd geweest om naar Kiev te reizen: in april bleek de Duitse president Steinmeier (SPD) er niet welkom, omdat Steinmeier als minister van Buitenlandse Zaken jarenlang het Duitse Ruslandbeleid – dat de Oekraïners een doorn in het oog was – mede vorm heeft gegeven. In mei klaarden Steinmeier en Zelensky de lucht in een telefoongesprek, maar ook toen reisde Scholz niet naar Oekraïne.

Staat Scholz eigenlijk wel honderd procent achter het land?

De Oekraïense ambassadeur in Duitsland Melnyk roept al maanden dat de Bondsregering veel meer wapens kan leveren

Oekraïense kritiek op Duitsland

Andersom is er vanuit Oekraïne steeds veel kritiek op Duitsland geweest. De bondsregering was vergeleken met bijvoorbeeld de VS, het VK en meerdere Oost-Europese landen laat met het toezeggen van wapens, zei Zelensky tegen de Duitse zender ZDF op 14 juni, een paar dagen voor Scholz' bezoek. De wapens die zijn toegezegd, worden bovendien langzamer geleverd dan gehoopt en exportvergunningen worden volgens Oekraïense diplomaten slechts moeizaam afgegeven. De Oekraïense ambassadeur in Duitsland Melnyk roept al maanden dat de Bondsregering veel meer wapens kan leveren; als het niet uit de Bundeswehr-voorraden is, dan toch zeker via de grote Duitse wapenproducenten. Die kritiek klinkt ook in Duitsland zelf.

In het interview met de ZDF kwam nog een punt naar voren dat Oekraïne niet lekker zit. Staat Scholz eigenlijk wel honderd procent achter het land? Zowel Oekraïne als andere Oost-Europese staten vragen zich af waarom Scholz en Macron met de Russische president Poetin blijven praten. Isoleer hem toch, vinden zij. Ook wantrouwen ze dat Scholz tot nu toe niet heeft gezegd dat Oekraïne de oorlog moet winnen. In plaats daarvan zegt hij dat Rusland de oorlog niet mag winnen en geen vredesbepalingen aan Oekraïne mag opleggen. Dat is in hun ogen – en ook in die van Duitse critici – niet hetzelfde. 'We hebben van kanselier Scholz de zekerheid nodig dat Duitsland Oekraïne steunt', zei Zelensky tegen de ZDF. 'Hij en zijn regering moeten besluiten waar ze staan. Er mag niet worden geprobeerd een spagaat te maken tussen Oekraïne en de betrekkingen met Rusland. De Duitse regering moet kiezen waar haar prioriteiten liggen.'

Maar Scholz ziet zijn gesprekken met Poetin niet als een spagaat. Direct contact met de Russische president is absoluut nodig, zei hij na zijn bezoek aan Kiev tegen persbureau dpa. Net als Macron zal hij Poetin blijven vertellen dat hij Oekraïne zijn wil niet kan opleggen en zijn troepen moet terugtrekken, legde Scholz uit. Dat Duitsland te weinig wapens levert, vindt Scholz bovendien ook niet. Toen een Duitse journalist Scholz daags na zijn bezoek aan Zelensky vroeg waarom Duitsland niet meer doet, zei Scholz op zijn bekende, ietwat korzelige toon dat Duitsland levert waar Oekraïne om vraagt, samen met andere landen zoals de VS, het VK en Nederland.

De agressor

Voor Duitsland is het leveren van zware wapens een grote stap. Sinds de Tweede Wereldoorlog was het Duitse adagium 'Nie wieder' – nooit weer de verschrikkingen van de nazitijd en de Tweede Wereldoorlog. Duitsland heeft ruim zeventig jaar gedacht dat het oorlog kon voorkomen door zelf nooit meer de agressor te zijn, legde de Duitse politicoloog Volker Weichsel in mei uit op nieuwssite *Deutsche Welle*. 'Het idee dat iemand anders de agressor kon zijn en dat Duitsland een slachtoffer te hulp zou moeten schieten met wapens – dat was ondenkbaar voor grote delen van de Duitse samenleving. Het omdenken is nog maar net begonnen.'

De afgelopen maanden heeft Scholz meermaals verklaard dat hij het als zijn taak ziet ervoor te zorgen dat de oorlog niet verder escaleert. ‘Het mag geen oorlog tussen Rusland en de NAVO worden’, zei hij ook weer na zijn bezoek aan Oekraïne. Met die angst voor escalatie verklaarde hij aan het begin van de oorlog zijn terughoudendheid bij wapenleveranties. Het is ook een van de redenen waarom hij de lijnen met Rusland wil openhouden. Bovendien kan hij, zo zeggen Duitse deskundigen, als hij met Poetin blijft praten als bemiddelaar optreden zodra er een bestand is. Scholz stelt zich zo in de traditie van zijn voorganger Merkel (CDU). Het openhouden van alle lijnen, ook die van autoritaire dictators, was een belangrijk kenmerk van haar beleid. Toen Poetin in 2014 de Krim annexeerde, was Merkel een van de grote voorvechters van sancties tegen Rusland, maar al die tijd bleef ze ook met Poetin in gesprek. Samen met Frankrijk bemiddelde Duitsland in het zogenoemde Normandië-format tussen Oekraïne en Rusland en probeerde met de Minsk-akkoorden het conflict rond de Donbas beperkt te houden. Merkel was de spil in die gesprekken en vredesakkoorden.

Duitsland wilde met zijn beleid van *Wandel durch Handel/Verflechtung* (verandering door handel/vervlochten) Rusland aan de EU binden. In Oekraïne, de Baltische staten en Polen was daar grote onvrede over. Jarenlang hebben zij gewaarschuwd voor Russische agressie en dominantie en al die tijd wuifde Duitsland die zorgen weg. President Steinmeier ging in april voor zijn rol in dat beleid diep door het stof. Zijn vasthouden aan Nord Stream 2 – de gaspijplijn waarmee Russisch gas via de Oostzee naar Duitsland moest worden getransporteerd – was duidelijk een fout, zei hij. ‘We hebben gefaald met de bedoeling Rusland in te binden in een gemeenschappelijke veiligheidsarchitectuur.’ Ook Merkel concludeerde in juni, tijdens haar eerste interview sinds haar aftreden als bondskanselier, dat het ‘niet gelukt is een veiligheidsstructuur te creëren die de huidige situatie had kunnen voorkomen’. Maar anders dan Steinmeier vindt zij niet dat ze fouten heeft gemaakt. Met al haar diplomatieke inspanningen kan ze zichzelf niet verwijten dat ze niet genoeg heeft geprobeerd, zei ze. Over Nord Stream 2 liet ze zich niet uit, terwijl je toch ook al in 2014 kon zeggen dat het niet verstandig was dat Duitsland zich nog afhankelijker maakte van Russisch gas dan het al was.

Zeitenwende

Duitsland en Europa zijn zich er, zeker sinds de Krimcrisis en het presidentschap van Donald Trump, van bewust dat ze onafhankelijker moeten opereren en de leidende rol op zich moeten nemen die bij hun positie in de wereld past. Scholz’ regering zegt in haar regeerakkoord die

Het openhouden van alle lijnen, ook die van autoritaire dictators, was een belangrijk kenmerk van Merkels beleid

Scholz oogstte respect, in binnen- en buitenland. Maar hij creëerde tegelijkertijd ook verwachtingen waaraan, zo blijkt nu, toch moeilijk voldaan kan worden

verantwoordelijkheid ook te willen nemen. Of Scholz daarin slaagt, valt nog te bezien. Hij begon direct na de Russische inval in Oekraïne veerkrachtig, toen hij in de Bondsdag zijn *Zeitenwende* aankondigde, de grote ommeswaai in het Duitse defensie- en buitenlandbeleid. Duitsland gaf zijn weigering wapens naar Oekraïne te sturen op en kondigde ongeken- de investeringen in de eigen defensie aan.

Scholz oogstte respect, in binnen- en buitenland. Maar hij creëerde tegelijkertijd ook verwachtingen waaraan, zo blijkt nu, toch moeilijk voldaan kan worden. Pas eind april zegde de bondsregering de levering van zware wapens toe. Duitsland kampt ondertussen met zijn afhankelijkheid van Russische energiebronnen. Het lukte minister van Economische Zaken en Klimaat Robert Habeck (Bündnis 90/Die Grünen) om de afhankelijkheid van Russische olie flink terug te brengen, waardoor Duitsland zich kon scharen achter de Europese boycot van Russische olie. Bij gas is dat veel moeilijker. Nu Rusland de gaskraan steeds verder dichtdraait, ont- komt Duitsland er niet aan moeilijke maatregelen te nemen.

Scholz wil geen Duitse *Alleingänge*, heeft hij verschillende keren bena- drukt. Duitsland blijft Oekraïne financieel en militair steunen, maar dat kan alleen in samenspraak met de internationale partners, vindt hij. Hij heeft bovendien te maken met een verdeeld land: uit peilingen blijkt dat er ongeveer evenveel voor- als tegenstanders van wapenleveranties zijn. Hetzelfde geldt voor de vraag of Duitsland Rusland hard moet aanpakken of juist niet moet provoceren.

Bedachtzaam of geremdheid

Met zijn aarzelende optreden ‘ruïneert Scholz het aanzien van de Duitse politiek’, was eind mei het onverbiddelijke oordeel van de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ). Scholz noemt zijn Oekraïnebeleid bedachtzaam, zorgvuldig en verantwoordelijk, schreef FAZ-hoofdredacteur Jürgen Kaube. ‘Maar kunnen we het niet beter omschrijven zoals hoe het eruit ziet: onwil, geremdheid, misleiding?’ Ook anderen maken zich zorgen over de Duitse positie in Europa. ‘Duitsland heeft een geloofwaardigheidsprobleem ontwikkeld sinds de invasie in Oekraïne, door zijn geschiedenis als partner van Rusland’, schreef *Deutsche Welle* in mei. ‘Dat kan impact hebben op het machtsverevenwicht in de EU.’ De EU verwacht sterk leiderschap van Duitsland, citeert de nieuwssite politicoloog Weichsel. ‘Maar in de huidige crisis heeft de Duitse regering steeds heel laat gehandeld en alleen als reactie op externe druk.’

Scholz lijkt zich daarvan bewust. Vlak voor zijn bezoek aan Oekraïne reisde hij naar Kosovo, Noord-Macedonië en Servië, om zich in te zetten voor hun toetreding tot de EU. Met zijn Balkanreis laat Scholz zien dat hij een leidende rol in Europa wil spelen, schreef de *Süddeutsche Zeitung*. Het klonk bijna opgelucht. Mocht in de VS een andere wind gaan waaien, dan moet Europa zichzelf kunnen verdedigen. Mede daarom heeft Scholz, zo meent de krant, in de Balkanlanden laten zien ‘hoezeer het lot van deze regio wat hem betreft verbonden is met de EU’.

Duitsland komt om zijn leidende rol in Europa en de wereld niet heen – dan is een overtuigender optreden, bijvoorbeeld als het gaat om wapenleveranties, geen overbodige luxe. Hoe het in Oekraïne verder gaat, hangt mede af van wat wij doen, vindt de Duitse veiligheidsexpert Claudia Major. ‘Oekraïne strijdt ook voor onze waarden en veiligheid’, zei ze daarover op 13 juni in de talkshow *Hart aber fair*. Als je vindt dat Oekraïne daarom zijn soevereiniteit moet behouden, moet je dat ook duidelijk uitspreken en uitleggen met welke politieke, militaire en financiële middelen je dat wil bereiken. Zoals met meer wapenleveranties, aldus Major. ‘Daar heeft de Bondsregering nog wel wat ruimte om te groeien.’ ●

Uit peilingen blijkt dat er ongeveer evenveel voor- als tegenstanders van wapenleveranties zijn

Marja Verburg is historicus en als redacteur van *Duitslandweb* verbonden aan het Duitsland Instituut Amsterdam

Europese democratieën kampen met een gebrek aan vertrouwen in instituties en polarisering van het maatschappelijk debat. Populistische partijen spinnen daar garen bij, maar kunnen het gebrek aan vertrouwen slechts verergeren. Maatregelen om vertrouwen te herstellen richten zich veelal op transparantie en procedures. Een goede democratie start echter met een levendige debatcultuur. Wat impliceert zo'n cultuur? Wat kan Europa doen om die te versterken? Inspiratie valt op te doen bij een belangrijke manifestatie van de Europese debattraditie: het café.

Door Carinne Elion-Valter

De veerkracht van de Europese debatcultuur

Onder de hoge plafonds van de cafés in Warschau, Berlijn en Odessa werd gedronken, gesocialiseerd, geroddeld, het nieuws verspreid, gehandeld en gedebatteerd

In Ilja Leonard Pfeijffer's *Grand Hotel Europa* discussiëren hoofdpersoon Ilja en hotelgast Patelski over de Europese identiteit. Patelski verwijst naar Steiner's *The Idea of Europe*. Behalve door de menselijke maat van zijn landschap, de worteling in de Griekse en joods-christelijke traditie en het gewicht van de geschiedenis, kenmerkt Europa zich bovenal door zijn cafés. Dat waren, aldus de roman, geen 'drinkplaatsen van de hopelozen [maar] ontmoetingsplaatsen waar de intelligentsia samenzweert, schrijft en debatteert, en waar de bepalende filosofieën zijn ontstaan [...].'

De cafés van Europa waren echter niet alleen het toneel van de intelligentsia. In *A Rich Brew* wijst Pinsker op de emancipatoire functie van het café voor onder meer de Joodse bevolking in Oost-Europa. Onder de hoge plafonds van de cafés in Warschau, Berlijn en Odessa werd gedronken, gesocialiseerd, geroddeld, het nieuws verspreid, gehandeld en gedebatteerd. In het café konden nieuwkomers zich thuis voelen en zich leren te bewegen op het smalle pad tussen zonde en plezier.

Foto: Herman Wouters

Van agora naar salon

Als plaats van debat was het negentiende-eeuwse café de gedemocrati-seerde nazaat van de retorische traditie en de achttiende-eeuwse con-versatiecultuur. De retorische traditie ontstond op de agora van Athene en ontwikkelde zich verder in de Romeinse rechtszalen waar Cicero's leerlingen zich oefenden in het debat met inzet van de rede (*logos*), de indruk van betrouwbaarheid van de spreker (*ethos*) en het aanspreken van de emotie (*pathos*). In de achttiende-eeuwse *salons* van onder meer Mme Du Deffand spraken filosofen, handelslieden en literatoren over literatuur, politiek en samenleving.

Meer nog echter dan de agora en de *salon*, fungeerde het café als 'third-space' van de samenleving. 'Thirdspace' staat voor de ruimte van de be-leefde ervaring en onderscheidt zich van de 'firstspace' bestaande uit de *werkelijkheid* van de bestaande sociale orde en de 'secondspace' bestaan-de uit *representaties* van die werkelijkheid in ideologieën en identiteiten. Door zijn positie tussen privéleven en de publieke wereld, tussen de concrete realiteit van de sociale orde en de verbeelde wereld fungeerde het café als ontmoetingsplaats waar verschillen tussen interpretaties van de werkelijkheid kunnen worden overbrugd en bemiddeld.

Het café was tevens broedplaats van een deliberatieve visie op democratie

Broedplaats van de deliberatieve democratie

Door deze functies van ontmoeting, uitvinding en debat droeg het café bij aan de ontwikkeling van een seculiere liberale en pluralistische samenleving. Het onderwees zijn bezoekers dat debat onontkoombaar is over ordening van de samenleving en over vraagstukken van rechtvaardigheid. Het leerde hun hoe om te gaan met vrijheid, tolerantie en ongeschreven normen.

Daarmee was het café tevens broedplaats van een deliberatieve visie op democratie. Een deliberatieve opvatting gelooft dat rationele argumentatie tot collectieve en legitieme besluitvorming kan leiden. Democratie is een argumentatieve ruimte gebouwd op kwaliteit van informatie, reflectie en de uitwisseling van standpunten. Democratische waarborgen zoals representativiteit, wisseling van meerderheden, respect voor de minderheid, besluitvorming op basis van argumentatie, alsmede rechtsstatelijke waarborgen als de scheiding der machten beogen de democratie als argumentatieve ruimte te beschermen. Ze vormen de kernwaarden van de Europese instituties.

Kolonisatie van de argumentatieve ruimte

Uit de hedendaagse cafés en koffiehuisen lijkt de debatcultuur grotendeels verdwenen. Hoewel de intellectuele toverdrank die rond 1700 naar Europa kwam nog altijd de grondstof vormt voor de hedendaagse barista's, wordt er niet zozeer gedebatteerd en geconverseerd, maar vaak gekeuveld of gewerkt, in het laatste geval veelal door eenlingen achter hun laptop. Het hedendaagse café is niet zozeer een argumentatieve ruimte als wel een overgangsplaat tussen huis en werk, beide *firstspaces* van de werkelijkheid.

De ontwikkeling van het café zegt ook iets over de hedendaagse debatcultuur. Het publieke debat bevindt zich steeds meer in gescheiden sferen. Het is enerzijds geïnstitutionaliseerd, gereguleerd en op fysieke afstand gezet in gespecialiseerde fora zoals Parlement en bestuurskamers. Anderzijds is het debat gefragmentariseerd in parallelle virtuele ruimtes van private identiteit. Waar de negentiende-eeuwse feuilletons en kronieken de in de cafés gevormde publieke opinie fileerden op houdbaarheid, zijn de hedendaagse media steeds meer een kanaal waardoor informatie gefilterd op aantrekkelijkheid de samenleving instroomt. Het private is publiek geworden en het publieke het domein van privémeningen.

De fragmentatie van het debat heeft ook invloed op democratie. Hoewel wij geloven, bestuur en politiek voorop, dat we leven in een deliberatieve democratie, wordt de democratie als argumentatieve ruimte in werkelijkheid bedreigd door twee andere visies op democratie die beide niet zo geïnteresseerd zijn in debat.

Democratie als marktplaats

De eerste visie bestaat uit een sceptische opvatting van democratie als een marktplaats van concurrerende meningen en een zaak van belangen, macht en strategisch handelen. Deze visie is verankerd de bestaande sociale, politieke en economische realiteit (*firstspace*). Volgens deze visie zijn financiële haalbaarheid en bestuurlijke of politieke effectiviteit leidend. Kiessystemen en referenda zijn de aangewezen middelen voor democratische besluitvorming: formele criteria bieden een formele basis voor afdwinging van besluitvorming. In zijn meest cynische variant zijn die procedures nog slechts een formaliteit en wordt de 'democratie' bestuurd door een handvol hoofdrolspelers die met beloften van belangenbehartiging appelleren aan de emoties van het electoraat. In sceptische gedaante vinden we deze visie terug in de wantrouwende overheid en

Het hedendaagse café is niet zozeer een argumentatieve ruimte als wel een overgangsplaat tussen huis en werk, beide *firstspaces* van de werkelijkheid

De cafés van Steiner en Pinsker laten echter zien dat de taal van Europa er ook één is van meertaligheid en pluraliteit, van ontmoeting en creativiteit

het lobbyende bedrijfsleven. In cynische vorm manifesteert ze zich bij de voorvechters van een illiberale democratie.

Democratie als instrument voor erkenning

De tweede visie die niet zo geïnteresseerd is in democratie als argumentatieve ruimte is de identitaire visie op democratie. Volgens deze visie is democratie vooreerst een plaats van morele genoegdoening. Deze visie gelooft wel in debat, maar heeft kritiek op de mate waarin de democratie uiteenlopende identiteiten erkent. En dat zijn er in een geïndividualiseerde samenleving nogal wat. Deze identitaire visie focust op 'secondspace' representaties en culturele constructies. De oorzaken van de roep om erkenning en genoegdoening zijn divers. Neoliberaal beleid en globalisering geven vele inwoners het gevoel vergeten te zijn. Het veronderstelt

neutrale bestuurlijke discours van regels en verantwoordingsplichten en heeft geen oor voor de unieke persoonlijke verhalen van 'oudkomers' en 'nieuwkomers'. Een discours van nationale, culturele of *gendered* 'eigenheid' maakt het democratisch gesprek er echter niet eenvoudiger op. De argumenten zijn herkenbaar in zowel het 'linkse' identiteitsdiscours als in het 'rechtse' culturele discours van nationale identiteit.

Kortom, de democratie als argumentatieve ruimte over de toekomst van de samenleving wordt gekolonialiseerd door enerzijds argumentatielijnen die uitgaan van de bestaande sociale en economische *werkelijkheid* en anderzijds argumenten ontleend aan private of groeps*identiteit*. Democratie als *thirdspace* van ontmoeting en bemiddeling wordt 'gesqueezed' tussen economische, politieke of bestuurlijke effectiviteit en culturele identiteit.

Cafés de L'Europe

Wat betekent dit voor Europa? De oorlog in Oekraïne leert nu het strategisch belang van Europese samenwerking op defensie, maar wapens en strijd zijn de taal van vijandschap en tegenstand. Ze stammen rechtstreeks uit de cynische

variant van de realpolitieke visie op democratie.¹ De cafés van Steiner en Pinsker laten echter zien dat de taal van Europa er ook één is van meertaligheid en pluraliteit, van ontmoeting en creativiteit. Meertaligheid en diversiteit gaan ervan uit dat identiteit en werkelijkheid vloeiend zijn en betekenis open en voorlopig. De omgang met openheid is echter een moeilijke kunst. Handel en instituties kunnen, afkomstig als zij zijn uit de *firstspace* van de bestaande ordening, deze creatieve rol niet vervullen. Een deliberatieve democratie heeft *thirdspaces* nodig, argumentatieve ruimtes, die werkelijkheid en ideeën bij elkaar brengen en waar burgers ervaren hoe om te gaan met de uitdagingen van een liberale en pluralistische samenleving.

Foto: Herman Wouters

1 | Het dilemma tussen vrede en strijd komt scherp tot uiting in Jean Giraudoux' politieke tragedie uit 1935 *La guerre de Troie n'aura pas lieu*, Parijs, Flammarion, 2015

Nieuwe broedplaatsen van de democratie

In de negentiende eeuw vervulden cafés op dit punt een belangrijke rol. Belangrijke hedendaagse broedplaatsen van de deliberatieve democratie zijn onderwijs, kunst en cultuur. Een veerkrachtige Europese democratie zet niet alleen in op kennis-economie en innovatiekracht, maar ook op burgerkracht. Europees burgerschap verlangt besef van de geschiedenis en culturen van Europa en de Europese waarden van pluralisme en samenwerking. Het Fins beleid voor weerbaar burgerschap en de Unie-coalitie uit Duitsland mogen op dit punt als voorbeeld dienen. Andere initiatieven die support verdienen zijn het Erasmus+ programma (European universities network en uitbreiding van 'Erasmus' tot mbo niveau).

Ten tweede verlangt Europese veerkracht een sociaal Europa dat op lokaal niveau tastbaar is en niet in de weg wordt gezeten door schaalvergroting en complexe bestuursstructuren. De Europese democratische ervaring start lokaal in de thirdspaces van debatcentra, wijkhuizen, weerbare lokale democratische instituties, effectieve burgerparticipatie² en goede lokale en Europese media.³ De kwaliteit van lokale democratie behoort toetssteen te zijn voor toelating tot de Europese democratische ruimte. Tot slot zijn institutionele hervormingen nodig, zoals versterking van de bevoegdheden (recht van initiatief) van het Europese Parlement, effectieve en consequente handhaving van rechtsstatelijke principes in de verschillende lidstaten en het terugbrengen van de doordeelbelangen gedreven lobbycultuur op Europees en nationaal niveau.

Kortom, de cafés in het negentiende-eeuwse Europa tonen dat een veerkrachtige Europese democratie een breed gedragen debatcultuur erkent als een democratische waarborg, naast de trias politica, onafhankelijke rechtspraak, veiligheid en welvaart. ●

2 | Vgl. Linze Schaap, Frank Hendriks, Niels Karsten, Julien van Ostaaijen, & Charlotte Wagenaar, 'Ambitieuze en ambivalente vernieuwing van de lokale democratie in Nederland', *Bestuurswetenschappen*, 73(2), 47-69 (2019).

3 | Bijv. euronews.com, de Europeana Newspapers archive en Politico, maar ook in de vorm van een Europese krant/site met nationale katernen, aldus een idee van senator Joris Backer. Zie voor de wens tot meer burgerbetrokkenheid ook: Rapport Conferentie over de Toekomst van Europa, Terugkoppeling van de burgerconsultatie, bijlage bij *Kamerstukken I*, 2021-22, 35982, nr 4.

Carinne Elion-Valter is als universitair docent verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen en schrijft over recht, literatuur en samenleving.

Verder lezen

Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Cambridge MA, the MIT Press, 1991.

Ilja Leonard Pfeijffer, *Grand Hotel Europa*, Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers 2018.

Shachar M. Pinsker, *A Rich Brew, How Cafés Created Modern Jewish Culture*, New York, New York University Press 2018.

George Steiner, *The Idea of Europe*, New York: Overlook Duckworth, 2004. Vertaald als *De idee Europa*, Nexus Library, vol IV, nexus-instituut.nl.

De schokgolven van de oorlog op het Europese continent zijn overal ter wereld te voelen, maar vooral op ons continent zelf. De Europese Unie zal in ongekend tempo stappen moeten zetten op een drietal terreinen om ons weerbaarder te maken: wapens, windmolens en wetten.

Door Sjoerd Sjoerdsma & Mike Hemmen

De EU als geopolitieke reus

Wapens, windmolens en wetten

De datum 24 februari 2022 zal de geschiedenisboeken ingaan als een keerpunt in de geschiedenis van Europa. Rusland viel, zonder uitlokking en zonder enige rechtvaardiging, Oekraïne binnen. Oekraïne wist de aanval op Kyiv af te slaan en houdt moedig stand in het Oosten, tegen de verwachtingen van de inlichtingenwereld in. Het Russische leger houdt ondertussen beestachtig huis in de bezette delen van Oekraïne. Steden worden platgelegd, mensen worden vermoord en Rusland schuwt er niet voor een mondiale voedselcrisis te ontketenen. Deze brute Russische invasie heeft iets wakker gemaakt in Europa. De eenheid die de Europese Unie heeft laten zien bij het aannemen van de eerste sanctiepakketten om op te komen voor het Oekraïense 'broedervolk' is ongeëvenaard. Toegegeven, het blijft met 27 lidstaten lastig de handen op elkaar te krijgen, en we zien dat dit bij latere sanctiepakketten steeds moeilijker wordt. De Hongaarse president Orbán vervult een dubieuze rol in de Europese Unie: de Hongaarse regering lijkt steeds meer op een Russisch Trojaans paard dan op een welwillende collega-lidstaat die de Europese waarden onderschrijft. Desalniettemin lijkt Rusland een politieke wil ontketent te hebben om op Europees niveau stappen te zetten op beleidsterreinen waar zich decennialang dikke lagen stof hadden opgebouwd.

Die stappen zijn hard nodig. Onder het bewind van president Poetin zal Rusland niet stoppen met haar agressieve politiek. Hij stopte niet na de inval in Georgië in 2008, de annexatie van de Krim in 2014 en de destabilisatie van Oost-Oekraïne daarna. Hij aarzelde niet om chemische wapens in te zetten in Europa, voert al jaren een desinformatiecampagne om het MH17-onderzoek te frustreren en duikt niet weg voor de inzet van moordcommando's in Europese hoofdsteden. D66 waarschuwt hier al jaren voor, maar conservatieve partijen hielden Rusland vaak de hand boven het hoofd. Nordstream 2 was een 'commercieel project' en niet een geopolitieke wurgslang, aldus minister Blok. Sancties tegen president Poetin en zijn klik waren niet nodig, waren de VVD en het CDA lang van mening.

Gevaarlijke autocratische as

De tijd van 'kop in het zand' lijkt achter ons te liggen en de geopolitieke stappen zijn prijzenswaardig. Maar dit zal weinig waard blijken te zijn als we niet de echte lessen leren uit deze invasie. De belangrijkste gezamenlijke les is dat we Oekraïne moeten steunen om deze oorlog te winnen. De Europese Unie moet zich fundamenteel herbezinnen op haar relatie met Rusland, ook op de langere termijn. Tegelijkertijd moet de Unie leren omgaan met een assertief China op het wereldtoneel. Dat is des te belangrijker omdat China openlijk heeft gegokt op een snelle Russische overwinning. Waar China altijd hamert op het belang van soevereiniteit, hoorden we Chinese leiders nu opeens over het recht doen aan 'legitieme' veiligheidszorgen van Rusland. Dat is een gevaarlijke autocratische as.

**De tijd van
'kop in het zand'
lijkt achter ons
te liggen en
de geopolitieke
stappen zijn
prijzenswaardig**

**Europa is
anno 2022
een soft power
overgeleverd
aan de grillen
van Washington**

Ondertussen hebben de Verenigde Staten zich onder leiding van president Biden wederom bereid getoond om de Europese kastanjes uit het vuur te halen, zoals ze dat al zo vaak deden – waaronder in de zomer van 2021 bij de evacuatie van Kaboel. Zonder de Amerikanen kan de Europese Unie geen militaire crisisoperaties uitvoeren, laat staan haar eigen grondgebied verdedigen. Dat is een pijnlijke constatering. Zolang Biden de president van de Verenigde Staten is, is dit geen onmiddellijk probleem. Met veel bombast kondigde hij immers de terugkeer van de Verenigde Staten op het wereldtoneel aan: *'America is back'*. Maar als we één laag dieper kijken zien we dat in de Amerikaanse veiligheidsstrategie de Indo-pacific regio prioriteit heeft boven Europa. Daar is zowel steun van de democraten als van de republikeinen voor – een zeldzaamheid in Washington. Bovendien is de sluimerende instabiliteit die voormalig president Trump symboliseerde zeker niet weg. Er is een reële kans dat er vanaf januari 2025 een president het Witte Huis het betreft met net zulke isolationistische en onvoorspelbare trekjes als Trump. Europa is anno 2022 een *soft power* overgeleverd aan de grillen van Washington.

Kortom, de EU heeft in deze crisis tot dusver onverwachte geopolitieke veerkracht getoond, maar zal de komende jaren een heel grote sprong moeten maken: de sprong van economische reus en geopolitieke dwerg naar geo-economische grootmacht. Dat komt met drie grote opdrachten.

Opdracht één: wapens

We zullen in korte tijd in staat moeten zijn om onze eigen grenzen te verdedigen met conventionele middelen. Het is decadent dat we dat niet kunnen. Als de politieke concurrenten van D66 nerveus worden van de term Europese krijgsmacht, dan ruilen wij die graag in voor een andere term. De kern is dat de Europese Unie de capaciteiten zal moeten ontwikkelen om zichzelf te verdedigen. Het goede nieuws is dat er een kans ligt voor diepere Europese integratie met het bezegelen van het *Strategisch Kompas* en het aanzienlijk verhogen van de nationale defensiebudgetten. Die kans moeten we wel verzilveren. Europese lidstaten geven gezamenlijk drie keer zoveel uit aan defensie als Rusland, maar zijn uiteindelijk bij lange na niet in staat een vergelijkbare strijdkracht op de been te brengen. Het wordt tijd dat we op Europees niveau materieel gaan kopen. In de productie moeten strategische *'enablers'* – kerncapaciteiten zoals raketssystemen en logistieke capaciteiten – voorrang krijgen. Zonder *enablers* kun je namelijk de meer basale militaire capaciteiten niet inzetten. Landen moeten bovendien de capaciteiten aanschaffen voor de krijgsmachtonderdelen waar ze goed in zijn. De Europese Unie moet als geheel een *'Zwitsers zakmes'* worden, met alle toeters en bellen van een moderne krijgsmacht; niet langer moeten lidstaten zelf de wens nastreven om zo'n *'zakmes'* te zijn. Het is belangrijk dat we daarbij goed aansluiten op de structuren van onze Atlantische partners binnen de NAVO.

Opdracht twee: windmolens

We zullen zelfvoorzienend moeten worden in onze energie. Te lang hebben we gedacht dat wederzijdse afhankelijkheid oorlog zou voorkomen. Die gedachte lijkt in het DNA van de Europese Unie te zitten: vrede dank-

zij de wijze waarop kolen en staal werden verweven. Maar ze gaat niet op voor energie afhankelijkheid van autocraten, ayatollahs en kleptocraten. We zullen ons onafhankelijk moeten maken van grondstoffen en energie van Moskou. Dat zal pijn doen en geld kosten, maar dat is beter dan levens en vrijheid. Dat betekent ook dat verduurzaming niet alleen meer een groene D66-agenda is, maar ook een geopolitieke noodzaak. Daarbij zullen we bovendien moeten erkennen dat oudere kerncentrales in landen als Duitsland, België en Spanje niet dicht kunnen en dat kerncentrales hier in Nederland ook noodzakelijk zijn. Tegelijkertijd moet de verslaving aan Russische gas vervangen worden door vele nieuwe bronnen. Naast haar inzet op duurzame bronnen en de import van LNG (liquid natural gas) moet de EU haar geopolitieke macht gebruiken om regionale conflicten te sussen en zo bijvoorbeeld nieuwe energieroutes en gasdeals mogelijk te maken.

Opdracht drie: wetten

De EU moet haar eigen macht én tegenmacht vergroten. Het is te gek voor woorden dat het Europees buitenlandbeleid gekaapt en gegijzeld kan worden door een lidstaat. De Hongaarse regering dreigt voortdurend met veto's en zet ze bij tijd en wijle ook daadwerkelijk in. Eerder bleek ook bijvoorbeeld Griekenland ontvankelijk voor Chinese druk om een belangrijke mensenrechtenverklaring te dwarsbomen. Het vetorecht in het Europees buitenlandbeleid moet daarom zo snel mogelijk worden afgeschaft. Het is goed dat het kabinet daar actief voor strijdt en zelfs openstaat voor een verdragswijziging. Zo pro-Europees vooruitstrevend is de Nederlandse regering de afgelopen decennia niet geweest. Met meer bevoegdheden en macht op Europees niveau wordt het ook noodzakelijk om de tegenmacht te versterken. Het is van het grootste belang dat het Europees Parlement afzonderlijke Eurocommissarissen kan wegsturen en dat het initiatiefrecht krijgt. De controle op de Europese macht moet eindelijk tanden krijgen, in Brussel en in de Europese hoofdsteden.

Tot slot, de donkere oorlogswolken boven het Europese continent hebben ons wakker geschud. Nederland en haar bondgenoten zijn het aan de Oekraïners en de Oekraïense slachtoffers verschuldigd om alles te doen wat we kunnen doen om Poetin te stoppen en herhaling te voorkomen. Nu het kabinet ook vastbesloten is in Europa niet meer op de rem te trappen, maar juist het stuurwiel steviger vast wil grijpen om mede te bepalen in welke richting Europa zich ontwikkelt als er gas wordt gegeven, liggen er ook kansen voor Europese integratie. Het was Nederland dat als een van de eerste landen wapens leverde aan Oekraïne en daarmee Duitsland dwong tot volgen. Het is Nederland dat in Europa de kar trekt om te komen tot een boycot op Russische steenkool, olie en gas. Laat het nu ook Nederland zijn dat ervoor zal zorgen dat de EU eindelijk haar eigen broek kan ophouden in de geopolitiek. Zodat we niet alleen staan voor onze waarden in deze woelige wereld, maar ze ook kunnen afdwingen. ●

Het is te gek voor woorden dat het Europees buitenlandbeleid gekaapt en gegijzeld kan worden door een lidstaat

Sjoerd Sjoerdsma
is namens D66 lid van de Tweede Kamer.

Mike Hemmen
is Senior Beleidsmedewerker.

Het coalitieakkoord van het kabinet Rutte-IV leest als een Europees verlanglijstje: Nederland behoort tot de groene economische kopgroep in de Europese Unie, is het digitale knooppunt en trekt onder meer de defensiesamenwerking en de herziening van het asielsysteem. Aan politieke ambitie geen gebrek. Maar een sterkere Europese inzet vergt van de Nederlandse overheid een Europastrategie, selectiviteit en focus bij het kiezen van prioriteiten en meer menskracht en Europakennis.

Door Mendeltje van Keulen

Een *wake-up call* voor de Europese voortrekkersrol van Nederland

Elke werkdag zijn er honderden Nederlandse ambtenaren aan het werk in de Europese Unie. Niet alleen in Brussel, Straatsburg en Luxemburg, maar ook in ministeries, provincies en gemeenten, bij uitvoeringsorganisaties en toezichthouders. Vele betrokkenen binnen het openbaar bestuur volgen de Europese beleidsagenda, die in eerste instantie vorm krijgt in Europese vergaderzalen. Daar schrijven groepjes Europarlementariërs, onderhandelaars uit de hoofdsteden en ambtenaren van de Europese Commissie aan beleid. Eromheen zwermen talloze belanghebbers: van regio's en gemeenten tot bedrijfslobbyisten en NGO's. Hoe komt de Nederlandse inzet in dit proces tot stand?

De ambitieuze agenda van de Europese Unie

De Europese Unie als geheel voert een ambitieuze beleidsagenda, mede onder druk van nationale politici. Klimaat, defensie, energie en geopolitiek worden uitgewerkt in beleidsteksten. De Europese Commissie werkt vaak maanden aan een tekstvoorstel. Zodra dat is gepubliceerd buigen 27 lidstaatvertegenwoordigers zich erover en starten de onderhandelingen

De Europese Unie als geheel voert een ambitieuze beleidsagenda, mede onder druk van nationale politici

met het Europees Parlement. Het doel van elk halfjaarlijks voorzitterschap van de Raad – tot 1 juli waren dat de Fransen; nu is de beurt aan de Tsjechen – is om een compromis te bereiken dat op het eigen *conto* kan worden bijgeschreven. Zo bereikten de onderhandelaars eind maart een eindtekst voor de Digitale Interne Markt ter bescherming van consumenten en MKB, met regels waaraan *Big Tech* zal moeten gaan voldoen.

Foto: Herman Wouters

De Europese beleidsagenda is in vergelijking met de Haagse politieke agenda erg transparant. De Commissie, de Europese Raad en het Europees Parlement werken aan de hand van een vijfjarenagenda. Momenteel zitten we midden in een stroom van wets- en beleidsvoorstellen. Het gaat onder meer om digitalisering, vergroening (*Fit for 55*), het verminderen van sociale ongelijkheid door een minimumloon en het versterken van het concurrentievermogen van de interne markt. Nieuwe plannen en concept wetten worden ruim tevoren aangekondigd in openbare jaar- en maandplannen, zodat geen Nederlander verrast kan worden door publicatie van een nieuwe Europese wet. Daar komt bij dat ook de organisatiestructuur van de instellingen tot op het niveau van afdelingen en medewerkers op het internet is na te slaan – daar kan de website van de Rijksoverheid een voorbeeld aan nemen.

Buiten de routine van de Europese agenda's om wordt het werk in de praktijk bepaald door de gebeurtenissen waarmee de Europese politiek wordt geconfronteerd. Onveranderlijk leiden die tot een roep om meer Europese actie, op terreinen waarvan de lidstaten tot dat moment weinig

De organisatiestructuur is tot op het niveau van afdelingen en medewerkers op het internet na te slaan – daar kan de website van de Rijksoverheid een voorbeeld aan nemen

animo voelden om bevoegdheden te delen. Corona leidde tot een versterking van het gezamenlijke beleid op het 'nationale' domein van volksgezondheid; de Russische oorlog in Oekraïne heeft in de afgelopen maanden een impuls gegeven aan het buitenlands- en veiligheidsbeleid van de EU.

Realiteitszin Nederlandse ambities

Nederland staat bekend als een actieve en ervaren speler in Brussel. Weinig empathisch, maar wel effectief, vatte een onderzoek uit 2019 van Instituut Clingendael de perceptie van onze belangenbehartiging samen. Maar we willen meer. In het regeerakkoord van het kabinet Rutte IV is afgesproken dat Nederland op verschillende beleidsterreinen de rol van Europese trekker moet gaan vervullen. Een vraag waar het regeerakkoord geen antwoord op geeft, is die naar de *realiteitszin* van deze opgave. Is de 'Haagse' kant van ons Europabeleid toekomstbestendig? De onafhankelijke onderzoeksdienst van het ministerie van Buitenlandse Zaken onderzocht de afgelopen anderhalf jaar deze vraag. Begin februari verscheen het rapport 'Tactisch en praktisch', op basis van meer dan 160 gesprekken met de makers van ons Europabeleid en andere betrokkenen. De aanbevelingen aan het kabinet die hieruit voortvloeien zijn samen te vatten met drie woorden: selectiever, strategischer en kundiger.

Afstemming

Hoe vindt de Nederlandse afstemming voor het Europese proces plaats? De spil in het Europabeleid is het ministerie van Buitenlandse Zaken, waar een directie tijdige Nederlandse standpunten op Europese tekstvoorstellen coördineert. De structuur waarin dat gebeurt dateert uit de jaren vijftig: interdepartementale commissies vergaderen over de standpuntbepaling. Aanvankelijk waren dat de ministeries van Economische en Buitenlandse Zaken – in de loop der jaren zijn alle ministeries aangeschoven en zijn nieuwe overleggen aan het weekschema toegevoegd: een voor de beoordeling van nieuwe tekstvoorstellen en een gremium op hoog-ambtelijk niveau voor de Europese top.

Geheel in lijn met onze poldercultuur, is het proces van 'standpuntbepaling' consensusgericht. In andere lidstaten heeft de minister-president soms een bepalende rol. In Nederland zit het ministerie van Buitenlandse zaken de overleggen voor, maar geen van de aanwezigen heeft doorzettingsmacht. Daarbij komt dat gemeenten en provincies meeschrijven met de eerste inzet en via de departementen alle relevante belanghebbenden direct betrokken kunnen zijn. De grote mate van inclusiviteit leidt tot behoorlijk dichtgetimmerde instructies aan de onderhandelaars. Dat is lastig, want tekstvoorstellen van de Commissie en de lidstaten volgen elkaar snel op.

Selectiever

Elk Europees voorstel wordt aan dezelfde behandeling onderworpen. De brieven waarin de inzet wordt vastgesteld en aan het parlement wordt verzonden zijn openbaar. Tijdens de EU-onderhandelingen bereiden departementen de wijzigingen van de Nederlandse inzet voor en pre-

Nederland staat bekend als een actieve en ervaren speler in Brussel. Weinig empathisch, maar wel effectief

senteren zij die in de vorm van ‘geannoteerde Raadsagenda’s’ aan de Kamercommissies. Voor elke Europese ministerraad vindt een openbaar commissiedebat plaats met de verantwoordelijke bewindspersoon. De Tweede Kamer krijgt zo in totaal ruim zevenhonderd brieven per jaar over Europese dossiers. Veel Kamerleden, laat staan belanghebbenden en burgers, hebben dan ook moeite het overzicht te behouden over wat er nu precies speelt op welk dossier. Waar het Europese proces in kaart wordt gebracht door het ‘treintje’ van het Europees Parlement,¹ is een dergelijk systeem in Den Haag onbekend. De vragen die dat oplevert, leiden tot meer brieven van de departementen. De motie van Marieke Koekoek (Volt) om dit te verbeteren door middel van een EU-informatiesysteem, zoals in de Duitse Bondsdag al bestaat, is in april aangenomen.

Als oud-griffier van de Kamercommissie van Europese Zaken weet ik dat de daadwerkelijke behandeling van alle stukken verschilt per Kamercommissie, en daarbinnen weer per Kamerlid. De vraag of een dossier aandacht krijgt, vloeit meestal niet voort uit een doelbewuste politieke selectie of focus, maar uit de roloppvatting en mate van intrinsieke motivatie van individuele Kamerleden. Ook Europakennis en fractiecapaciteit spelen hierbij een rol. Kamerleden moeten het bovenstaande proces (leren) snappen en eigen informatiebronnen inzetten om de voorgestelde inzet te wegen. Dat kan bijvoorbeeld via het rapporteurschap; een instrument dat volgens Tweede Kamer nestor Kees van der Staaij vaker kan worden ingezet. Voor EU-voorstellen gebeurt dit al: zeventien Kamerleden hebben momenteel een speciale, partijonafhankelijke rol. Zo volgt oud-D66 bewindspersoon Steven van Wijenberg namens de héle Tweede Kamer de herziening van het Stabiliteits- en Groeipact.

Desondanks kraakt de behandeling van EU-dossiers nu in zijn voegen. Hoewel de jaarlijkse regeringsnota ‘Staat van de Unie’ al een bepaalde clustering van thema’s biedt, beveelt het adviesrapport meer focus en selectiviteit aan. Aan de hand van de Europese langetermijnagenda kan bijvoorbeeld per ministerie een jaarplanning worden gemaakt en dossiers met bijzondere impact voor Nederland zouden kunnen worden opgelicht.

Strategischer

Wat mist in de continue Haagse behandeling van Europese voorstellen, is de vraag hoe Nederland als actieve lidstaat gaat komen van ambitie naar doelen, instrumenten en acties. Met andere woorden: er is geen strategie. Dat is goed te verklaren, want elke poging tot nationale Europastrategie moet verschillen van opvatting binnen de coalitie van vier partijen overbruggen. Dit is in tegenstelling tot de Franse, meer centralistische bestuurscultuur, waar strategischer kan worden gestuurd.² Hoewel ook de Nederlandse minister-president betrokken is geraakt bij de Europese beleidsvorming, onder meer door de grotere rol van de Europese Raad van regeringsleiders, maakt zijn rol van *primus inter pares* het niet mogelijk om Europese knopen door te hakken. Overigens is er in de praktijk, waar het op keuzes op het niveau van (Europese) Raden aankomt, een goed informeel systeem met korte lijnen tussen de bewindspersonen en de onderhandelaars in Brussel.

1 | www.europarl.europa.eu/legislative-train/

De Tweede Kamer krijgt zo in totaal ruim zevenhonderd brieven per jaar over Europese dossiers

2 | Substudy – EU policy coordination in Germany, Denmark and France | Report | Policy and Operations Evaluation Department (IOB) (job-evaluatie.nl)

Naast focus en strategie ontbreekt het aan generieke EU-kennis van ambtenaren en lerend vermogen binnen de ministeries

Verder lezen

Evaluatie coördinatie Nederlands EU-beleid – Tactisch en praktisch Rapport | Directie Internationaal Onderzoek en Beleidsevaluatie (IOB) iob-evaluatie.nl

Mendeltje van Keulen leidt als lector de onderzoeksgroep EU Impact Hub aan De Haagse Hogeschool. Sinds 2020 is ze tevens gastonderzoeker bij de onafhankelijke directie Internationaal Onderzoek en Beleidsevaluatie van het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Kundiger

Naast focus en strategie ontbreekt het aan generieke EU-kennis van ambtenaren en lerend vermogen binnen de ministeries. De kernboodschap van het adviesrapport ‘Tactisch en Praktisch’ is namelijk niet nieuw. Ook in 2004 en 2005 waren er adviesrapporten die het kabinet opriepen een Nederlandse EU-strategie te vormen met aandacht voor het *wat* en het *hoe*. Deze bleken niet bekend bij de huidige generatie Europa-ambtenaren.

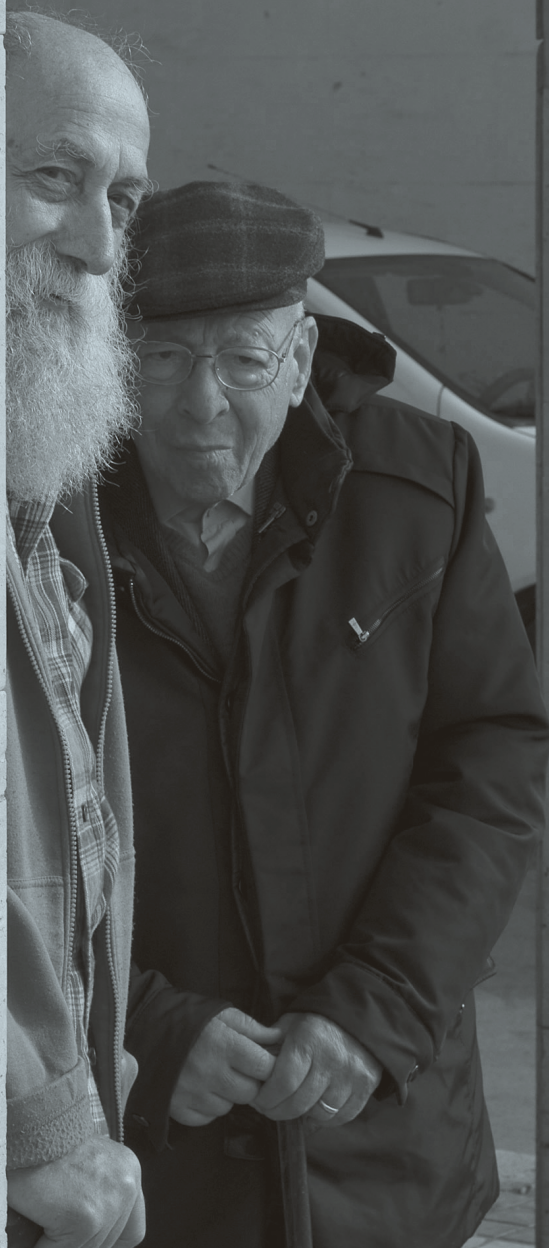
Daarbij volgt uit het onderzoek dat een duurzame investering in Euro-pakennis nodig is. Ministerie-ambtenaren – van startende beleidsmedewerker tot en met Directeur-Generaal – beschikken niet per definitie over kennis van de werkprocessen achter Europese besluitvorming. Het rapport noemt een gebrek aan inzicht in de juridische vormen van EU-beleid, de werking van de standpuntbepaling, of het functioneren van het Europees Parlement. Het ambtelijke gebrek aan inzicht in Europese processen draagt soms bij aan te gedetailleerde en dus onwerkbare instructies voor onderhandelaars. Een onderhandelingsmandaat dat in Den Haag is geschreven, is immers het beginpunt van een gesprek met 27 lidstaten en EU-instellingen. Veel leidinggevendenden op ministeries hebben echter geen eigen vakinhoudelijke netwerk en contacten bij de EU-instellingen in Brussel of in andere EU-hoofdsteden. Zo kan het gebeuren dat instructies onvoldoende reflecteren wat de standpunten van andere lidstaten zijn.

Vicieuze cirkel

De Nederlandse standpuntbepaling voor Europese dossiers is een Haags proces dat op zich naar behoren functioneert, maar dat mede door het gebruik van jargon misschien technisch en ondoorzichtig lijkt. Dat is niet de bedoeling, want bedrijven, sectoren, regio's en burgers hebben vaak juist veel inhoudelijk belang bij de inhoudelijke wetgeving waar het om draait: stikstof, mestbeleid, renovatiesubsidie en luchtkwaliteit. Het is voor goede standpuntbepaling belangrijk dat de ministeries en Kamerleden tijdig inzicht hebben in de kennis, deelbelangen en zorgen die erover leven bij hun achterban. De ervaring leert echter dat gemeenten, organisaties of bedrijven met zorgen over EU-wetgeving vaak direct in Brussel de Commissie of het EP gaan proberen te beïnvloeden. Omdat de Haagse EU-route wordt overgeslagen, wordt voor Kamerleden de Europese brievenstapel niet ingekleurd met concrete politieke zorgen. Dat maakt de behandeling een hamerslag; de persbank is vaak leeg. Deze ‘vicieuze’ cirkel kan alleen worden doorbroken als de werking van de Europese Unie, ook het deel binnen Nederland, inzichtelijker wordt gemaakt en wanneer door burgers en belanghebbenden alle open kanalen actief worden bevangen. ●

open podium

idee
Nº 217

Ons huidige politieke systeem is niet toegerust om belangen van toekomstige generaties te behartigen. Politieke besluiten van nu leggen dan ook vaak een zware hypotheek op de samenleving van morgen. Drie voorstellen voor een – letterlijk – toekomstbestendige democratie.

Door Noa Harmsen & Martijn Visser

Wat we aan onze bijziende democratie moeten doen

Er bestaat een kans van één op zes dat de mensheid in de komende honderd jaar uitsterft, concludeerde het Future of Humanity Institute uit Oxford. Een eeuw geleden was deze kans nog zo goed als nul. Klimaatverandering, nucleaire rampen en pandemieën zijn maar een handjevol voorbeelden van de mogelijke oorzaken. Steeds vaker heeft ons handelen een steeds grotere impact op een steeds langere termijn, met mogelijk desastreuze gevolgen. Dat vormt een opdracht aan de politiek: het beleid van vandaag beïnvloedt niet slechts de huidige bewoners van deze aarde, maar ook de bewoners van de toekomst. Moeten toekomstige belangen dan niet zwaarder meewegen in onze politieke keuzes? En zo ja, is een democratie eigenlijk wel geschikt om zo ver vooruit te kunnen denken en handelen?

Het is niet vanzelfsprekend dat de politiek rekening houdt met toekomstige generaties. Immers, we weten niet wie de bewoners van de toekomst zullen zijn, laat staan wat hun voorkeuren, behoeften en belangen zijn. Daarnaast is de huidige bevolking al buitengewoon divers met tegenstrijdige wensen en idealen. Hoe zouden we dan óók nog recht kunnen doen

aan een minstens zo diverse toekomst met nog meer conflicterende belangen? Is het niet gevaarlijk of zelfs antidemocratisch om nu al te bepalen hoe de toekomst eruit zou moeten zien voor burgers die nog niet geboren zijn?

Dit zijn terechte kanttekeningen, maar er is een moreel argument dat zwaarder weegt dan deze bezwaren. De tijd waarin iemand wordt geboren is namelijk willekeurig, niet beïnvloedbaar en daarmee moreel arbitrair. Dat wil zeggen dat er geen moreel relevante reden is om een eerder geboren persoon te bevoorrechten ten opzichte van een later geboren persoon, of andersom. Het bekende gedachte-experiment van de liberale denker John Rawls is hiervoor illustratief: hoe zouden we onze wereld inrichten en haar bronnen verdelen als we beslissingen moeten nemen zonder te weten welke gender, etniciteit of leeftijd we in die wereld hebben? Zonder te weten waar, wanneer en met welk lichaam we geboren worden? Wanneer we achter deze 'sluier van onwetendheid' een eerlijke en rechtvaardige samenleving proberen in te richten, kunnen we niet anders dan rekening houden met de toekomst: niemand wil geboren worden in een wereld die door voorgaande generaties onleefbaar is gemaakt.

'Democratische bijziendheid'

Dat ons huidige politieke systeem niet voldoende toegerust is om een goede langetermijnvisie te verwezenlijken en toekomstige belangen te behartigen is algemeen bekend. In de literatuur wordt zelfs gesproken van 'democratische bijziendheid'. In zijn boek *Future Publics* analyseert politicoloog Michael MacKenzie de mogelijkheden en beperkingen van de democratie voor toekomstgerichte politiek. Hij geeft een overzicht van de vier belangrijkste oorzaken van deze bijziendheid.

De eerste oorzaak is dat kiezers zelf een *bias* voor de korte termijn hebben. De cognitieve psychologie leert ons dat mensen doorgaans een voorkeur hebben voor onmiddellijke in plaats van uitgestelde behoeftebevrediging. Omdat kiezers de ultieme bron van macht en legitimiteit zijn in ons democratisch bestel is het psychologisch kortetermijndenken stevig geworteld in het politieke domein.

Foto: Herman Wouters

Is het niet gevaarlijk of zelfs antidemocratisch om nu al te bepalen hoe de toekomst eruit zou moeten zien voor burgers die nog niet geboren zijn?

De belangen van burgers in het hier en nu krijgen structureel voorrang omdat de burgers van de toekomst simpelweg nog geen stem hebben

1 | Uit onderzoek blijkt dat vermogende burgers beter worden vertegenwoordigd in Nederland: <https://stukroodvlees.nl/nederland-als-ongelijke-democratie-vertegenwoordiging-van-inkomensgroepen-in-beleid/>

De tweede oorzaak ligt in de korte electorale cycli van ons huidige democratische systeem. We kiezen volksvertegenwoordigers in principe voor een periode van vier jaar. Willen ze daarna opnieuw gekozen worden dan moeten ze behaalde resultaten kunnen laten zien. Met een investering in de toekomst wint een politicus niet snel stemmen. Bovendien zorgen electorale cycli ervoor dat de lange termijn plannen van de ene regering door de volgende weer kunnen worden afgeschaft.

De derde oorzaak van democratische bijziendheid is de afwezigheid van toekomstige generaties. Dat lijkt een vanzelfsprekendheid, maar is belangrijk om expliciet te maken. De belangen van burgers in het hier en nu krijgen structureel voorrang omdat de burgers van de toekomst simpelweg nog geen stem hebben en niet kunnen meedoen met het democratisch debat. Daardoor worden ze niet automatisch betrokken bij beslissingen waarvan de uitkomsten wel een impact zullen hebben op hun leven.

De vierde en laatste oorzaak heeft te maken met de verdeling van politieke invloed in de samenleving. Er zijn twee groepen mensen waarvan kan worden gezegd dat zij meer macht hebben dan anderen: oudere generaties, die vaker belangrijke politieke posities bekleden dan jongeren, en economische elites, die direct of indirect politieke invloed kunnen kopen met hun vermogen en structureel beter worden gehoord in de politiek.¹ Hoewel het niet bewezen is dat ouderen in politiek opzicht meer 'bijzied' zijn, leidt de ondervertegenwoordiging van jongeren waarschijnlijk wel tot minder aandacht voor de lange termijn. Vooral de politieke invloed van de economische elite zorgt echter voor een sterke bijziendheid: zij zijn gericht op direct rendement en financiële groei, waarvan de ecologische en maatschappelijke kosten in de toekomst veelal niet opwegen tegen de baten in het heden.

Democratie voor de toekomst

Samen zorgen de vier factoren ervoor dat ons huidige democratische systeem toekomstige belangen onvoldoende behartigt. Veel denkers zijn de oplossing voor democratische bijziendheid dan ook buiten de democratie gaan zoeken. Zij zien existentiële dreigingen zoals klimaatverandering als een pragmatisch probleem dat technocratische oplossingen nodig heeft. Volgens deze zienswijze kunnen de 'echte problemen' beter worden overgelaten aan experts, en niet aan het volk. Anderen gaan nog verder en menen dat alleen een autoritair bestuur onze toekomst veilig kan stellen. Maar zoals ook MacKenzie beargumenteert, is deze zienswijze gebaseerd op een onvolledig begrip van wat democratie is en kan zijn. De vertegenwoordigende democratie zoals we die nu hebben ingericht

is niet voldoende toegerust om de belangen van de lange termijn goed te kunnen waarborgen. Maar zij zou dat wel kunnen zijn. De oplossingen die wij hieronder bespreken staan daarom niet buiten de democratie, maar versterken haar juist en geven haar de nodige handvatten om recht te doen aan de toekomst.

Het is goed om te beseffen dat er niet één oplossing is voor alle vier de problemen. De psychologische en sociaal-culturele oorzaken van ons kortetermijndenken in de politiek zijn niet zomaar verholpen. Uiteindelijk vereisen ze een grondige herschikking van de laatkapitalistische consumptiemaatschappij, die is ingericht op onmiddellijke behoeftebevrediging en oneindige groei. De vele economische crises laten bij uitstek zien dat de markt geen grenzen kent en niet vooruitdenkt. Verandering begint dus met nieuwe politieke structuren die toekomstgericht denken en handelen kunnen stimuleren. De drie institutionele veranderingen die we hieronder voordragen zijn daartoe een eerste aanzet.

Bewakers van de toekomst

Ons eerste voorstel is een onafhankelijke ombudsman voor toekomstige generaties.² Dit orgaan controleert het parlement en de overheid en adviseert over beleid voor de lange termijn. Dit is geen nieuw idee; Hongarije was een van de eerste landen met zo'n ombudsman. Inmiddels hebben veel landen vergelijkbare 'bewakers van de toekomst'. Eén van de bekendste is de *Future Generations Commissioner* voor Wales, die heeft geïnspireerd tot een vergelijkbaar voorstel in het Verenigd Koninkrijk. Dit voorstel is goed uitvoerbaar en relatief onomstreden: omdat een ombudsman slechts adviseert, vormt het instituut geen directe bedreiging voor parlement en overheid, maar is het wel een belangrijke en gezaghebbende stem in het politieke debat. De effectiviteit van de ombudsman hangt van verschillende factoren af, zoals de strategie, zichtbaarheid en de mate van vertrouwen. Daarnaast moet financiering van de ombudsman in de wet zijn vastgelegd om onafhankelijkheid te garanderen.

Ons tweede voorstel is een constitutionele oplossing. Waar de Grondwet ooit is geïntroduceerd om burgers te beschermen tegen overheidsopzeden zou zij ook kunnen dienen om *toekomstige* burgers te beschermen tegen de overheid. Een bepaling in de Grondwet die dit expliciet maakt zou een belangrijke stap zijn om onze politiek toekomstgerichter te maken. Steeds meer landen nemen dergelijke bepalingen op in hun Grondwet, alhoewel vorm en inhoud wezenlijk verschillen. Zo kan een bepaling de overheid verbieden om beleid te maken dat te grote maatschappelijke of ecologische kosten heeft op de lange termijn; of de overheid juist verplichten om zorg te dragen voor toekomstige generaties door een gezonde leefomgeving en duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen na te streven. Artikel 112 van de Noorse Grondwet is hiervan een goed voorbeeld. Een Grondwetswijziging is in Nederland geen sinecure, maar niet onmogelijk. Nu er bovendien steeds meer animo lijkt te zijn voor constitutionele toetsing zou een Grondwettelijke bepaling voor toekomstige generaties wellicht al in de nabije toekomst groot effect kunnen sorteren.

2 | Zie ook het burgerinitiatief 'Lab Toekomstige Generaties' (<https://labtoekomstige generaties.nl>)

Verandering begint dus met nieuwe politieke structuren die toekomstgericht denken en handelen kunnen stimuleren

Burgers in de toekomstkamer worden niet gestuurd door kortetermijnbelangen als een electoraal proces en partijpolitiek en mogen niet benaderd worden door lobbyisten en donateurs

Martijn Visser
is wetenschappelijk
medewerker bij de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting.

Noa Harmsen
is student en stagiair
bij de Mr. Hans van
Mierlo Stichting.

Toekomstkamer

Ons derde voorstel is het meest vergaand, maar ook het meest democratisch. Een gelote, representatieve ‘toekomstkamer’ zou het parlement kunnen controleren en adviseren over de toekomstbestendigheid van beleid en wetgeving. Deze toekomstkamer zou ook zelf wetten kunnen voorstellen, die dan door het gekozen parlement moeten worden behandeld. De gelote burgers bekleden deze functie voor een beperkte tijd, bijvoorbeeld twee jaar. Ze ontvangen hiervoor een salaris om participatie van alle groepen van de samenleving te stimuleren. Periodiek wordt een deel van de leden vernieuwd, zodat kennis en kunde van de Kamer wordt bewaard en doorgegeven. Volgens MacKenzie is het voordeel van dit voorstel dat de burgers in deze toekomstkamer volledig vrij zijn om te overleggen en beslissingen te nemen: ze worden niet gestuurd door kortetermijnbelangen als een electoraal proces en partijpolitiek en mogen niet benaderd worden door lobbyisten en donateurs. Bovendien is het in een deliberatief proces, waarin iedereen op voet van gelijkheid tot een beslissing moet komen, haast onmogelijk om slechts te argumenteren vanuit eigenbelang: om de ander te overtuigen worden algemene en toekomstige belangen als vanzelf ingezet als argument.

Deze voorstellen zijn een eerste aanzet om de horizon van onze politiek te verruimen; om te zorgen dat de besluiten van vandaag geen grote hypotheek leggen op de samenleving van morgen; en om de grote existentiële risico's via democratische weg te verkleinen. Sociaal-liberalen hebben zich altijd ingezet voor radicale democratisering van de samenleving: ze hebben gestreden voor algemeen kiesrecht en referenda, ze hebben altijd *meer* burgers willen betrekken bij de politiek. Wordt het daarom niet eens tijd om de burgers van de toekomst ook een stem te geven? ●

Verder lezen

Iñigo González-Ricoy & Axel Gosseries. *Institutions for Future Generations*. Oxford University Press, 2016.

Michael K. MacKenzie. *Future Publics*. Oxford University Press, 2021.

Eva Rovers. *Nu is het aan ons: Oproep tot echte democratie*. De Correspondent, 2022

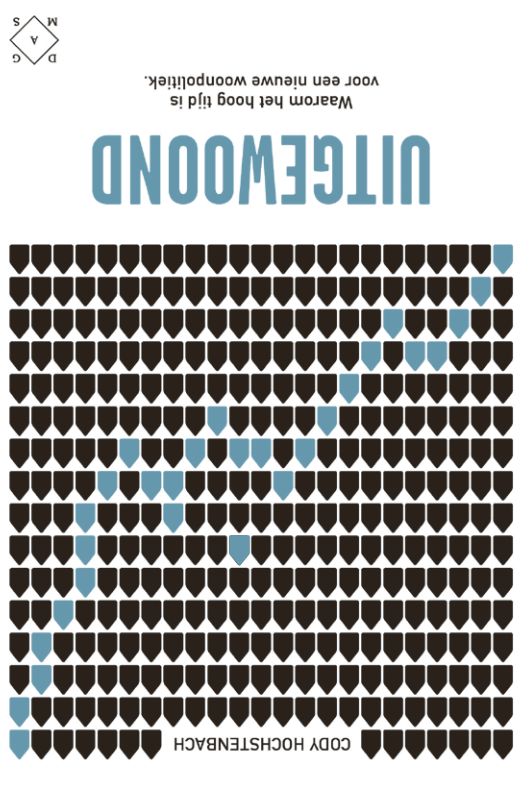
Roman Krznaric. *De goede voorouder*. Uitgeverij Ten Have, 2021.

Boekrecensie

Uitgevoerd

Waar waarden als vrijheid en gelijkheid met elkaar in conflict komen, wordt het voor sociaal-liberalen interessant. Het onderwerp 'wonen' is bij uitstek zo'n potentiële bron van ideologisch conflict. Want hoever mag de overheid gaan om de wooncrisis, waar velen momenteel onder gebukt gaan en bestuurders van links tot rechts zich het hoofd over breken, te beteugelen? Rechtaardigen de hoge huren in de vrije sector een zelfbewoningsplicht? Moeten meer mensen aanspraak kunnen maken op een sociale huurwoning? En voor welke doelgroepen moet nu het meest worden gebouwd? Geen politieke partij die het bestaan van deze crisis nog ontkent, maar over de oplossingen is lang niet iedereen het eens – ook niet binnen D66.

Door Suzanne van den Eynden

Cody Hochstenbach
 Uitgevoerd
 Waarom het hoog
 tijd is voor een
 nieuwe woonpolitiek
 Uitgeverij Das Mag,
 2022

De stijgende huizenprijzen, toenemende dakloosheid en ellenlange wachtlijsten in de sociale huur zijn geen conjuncturele toevalligheden, maar de directe gevolgen van politieke keuzes

In *Uitgewoond*. *Waarom het hoog tijd is voor een nieuwe woonpolitiek* (Das Mag, 2022) betoogt stadsgeograaf Cody Hochstenbach (1989) dat alleen een fundamentele systeemverandering het ‘recht op wonen’ dat volgens hem op alle fronten wordt geschonden, weer kan herstellen. Op vlijmscherpe wijze ontkracht Hochstenbach elf mythes die volgens hem ten grondslag liggen aan de huidige wooncrisis, waarbij zijn bijzondere aandacht uitgaat naar de meest kwetsbare slachtoffers van deze crisis: dakloze mensen, mensen met een laag inkomen en huurders met een flexibel contract.

De kracht van *Uitgewoond* is de combinatie van gedegen wetenschappelijk onderzoek, persoonlijke ervaringen en een nauwgezette ontraffeling van de politieke overtuigingen die hebben geleid tot de grote problemen op het gebied van wonen. De onderliggende boodschap: de stijgende huizenprijzen, toenemende dakloosheid en ellenlange wachtlijsten in de sociale huur zijn geen conjuncturele toevalligheden, maar de directe gevolgen van politieke keuzes. Daarbij schuwt Hochstenbach de directe aanval op de verantwoordelijken voor het huidige woonsysteem niet. Met deze combinatie van inhoud en toon brengt Hochstenbach het onderwerp huisvesting tot leven, de lezer tot stijgende verontwaardiging, en maant hij de politiek tot actie.

Uitgewoond verschijnt op een moment dat de tijd meer dan ooit rijp lijkt voor een nieuwe woonpolitiek. Het ministerie van Wonen is weer tot leven gewekt, in weerwil van de inmiddels alom bekritiseerde Stef Blok die in 2010 het licht uitdeed op het ministerie van VROM met de gevleugelde woorden: ‘Ik ben de eerste vvd’er die een heel ministerie heeft doen verdwijnen!’ De nieuwe minister van Wonen Hugo de Jonge beloofde kort na zijn aantreden dat ‘Volkshuisvesting terug is van weggeweest’. Woonprotesten brachten afgelopen jaren duizenden mensen op de been, en het ene kritische onderzoek over het functioneren van de woningmarkt volgt op de andere vlijmscherpe column. De timing van Hochstenbach had dan ook niet beter gekund.

Blok & Ollongren

In het eerste, meest persoonlijke hoofdstuk vertelt Hochstenbach openhartig over de periode waarin zijn vader dakloos was. Na de scheiding van zijn ouders ging zijn vader failliet, waardoor hij op straat belandde. De destijds dertienjarige Hochstenbach schaamde zich voor hem. Het beeld dat zijn vader gefaald had, leefde destijds – ongewild – ook bij Hochstenbach: ‘Het stigma van dakloosheid, gevoed door een merito-

cratisch individualiseren van succes en falen, snoerde ook mij de mond'. Jarenlang onderzoek deed Hochstenbach beseffen dat wel sprake is van falen, maar niet van de dakloze mens – bewust spreekt hij niet van 'daklozen', een term die mensen 'tot hun gebrek aan thuis reduceert'. Het is de politiek die op alle fronten heeft gefaald, door de 100.000 dakloze mensen die Nederland volgens hem telt te 'stigmatiseren, criminaliseren en te verjagen'. Het CBS spreekt overigens van 32.000 dakloze mensen, maar Hochstenbach telt ook 'verborgen dakloosheid' mee van minderjarigen en vrouwen in de crisisopvang, ongedocumenteerden en mensen die noodgedwongen bij kennissen op de bank slapen. Deze houding van de politiek ten aanzien van dakloosheid is geen wonder, meent Hochstenbach: 'Bestond er ook maar enigszins reëel risico dat bijvoorbeeld Stef Blok, Kajsa Ollongren, de doorsnee McKinsey-consultant of een vastgoedontwikkelaar zomaar op straat zou belanden, dan hadden zij allang maatregelen getroffen om het meest basale recht op huisvesting voor iedereen te waarborgen.' Door het stigma op dakloosheid, 'van dronken, verslaafde, verwarde, onaangepaste en luie mannen' wordt dakloosheid vaak als 'eigen schuld' gezien en niet als wat het volgens Hochstenbach daadwerkelijk is: een uiting van 'structureel politiek geweld'.

Volkshuisvesting

In de daaropvolgende hoofdstukken ontleedt Hochstenbach de verschillende symptomen, slachtoffers en oorzaken van de wooncrisis. De terugkerende boodschap: de politiek is de schuldige, niet de mensen die onmogelijk een woning kunnen vinden die past bij hun inkomen en huishouden. De torenhoge huizenprijzen zijn bijvoorbeeld niet het gevolg van een 'dolgedraaide of ontspoorde woningmarkt'; ze zijn het 'volkomen logische gevolg' van bewust beleid om woningbezitters te spekken. Dat beleid volgde weer uit het 'ideologisch project gericht op bezit' dat sinds de jaren negentig is gevoerd, waarbij woningbezitters – overal ter wereld – werden neergezet als onafhankelijk en zelfredzaam; als mensen die in tegenstelling tot huurders verstandige woonbeslissingen nemen. Deze 'ideologische voorkeursbehandeling' van kopers leidde ertoe dat het steeds makkelijker werd om geld te lenen, waardoor de huizenprijzen alsmaar stegen. Met andere woorden: de vrijheid van bezit botst hier met de (kansen)gelijkheid van huurders en kopers.

Verhelderend zijn ook de hoofdstukken over volkshuisvesting, waarin Hochstenbach teruggaat naar het vooral voor D66'ers interessante ontstaan ervan. Het concept 'volkshuisvesting' vindt namelijk zijn oorsprong in de Woningwet uit 1901, die tot stand kwam onder leiding van het sociaal-liberale kabinet-Pierson. De volks-

De politiek is de schuldige, niet de mensen die onmogelijk een woning kunnen vinden die past bij hun inkomen en huishouden

Foto: Herman Wouters

Na de Tweede Wereldoorlog kregen woningbouwcorporaties een centrale rol in de aanpak van de woningnood

huisvesting waarover in deze wet werd gesproken, was bedoeld voor zowel de armste arbeiders als de middenstand. Woningbouwverenigingen bouwden niet om een goedkóper alternatief voor de markt te kunnen bieden, beschrijft Hochstenbach, maar om bétér te bouwen dan de markt: arbeiders kregen in hun corporatiewoning voor het eerst een eigen badkamer en elektriciteit. Na de Tweede Wereldoorlog kregen woningbouwcorporaties een centrale rol in de aanpak van de woningnood. In de jaren tachtig woonde zelfs veertig procent van de Nederlanders in een sociale huurwoning, onder wie veel mensen met een middeninkomen.

Het was staatssecretaris van Volkshuisvesting Heerma (CDA) die in 1989 de bijl aan de wortel zette van volkshuisvesting als brede voorziening door diens overtuiging dat sociale huurwoningen voorbehouden moesten zijn aan mensen met de laagste inkomens. Hochstenbach trekt een lijn van Heerma naar wat hij noemt de 'scheefwoonmythe': het verwijt aan sociale huurders met een wat hoger inkomen dat zij woningen voor de allerarmsten bezet houden. Onzin, betoogt Hochstenbach: die mensen kunnen geen kant op omdat huurwoningen in de vrije sector en koopwoningen voor hen onbetaalbaar zijn.

Middenhuur

Minder sterk is het hoofdstuk over middenhuur. Hier overstemt de activist Hochstenbach de wetenschapper, doordat hij de problemen van mensen met een middeninkomen – de groep met inkomens tussen gromweg 40.000 en 60.000 euro per jaar – bagatelliseert met onnodig

grove en cynische zinnen als: 'Kut voor je dat je wordt overboden op je droomhuis, maar je leeft niet op straat'. De inzet van steden als Utrecht op middeldure huurwoningen noemt Hochstenbach 'op zijn best een schijnoplossing voor een probleem dat de politiek zelf heeft gecreëerd'. Daarbij laat hij onderbelicht welke oplossing dan de juiste is voor die mensen die nu tussen wal en schip vallen. Hochstenbach eindigt het hoofdstuk met de zin: 'Misschien dat D66 daarom zo'n warm voorstander is van middenhuur: het lijkt progressief maar verdedigt de *status quo*.' Dertig procent van de middengroepen zou volgens hem niet in staat zijn middenhuur te betalen. Is het probleem dan een definitiekwestie? En hoe moet deze groep wél aan een betaalbare woning komen? Dit laat de auteur – *pun not intended* – in het midden.

'Daar is geen ruk aan'

Dit doet echter niets af aan het feit dat *Uitgewoond* een buitengewoon verhelderend en prettig leesbaar boek is. Op enkele uitzonderingen na is het bovendien verfrissend dat een kundig wetenschapper uitgesproken taal niet schuwt ('Een stad met alleen maar bankiers, consultants en makelaars – daar is geen ruk aan.'), evenmin als directe verwijten aan partijen van links tot rechts. De meeste kritiek is voor VVD, CDA en D66, maar zelfs de jongeren van Dwars krijgen een veeg uit de pan voor hun protestbord tijdens een demonstratie tegen het leenstelsel in 2018, met de tekst: 'Ik wil later een hypotheek'. Niet alleen is dit volgens Hochstenbach het 'meest burgerlijke protestbord ooit', maar ook slaan de jongeren volgens hem de plank mis: het gebrek aan betaalbare woningen komt volgens hem door de stijgende prijzen als gevolg van te veel kapitaal dat de woningmarkt op wordt gestuwd. Soepelere leennormen zullen de huizenprijzen juist verder opdrijven. Een betere oplossing volgens de auteur: meer betaalbare huur.

Uitgewoond is verplichte kost voor iedere politicus met wonen in de portefeuille, en voor iedere inwoner van Nederland die de diepere oorzaken van de wooncrisis wil begrijpen. Daarnaast nopen de rake observaties van Hochstenbach over de woonpolitiek van afgelopen decennia tot enige introspectie binnen D66, en vooral tot de ontwikkeling van een sociaal-liberale visie op huisvesting. ●

'Een stad met alleen maar bankiers, consultants en makelaars – daar is geen ruk aan'

Suzanne van den Eynden is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Zij doet onderzoek naar onder meer ruimtelijke ordening en wonen.

Auteurs

Herman Beun is onderzoeker en werkte jarenlang als EU-adviseur Financiën voor de Tweede Kamer. Nu is hij medewerker van het Sustainable Finance Lab.

Giselle Bosse universitair hoofddocent Externe Betrekkingen van de EU en Jean Monnet-leerstoel aan de Universiteit Maastricht.

Duane van Diest is redactielid van *Idee*.

Lukasz Dziedzic is docent Politics, Psychology, Law and Economics aan Universiteit van Amsterdam.

Carinne Elion-Valter is als universitair docent verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen en schrijft over recht, literatuur en samenleving.

Suzanne van den Eynden is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Afke Groen is hoofdredacteur van *Idee* en tevens de directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Noa Harmsen is student en stagiair bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Mike Hemmen is Senior Beleidsmedewerker.

Anna Herranz-Surallés is hoofddocent International Relations aan Universiteit Maastricht. Haar expertise ligt op het gebied van EU energy policy.

Marijn Hoijsink is universitair docent Internationale Betrekkingen aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Nikki Ikani is universitair docent Intelligence & Security aan het Institute of Security and Global Affairs van de Universiteit Leiden.

Mendeltje van Keulen leidt als lector de onderzoeksgroep EU Impact Hub aan De Haagse Hogeschool.

Hanna Muehlenhoff is universitair docent European Studies aan de Universiteit van Amsterdam.

Sven Schreurs is promovendus aan het Europees Universitair Instituut in Florence.

Sjoerd Sjoerdsma is namens D66 lid van de Tweede Kamer.

Rens van Tilburg is directeur van het Sustainable Finance Lab.

Reinout van der Veer is universitair docent Europese integratie binnen de afdeling Politicologie van de Radboud Universiteit.

Sara Visser is masterstudent Journalistiek en Rechtsfilosofie aan de Universiteit Leiden en redactielid van *Idee*.

Martijn Visser is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Marja Verburg is historicus en als redacteur van *Duitslandweb* verbonden aan het Duitsland Instituut Amsterdam.

Wolfgang Wagner is hoogleraar Internationale Veiligheid aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Jasper Zuure is senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB).

idee

redactie

Afke Groen
(hoofredacteur)
Milan Assies
Liang de Beer
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Hoba Gull
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson
Sara Visser

eindredactie

Marleen Hogendoorn

redactieraad

Han Polman
(voorzitter)
Sabine Verschoor
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
David Kuijper

aan dit nummer

werken mee

Herman Beun
Giselle Bosse
Lukasz Dziedzic
Carinne Elion-Valter
Suzanne van den Eynden
Noa Harmsen
Mike Hemmen
Anna Herranz-Surallés
Marijn Hoijtink
Nikki Ikani
Mendeltje van Keulen
Hanna Muehlenhoff
Sven Schreurs
Sjoerd Sjoerdsma
Rens van Tilburg
Reinout van der Veer
Martijn Visser
Marja Verburg
Wolfgang Wagner
Jasper Zuure

N°217

jaargang 43, nummer 2
juli 2022
Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnee worden?

d66.nl/vanmierlostichting/
neem-een-abonnement-op-idee

Idee verschijnt 4x per jaar
Regulier abonnement €36,—
Studentenabonnement €21,—
Digitaal abonnement €21,—
*Voor reguliere abonnees is
het digitale abonnement gratis.*

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

Hoe de EU beter leert leren

De Europese Unie wordt geteisterd door verschillende crises. Nog maar nauwelijks bekomen van de coronapandemie, staat de volgende crisis alweer voor de deur: de Russische oorlog in Oekraïne. En dan hebben we het nog niet eens gehad over de klimaatcrisis. De crises vereisen de nodige veerkracht van de EU. Zij dient zich aan schokken aan te passen, of hiervan te herstellen en terug te veren, met behoud van haar kernwaarden, zoals vrijheid, gelijkheid en broederschap.

Nu zijn de genoemde crises op zichzelf al uitdagend genoeg, maar daarnaast heeft de EU ook te maken met interne crises. Denk aan autoritaire leiders die de liberale democratie in hun eigen land en de EU onder druk zetten. Om van deze crises te leren, en de veerkracht van de EU te versterken, dienen haar leiders hun blik dus niet alleen naar buiten te richten, maar ook naar binnen. Het is cruciaal de eigen kernwaarden te waarborgen. Het zijn bovendien deze waarden waarmee de EU zich onderscheidt van landen als Rusland en China.

Tijdens crises klinkt vaak de roep om eenheid en daadkracht. Sommigen werpen daarbij zelfs een jaloerse blik op minder democratische regimes, omdat deze geen last zouden hebben van eigenwijze burgers. Maar de veerkracht van de EU schuilt nu juist in de diversiteit van haar lidstaten en kritische burgers. Europeés leiderschap is bij uitstek het creëren van de omstandigheden waarin zij kunnen samenwerken.

Wat betreft deze samenwerking was *de Conferentie over de Toekomst van Europa* van april 2021 tot mei 2022 een fascinerend experiment. Hierbij werden Europese burgers uitgenodigd om vorm te geven aan hun gemeenschappelijke toekomst. Via een meertalig digitaal platform en zowel nationale als Europese burgerpanels wisselden 700.000 Europese burgers ideeën uit over allerlei onderwerpen, zoals klimaatverandering en milieu, gezondheid, de EU in de wereld en de Europese democratie.

Het resultaat: een rapport met 49 voorstellen gebaseerd op de aanbevelingen van Europese burgers met concrete doelstellingen en meer dan 320 maatregelen. De hoeveelheid en diepgang van deze voorstellen is indrukwekkend. Van investeringen in een groene economie tot het waarborgen van toegankelijke zorg; van de EU minder afhankelijk maken van energie van buiten de Unie tot het transparanter maken van haar eigen besluitvorming. Dat het experiment de deelnemende Europeanen beviel, en zij vaker invloed en controle willen uitoefenen op de besluitvorming van de EU tussen verkiezingen door, blijkt uit het voorstel om werk te maken van EU-brede burgerberaden en referenda.

Op 9 mei werd het rapport aangeboden aan de voorzitters van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie. Het is spannend welk vervolg zij hieraan zullen geven. Hopelijk hebben zij zowel geleerd van de inhoud als van het proces. Want wat de veerkracht van de EU pas echt versterkt, is dat zij niet alleen leert van crises, maar ook beter leert leren, door Europese burgers slimmer te betrekken

Jasper Zuure

senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur

idee

Nº 218
oktober 2022

LIBERALISME

IN

CRISIS

Samuel Adler-Bell
'Solidariteit is
een nogal
ongeloofwaardig
begrip als je het niet
zelf hebt ervaren'

Lisa Herzog
'Hoeveel machts-
ongelijkheid willen
we toelaten?'

Zeynep Pamuk
De rol van wetenschap
in een democratie

Nu te bestellen
**De recente publicaties
van de Mr. Hans
van Mierlo Stichting**

€7,95 per stuk
webshop.d66.nl

Ruimte voor Rechtvaardigheid

Een sociaal-liberale visie op ruimtelijke ordening door Suzanne van den Eynden.

In Ruimte voor Rechtvaardigheid staat de vraag centraal wat het betekent om ruimtelijke ordening te bezien vanuit dit politieke perspectief. Eerst worden de belangrijkste ruimtelijke trends en uitdagingen geïnventariseerd waarmee Nederland de komende jaren te maken krijgt. Vervolgens worden de politieke trends besproken die het ruimtelijk beleid de afgelopen jaren diepgaand beïnvloed hebben. Daarna wordt ingegaan op de vraag wat het betekent om vanuit het perspectief van sociaal-liberale kernwaarden als vrijheid, gelijkheid en democratie te kijken naar de ruimtevragers wonen, mobiliteit, energie, natuur en werk.

Kanttekeningen bij de digitale stad

Gelijkheid, democratische controle en digitale autonomie in Nederlandse gemeenten door Laura de Vries.

Steeds vaker zijn (nieuwe) technologieën onderdeel van de publieke ruimte. Van sensoren die verkeersmetingen doen of geluidsoptnames maken, camera's die gedrag analyseren, tot kastjes in winkelstraten die met *wifitracking* mensen kunnen tellen. Gemeenten maken – begrijpelijkerwijs – volop gebruik van deze (nieuwe) technologische toepassingen, maar dit is niet zonder risico's. Dit paper analyseert drie principes die bij slimme stadtoepassingen onder druk staan: het gelijkheidsbeginsel, democratische controle en digitale autonomie.

Machtsbalans in de Nederlandse democratie

Voorstellen voor een betere politieke cultuur door Martijn Visser.

Sinds de toeslagenaffaire klinkt in het publieke debat een roep om meer dualisme, een betere machtsbalans en een nieuwe bestuurscultuur. 'Het moet anders', is de brede consensus. Maar wat moet precies anders? En op welke manier? In deze publicatie formuleert Martijn Visser daar antwoorden op in de vorm van achttien voorstellen voor een betere politieke cultuur.

Liberalisme in crisis

Het liberalisme ligt onder vuur. Rechts-populistische en antiliberalen treden de fundamentele van de liberale democratie met voeten. In de zomer van 2022 wint de post-fascistische partij Broeders van Italië de Italiaanse verkiezingen. In de Verenigde Staten legt de commissie van het Congres die onderzoek doet naar de bestorming van het Capitool in januari 2021 steeds duidelijker bloot hoe Donald Trump de aanval op de Amerikaanse democratie heeft geopend. En binnen de Europese Unie breekt Viktor Orbán de Hongaarse democratie steeds verder af.

Tegelijkertijd klinken ook in progressieve kringen fundamentele bezwaren tegen de uitgangspunten van het liberalisme als politieke filosofie. 'Het liberalisme heeft ons in de steek gelaten', schreef Dichter des Vaderlands Lieke Marsman bij het aantreden van het vierde kabinet-Rutte in NRC. Vanuit het idee dat vrijheid de afwezigheid van overheidsbemoeienis betekent, is vooral de markt vrijgelaten. Ondertussen zijn welvaart en welzijn steeds ongelijker verdeeld. De enige visie die de liberalen weten te formuleren is die van 'economische groei', aldus Marsman. En wie zich in de eerste plaats beroept op het principe van de ongemoeide markt, grijpt niet meteen in als de energieprijzen exploderen, als industrieën op grote schaal het milieu vervuilen of als vermogende investeerders de huizenmarkt kapen. Wie zich in de eerste plaats beroept op het principe van een overheid op afstand, ontbeert de kracht om – als het er echt op aankomt – snel en doortastend de mensen die in de problemen raken te bereiken.

Kan het liberalisme nog wel antwoord geven op de grote vragen van deze tijd? Als liberalen

dat willen, zouden ze zich om te beginnen beter bewust moeten zijn van de macht van grote bedrijven en andere private actoren, stellen zowel de Amerikaanse schrijver Sam Adler-Bell als de Duitse hoogleraar Lisa Herzog in gesprek met *Idee*. Immers, als ze de machten die zich niets aantrekken van de rechten en vrijheden van mensen hun gang laten gaan, kunnen liberalen niet waarmaken wat ze beloven. Herzog zoekt de oplossing onder meer in de democratisering van de economie, zoals via werknemersorganisaties. Adler-Bell laat zich inspireren door de socialistische, links-egalitaire traditie. Om democratische gelijkheid te realiseren, pleit hij onder meer voor herverdeling van rijkdom en competenties.

Op basis van welke waarden, principes of deugden zou het liberalisme zich moeten herijken? De auteurs in deze editie van *Idee* laten zich inspireren door verschillende tradities, filosofieën en vormen van kennis: de deugdethiek, de radicaal-democratische traditie, het sociale vrijheidsbegrip, de twintigste-eeuwse denker Judith Shklar, nieuwe studies naar de vrije wil, de welzijns-economie en het feminisme. De grootste gemene deler? Liberalen zouden zich niet alleen moeten bezinnen op de huidige stand van zaken, maar ook een nieuwe, betere richting moeten kiezen. In die zin bevindt het liberalisme zich in een crisis in de oorspronkelijke Griekse betekenis van de term: op een beslissend punt, op een moment van de waarheid, op een moment waarop verandering komt – ten goede of ten kwade.

Afke Groen
hoofdredacteur *Idee*
afke.groen@d66.nl

thema

Liberalisme in crisis

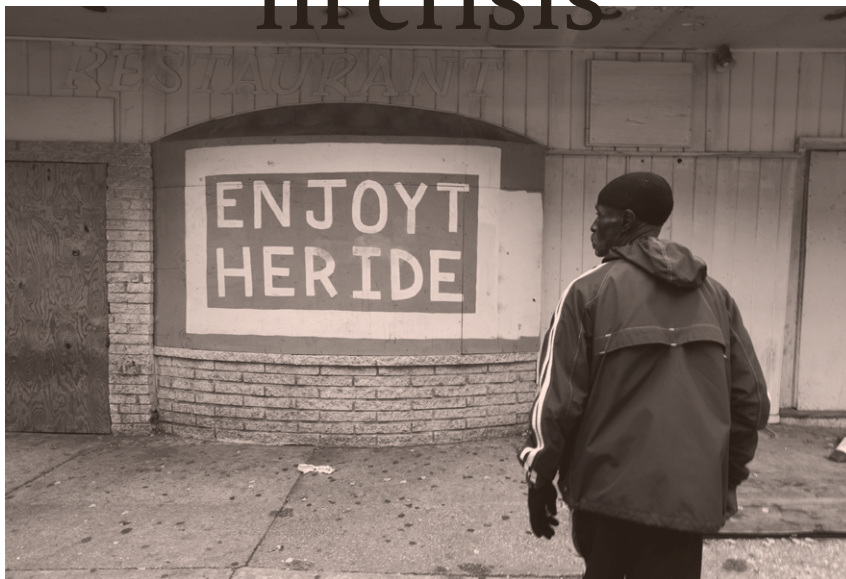

Foto: Herman Wouters

14

Lisa Herzog
'Hoeveel
machtsongelijk-
heid willen we
toelaten?'

interview

06

**Samuel
Adler-Bell**
'Solidariteit is
een nogal
ongeloofwaardig
begrip als je het
niet zelf hebt
ervaren'

interview

28

De illusies
van eigen
verdienste en
kansengelijk-
heid

Jilles Hazenberg
& Abele Kamminga

49

Waarom het
democratisch
debat te
belangrijk is om
aan de politiek
over te laten

Mees van Rees

Liberalisme in crisis

06 'Solidariteit is een nogal ongeloofwaardig begrip als je het niet zelf hebt ervaren'

interview **Samuel Adler-Bell**

14 'Hoeveel machtsongelijkheid willen we toelaten?'

interview **Lisa Herzog**

Wat het liberale denken mist

20 De morele leegte van het liberalisme vandaag

door **Daniel Mügge**

28 De illusies van eigen verdienste en kansengelijkheid

door **Jilles Hazenberg & Abele Kamminga**

31 Neoliberalisme in de polder

boekrecensie **Han Entzinger**

Wat aandacht nodig heeft

36 Liberalisme door sociale innovatie en herwaardering van de regio

door **Eveline van Leeuwen**

40 Tijd om het liberale zelfbeklag te stoppen

door **Sjoerd Beugelsdijk**

45 De mythe van het sociaal-liberalisme

door **Rania Ali**

49 Waarom het democratisch debat te belangrijk is om aan de politiek over te laten

door **Mees van Rees**

Wat inspiratie biedt

54 De vergeten lessen van Judith Shklar

door **Martijn Visser**

60 Liberalisme in tijden van crisis : de waarde van welzijn

door **Nicky Pouw**

64 Intersectionaliteit maakt sociaal-liberalisme toekomstbestendig

door **Liang de Beer**

Open podium

70 De rol van wetenschap in een democratie

door **Dirk-Jan van Vliet & Milan Assies**

76 De psychische en planetaire pijn achter onze tijdlijn

door **Laura de Vries**

81 Beschouw de regulering van partij-financiering als grondrechtelijk vraagstuk

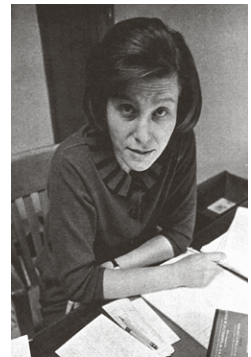
ingezonden brief **Simon van Oort**

88 Verlangen naar verlichting

column **Jasper Zuure**

54
**De vergeten
lessen van
Judith Shklar
over leed, angst
en onrecht**

Martijn Visser

60
**Liberalisme
in tijden van
crisis
de waarde van
welzijn**

Nicky Pouw

70
**Interview Zeynep
Pamuk**
**De rol van wetenschap
in een democratie**

Dirk-Jan van Vliet & Milan Assies

interview
**Samuel
 Adler-Bell**

Samuel Adler-Bell werkt als schrijver onder meer voor *The New Republic* en *The Nation*. Hij is co-host van de podcast *Know your enemy*. De podcast omschrijft hij als 'een linkse gids voor de conservatieve beweging'. Adler-Bell woont in New York.

Als in de Nederlandse media de Amerikaanse politiek ter sprake komt, gaat het al snel over de strijd tussen Democraten en Republikeinen en de opkomst van extreme, antiliberaal bewegingen. Met een knipoog naar dat gepolariseerde debat en het ultrarechtse discours begon de Amerikaanse schrijver Samuel Adler-Bell met compagnon Matthew Sitman de inmiddels populaire podcast *Know your enemy*. We spreken hem over de inspiratie die hij put uit de socialistische traditie, de noodzaak van een gevoel van gemeenschap en het belang van plekken van solidariteit.

Door Afke Groen & Anne-Lotte Masson

'Solidariteit is een nogal ongeloofwaardig begrip als je het niet zelf hebt ervaren'

Waarom ligt het liberalisme onder vuur? 'In veel landen heeft het liberale bestuur aan legitimiteit ingeboet. Mensen hebben er geen vertrouwen meer in dat de instituties voor hen werken. En ook de vertegenwoordigende democratie is in crisis. Mensen hebben niet het gevoel dat hun politieke wensen vertaald worden naar politieke actie – noch door politieke partijen, noch door de uitvoerende bureaucratieën van de staat. In de afgelopen dertig, veertig jaar hebben mensen heel weinig ervaring opgedaan met democratie als een onderdeel van hun leven, althans in de Verenigde Staten. Het resultaat daarvan is dat mensen niet het gevoel

‘Op links wordt het liberalisme inmiddels geassocieerd met het falende beleid van de Democratische Partij’

hebben dat het bestuur de problemen kan oplossen in tijden van crisis. Van de verkiezing van Donald Trump tot de pandemie en de klimaatcrisis.’

In deze context, hoe verhoud jij je zelf tot de term ‘liberalisme’? ‘Op links wordt het liberalisme inmiddels geassocieerd met het falende beleid van de Democratische Partij. De arbeidersklasse is in de steek gelaten en de herverdelende, egalitaire klassenpolitiek is als ideaal losgelaten, zo klinkt het. Dus vooral jonge mensen op links zouden zichzelf geen liberaal noemen, omdat ze de term associëren met het uitblijvende antwoord op groeiende ongelijkheid, klimaatverandering en andere crises die sinds het eind van de twintigste eeuw zijn ontstaan.

‘De reden dat ik mezelf wél liberaal noem, is omdat ik denk dat bepaalde aspecten van liberalisme als ideologie, zoals pluralisme en manieren om vreedzaam sociale conflicten op te lossen, ongelooflijk belangrijk zijn. Die erfenis van het liberalisme is kostbaar. Vooral in een tijd waarin mensen vijandig staan tegenover het liberalisme als zodanig – in Amerika bevinden zij zich veelal op rechts – zouden we ons wél moeten identificeren met deze principes van het liberalisme. Toch ben ik het oneens met sommige van de meest zelfverzekerde, zelfverkleerde liberalen over wat de crisis van het liberalisme inhoudt en welk antwoord we daarop zouden moeten formuleren. Ik denk dat op een aantal vlakken de egalitair linkse, socialistische traditie de liberale traditie veel kan leren. Het zijn de ontmoetingen tussen die tradities die ik het meest hoopvol en productief vind.’

Welke liberale principes of uitgangspunten zouden we juist los moeten laten? ‘Persoonlijk heb ik niet zoveel op met privébezit en geliberaliseerde markten zoals veel politiek liberalen in de geschiedenis. Deze aspecten van het liberalisme vind ik niet het meest belangrijk. Dat geldt ook voor het idee van het liberale subject als een autonoom individu, dat rationeel beslissingen neemt in zijn eigen belang, en dan op de een of andere manier de politieke gemeenschap vormt met andere geïsoleerde individuen. Ik overdrijf misschien, maar dit idee bestaat zeker bij veel liberalen en het komt me voor als parasitair op het emancipatoire project van het liberalisme. Het laatste dat we vandaag de dag nodig hebben, is dat mensen nog vijandiger staan tegenover de gemeenschap en familie – de maatschappelijke instellingen, de vakbonden, de plaatsen waar individualisme kan botsen met waarden als solidariteit.’

Heeft het liberalisme dan een gevoel van gemeenschap nodig? ‘Om zichzelf te kunnen zien als deelnemers aan een democratische gemeenschap, hebben mensen tijd nodig. Om elkaar wederzijds te erkennen als mede-deelnemers aan een democratische gemeenschap, moeten mensen elkaar ontmoeten en zien op andere manieren dan als concurrenten op de arbeidsmarkt of als aanbieders van wie ze dingen kopen. Een maatschappelijk, gemeenschappelijk leven is noodzakelijk voor het liberalisme om te kunnen slagen. Het is de voedingsbodem

waarop succesvol liberalisme groeit – en dat zijn sommige liberalen uit het oog verloren.'

Wat ontbreekt er nog meer in het liberale denken over sociale rechtvaardigheid? 'Ik heb altijd gedacht dat één van de problemen van de filosofische erfenis van het liberalisme een zekere kortzichtigheid over macht is. In theorie zouden we ons een politieke gemeenschap van zelfvoorzienende individuen kunnen voorstellen, maar in de praktijk bestaat dat niet. Het heeft nooit bestaan. Nergens. De realiteit van de sociale structuur waar liberalisme op is geprojecteerd is dat sommige mensen meer macht hebben en andere minder. Mensen zijn met elkaar verbonden via relaties die vrijwillig zijn, veel die verplicht zijn en sommige die dwingend zijn. We proberen dus liberaal zelfbestuur te realiseren onder voorwaarden van diepgaande verschillen in capaciteit, in macht, om te participeren en invloed uit te oefenen.

Het gevolg hiervan is dat we de hoogste ambities van het liberalisme – dat van universele rechten en de universele toegang tot de middelen van zelfbestuur – niet kunnen realiseren binnen een puur liberaal denkkader. Het liberalisme kan de eigen doelen niet bereiken door de kortzichtigheid over macht. Om het gelijke speelveld te creëren waarin mensen op enigszins gelijke voet kunnen deelnemen aan zelfbestuur, moeten we moeten rijkdom, competenties en politieke invloed herverdelen. Daarvoor hebben we een vorm van socialisme, egalitarisme of herverdelende democratie nodig. Ik denk dat liberale socialisten de belofte van het liberalisme heel serieus nemen: het idee dat we

'Om het gelijke speelveld te creëren waarin mensen op enigszins gelijke voet kunnen deelnemen aan zelfbestuur, moeten we rijkdom, competenties en politieke invloed herverdelen'

Foto: Herman Wouters

daadwerkelijk universele rechten en kansengelijkheid kunnen hebben. Maar liberalen die sceptisch staan tegenover marktinterventies stellen mensen zoals ik niet op prijs, die op de linkerflanken van het liberalisme zeggen: 'We proberen jullie juist te helpen om te bereiken wat je zegt!'. Omdat het liberalisme iets heel anders levert dan dat het belooft, creëert het wantrouwen onder de leden van de politieke gemeenschap.'

Over dat wantrouwen gesproken, veel politici en denkers observeren vandaag de dag een hoge mate van polarisatie. Hoe kijk jij daarnaar?

'Polarisatie komt bijna vaker voor in het politieke discours dan dat het zich daadwerkelijk manifesteert in de samenleving. Natuurlijk, meer dan ooit is het zo dat als je het in één opzicht eens bent met de Democraten, je direct ál je overtuigingen laat aansluiten bij de Democraten. In het verleden waren er meer mensen met eigenzinnige zienswijzen en meer eigenzinnige politieke partijen: noord-liberale Republikeinen, maar ook zogeheten 'Dixiecrats' in het Zuiden die actief als Democraten witte suprematie voorstonden en allerlei lokale vormen van democratische en republikeinse politiek. Het is duidelijk dat mensen op het internet heel eenvoudig het nieuws kunnen vinden dat bij hun bestaande ideologische opvattingen past. En ja, politiek in de Verenigde Staten is sterk genationaliseerd: mensen stemmen weinig, behalve bij de presidentsverkiezingen. Iedere lokale verkiezing is een referendum over de nationale partij geworden, in plaats van een verkiezing waarin mensen stemmen op iemand die ze vertrouwen en waarderen en waarvan ze het gevoel hebben dat diegene hun belangen vertegenwoordigt.

Toch heb ik gemengde gevoelens over het onderwerp polarisatie, omdat ik denk dat we te veel kijken naar polarisatie als de verklaring voor alles wat er mis is met de Amerikaanse politiek.'

Kun je daar wat meer over zeggen? 'Wat levert de focus op polarisatie op? Hoe legitimeert de focus op polarisatie het gedrag en de keuzes van politieke elites? Nou, de Democraten kunnen zeggen dat ze niets gedaan krijgen door polarisatie: 'de Republikeinen zijn zo doorgeslagen en slecht, en de maatschappij is zo gepolariseerd dat we worden gestraft als we samenwerken met de Republikeinen'. Zo wordt polarisatie een manier om naar politieke problemen te kijken die de stagnatie reproduceert die elites in de eerste plaats aan polarisatie wijten. De focus op polarisatie reduceert bovendien cruciale politieke vragen over hoe we onze verschillen kunnen overbruggen tot een vraag voor de politieke wetenschappen. Voor partijelites en denkers is dat aantrekkelijk, omdat het suggereert dat we het probleem zouden kunnen oplossen door dieper na te denken over het abstracte concept van polarisatie. Het suggereert dat onze politieke problemen technocratisch en wetenschappelijk zouden zijn. Ik wil niet zeggen dat mensen moeten stoppen hierover na te denken, maar ik denk dat we onze politieke taal en ons politieke gesprek abstraheren naar een domein waarin alleen nog hoogopgeleide mensen aan het gesprek willen deelnemen. Dat draagt bij aan het gevoel dat daadwerkelijke politieke participatie ingewikkeld zou zijn, dat het expertise vereist.

'Polarisatie komt bijna vaker voor in het politieke discours dan dat het zich daadwerkelijk manifesteert in de samenleving'

‘Een politieke beweging ontstaat niet door zomaar bepaalde dingen te zeggen. Politieke bewegingen komen tot stand via de verbindingen die mensen al met elkaar hebben’

Beter zouden we ons kunnen focussen op het bouwen van de instituties en het scheppen van de voorwaarden om iedereen te laten deelnemen aan de democratie, en om iedereen het gevoel te geven dat politieke participatie tot een positief resultaat kan leiden. Het wordt moeilijker om mensen daarvan te overtuigen als het gesprek gaat over abstracte technocratische problemen, in plaats van over de vraag hoe je je zorgkosten, je eten of je huisvesting kunt betalen.’

Wil je zeggen dat links-liberalen meer zouden moeten praten over materiële vragen? ‘Je kunt ook te glad zijn over materiële politiek. Sommigen op de linkerflank denken dat de arbeidersklasse terug zal komen naar links als we alleen nog maar zouden praten over vlees en aardappels. Dat is ook een illusie. Een politieke beweging ontstaat niet door zomaar bepaalde dingen te zeggen. Politieke bewegingen komen tot stand via de verbindingen die mensen al met elkaar hebben. Mensen moeten al geloven in de mogelijkheid van solidariteit en solidariteit is een nogal ongeloofwaardig begrip als je het niet zelf hebt ervaren. Dit was een van de fouten die links heeft gemaakt tijdens de campagne van Bernie Sanders voor de presidentsverkiezingen, die ik steunde. We hoopten dat iedereen die zou profiteren van het beleid dat Sanders voorstond ‘als vanzelf’ op hem zou stemmen, simpelweg omdat hij de juiste dingen zei; omdat hij de eenvoudige en materiële taal gebruikte die we aantrekkelijk vonden.

Maar in werkelijkheid bouwen politieke bewegingen voort op de authentieke connecties die mensen al met elkaar hebben – ook tijdens gewone verkiezingen. Historisch steunde de sociaaldemocratie hiervoor op de vakbonden; nu maken de vakbonden in ons land nog maar zo’n zeven

procent van de private sector uit. De links-liberale beweging beleefde haar hoogtepunt met de burgerrechtenbeweging. Mensen konden daaraan deelnemen als leraren, kerkgangers en andere gemeenschappen waar ze zich al mee identificeerden en zich sterk mee verbonden voelden. De beweging activeerde mensen als groepen, als 'blokken' om deel te nemen aan de politiek. Als dat blok niet bestaat, moet Sanders in een menigte aan ieder individu appelleren om mee te doen. Dat is veel moeilijker dan een appèl op een bepaalde kerk of op leiders van groepen mensen.'

Tot slot, in Nederland gaan ook onder liberalen nogal wat kritische stemmen op over een woke cultuur. Waarom brengt dit zulke felle reacties teweeg? 'De term *woke* is onderdeel van de taal van de radicale, zwarte Amerikaanse beweging uit de jaren zestig en zeventig, en werd nieuw leven ingeblazen in de jaren negentig. *Woke* zijn betekent gewoon wakker zijn, je bewust zijn van de onderdrukkende structuren die mensen in de Verenigde Staten nog altijd onderdrukken – vooral zwarte mensen en mensen van kleur. *Stay woke* betekent wees je ervan bewust dat er nog steeds racisme is. Als mensen in de Verenigde Staten de term als een scheldwoord gebruiken, kan het de associatie met zwarte politiek niet van zich afschudden: als je zegt dat je anti-*woke* bent is het moeilijk om niet te klinken alsof je anti-zwart bent. Dat de term *woke* nu een betekenisloze, lege term is geworden voor schijnheilige of zware morele politiek is misselijkmakend.

'Toch denk ik dat het productief kan zijn als we op links een gesprek voeren over de vraag of de taal die we gebruiken mensen wel uitnodigt om zich bij onze projecten aan te sluiten. Is onze woordkeuze open en uitnodigend? Tegenwoordig is *wokeness* een sjibbolet ¹ dat onze doelen in de weg staat. Mensen kunnen simpelweg zeggen dat ze anti-woke zijn zonder te hoeven zeggen dat ze anti-LHBTQ, anti-zwart of anti-immigratie zijn. 'Nee, ik ben gewoon tegen dit hele *wokeness*-gedoe'. Als we geen onderscheid maken tussen de – wat mij betreft schijnheilige en contraproductieve – taal waarin we progressieve politiek bepleiten en onze daadwerkelijke doeleinden, geeft dat onze tegenstanders de kans om te zeggen dat ze tegen de schijnheilige mensen zijn. Nee, ze zijn tegen de doeleinden.

'Ik denk dat soms terecht gesteld wordt dat links-liberalen niet geïnteresseerd zijn in deugdzaamheid zelf, maar in de schijn van deugdzaamheid en in de status als meest deugdzaam. Dat is niet hetzelfde als bouwen aan een politieke gemeenschap en effectieve politieke bewegingen die een deugdcultuur kunnen helpen verspreiden. Zelfs als we deugdzaam zijn, overtuig je mensen dan om deel te nemen aan je politieke project door ze vertellen dat jij deugdzaam bent en zij niet? Waarschijnlijk niet.' ●

¹ | Een woord of uitdrukking waarvan de luisteraar uit de uitspraak kan opmaken tot welke groep je behoort

Afke Groen
is hoofdredacteur van
Idee en directeur van
de Mr. Hans van Mierlo
Stichting

Anne-Lotte Masson
is projectleider bij
het Erasmus MC en
redactielid van *Idee*

1 | Rijksuniversiteit
Groningen, 'Blowing holes
in economic ideologies',
13 september 2021,
www.rug.nl

Het denken van de Duitse politiek filosoof Lisa Herzog bevindt zich op het snijvlak van politieke theorie en economie. Ze noemt het bovendien de 'activistische kant van haar werk om gaten te slaan in de economische aannames van mensen'.¹ Voor *Idee* spreken we haar over de vraag of het liberalisme in crisis is. In ons gesprek wijst Herzog op een blinde vlek van liberalen vandaag: macht. 'Ik denk dat het liberalisme zich meer moet gaan focussen op het beschermen van onze vrijheden tegen private machten.'

Door Noa Harmsen & Duane van Diest

'Hoeveel
machtsongelijkheid
willen we toelaten?'

interview Lisa Herzog

Dat het liberalisme momenteel onder vuur ligt, herkent Herzog wel. 'Ik merk dat het in sommige academische kringen best lastig is om vast te houden aan een idee van liberalisme dat armoede en klimaat-rechtvaardigheid serieus neemt', vertelt ze. 'Je wordt er al gauw van verdacht eigendomsrechten en de rechten van grote bedrijven belangrijker te vinden. Maar in mijn perspectief hebben die rechten weinig te maken met de vrijheden van alle mensen als burgers, wat ik opvat als de kern van het liberalisme.'

Net als in haar werk, blijft Herzog het liberalisme tijdens ons gesprek steevast verdedigen, maar dan wel als een breed begrip. 'Sommige mensen definiëren liberalisme als het vrij zijn van overheidsbemoeienis. In dat begrip gaat liberalisme hand in hand met een focus op de markt. Dat is een te smalle opvatting', zegt Herzog. 'Ik begrijp het liberalisme liever als een politieke traditie waarin een reeks rijke en complexe vrijheden voor alle leden van een maatschappij centraal staat, die mensen in staat stelt om een autonoom leven te leiden.' Ze noemt het liberalisme dan ook een 'aspirerend' concept: iets om naar te streven, maar dat nooit volledig kan worden bereikt. 'Dergelijke concepten worden vaak geloofd in crisis te zijn, omdat niet wordt bereikt wat we willen bereiken. Het volgt hetzelfde patroon als bijvoorbeeld het debat over de crisis van de democratie.'

Een vrije samenleving, zonder oneindige consumptie

'Historisch gezien lag de focus van het liberalisme vooral op het afwijzen van de macht van de staat en soms ook van religie. De nadruk lag op bescherming van burgers tegen interventie van de staat en religie in het persoonlijke leven.' Vandaag is dit smalle begrip van het liberalisme niet meer toereikend, vindt Herzog. 'Ik denk dat het liberalisme zich meer moet gaan focussen op het beschermen van onze vrijheden tegen private machten. Denk dan bijvoorbeeld aan de grote bedrijven, maar misschien ook aan maatschappelijke druk en groepsdruk onder jongeren. Dat vergt een bredere definitie van het liberalisme, met een rijker begrip van vrijheid dan alleen de afwezigheid van staatsinterventie.'

Herzog vindt de ontwikkeling van dat rijkere vrijheidsbegrip urgent. 'Velen zitten vast in een 'Koude Oorlog'-mindset, met aan de ene kant de nadruk op individuele vrijheid en vrije marktdenken en aan de andere kant een soort totalitarisme.' Deze manier van denken helpt niet om de problemen van onze tijd het hoofd te bieden. 'Eén van de grote

Prof. dr. Lisa Herzog studeerde economie, filosofie en politieke theorie in München en Oxford en werkte aan de universiteiten van St. Gallen, Frankfurt, Stanford en de TU Munich.

Sinds 2019 is zij hoogleraar Politieke Filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ze doet onderzoek naar democratie op de werkvloer, beroepsethiek en de rol van kennis in democratieën.

Andere thema's die haar interesseren zijn diversiteit en interdisciplinariteit. Vorig jaar trad ze bovendien toe tot de Jonge Akademie, een platform binnen de KNAW voor jonge topwetenschappers.

‘We moeten beter gaan nadenken over wat we nodig hebben aan materiële bronnen, ruimte en energie om een vrij leven te kunnen leiden. Wie heeft toegang tot deze bronnen en wie niet?’

uitdagingen van vandaag is hoe we kunnen nadenken over menselijke vrijheid en de verdeling van onze vrijheden in een situatie waarin de klimaatcrisis schreeuwt om een nieuwe definitie van groei, specifiek waar het aankomt op materiële consumptie. We moeten beter gaan nadenken over wat we nodig hebben aan materiële bronnen, ruimte en energie om een vrij leven te kunnen leiden. Wie heeft toegang tot deze bronnen en wie niet?’

‘Wat betekent een vrije samenleving wanneer we niet langer oneindig kunnen consumeren?’, stelt Herzog zichzelf de vraag. De antwoorden zouden we moeten zoeken in vrijheden die niet-materialistisch zijn. ‘De nadruk lag te veel op individuele consumptie. De meeste mensen consumeren veel meer dan strikt noodzakelijk is om een vrij leven te leiden. Tegelijkertijd hebben we juist tekorten aan andere vrijheden, die bijvoorbeeld te maken hebben met participatie, een stem hebben, samen ons leven besturen.’ Deze niet-materiële vrijheden zouden we veel serieuzer moeten gaan nemen. Doen we dat niet, waarschuwt Herzog, dan komt het liberalisme onder druk te staan door een gebrek aan gedeelde basiswaarden. Dat ziet ze bijvoorbeeld gemanifesteerd in het rechtspopulisme. ‘Natuurlijk moeten we niet luisteren naar racisme en xenofobie, maar veel van wat er achter dit extreemrechtse gedachtegoed schuilgaat, heeft te maken met een gevoel van mensen dat ze te weinig te zeggen hebben over hoe hun leven eruitziet, dat hun stem niet gehoord wordt. Het huidige economische systeem dient alleen een kleine groep superrijken.’

‘De neiging om werknemers machtelozer te maken’

Een stem hebben, deel kunnen nemen aan de democratie; het zijn vrijheden die centraal staan in het republikeinse idee van vrijheid – niet te verwarren met de Republikeinen in Verenigde Staten. ‘Dat is eerder het tegenovergestelde!’ Herzog: ‘Republikeinse vrijheid is eigenlijk een heel oud idee, dat recentelijk nieuwe grond heeft gevonden in de academische wereld. Het gaat over de vrijheid van vrije mensen als burgers in een vrije samenleving. Ze worden niet bestuurd door een monarchie, een tiran of andere externe krachten. Ze besturen zichzelf. Het gaat om gelijkheid, om gelijke rechten om in dit zelfbestuur te participeren.’

Herzog zet dit idee van vrijheid af tegen het idee van een vrije markt: ‘Het is totaal anders.’ Republikeinse vrijheid vraagt om sterke regulering van de vrije markt, zodat iedereen toegang heeft tot bepaalde goederen en diensten, zoals medische zorg. Om iedereen gelijke rechten en vrijheid te geven, is het namelijk van belang om grenzen te stellen aan wat economische machten en de markt kunnen doen. ‘Als je dit idee van vrijheid serieus neemt en echt nadenkt over wat het betekent om dit aan alle mensen in de samenleving te kunnen geven, dan kom je bij een heel ander liberalisme uit dan slechts het vrije marktdenken.’

Foto: Herman Wouters

Hoe dat 'heel andere liberalisme' eruit kan zien, toont Herzog in haar werk over democratie op de werkvloer. Via een netwerk van gelijkgezinde wetenschappers en experts probeert ze het idee te verspreiden om werknemers meer zeggenschap en bescherming te geven. 'In bepaalde werkrelaties die we vandaag de dag zien, zoals platformwerk, zijn de machtsverhoudingen erg scheef. Deze mensen hebben geen vakbonden en kunnen zo weinig doen aan de manier waarop ze worden behandeld. Dat is heel problematisch. Op dit moment gaat het in Europa niet om grote aantallen mensen, maar de neiging om werknemers machtelozer te maken zien we steeds groter worden. Die ideeën komen wederom voort uit marktdenken.'

Ook vrijheid is ongelijk verdeeld

Ongelijke verhoudingen spelen niet alleen op de werkvloer een rol; ook onze vrijheden zijn momenteel ongelijk verdeeld. Herzog: 'Neem twee verschillende individuen, die beiden een baan in de medische wereld ambiëren. Voor de één is de *sky the limit*, met ouders die deze ambities ondersteunen; zij heeft een sociaal netwerk en bij fouten krijgt ze een tweede kans. De ander heeft geen rolmodellen, want mensen met haar achtergrond doen dit soort werk in de regel niet. Ze internaliseert bovendien de stereotypen die haar tegenwerken, waardoor ze het niet eens meer probeert.' De twee individuen genieten duidelijk niet dezelfde vrijheid wanneer het gaat om beroepskeuze.

'Het huidige economische systeem dient alleen een kleine groep superrijken'

‘Te lang zijn liberalen uitgegaan van een ‘standaardmodel persoon. Die was wit, man en autonoom’

Op de vraag wat we aan deze ongelijke verdeling van vrijheid kunnen doen, haalt Herzog de Britse econoom Tony Atkinson aan. ‘Hij stelde onder meer voor dat we aan de ene kant grenzen stellen aan de hoeveelheid erfenis die iemand kan ontvangen en aan de andere kant de mensen die geen erfenis ontvangen een startbedrag meegeven. Zo kunnen de grote verschillen die tussen jonge mensen ontstaan gelijkler gemaakt worden.’ Dit zou bijvoorbeeld de ongelijkheid in de woningmarkt kunnen oplossen, zegt Herzog. Daar is de ongelijkheid tussen jonge starters goed zichtbaar: de één kan een huis kopen met behulp van geld van de familie, maar de ander wordt vanwege een gebrek aan hulp buitenspel gezet.

Herzog wijst er bovendien op dat er verschillende niveaus van privilege en achterstelling zijn. De samenleving is geen gelijk speelveld, waarin iedereen met dezelfde kansen en mogelijkheden aan het leven begint. Waar en hoe je wordt geboren, rijk of arm, wit of niet-wit, in de stad of het platteland, het heeft allemaal invloed op het verloop van je leven. ‘Het is gelieerd aan een idee uit de feministische-juridische theorie, namelijk intersectionaliteit. Het betekent dat je verschillende soorten

achterstellingen in samenhang moet bekijken.’ Te lang zijn liberalen uitgegaan van een ‘standaardmodel persoon’, zegt Herzog. Die was wit, man en autonoom. De lusten en lasten van mensen die niet aan dit standaardmodel voldeden, werden over het hoofd gezien. ‘In die zin denk ik dat het liberalisme naar de geschiedenis moet kijken en behoorlijk zelfkritisch moet zijn over sommige van deze uitsluitingen.’

‘Hoeveel machtsongelijkheid willen we toelaten?’

Een gelijkere verdeling van vrijheden vergt bovendien meer aandacht voor macht en machtsverhoudingen. In het liberalisme werd de afgelopen decennia vooral nagedacht over rechtvaardigheid in termen van ‘wie krijgt wat?’, zegt Herzog. ‘Er is niks mis met nadenken over het verdelen van onze bronnen, we hebben ze nu eenmaal nodig, maar er zijn verschillende soorten bronnen. Er zijn bronnen die we nodig hebben voor ons dagelijks leven, maar ook bronnen die zich kunnen vertalen

in andere dingen, waarmee we anderen kunnen beïnvloeden. Over het algemeen geldt: wie meer bronnen heeft, heeft meer macht. En op deze machtsverhoudingen werd eigenlijk niet gefocust.' Dat zouden we wel moeten doen. 'De machtsverhoudingen zijn tegenwoordig erg scheef en we kunnen ons afvragen of dat wel rechtvaardig is. Hoeveel machtsongelijkheid willen we toelaten? En hoe verhouden de machtsverhoudingen zich tot het basisprincipe dat iedereen dezelfde morele status en rechten zou moeten hebben?'

Herzog licht daarbij in het bijzonder de machtsongelijkheid tussen het individu en de grote bedrijven uit. 'Grote bedrijven hebben steeds meer rechten gekregen, terwijl collectieven die vriendelijkere machten hadden kunnen zijn, zoals maatschappelijke organisaties of vakbonden, minder invloed kregen. Dat vormt een reële bedreiging voor de individuele vrijheid.' Deze ongelijke machtsverhoudingen blijven namelijk niet beperkt tot de economische sfeer, maar vertalen zich naar allerlei andere gebieden in de samenleving, zoals de juridische. 'Als jij als persoon Amazon of een ander groot bedrijf wil aanklagen, dan is dat bijna onmogelijk. Je zou geld moeten inzamelen, goede advocaten moeten vinden of misschien moet je hulp zoeken van een NGO en een pr-adviseur aannemen. De ongelijkheid is te groot.'

De oplossing hiervoor? Ten eerste moeten we beseffen dat machtsverhoudingen een probleem zijn, vindt Herzog. Daarnaast moeten we ons realiseren dat we in veel sociale situaties machteloos zijn in ons eentje. 'We moeten bemiddelende organisaties opbouwen en versterken, zoals de eerdergenoemde maatschappelijke organisaties. Een tegengewicht vormen tegen de macht van dergelijke bedrijven.' Tenslotte benoemt Herzog het belang van transparantie in lobbypraktijken. 'Het is makkelijk om naar de vs te wijzen als voorbeeld en te zeggen 'geld bepaalt alles in hun politiek'. Maar als we naar lobbypraktijken kijken in bijvoorbeeld Brussel en andere Europese hoofdsteden, dan is er ook hier nog erg veel werk te verrichten.'

Aan het einde van ons gesprek doet Herzog nog een oproep, een hartenkreet. Liberalen moeten inzien, zegt ze, dat we niet alleen vrije individuen zijn, maar ons ook bevinden in een bepaalde sociale situatie die invloed op ons uitoefent, ons perspectief beperkt en blinde vlekken creëert. Die twee posities sluiten elkaar niet uit en de opdracht is om ze te verbinden met elkaar. Herzog: 'Ik ben geneigd om te denken dat de beste manier om hieraan te werken is om naar verschillende stemmen te luisteren en perspectieven van verschillende kanten te begrijpen. Dat leidt dan weer tot de oproep om ervoor te zorgen dat de stem van iedereen wordt gehoord in een democratie.' Het is belangrijk om onze eigen privileges onder ogen te zien, vindt ze, maar dat betekent niet dat we zelf geen stem meer hebben. Wel dat we 'soms eerst even achterover moeten leunen en moeten luisteren, voordat we zelf spreken.' ●

'Daarnaast moeten we ons realiseren dat we in veel sociale situaties machteloos zijn in ons eentje'

Duane van Diest
is redactielid van *Idee*

Noa Harmsen
is oud-stagiaire van de Van Mierlo Stichting

Het ontbreekt hedendaags liberalisme aan een ‘deugdcultuur’. Een zoektocht, elke dag opnieuw, naar wat het zou kunnen betekenen om een goed mens te zijn. Zonder dat is het liberalisme weinig meer dan de afspraak elkaar niet in de weg te zitten. Dan mist het niet alleen aantrekkingskracht als politiek project, maar is het ook machteloos tegenover hedendaagse uitdagingen die collectieve inspanningen en oplossingen vergen.

Door Daniel Mügge

De morele leegte van het liberalisme

Als politiek uitgangspunt koestert het liberalisme ieders vrijheid om zelf keuzes te kunnen maken. Leven en laten leven. Waar een maatschappij-brede probleemaanpak toch onvermijdelijk is, eist de liberaal wetenschappelijke onderbouwing van beleid. Zonder deskundigheid valt dat laatste immers ten prooi aan onderbuikgevoelens, complottheorieën of ingesleten gewoontes – allemaal slechte gidsen van de eenentwintigste eeuw.

Terwijl expertise een belangrijke hoeksteen is van de huidige politieke aanpak, toont die aanpak weinig vertrouwen in de morele integriteit van burgers. In plaats daarvan moeten regels en prikkelstructuren hun ongemerkt en zonder veel pijn de gewenste kant opsturen. De gedragspsycholoog wint het van de moraalfilosoof. Dat is de impliciete deal: Den Haag valt jou niet lastig met preken en jij accepteert in ruil daarvoor goed doordachte en wetenschappelijk onderbouwde overheidsinterventies en, waar het moet, subtiele bijsturing van je eigen gedrag.

Echter, wie de samenleving door een economische of utilitaristische bril ziet – mensen doen alleen dingen die hun uiteindelijk ook iets opleveren – blijft hangen in een impasse waarin niemand zich geroepen voelt om voor een ander in de bres te springen. Neem internationale klimaatonderhandelingen: als elk land probeert de ander slimmer af te zijn, zal de internationale gemeenschap in haar geheel falen. De perfecte deal, die iedereen *fair* vindt, bestaat immers niet. Het resultaat is te weinig actie, en te laat.

De gedragspsycholoog wint het van de moraalfilosoof

Foto: Herman Wouters

In plaats van vooral te focussen op een *slimme* onderhandelingsstrategie zou een overheid moeten vragen: wat is, na weer een zomer van ongekende hittegolven, de *juiste* Nederlandse bijdrage aan deze mondiale crisis? Tot welke stappen zijn wij als rijk land moreel verplicht, los van wat anderen wel of niet doen? Geen internationaal verdrag ter wereld, hoe goed of slecht ook, verlost ons van de plicht om die stappen te zetten.

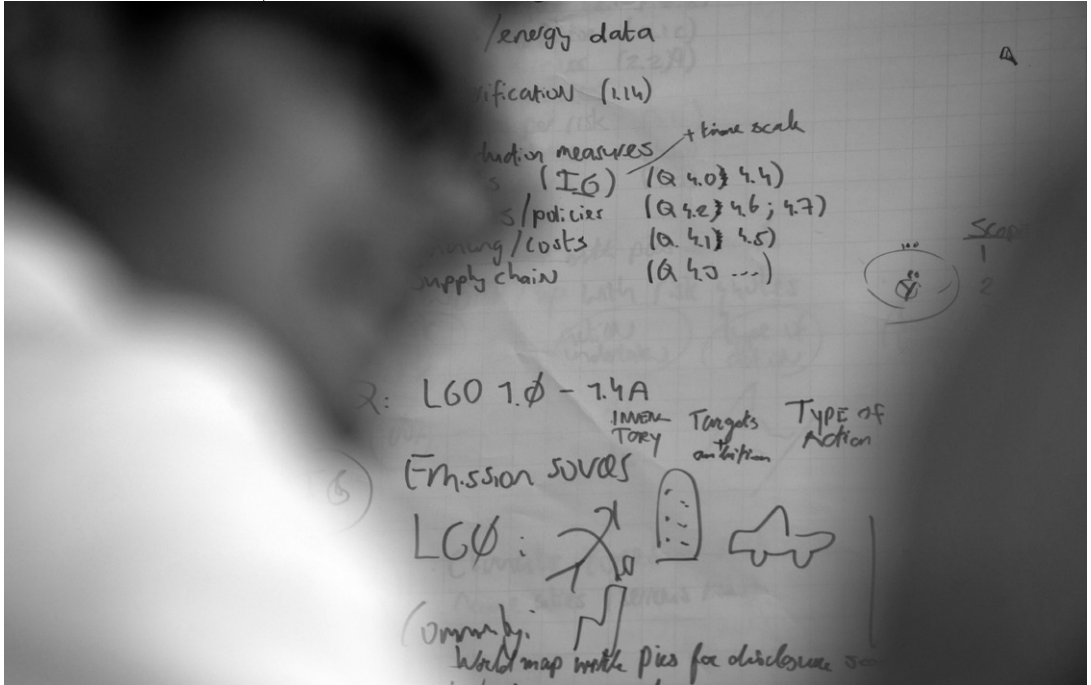

Foto: Herman Wouters

Expertise is hard nodig om uitdagingen het hoofd te bieden. Maar je komt er niet zonder mensen met een rechte rug en een duidelijk moreel kompas

Ook op individueel niveau geldt dat geen enkel reken- of beleidsmodel de klimaatcrisis kan oplossen. In een liberale maatschappij kunnen mensen keuzes blijven maken – en moeten wij het daarom hebben van burgers die die vrijheid integer gebruiken. Hetzelfde geldt in de zorg voor ouderen, voor ongelijkheid in het onderwijs of voor integratie van nieuwkomers.

Expertise is hard nodig om uitdagingen het hoofd te bieden. Maar je komt er niet zonder mensen met een rechte rug en een duidelijk moreel kompas. Mensen die voor anderen zorgen, ook al is het niet verplicht. Die steun aan zwakkeren bieden, ook al heeft het eigen kroost er niets aan. Die boven hun eigen vooroordelen uitstijgen en nieuwe burens de hand reiken. Juist omdat de liberaal tegen dwang is, moet zij het hebben van burgers die bij zichzelf te rade gaan over juist gedrag. Daarmee vullen wij de gaten die een liberaal overheidsbeleid bewust openlaat.

De ambitie om het goede te doen

De morele ambitie om het goede te doen – voor het natuurlijke pendant van een nadruk op individuele vrijheid – ontbreekt echter in het heden-

daagse liberalisme. Althans, ik kan die amper bespeuren. Niet in het politieke veld en -debat, waarin politieke professionals gauw de splinter in het oog van de ander zien, maar niet de balk in dat van zichzelf. Waarin *likes* en het scoren van tactische overwinningen lijken te overheersen. En ook niet in een maatschappij-brede consumptiecultuur waarin maximalisering van eigen geluk en genot vooropstaat. Waarom zou iemand zijn of haar zitplaats in de tram aanbieden aan een oudere als verder iedereen blijft zitten? Waarom als land vluchtelingen opnemen als andere staten niet bijdragen? Waarom plastic flessen naar de statiegeldautomaat sjuwen als anderen die gewoon weggooiën?

Het antwoord is simpel: omdat dat het goede is om te doen. Niet omdat het strategisch handig is, maar omdat het juist is. Zoals men in het Engels zegt: *virtue is its own reward*. Vrij vertaald: de goede daad is haar eigen beloning.

‘Het juiste’ of ‘het goede’ zijn grootse woorden. Het gaat echter niet om een antiliberaal, van boven afgekondigd kader van normen en waarden. Liberalisme eist het tegendeel. Het vergt dat burgers zelf, in gesprek met elkaar, verkennen wat zij gepast en voorbeeldig gedrag vinden. Dat klinkt als een immense klus, maar is het allerminst. Vraag mensen naar goede karaktereigenschappen en je ziet verrassend veel overeenstemming: eerlijkheid, moed, bescheidenheid, barmhartigheid, flexibiliteit, generositeit, et cetera.

Die lijst is allesbehalve nieuw. Je vindt haar in het confuciaanse gedachtegoed, bij boeddhisten, bij Aristoteles en in monotheïstische tradities. Natuurlijk zijn er verschillen en achterhaalde ideeën, zoals de rechtvaardiging van seksistische of racistische hiërarchieën bij de oude denkers. Maar wat vooral opvalt: millennialang zijn mensen het grotendeels met elkaar eens over hoe een goed karakter eruitziet.

Essentiële smeerolie

Die deugden zijn de essentiële smeerolie voor een liberaal politiek apparaat dat uiteenlopende visies constructief bij elkaar moet brengen. Zo is het een deugd om te kunnen toegeven dat je je hebt vergist. Als ambtenaar of politicus. Net zozeer als bij een discussie aan de keukentafel of in de kroeg. Door fouten te erkennen én te vergeven, kunnen we ons herpakken na misstappen. Dan inlevingsvermogen. De wil om de wereld door de ogen van een ander te zien – de ogen van de veeboer in Gelderland, de ogen van een Syrische vluchteling of de ogen van een jongere die 's nachts wakker ligt uit vrees voor haar of zijn toekomst op een oververhitte planeet. Hoeveel zou het schelen als mensen, vóór een oordeel te vellen of meningen te vormen, zouden proberen zich in anderen in te leven?

De lijst van deugden is te lang om elk van hen hier onder de loep te nemen. Maar hoe zou onze politiek eruitzien als politieke kopstukken én burgers die meer zouden omarmen? Vergevingsgezindheid. Compassie. Zorg voor een ander. Eerlijkheid. En de vaardigheid om, als het erop aankomt, de juiste balans te vinden. Er zijn immers momenten waarop

Het vergt dat burgers zelf, in gesprek met elkaar, verkennen wat zij gepast en voorbeeldig gedrag vinden

een leugen wél gepast is. Of waarop je, omdat je verantwoordelijk bent voor je kinderen, voorzichtiger moet zijn dan ‘moed’ van je zou eisen.

De aftakeling van een liberale politieke orde

De urgentie van zo’n cultuuromslag is hoog. De combinatie van liberalisme en democratie heeft het zwaar te verduren. Binnen Nederland steken antiliberale tendensen steeds vaker de kop op. In veel andere Europese landen zijn die trends duidelijker: in Hongarije of Polen, maar ook in Italië of Frankrijk. Aan de overkant van het Kanaal was Boris Johnson het perfecte voorbeeld van een politiek nihilisme dat morele rechtschapenheid aan z’n laars lapte. Er waren *garden parties* bij 10 Downing Street terwijl de rest van Londen thuis zat opgesloten; Johnson nam loopjes met de waarheid waar het hem maar uitkwam.

De duidelijkste aftakeling van een liberale politieke orde zien we in de Verenigde Staten. Los van het oordeel over zijn politiek programma, was Donald Trump het tegendeel van een voorbeeldig karakter. Hij loog, bralde over zijn seksueel grensoverschrijdend gedrag, mengde zijn zakenbelangen met zijn macht als president en toonde geen respect voor politieke spelregels. Hoe kwam hij ermee weg? Omdat, lijkt mij, deugden zoals eerlijkheid, bescheidenheid, zorg voor elke medemens, maar ook vergevingsgezindheid, bijvoorbeeld voor onrecht uit het verleden, decennialang onvoldoende gekoesterd werden. De verdeeldheid in de maatschappij én in Washington zijn keurige spiegelbeelden van elkaar die elkaar in een vicieuze cirkel versterken.

Balkenende werd destijds weggelachen met zijn verhaal over normen en waarden. Toch had hij iets begrepen wat politieke professionals nog steeds niet snappen

Foto: Herman Wouters

Zo ver is het hier gelukkig niet. Maar ook in Nederland zien weinig burgers politici als voorbeeldige karakters, terecht of niet. De verantwoordelijkheid daarvoor ligt niet bij óf kiezers óf politici, maar gedeeld bij iedereen, in onze politieke cultuur. Beschaving – in de zin van ‘beschaafd met elkaar omgaan’ – is een doorlopend project en nooit af. Karakterontwikkeling is een collectieve opgave: het gebeurt op school, op voetbalvelden, in kerken en moskeeën, aan de kassa bij de supermarkt, in het ov en tijdens een goed gesprek tussen ouders en kinderen. Overal eigenlijk.

Jan-Peter Balkenende werd destijds weggelachen met zijn verhaal over normen en waarden. Toch had hij iets begrepen wat politieke professionals nog steeds niet snappen: dat je zonder een goed moreel kompas, ook op individueel niveau, een open samenleving op den duur niet overleefd houdt. Kiezers hebben immers de vrijheid om antiliberale hun stem te geven.

Liberalisme ontvlamt tegenwoordig weinig burgerharten. Het is geen project met een ambitie dat mij als mens raakt, dat mij mee wil nemen, dat iets groters wil bouwen. De belofte om files op te lossen en elkaar voor de rest niet in de weg te zitten, is niet genoeg om mijn hart sneller te laten kloppen.

Veel liberalen kijken met *dedain* naar politieke ideologieën die hogere idealen huldigen: religieuze denkkaders, nationalisme of socialistische utopieën. Met persoonlijke vrijheid als anker missen veel hedendaagse liberale stromingen echter het idee van een maatschappelijk geheel dat meer is dan de som der individuen. Waar, zoals in Nederland, individuele vrijheid niet dagelijks onder vuur ligt, heeft liberalisme daarmee amper *mass appeal*.

Individuele vrijheid zou echter de opmaat moeten zijn naar een collectieve beweging waarin we elkaar helpen om betere mensen te kunnen worden. Door buurtborrels, door brede *Bildung* die centraal staat in het onderwijs, door elkaar te steunen bij de juiste keuzes. Door een cultuur, kortom, die goede daden en karaktereigenschappen kweekt en aanmoedigt.

Als je in een open maatschappij collectieve problemen wil oplossen, heb je deze individuele eigenschappen – naast de noodzakelijke Haagse expertise en slim beleid – hard nodig. Elke dag weer ben je aangewezen op burgers die integere keuzes maken: voor wederzijdse steun en vertrouwen, voor vreedzaam gedrag en voor een vrijwillige bijdrage voor een betere toekomst.

Het gaat niet om een perfecte maatschappij bevolkt door heiligen. De lat ligt veel lager: simpelweg in een gedeelde ambitie om misschien iets betere mensen te worden. Boven onze intuïties en impulsen uit te stijgen en iets vaker het juiste te doen in plaats van het makkelijke of gangbare. Karaktervorming vergt veel oefening – op den duur kan het een gewoonte worden, zoals andere gedragspatronen ook. En het vergt voorbeeldig gedrag van mensen in vooraanstaande posities: topvoetballers, zakenmensen, politici en bekende musici. Op dat vlak valt een wereld te winnen.

Hiervoor pleit ik dus: een renaissance van een deugdcultuur. Dat we vaker vragen of ons eigen gedrag én dat van anderen wel deugt. Dat we het daar, bescheiden en vergevingsgezind, met elkaar over hebben. Dat we wat we voorbeeldig gedrag vinden, ook zo benoemen – niet op de laatste plaats bij politieke tegenstanders. Elke maatschappij heeft baat bij zo'n een deugdcultuur, maar voor het duurzaam liberalisme is die essentieel. Liberalisme geeft mensen de vrijheid om zelf keuzes te maken. In tijden van grote maatschappelijke uitdagingen kan dat alleen functioneren als we elkaar helpen een kompas te ontwikkelen voor wat, zowel in het kleine als in het grote, misschien wel het juiste is om te doen. ●

Individuele vrijheid zou echter de opmaat moeten zijn naar een collectieve beweging waarin we elkaar helpen om betere mensen te kunnen worden

Foto: JW Kaldenbach

Daniel Mügge is hoogleraar Politieke Arithmetiek aan de Universiteit van Amsterdam. Daar onderzoekt hij de politieke onderbuik van macro-economische statistiek en de regulering van kunstmatige intelligentie.

Het is een benarde positie: de crises stapelen zich op en het liberale gedachtegoed dat antwoord moet geven op de grote vragen van onze tijd, verkeert zelf in een *midlifecrisis*. Is het liberalisme wel in staat om in de eenentwintigste eeuw nog relevant, urgent en toereikend te zijn?

Door Jilles Hazenberg & Abele Kamminga

De illusies van eigen verdienste en kansengelijkheid

De opwarming van de aarde, groeiende ongelijkheid, het wantrouwen tegenover de overheid en haar instituties, de overal woekerende desinformatie – de klassiek-liberale beginselen met hun nadruk op individuele vrijheid en verantwoordelijkheid lijken nog geen begin van een antwoord te bieden op de grote vragen van onze tijd. Misschien moeten we preciezer zijn. Veel van de problemen zijn immers te herleiden naar de perversering van het liberalisme tot het neoliberalisme, de systeemfouten in het kapitalisme en alle bestuurlijke en institutionele uitwassen daarvan, met de nadruk op onbegrensde persoonlijke vrijheid, individueel succes, bezuinigingspolitiek, een blind vertrouwen in de markt, een overheid die vooral in dienst staat van die markt, en in sommige gevallen zelfs een afkeer tegen het idee van een samenleving.

Ook D66 gaat daarbij niet vrijuit. De laatste tijd is veel geschreven en gesproken over hoe in de Westerse wereld, en zeker ook in Nederland, links-liberale technocraten een efficiënte omgang met publieke middelen tot allesbepalende waarde verhieven. Herman Tjeenk Willink beschreef hoe de taal van economen en managers de *lingua franca* van Den Haag werd. 'In die taal is geen plek voor de waarden die de kwaliteit van leven en samenleven bepalen; de waarden die de overheid bij haar functioneren in acht moet nemen.' In plaats daarvan heeft *new public management* de politiek ontdaan van haar ideële doelen en van alles een kosten-batenanalyse gemaakt. Die werkwijze is door en door conservatief: het zijn de begrotingsregels die bepalen welke beleidsruimte er is en het is economische logica die bepaalt of een investering wenselijk is. Dat

Het zijn de begrotingsregels die bepalen welke beleidsruimte er is en het is economische logica die bepaalt of een investering wenselijk is

Foto: Herman Wouters

zorgt ervoor dat verandering alleen in kleine stappen kan gaan, terwijl de enorme maatschappelijke opgaven vragen om grote investeringen die niet passen binnen de financiële regels en afspraken.

Tot voor de coronacrisis was het ondenkbaar om dit kosten-batenpatroon te doorbreken. Het is de vraag of liberalen inmiddels hebben ingezien dat financiële schaarste grotendeels een zelfopgelegde fictie is, waarin alles zich moet schikken in de mal van meer of minder. We zien nu weer de eerste reflexen om terug te keren naar begrotingsdiscipline en versobering. Dat bijvoorbeeld de opvangcrisis en de wooncrisis te danken zijn aan juist dit kosten-batendenken, lijkt dan alweer te zijn vergeten. Dat mogen we niet laten gebeuren. Om politieke doelen terug in het hart van de democratie te krijgen, moeten we zelf zorgen dat het politieke discours draait om rechtvaardigheid, eerlijkheid, gelijkheid, rechten en verbondenheid. Een discours waarin de begroting niet leidend, maar dienend is. Dit kan niet zonder een grondige herziening van onze sociaal-liberale beginselen.

Liberalisme voor succesvolle mensen

Als dit dus al een moment van de waarheid is voor het liberalisme, dan toch zeker ook voor het sociaal-liberalisme. Nog maar enkele jaren geleden publiceerde de Mr. Hans van Mierlo Stichting na een decennium van discussie de zogeheten *Sociaal-liberale richtingwijzers*. Die richtingwijzers

Om politieke doelen terug in het hart van de democratie te krijgen, moeten we zelf zorgen dat het politieke discours draait om rechtvaardigheid, eerlijkheid, gelijkheid, rechten en verbondenheid

zijn een product van hun tijd: ze vielen niet toevallig samen met de liberale gedaanteverandering van de partij vanaf 2006, waar klassiek-liberale dogma's rond individuele vrijheid, marktwerking en begrotings-discipline leidend werden en de partij een stuk naar rechts opschoof.

Het schuurt direct al bij de richtingwijzer *Vertrouw op de eigen kracht van mensen*, dat de partij poneert als het centrale uitgangspunt van het sociaal-liberale gedachtengoed. Want in de praktijk zien we dat vooral mensen die het al goed hebben, of voor wie het vanzelfsprekend is, deze 'kracht' kunnen gebruiken. Hetzelfde geldt voor dat andere paradepaardje: kansengelijkheid. 'Gelijke kansen' klinkt rechtvaardig, maar het is een sorteringsmechanisme: mensen die talent hebben meegekregen kunnen er erkenning, welvaart en aanzien mee verwerven. Maar wie het aan talent ontbreekt blijft vernederd achter, in het besef dat zijn sociale status zijn eigen schuld is. De krantenbezorger die miljonair wordt is de extreme uitzondering; een mythe van de eigen-verdienste-evangelisten.

De afgelopen jaren verschenen verschillende publicaties over hoe weinig invloed we eigenlijk hebben op wie we uiteindelijk worden: niemand kiest ervoor geboren te worden, noch waar en in welk tijdsgewricht, met welke genen of met welke opvoeding. Het is inmiddels duidelijk dat de eerste jaren van ons leven zo bepalend zijn voor hoe we later in het leven staan en hoe we keuzes maken, dat onze vrijheid om 'mens te worden' daardoor flink beknot is. Hoe we nadenken, hoeveel zelfvertrouwen we hebben, wat we meemaken, hoe we relaties aangaan - tegen de tijd dat we inderdaad in staat geacht worden om te kunnen oordelen en handelen, om morele afwegingen te kunnen maken, zijn we grotendeels al voorgeprogrammeerd door genen en omstandigheden waar we geen invloed op hebben gehad. De marges van onze vrijheid zijn bijzonder smal.

Nergens durven we op een fundamenteel niveau de 'eigen verdienste' ter discussie te stellen

In de richtingwijzers schemert ook wel iets van dit besef door, D66 wil immers wel wat welvaart delen en niemand laten vallen, maar nergens durven we op een fundamenteel niveau de 'eigen verdienste' ter discussie te stellen. Door de eigen kracht van mensen centraal en kansengelijkheid voorop te stellen, laten we mensen letterlijk aan hun lot over. Daarmee ontstaat een liberalisme voor succesvolle mensen. Het is niet helemaal toevallig dat de kiezers van liberale partijen doorgaans hoogopgeleid en succesvol zijn – kijk maar eens rond op het volgende partijcongres. Hierin ligt dan ook de crisis van het sociaal-liberalisme: de onjuiste opvatting dat individuen kunnen oordelen en handelen op basis van een volledig vrije wil, dat hun eigen kracht in staat is om op te boksen tegen veel grotere maatschappelijke krachten, dat morele ontwikkeling een grotendeels eigen keuze is, en dat mensen in vrijheid beter in staat zijn dan de overheid om tot een open, eerlijke en dynamische samenleving te komen.

De illusie van de eigen verdienste

Deze stelling is voor sommigen onverteerbaar. Dat is ook niet gek: als je positie, waar je zo hard voor gewerkt hebt, op zijn best maar zeer beperkt

aan je eigen inspanningen is te danken, dan heeft dat grote, misschien wel radicale gevolgen voor hoe we na moeten denken over de spreiding van kennis, macht en inkomen. Toch ontkomen we er niet aan. Dat vierhonderdduizend Nederlanders vierhonderd miljard euro aan vermogen oppotten waarvan de inkomsten tegen een mild tarief belast worden, is een direct gevolg van veertig jaar beleid en niet van verdienste, zoals Herman Tjeenk Willink al stelde.

Tegen deze achtergrond is het niet vreemd dat de achterblijvers in de samenleving 'wraak' nemen, zoals Andrés Rodríguez-Pose het noemde. Ze keren zich af van de samenleving en vestigen hun hoop op populistische of stemmen helemaal niet meer. De achterblijvers worden verweten de mogelijkheden die er zijn niet te benutten, terwijl gelijktijdig de materiële voorwaarden en publieke goederen om er überhaupt iets van te maken, zijn geminimaliseerd: beperkt toegankelijk en verslechterend onderwijs in overvolle klassen, minder en duurder openbaar vervoer, het verdwijnen van wijkagenten en huisartsen uit buurten, dorpen en wijken, wantrouwen als uitgangspunt bij sociale voorzieningen en onbezonnen decentralisaties. De lijst is lang en het gevolg is dat de meest kwetsbaren zien dat hun leefomgeving, hun gezondheid en hun perspectieven verslechteren.

Het moge duidelijk zijn: de crisis is reëel, maar wat betekent dat voor het sociaal-liberalisme, voor onze uitgangspunten en voor ons politieke handelen? Deze vraag verdient meer aandacht en denkwerk, maar wij zijn zo vrij om de discussie vast te openen. Het 'sociaal' in sociaal-liberaal komt van *societas*, wat zoveel betekent als 'verbondenheid'. En daar ligt de sleutel voor een heropleving en herwaardering van het sociaal-liberalisme. Als we echt een progressief verhaal willen vertellen, dan moeten we ons realiseren en uitdragen dat individueel succes relatief is, contingent, en eigenlijk veelal het resultaat van collectieve inspanningen en publieke investeringen. Wie we zijn en wat we bereiken, danken we aan vele anderen.

Gelijkere uitkomsten

De consequenties van dit besef liggen ook voor de hand: we moeten veel meer corrigeren voor de invloed van het toeval en tegelijkertijd de beperkte vrijheid die we hebben om ons eigen leven te beïnvloeden maximaliseren. We kunnen mensen veel minder verantwoordelijk houden voor de keuzes die ze maken dan dat we nu doen. De overheid is de enige partij die deze correctie kan realiseren én zij is verantwoordelijk voor het scheppen van de voorwaarden voor individuele ontwikkeling, bescherming van onze klassieke en sociale grondrechten

Tegen deze achtergrond is het niet vreemd dat de achterblijvers in de samenleving 'wraak' nemen

Verder lezen

Jurrien Hamer, *Waarom schurken pech hebben en helden geluk: Een nieuwe filosofie van de vrije wil*, De Bezige Bij, 2021.

Raoul Martinez, *Creating freedom: Power, control and the fight for our future*, Canongate Books Ltd., 2017.

Andrés Rodríguez-Pose, 'The revenge of the places that don't matter (and what to do about it)', *Cambridge Journals of Regions, Economy and Society* 11 (1) pp 189-209, 2018.

Michael J. Sandel, *De tirannie van verdienste: Over de toekomst van de democratie*, Ten Have, 2020.

H.D. Tjeenk Willink, *Tot zo ver ben ik gekomen*, De Herman Tjeenk Willinklezing, 2022.

Jilles Hazenberg promoveerde in de politieke theorie en werkt als strategisch adviseur.

Abele Kamminga werkte voor D66 en is speechschrijver en strategisch adviseur.

(onderwijs, wonen, zorg) en het rentmeesterschap van een gezonde en bewoonbare planeet.

We weten allang dat gelijkere samenlevingen gelukkiger en veiliger zijn, met meer vertrouwen in elkaar en in de overheid. In navolging van filosoof Ingrid Robeyns valt daarom te denken aan een grens van wat mensen mogen bezitten of verdienen. Zo gek is dat niet: hebben mensen echt superjachten van een half miljard euro nodig? Een recent onderzoek van Robeyns laat zien dat in Nederland breed gedragen steun is voor een maximuminkomen van ergens tussen de één en drie miljoen euro per jaar, ook bij mensen die zelf veel verdienen. Bovendien weten we uit onderzoek dat er een salarisniveau is waarop mensen bij een hoger salaris niet meer gelukkiger worden, maar bij minder inkomen wel inleveren op emotioneel welbevinden. Een CEO in Amerika die zichzelf en zijn medewerkers op deze norm ging betalen, rond de 75.000 dollar, kon na een paar jaar tevreden vaststellen dat zijn bedrijf groeide en dat zijn medewerkers eindelijk in staat bleken om huizen te kopen en hun schulden af te lossen.

En zo zijn er nog vele, vaak al eerder geopperde, ingrepen te bedenken: hogere belastingen op vermogens, winsten en erfenissen, lagere belasting op arbeid, herwaardering en ruime financiering van publieke goederen, gratis toegankelijk onderwijs tot en met de universiteit, gratis toegankelijk openbaar vervoer, een universeel basisinkomen en een door belastingen gemaximeerd inkomen, het terughalen naar de overheid van publieke voorzieningen zoals energie en water, en de op afstand geplaatste zelfstandige bestuursorganen weer onder democratische controle brengen.

De belangrijkste taak is om maatschappelijke opgaven en de politieke doelen die daarbij horen voorop te stellen, en niet de kosten en baten. We hebben tijdens de coronapandemie een glimp gezien van wat er kan als we zelfopgelegde beleidsregels loslaten. Het liberalisme kan alleen weer relevant worden als het opnieuw politieke doelen stelt, als het zijn technocratische houding afleert, als het zich kan ontdoen van de financiële korsetten en de belangen van het kapitaal breekt om de wereld eerlijker, gelijkjer en duurzamer te maken. Als het zijn sociale gezicht herontdekt, als het durft te sturen op eerlijkere uitkomsten in plaats van vast te houden aan de illusie van het gelijke kansenparadigma, als het burgers weer invloed geeft op de overheid in plaats van bij hen wegblijft. Alleen dan kan het liberalisme erin slagen om ook in de eeuw die voor ons ligt relevant te blijven. ●

BRAM MELLINK &
MERIJN OUDENAMPSEN

NEO LIBERA LISME

EEN NEDERLANDSE GESCHIEDENIS

'Een mustread voor Mark Rutte – en voor iedereen die meer
wil begrijpen van de huidige politiek.' – ***** *de Volkskrant*

Boom

Boekrecensie

Neoliberalisme in de polder

EEN N

'Een mu
wil begri

Het boek *Neoliberalisme; Een Nederlandse geschiedenis* is een feest van herkenning. Hierin geven historicus Bram Mellink en socioloog Merijn Oudenampsen het neoliberalisme voor het eerst een plaats in de geschiedenis van ons land. Verrassend genoeg blijken de wortels van deze stroming te liggen in de jaren na de Eerste Wereldoorlog.

Door Han Entzinger

Het aardige van ouder worden is dat je persoonlijke herinneringen zich over een steeds langere periode gaan uitstrekken. Dat realiseerde ik mij goed bij lezing van het boek *Neoliberalisme, Een Nederlandse geschiedenis* van Bram Mellink en Martijn Oudenampsen. Hun grondige analyse van de opkomst van het neoliberalisme in de westerse wereld, maar vooral in de Nederlandse politiek in de tweede helft van de vorige eeuw, werd voor mij steeds meer een feest der herkenning. Hoe verder ik in het boek vorderde, hoe meer van de beschreven ontwikkelingen en gebeurtenissen ik mij kon herinneren of soms zelfs van relatief nabij heb meegemaakt. Wat het boek voor mij vooral interessant maakte, is dat de auteurs erin zijn geslaagd verbanden te leggen tussen tal van ogenschijnlijk losstaande gebeurtenissen en die te analyseren en te duiden in het licht van de opmars van het neoliberalisme.

Anders dan velen geneigd zijn te denken, dateert het neoliberalisme niet van de laatste decennia, al is de roep om een kleinere overheid en meer marktwerking recentelijk wel veel luider geworden. De echte wortels ervan liggen in de jaren na de Eerste Wereldoorlog, toen duidelijk was geworden dat het klassieke *laissez-faire*-liberalisme niet meer voldeed en meer overheidsinterventie noodzakelijk werd geacht. In tegenstelling tot de klassieke *laissez-faire* liberalen, zien neoliberalen wel degelijk een

A

E

ENIS

meer
skrant

rol voor de overheid in het economisch verkeer; zij het een beperkte. Zij dient in neoliberale ogen de markt aan te jagen, onder meer door wetgeving en regulering van de internationale handel, zodat vervolgens het marktmechanisme optimaal zijn werk kan doen. Sociaal-liberalen gaan hierin verder en vinden dat de overheid ook een rol speelt in het temmen en zo nodig inperken van het marktmechanisme om daarmee uitwassen als te veel maatschappelijke ongelijkheid te voorkomen. Neoliberalen vinden echter dat de individuele vrijheid hierdoor te sterk wordt beknot.

John Meynard Keynes en zijn volgelingen gingen nog een stap verder dan de sociaal-liberalen en pleitten, zeker sinds de fatale beurskrach van 1929, voor een overheid die juist bij teruglopende conjunctuur extra investeert in de economie. Zo worden al te grote conjunctuurschommelingen en daarmee armoede en werkloosheid voorkomen. Duidelijk zal zijn dat de klassieke verzorgingsstaat veel nauwer aansluit bij de keynesiaanse economieopvattingen dan bij de liberale. In feite, zo analyseren Mellink en Oudenampsen in hun boek, zijn de laatste honderd jaar gekenmerkt door een voortdurende strijd tussen keynesianisme en neoliberalisme, waarbij de laatste stroming geleidelijk dominanter is geworden.

Twee sporen

In *Neoliberalisme* volgen de auteurs twee sporen. Het ene is dat van de economen en hun onderlinge strijd. Die strijd heeft zich met name afgespeeld op internationaal wetenschappelijk niveau; eerst vooral in Europa, later steeds meer ook in Amerika. Een centrale rol hierbij vervulde de *Mont Pèlerin Society*, vernoemd naar een Zwitsers berghotel waar op initiatief van Friedrich Hayek kort na de Tweede Wereldoorlog een aantal vooraanstaande neoliberale economen bijeenkwamen. Zij stippelden een koers voor 'de vrije wereld' uit die achteraf zeer invloedrijk is gebleken, hoewel het gezelschap zelf steeds op de achtergrond en zelfs wat obscuur bleef.

Het andere spoor volgt de ontwikkeling van de Nederlandse politiek in de tweede helft van de twintigste eeuw en dan met name die op sociaal-economisch gebied. Anders dan veel andere Europese landen

In tegenstelling tot de klassieke *laissez-faire* liberalen, zien neoliberalen wel degelijk een rol voor de overheid in het economisch verkeer; zij het een beperkte

heeft Nederland nooit een uitgesproken neoliberale politieke partij gekend. De vvd komt daar nog het dichtst in de buurt, maar die partij kent tevens vleugels die naar sociaal-liberalisme en naar nationalisme neigen. Het Nederlandse partijlandschap was lange tijd eerder naar godsdienst dan naar economische opvattingen ingedeeld. Discussies tussen keynesianen en (neo)liberalen vonden daardoor vaker binnen dan tussen partijen plaats.

Hoewel de *Mont Pèlerin Society* en het neoliberalisme zich in Nederland dus niet als partijpolitieke stroming manifesteerden, hadden ze hier van meet af aan wel degelijk aanhangers, zowel in wetenschappelijke kring als onder hoge ambtenaren. Minutieus analyseren de auteurs op basis van een enorme rijkdom aan bronnen – zowel schriftelijke als interviews – hoe een aantal met name genoemde

vooraanstaande (vooral Rotterdamse en Tilburgse) hoogleraren economie en topambtenaren elkaar voortdurend de bal toespeelde en zo trachtte de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Dat gebeurde niet alleen in de aanloop naar verkiezingen en tijdens kabinetsformaties, maar ook bij zittende kabinetten, al dan niet via adviesorganen, waaraan Nederland van oudsher zo rijk is. De neoliberale economen zijn daarbij op termijn invloedrijker gebleken dan de keynesiaanse.

Neoliberalisme in de polder

Al in de naoorlogse wederopbouwperiode domineerden de neoliberale opvattingen in de landspolitiek, ook onder de kabinetten die werden geleid door de sociaal-democraat Willem Drees. Volgens de auteurs verklaart dit mede waarom de verzorgingsstaat in Nederland pas relatief laat van de grond kwam. Hoewel de AOW, waarmee Drees vaak en terecht wordt geassocieerd, al in 1957 werd ingevoerd, vond de uitbouw van de verzorgingsstaat pas in de jaren zestig plaats, paradoxaal genoeg vooral onder kabinetten waaraan de PvdA niet deelnam. Volgens Mellink en Oudenampsen vloeit dit voort uit de geleidelijk toenemende dominantie van keynesiaanse economen, die ook binnen het ambtelijk apparaat steeds meer gehoor vonden.

Onder het kabinet-Den Uyl in de jaren zeventig bereikte het keynesianisme een hoogtepunt om vervolgens weer rap aan belang in te boeten.

In de jaren tachtig won het neoliberalisme, mede door politici als Reagan en Thatcher, wereldwijd sterk terrein, ook in Nederland

In de jaren tachtig won het neoliberalisme, mede door politici als Reagan en Thatcher, wereldwijd sterk terrein, ook in Nederland. Het geloof in een almachtige overheid was voorbij: de bezuinigingen van de kabinetten-Lubbers zijn in dit verband symptomatisch. Zelfs Wim Kok, PvdA-leider en premier van 'Paars' in de jaren negentig, schudde zijn ideologische veren af en bekeerde zich min of meer tot het neoliberalisme. Helaas stopt het onderzoek van Mellink en Oudenampsen in 2002, aan het einde van de periode-Kok. Wat zou het interessant zijn om de lijn van het neoliberalisme tot op heden door te trekken! Hopelijk komt er een vervolgstudie.

Neoliberalisme boeit van het begin tot het eind en is ook voor niet-economen uitstekend leesbaar. Het benadert de ontwikkelingen van het Nederlandse sociaal-economisch beleid in de tweede helft van de twintigste eeuw vooral als een strijd tussen wetenschappelijk geïnteresseerde economen enerzijds en hun bondgenoten binnen het overheidsapparaat en de voornaamste politieke partijen anderzijds. Een spilfunctie hierbij was weggelegd voor de christelijke partijen, het CDA en zijn voorlopers, waaronder met name de KVP. Deze partijen kenden een werkgevers- en een werknemersvleugel en slaagden er telkens weer in die twee met elkaar te verenigen. Mede hierdoor konden zij lang een sleutelrol in de Nederlandse politiek blijven spelen.

Opmerkelijk is trouwens hoe vaak ideologische discussies over de economie zich toentertijd ook binnen PvdA en VVD afspeelden. Minder dan het CDA kenden deze partijen een werkgevers- en een werknemersvleugel, maar zij hadden wel directe lijntjes met de belangrijkste organisaties op dit gebied. Zulke lijntjes lijken heden ten dage sterk in belang afgenomen. D66 had ook toen al minder directe lijntjes met de hoofdrolspelers op sociaal-economisch gebied. Dat verklaart vermoedelijk waarom D66 in het boek vrijwel niet voorkomt. Blijkens het register achterin wordt de partij in totaal zeven keer genoemd, precies even vaak als het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), een van de voorlopers van de ChristenUnie. Misschien toch een aansporing voor de sociaal-liberalen om zich voortaan wat nadrukkelijker te profileren in het spanningsveld tussen neoliberalen en keynesianen? ●

Wat zou het interessant zijn om de lijn van het neoliberalisme tot op heden door te trekken!

Han Entzinger

is emeritus-hoogleraar Migratie- en Integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en lid van de redactieraad van *Idee*. In de jaren negentig was hij bestuursvoorzitter van het wetenschappelijk bureau van D66 (thans de Van Mierlo-stichting).

Foto: Herman Wouters

Liberalisme door sociale innovatie en herwaardering van de regio

Niet iedereen profiteert van de ‘BV Nederland’. Binnen bepaalde groepen en op bepaalde plekken leidt dit tot een groeiende ontevredenheid. En dat is niet geheel onterecht. Wat we nodig hebben om deze ontevredenheid te beteugelen is een herwaardering van burgers en regio’s. Zorg voor een samenleving waarin iedereen écht evenveel waard is en dezelfde kansen krijgt om talenten te ontwikkelen en te gebruiken. Een samenleving waarin zowel theoretisch als praktisch geschoolde mensen op waarde geschat worden, simpelweg omdat onze samenleving niet zonder de één of de ander kan.

Door **Eveline van Leeuwen**

Je zou het misschien niet denken als je de kranten of sociale media leest, maar Nederland is over het algemeen een gelukkig en tevreden land. In verschillende lijstjes, bijvoorbeeld van het *World Happiness Report 2021*, staan we in de top vijf, meestal na de Scandinavische landen. Waarom zijn we dan zo somber over de toekomst?

De ervaring van een oneerlijk systeem

Hoewel we een relatief inclusieve en open samenleving hebben, profiteert niet iedereen in gelijke mate. In recent onderzoek dat ik met collega’s Lieke van Disseldorp en Johan van Ophem deed naar ‘ervaren eerlijkheid en rechtvaardigheid’, scoort Nederland het hoogst van de zestien landen die we meenamen. ¹ We maakten onderscheid tussen ervaren eerlijkheid in de samenleving op het gebied van 1) het politieke systeem; 2) kansen binnen het onderwijs en de arbeidsmarkt; 3) persoonlijk inkomen en 4) inkomensverdeling. De Nederlandse respondenten ervaren het politieke systeem en het persoonlijk inkomen als relatief eerlijk. Eerlijkheid van kansen binnen het onderwijs en de arbeidsmarkt scoren echter een stuk lager, met name onder vrouwen en mensen met een praktische opleiding. Ook mensen die wonen in een regio waar de werkloosheid tussen 2013 en 2018 meer toenam, ervaren de kansen op goede scholing en baan als minder eerlijk. Dus zowel bepaalde groepen als bepaalde regio’s ervaren het huidige systeem als oneerlijk. Eenzelfde resultaat vonden we in een studie naar stemgedrag in

Hoewel we een relatief inclusieve en open samenleving hebben, profiteert niet iedereen in gelijke mate

¹ | Dit onderzoek is gedaan op basis van de *European Social Survey 2018-2019* en is momenteel onder peer review.

2 | Eveline van Leeuwen, Solmaria Halleck Vega & Vera Hogenboom (2021) Does population decline lead to a "populist voting mark-up"? A case study of the Netherlands, *Regional Science Policy & Practice* 13(2), p. 279-301.

Nederland. Met Solmaria Halleck Vega en Vera Hogenboom onderzocht ik in welke mate in Nederland stemgedrag op partijen als pvv en de sp verklaard kan worden door regionale verschillen, met name op het vlak van bevolkingskrimp. 2 We hadden extra 'antistemmen' verwacht in gebieden die te boek stonden als 'krimpggebieden', vanwege lagere toekomstverwachtingen. Als we namelijk gewoonweg de stemmen van de nationale verkiezingen in 2012 en 2017 tellen, en die van krimpggebieden vergelijken met gebieden waar groei verwacht werd, dan is het aandeel stemmen op zogeheten protestpartijen als de pvv en sp veel hoger.

Maar toen we corrigeerden voor compositie en context van de wijken – oftewel, wie wonen er en wat is de economische situatie in de regio? – vonden we geen tendens van extra proteststemmen in krimpggebieden. Wel vonden we dat met name mensen tussen de 45 en 64 jaar oud meer op beide partijen stemmen, evenals westerse migranten, terwijl mensen met hogere inkomens dat juist minder doen. Daarnaast zagen we dat pvv-stemmers vaak op plekken wonen met lagere brede welvaart, dicht bij Den Haag. sp-stemmers zijn vaker werkloos en wonen op plekken waar de economie minder groeide in de vijf jaar voor de verkiezingen en waar de huizenprijzen lager waren. Wederom gaat het zowel om bepaalde groepen die zich herkennen in een partijprogramma en/of de leid(st)er van de partij en om bepaalde regio's die minder profiteren van het positieve economische klimaat in die periode.

De noodzaak van sociale innovatie

Wat betekent dit voor de toekomst? Zoals in meerdere landen om ons heen, is er een gevoel van ongelijkheid en oneerlijkheid onder bepaalde bevolkingsgroepen en in bepaalde regio's van ons land. De oplossing is simpel, maar niet makkelijk uit te voeren: zorg voor een samenleving waarin iedereen écht evenveel waard is en dezelfde kansen krijgt om zijn of haar talenten te ontwikkelen. Een samenleving waarin zowel theoretisch als praktisch geschoolde mensen op waarden geschat worden, simpelweg omdat de één niet zonder de ander kan. Omdat onze *samenleving* niet zonder de één of de ander kan.

Om dat te bereiken hebben we sociale innovatie nodig: innovatie die zich richt op processen en samenwerking. Dat is veelal gericht op maatschappelijke vraagstukken, denk aan de energietransitie en de transitie naar een meer circulaire samenleving. Hoe kunnen we slim samenwerken en vraag en aanbod afstemmen om de piekbelasting van het energienetwerk te verlagen op nationaal, regionaal en lokaal niveau samen met bedrijven, bewoners en overheden? Hoe kunnen we ons

Foto: Herman Wouters

SP-stemmers zijn vaker werkloos en wonen op plekken waar de economie minder groeide in de vijf jaar voor de verkiezingen en waar de huizenprijzen lager waren

(consumenten)gedrag aanpassen aan de draagkracht van de aarde en restromen voorkomen? Coöperaties opbouwen? Een systeem creëren dat werkt met de werkelijke waarde (en kosten) van producten en processen en waarin kosten en baten eerlijk worden (her)verdeeld? Een belangrijke stap hierin is om arbeid minder en (schaarse) grondstoffen meer te belasten. Maar ook om bepaalde groepen in de samenleving niet meer voordelen te geven dan anderen.

Daarnaast moeten we voldoende aandacht hebben voor verschillen tussen regio's: tussen Randstad en Randland. De afgelopen decennia bestond er een sterk geloof in de innovatiekracht van steden, met name op het gebied van nieuwe technologieën. De gedachte was dat dit ook kansen aan de regio zou bieden via het doorsijpelen van de economische baten. In de praktijk viel dat tegen. Een herwaardering van het Randland, ook omdat de Randstad niet zonder kan, is hier noodzakelijk. Waardeer de ruimte voor de opwekking van energie, zowel zon, wind en gas. Waardeer de ruimte voor ecosysteemdiensten als waterberging in natte en droge tijden, voor biodiversiteit, gezonde bodems voor gezond voedsel, groene recreatieruimte, duurzame materialen voor de bouw en het vasthouden van CO₂. Investeer hier ook in en compenseer hier ook voor. We kunnen allemaal niet zonder. Waardeer het Randland bovendien als plek van mensen met kennis van samenwerken, van zorgen en dingen maken op traditionele en nieuwe manieren. Door te investeren in onderwijs en scholing, ook kleinschalig in regio's met minder inwoners of met een meer diverse bevolking, zorg je zowel voor een snellere als een meer inclusieve transitie en draag je bij aan een positievere ervaren 'eerlijkheid en rechtvaardigheid' – iets dat ook zijn weerslag op het nationale stemgedrag zal hebben.

Sociale innovatie en herwaardering van de regio: kan het liberalisme daar een bijdrage aan leveren? Dat denk ik zeker, zolang het begint met het uitgangspunt dat iedereen evenveel waard is en ook dat elke plek van waarde is. Dat is makkelijker te zien als we ook het meetinstrument verruimen waarmee we waarde evalueren. Niet meer op een nauwe manier, alleen economische productiviteit, maar breed, naar dat wat er werkelijk toe doet: zoveel mogelijk welvaart en welzijn voor zoveel mogelijk mensen, zowel hier en nu, als elders en later. ●

Waardeer het Randland bovendien als plek van mensen met kennis van samenwerken, van zorgen en dingen maken op traditionele en nieuwe manieren

Eveline van Leeuwen is wetenschappelijk directeur van het Amsterdam Institute for Advanced Metropolitan Solutions (AMS) en hoogleraar Urban Economics aan de Wageningen University and Research.

Het liberalisme is de ideologische boksbal geworden in het huidige politiek-maatschappelijk debat. Maar hét liberalisme de schuld van alles te geven, is te makkelijk. Het heeft immers verschillende associaties. De kern van de kritiek concentreert zich op twee uitgangspunten die veel van ons gedrag en het beleid van de overheid zijn gaan kenmerken: economisering en juridisering.

Door Sjoerd Beugelsdijk

Tijd om het liberale zelfbeklag te stoppen

De Verenigde Staten van Amerika

Het land dat zich presenteert als ‘het beloofde land van de onbegrensde mogelijkheden’.

Het land waar migranten in kooien worden opgesloten en de president beloofde een muur te bouwen als bescherming tegen de ‘opportunisten van elders’.

Het land waar de rijken minder belasting betalen dan de armen en waar de tien procent rijksten bijna zeventig procent van het vermogen in handen heeft.

Het land waar racisme en discriminatie bij politie en justitie samengaan met een onevenredig deel van de zwarte bevolking dat in de gevangenis zit. En de burgemeester excuses aanbiedt na een noodlottig schietincident tussen politie en burger van kleur.

Het land waar de kwaliteit van publieke scholen afhangt van de sociaal-economische samenstelling van de wijk waarin de school staat.

Het land waar 45 duizend bruggen zijn afgekeurd door de slechte staat van de algehele infrastructuur als gevolg van gebrek aan bereidheid om te investeren in het publieke goed, aldus de *American Society of Civil Engineers*.

Het land waar de politiek wordt gegijzeld door een disfunctioneel parlement van twee partijen.

Nederland

Het land dat zich graag spiegelt aan Amerika en zich op de borst klopt over de positieve verschillen. Die Amerikaanse gekke toestanden hebben wij niet.

Het land waar migranten buiten moeten slapen en gemeenten weigeren in te gaan op verzoeken van de staatssecretaris om vluchtelingen op te vangen.

Het land waar de rijken minder belasting betalen dan de armen en waar iemand met een modaal inkomen in aanmerking komt voor minder dan twee procent van de voorraad koopwoningen.

Het land waarin de Belastingdienst burgers met een niet-Nederlandse achternaam en migratieachtergrond structureel benadeelt. En de staatssecretaris nieuwe terminologie bedenkt om geen excuses te hoeven maken voor deze discriminerende praktijken.

Het land waar een kwart van de jongeren niet goed kan lezen. Het land dat al jaren zakt op de internationale PISA-ranglijst van leesvaardigheid en inmiddels 26ste staat onder het Europees gemiddelde en onder de Verenigde Staten.

Het land waar ‘bruggen, gemalen, schutsluizen en stuwen hun levensduur overschreden hebben’ en de ‘budgetten voor beheer en onderhoud van infrastructuur niet zijn meegegroeid met het toegenomen gebruik’, aldus Rijkswaterstaat.

Het land waar de politiek wordt gegijzeld door een disfunctioneel parlement van twintig partijen.

Het land waar de instituties onder vuur liggen.

Het land waar we inwoners van andere landen graag wijzen op hun omgang met migranten, de ongelijkheid in hun land, de discriminatie van hun burgers, de lage kwaliteit van hun onderwijs, de gebrekkige kwaliteit van hun overheid, hun populistische politici, hun slechte bruggen en algehele staat van hun infrastructuur en hun gebrek aan investeringen in klimaat. Tijd om in de spiegel te kijken en ons zelfbeeld bij te stellen. Misschien zelfs tijd om op zoek te gaan naar de onderliggende oorzaak van dit misverstand.

Liberalisme als hoofdschuldige

Het is mode geworden om naar het liberalisme te wijzen als de oorzaak van alles wat mis zou zijn in Nederland. Liberalisme wordt gebruikt als een containerbegrip om te verwijzen naar hoe Nederland sinds de jaren negentig is veranderd. Voordat het 'liberalisme' alles ging domineren, was Nederland nog gewoon gezellig, gelijk en gezond. Onzin natuurlijk. Iedereen met een beetje historisch besef weet dat je in de jaren tachtig in binnensteden struikelde over drugsspuiten, dat er gebrek aan woningen was, dat we meerdere oliecrises hebben gehad, dat de jeugdwerkloosheid in de jaren tachtig torenhoog was, dat de discussie over kritische depositiewaarden in de natuur over zure regen ging en dat op 13 november 1991 het huis van staatssecretaris van Justitie Aad Kosto werd opgeblazen door de anarchistische beweging RARA. Vroeger was niet alles beter.

En toch. Het gevoel dat we zijn doorgeslagen in onze manier van leven in de afgelopen decennia wordt breed gedragen. Nederland polariseert, wat het land er niet gezelliger op maakt. Nederland wordt ongelijker, wat bestaande bubbels versterkt. Nederlanders zijn individualistischer, wat het vinden van hetgeen ons bindt steeds lastiger maakt. En de politiek is te versplinterd om een goed antwoord op deze uitdagingen te vinden. Als je de columnisten van de grote dagbladen mag geloven, heeft het alles te maken met de doorgeslagen liberalisering van de samenleving. En dus is het liberalisme de ideologische boksbal geworden in het huidige politiek-maatschappelijk debat.

Economisering en juridisering

Hét liberalisme van dit alles de schuld geven is te makkelijk, al is het maar omdat liberalisme verschillende associaties heeft. Progressief-liberalisme, klassiek-liberalisme, neoliberalisme en liberale democratie zijn termen die te pas en te onpas gebruikt worden in deze discussie. Naar mijn idee concentreert de kern van de kritiek zich op twee uitgangspunten zowel ons gedrag als het beleid van de overheid zijn gaan kenmerken. Beide vertonen raakvlakken met het liberalisme, maar komen niet overeen met het liberalisme *an sich*. Het eerste uitgangspunt is dat menselijk handelen vooral wordt bepaald door economische prikkels. Het tweede is dat de grenzen van ons handelen juridisch zijn bepaald. Beide uitgangspunten gaan uit van wantrouwen en opportunisme. Beide hebben we te ver doorgevoerd.

De trots van een samenleving werd de afgelopen decennia vooral afgemeten aan termen van het succes om mee te doen aan de economische globalisering. Tot nu. De publieke opinie is gedraaid. Nationalisme is geen vies woord meer en populisme is een ander woord geworden voor 'een beter begrip van de échte Nederlander'. De barsten in het zelfbeeld van Nederland hebben geleid tot een tegenreactie die uiteindelijk terug te voeren is op deze twee uitgangspunten.

Het eerste punt betreft de economisering van de samenleving, en hoe dit ons gedrag en het beleid van de overheid is gaan bepalen. Beslissingen zijn goed als ze efficiënt zijn. Wat efficiënt is, wordt bepaald door de

Nationalisme is geen vies woord meer en populisme is een ander woord geworden voor 'een beter begrip van de échte Nederlander'

Foto: Herman Wouters

prijs. Een lage prijs is beter dan een hoge prijs. En als voor een bepaald product of dienst geen goede prijs is vast te stellen omdat er geen markt voor is en waar concurrentie haar werk doet (zoals bij overheidsdienstverlening), dan verzinnen we een boekhoudkundige schaduwprijs. Tegenover het salaris van een politieagent staat zo een bepaald aantal uitgeschreven bonnen en opgeloste zaken. Zie hier de geboorte van het *New Public Management* in de zorg, het onderwijs, de politie en de overheid, waar excelsheets het overzicht geven van de *inputs* (tijd en salaris) en de *outputs* (aantal patiënten, aantal publicaties, aantal opgeloste zaken, et cetera). Dat mensen ook intrinsiek gemotiveerd kunnen zijn en graag samenwerken, past lastig in dit perspectief op menselijk handelen dat individuele financiële prikkels zo centraal stelt. En of de prijs een goede weergave is van alle kosten – zoals druk op het milieu of slechte werkomstandigheden – is niet relevant, want de prijs is nu eenmaal de in cijfers uitgedrukte waarde op basis waarvan we beslissingen kunnen nemen. Dat is geen liberalisering, maar economisering.

Het tweede uitgangspunt betreft de grenzen van ons handelen. We hebben de grenzen van individuele vrijheid gedefinieerd als daar waar de vrijheid van de ander beknot wordt. Met andere woorden: mensen zijn volledig vrij om te doen wat ze willen, totdat iemand anders 'stop' zegt. Dat 'stop' heeft een juridische betekenis gekregen. De normatieve grens van vrijheid is niet langer dat je een ander niets aandoet wat je zelf ook niet zou willen dat jou gebeurt, maar het punt waarop de ander expliciet aangeeft juridische stappen te ondernemen omdat jouw gedrag

of beslissingen hem of haar raken in zijn of haar belangen. We eindigen allemaal gekwetst en willen erkenning van de rechter. Deze dynamiek geldt ook voor overheidsbeleid. De overheid grijpt niet in zolang de rechter niet aangeeft dat iets niet mag. Neem de beleidsbeslissingen over stikstofuitstoot, bouwstops, de uitbreiding van Schiphol en belasting op vermogen in box 3. Regeren is geworden tot reageren. Het zijn allemaal voorbeelden van een overheid die pas tot handelen overgaat als de juridische grens is bereikt. Dat is geen liberalisering, maar vooral juridisering.

Sociaal-liberaal

Wat er sneuvelt als gevolg van deze economisering en juridisering? Het gemeenschappelijke. Dat heeft wel waarde, maar geen prijs. Dat heeft wel grenzen, maar geen rechter. D66'ers hebben ervoor gekozen om als sociaal-liberaal door het leven te gaan. Het gemeenschappelijke is niet voorbehouden aan socialisten en conservatieven of confessionele partijen. De verkiezingsleus dat iedereen vrij is, maar dat D66'ers niemand laten vallen, impliceert dat D66'ers hechten aan het gemeenschappelijke. Maar het gemeenschappelijke heeft wel te laag op de politieke agenda gestaan de afgelopen decennia als gevolg van de economisering en juridisering. Ook bij D66.

Dat gemeenschappelijke gaat over de sociale infrastructuur van ons land. Dat is niet vaag: het gaat over beperking van segregatie in het onderwijs en het tegengaan van schaduwonderwijs door in het primair onderwijs te investeren. Het gaat over betrouwbare uitvoering van overheidsbeleid door de uitvoerende diensten niet uit te hollen met 'permanente tijdelijke financiering'. Over publieke voorzieningen als zwembaden en bibliotheken openhouden, en het aanhouden van niet-gedigitaliseerde gemeentelijke dienstverlening in wijken waar mensen minder goed kunnen lezen en schrijven. Over integratie van statushouders via werk door hun taallessen en scholing niet te zien als individuele investeringen, maar als mogelijkheid om mee te doen en bij te dragen. Over herziening van het belastingstelsel met het oog op het verkleinen van de verschillen, investeren in wijkagenten en buurtwerk. Over sociale woningbouw beschouwen als een investering in diezelfde sociale infrastructuur.

Het is een misvatting dat individuele keuzeruimte kleiner wordt bij een goed ontwikkelde sociale infrastructuur. Dat was misschien in de jaren zestig zo, toen het individu zich heeft ontworsteld aan het dwingende religieuze keurslijf. Die strijd heeft veel individuele keuzevrijheid gebracht. Maar dat wil niet zeggen dat het gemeenschappelijke geen waarde heeft. Toenemende ongelijkheid, afkalvende solidariteit en beperkte sociale cohesie raken uiteindelijk ieder individu. Onder de vleugels van een sterke sociale infrastructuur komen ook individuen beter tot hun recht. Dát is sociaal-liberaal. ●

Sjoerd Beugelsdijk is hoogleraar aan de faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen en auteur van het boek *De Verdeelde Nederlanden* over de polarisatie van Nederland.

Het sociaal-liberalisme heeft het zwaar te verduren. Op het wereldwijde en Nederlandse politieke toneel verschijnen steeds meer politieke bewegingen die felle kritiek uiten op de pragmatiek en de politiek van het midden die sociaal-liberale partijen omarmen. Veel van deze bewegingen richten hun kritiek op de beleidskeuzes van sociaal-liberale partijen, maar de oorzaak van de crisis van het sociaal-liberalisme ligt dieper: het gedachtegoed probeert verschillende vormen van vrijheid met elkaar te verenigen. Het gevolg? Partijen die het gedachtegoed voorstaan, krijgen te maken met beleidskeuzes die niet altijd stroken met waar deze partijen beweren voor te staan.

Door Rania Ali

De mythe van het sociaal-liberalisme

In de eerste hoofdstukken van zijn boek *Freedom's right: The social foundations of democratic life* vat de Duitse filosoof Axel Honneth drie vormen van vrijheid samen: negatieve vrijheid, positieve vrijheid en sociale vrijheid. Negatieve vrijheid is een vorm van vrijheid die Thomas Hobbes omschrijft als 'de afwezigheid van externe beperkingen'. Het berust op het idee dat een mens functioneert als individu naast andere individuen. Vrijheid ervaar je dus in relatie tot (de afwezigheid van bemoeienis van) anderen. Negatieve vrijheid vormt de basis voor veel van onze politieke en juridische kaders – van het economisch liberalisme tot grondrechten als vrijheid van meningsuiting en onderwijs – maar er is veel kritiek op. Critici bestempelen het negatieve vrijheidsbegrip als een 'dun' begrip: wat zegt negatieve vrijheid namelijk over de manier waarop we bepaalde keuzes maken? Over onze eigen wil? Over de manier waarop we kiezen om onszelf te ontwikkelen? Met andere woorden: over de relatie tot onszelf in de wijze waarop we vrijheid ervaren? Het negatieve vrijheidsbegrip kan daar geen bevredigend antwoord op geven.

Negatieve vrijheid is een vorm van vrijheid die Hobbes omschrijft als 'de afwezigheid van externe beperkingen'

Foto: Herman Wouters

Critici van het negatieve vrijheidsbegrip, veelal maar niet uitsluitend uit de communitaristische en socialistische hoek, zien meer heil in een andere conceptie van vrijheid, genaamd positieve vrijheid. Positieve vrijheid berust niet op de relatie die het individu heeft tot anderen, maar op de relatie die het individu heeft tot zichzelf. Het stelt de subjectieve belevingswereld van het individu centraal. Je kunt vrijheid pas ervaren als je gedragingen en keuzes geleid worden door je eigen intenties. Zo verlegt positieve vrijheid de focus naar de relatie die het individu ervaart tot zichzelf. Met andere woorden: je kunt pas vrij zijn als je vrij bent om de doelen na te streven in lijn met je eigen wil, intenties en keuzes. Autonome keuzes, die voortkomen uit de mogelijkheid om te kunnen reflecteren op je eigen wil zijn de basis voor een leven waarin je zo vrij mogelijk bent.

Sociale vrijheid: maar niemand vallen

Hoewel het positieve vrijheidsbegrip zich heeft geworteld in het gedachtegoed van denkers als Kant en Rousseau, is ook hierop kritiek. Een van meest invloedrijke filosofen binnen de sociale en politieke filosofie, namelijk Georg Hegel, stelt dat zowel negatieve als positieve vrijheid ons begrip van vrijheid niet volledig weten te definiëren en begrenzen. Hij onderschrijft dat negatieve vrijheid ons geen inzicht geeft in de rol die onze relatie tot onszelf speelt. Maar hij stelt ook dat positieve vrijheid ons onvoldoende grondslag biedt om te begrijpen wat vrijheid is in het objectieve domein: hoe verhoudt het individu zich tot anderen? Hoe creëren we in het publieke domein ruimte voor alle individuen die op basis van hun eigen wil hun dromen willen verwezenlijken?

In zijn *Grundlinien der Philosophie des Rechts* werkt hij daarom een alternatief uit: dat van sociale vrijheid. Hij probeert de gebrekkige vormen van vrijheid te overbruggen door vrijheid in het sociale domein te plaatsen: hier komen de subjectieve elementen en de objectieve elementen van vrijheid samen. Door vrijheid als een sociaal fenomeen te beschouwen, ontstaat een breed begrip van de onderdelen van het leven waarin wij vrijheid ervaren: van persoonlijke intieme ervaringen als vriendschap en liefde tot het collectieve domein van lokale gemeenschappen, het maatschappelijk middenveld en het parlementaire politieke bestel. Hegel's begrip van vrijheid berust uiteindelijk op *erkenning*. Mensen floreren door de erkenning van anderen. Daarnaast kunnen we alleen weten wie we zijn door *herkenning* in anderen. Het proces van erkenning en herkenning vormt onze ontwikkeling als sociale en politieke wezens. We zijn niet vrij los van anderen, maar juist door verbinding met anderen. De (informele) institutionalisering van sociale vrijheid ontstaat op plekken en instituties waar herkenning en erkenning plaatsvinden, zoals in het onderwijs, de vakbond of de kerk.

Verwaarloos de sociale vrijheid niet

Weinig sociaal-liberalen zullen het sociale vrijheidsbegrip niet onderschrijven. En toch laten sociaal-liberale partijen zich vaak leiden door politieke principes die terug te leiden zijn tot het negatieve vrijheidsbegrip. Dit is inherent aan de economische liberale principes die

Positieve vrijheid berust niet op de relatie die het individu heeft tot anderen, maar op de relatie die het individu heeft tot zichzelf

Als we afgaan op de keuzes van onze regering lijken besluiten bovendien genomen door de lens van het negatieve vrijheidsbegrip

Rania Ali heeft geneeskunde, politicologie en filosofie gestudeerd aan de Vrije Universiteit. Momenteel studeert ze politieke theorie aan de Universiteit van Amsterdam en schrijft ze over epistemologische, sociale en politieke kwesties.

onderdeel zijn van het sociaal-liberale denken. Het sociaal-liberalisme onderschrijft het idee van een sociale markt: de markt staat centraal, maar wordt in principe door de overheid gereguleerd. Hoewel het markt-principe binnen het sociaal-liberalisme meer grenzen kent dan binnen het klassiek-liberalisme, biedt het individuen nog steeds veel ruimte om winstmaximalisatie na te jagen. De overheid kent slechts een regulerende rol en heeft niet de taak om actief zelf de behoeften van burgers te faciliteren en te bekostigen. Hierdoor lijken plekken en instituties waar sociale vrijheid ontstaat – zoals de asielopvang die aan menswaardige standaarden voldoet; de werkplek die haar werknemers humaan behandelt en voldoende betaalt met een waardig minimumloon; de onderwijsinstelling die toegankelijk is voor iedereen en geen burn-outmachine vormt voor docenten en studenten – beleidsmatig geen prioriteit te hebben bij onze Nederlandse sociaal-liberale partij, D66.

Als we afgaan op de keuzes van onze regering, waar D66 nog steeds deel van is, lijken besluiten bovendien genomen door de lens van het negatieve vrijheidsbegrip: de asielopvang mag het leven van de omwonenden niet beïnvloeden; de excessen van de vrije markt worden niet voldoende gereguleerd, met een steeds groter wordende kloof tussen rijk en arm als gevolg; en de compensatie voor het leenstelsel (voorheen de individualistische ‘investeer in jezelf’-voucher) is een schamele boterham vergeleken met de financiering die de vorige generatie ontving. Het negatieve vrijheidsbegrip lijkt, net als wanneer we kijken naar onze opvatting van vrijheid, ons weer geen handvatten te geven – en ditmaal voor het oplossen van de crises waar het land mee te maken heeft.

Als een sociaal-liberale partij als D66 kansengelijkheid en de emancipatie van achtergestelde groepen als deel van haar missie ziet, kan zij niet enkel berusten op het negatieve vrijheidsbegrip. Deze kwesties vergen beleid gestoeld op meer dan de afwezigheid van beperkingen voor individuen. De problemen vereisen werkelijk sociaal beleid, onvermijdelijk bekostigd door ferme sociaal-economische herverdeling aangestuurd door de overheid – iets dat haaks staat op het economisch liberale gedachtegoed van D66. Deze uitdagingen vereisen politieke partijen die zich zonder terughoudendheid inzetten voor krachtige instituties die de beoefening van sociale vrijheid ondersteunen. Hierbij dan ook mijn oproep aan D66'ers: hervind jullie sociaal-liberalisme. De crises van deze tijd en het huidige politieke landschap vragen om partijen die echt niemand laten vallen. ●

Nee, ik heb geen omgedraaide vlag uithangen en ben zeker geen voorstander van de overtollige veehouderij in Nederland. Toch moeten juist democraten ervoor waken om al te snel te stellen dat er geen alternatieven voor de huidige politieke keuzes zouden zijn, en wel om het vertrouwen in de democratie zelf niet aan te tasten. Wie zich door het handelen van de overheid in zijn belangen of meer existentieel in zijn manier van leven en identiteit aangetast voelt, moet een antwoord krijgen.

Door Mees van Rees

Foto: Herman Wouters

Waarom het democratisch debat te belangrijk is om aan de politiek over te laten

‘De stikstofcrisis beweegt zich in de richting van een politieke crisis’, kopte *Trouw* op 20 augustus 2022. De stikstofcrisis is inderdaad uitgelopen op een splijtzwam in de samenleving, waar de polarisatie verbeeld wordt door omgedraaide vlaggen. En in de politiek, waar de coalitie piept en kraakt onder stellingnames over de stikstofaanpak. De grondslagen van de huidige crisis zijn echter al langer in de maak: met als belangrijkste momenten de Europese richtlijnen van begin jaren negentig; het *Programma Aanpak Stikstof* uit 2015 dat niet tot voldoende vermindering van stikstof leidde; en de uitspraak van de Raad van State in 2019 dat het Nederlandse stikstof-vergunningenbeleid niet in lijn is met Europese natuurbeschermingsregels. De crisis komt dus niet uit de lucht vallen. Maar ondanks de lange aanloop heeft het vertrouwen in de politiek van boeren die overheidsingrijpen vrezen een dieptepunt bereikt.

Ondanks de lange aanloop heeft het vertrouwen in de politiek van boeren die overheidsingrijpen vrezen een dieptepunt bereikt

Juist dit conflict, door haar lange aanloop en hevige polarisatie, kan ons inzicht geven in het hedendaagse wantrouwen in het democratisch proces. De stikstofcrisis draait in wezen om niets meer dan de vraag: willen wij natuurgebieden in Nederland behouden ten koste van de intensieve landbouw? Het antwoord lijkt te zijn geformuleerd over een tijdsspanne van twintig jaar, zonder dat er een helder moment aan te wijzen is waarop de knoop werd doorgehakt. Het frame is dat we niet anders zouden kunnen dan de Europese regels volgen. Zoals Margaret Thatcher haar rigoureuze economische hervormingen ooit verdedigde door te stellen *'there is no alternative'*, doemt het noodzakelijkheidsargument vaker op wanneer de politiek moeilijke beslissingen moet nemen.

Luisteren als democratische daad

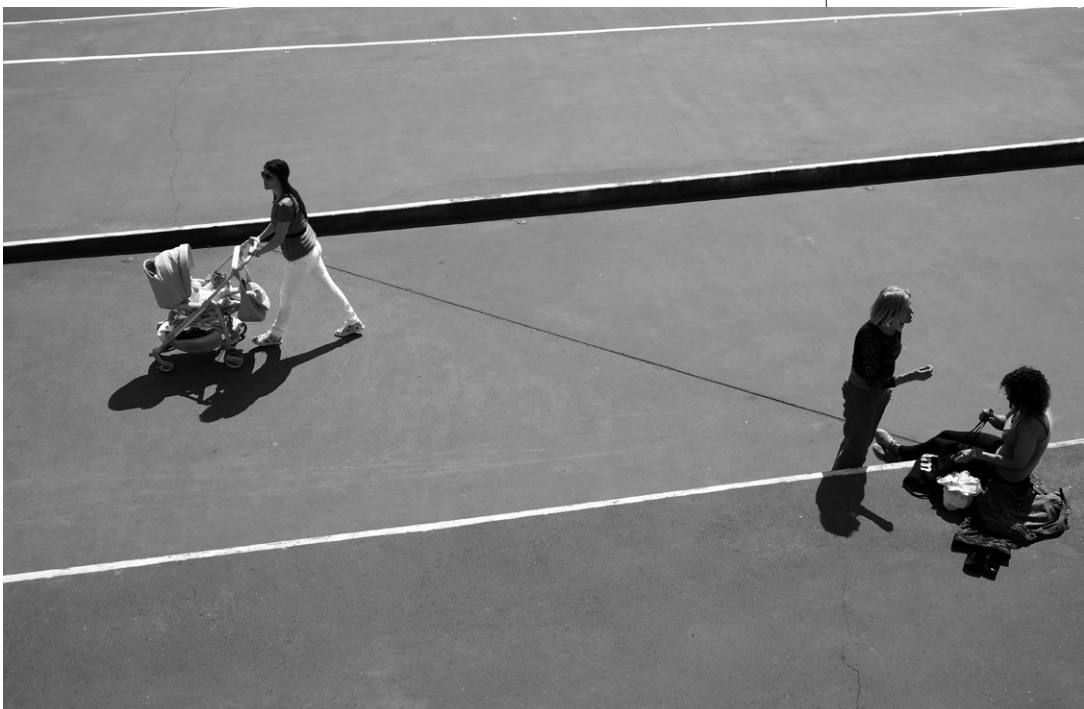
Een belangrijke school in het denken over de democratie is die van de deliberatieve democratie, met als bekendste exponent Jürgen Habermas (1929). Deze school stelt dat politieke besluiten en recht alleen legitiem zijn wanneer iedere burger de kans krijgt kritiek te uiten op de voorgenomen besluiten en deze kritiek een serieus antwoord krijgt. Deze vorm van democratie is meer dan het vinden van meerderheden of eens in de vier jaar stemmen op volksvertegenwoordigers. Niet alles hoeft bevestigd te worden in een deliberatieve democratie, maar om een legitieme democratische overheid te vormen, moet wel alles in twijfel getrokken kunnen worden. Eenieders kritische vragen en eenieders eigen politieke opvattingen moeten in principe een gelijkwaardige rol spelen.

Hoe brengt ons dit verder? Moeten wij oneindig tolerant zijn naar iedere talkshowgast die zich beroept op het zogenaamde recht op een eigen mening? En hoe gaat een democratie om met groeperingen die fundamentele mensenrechten in twijfel trekken? Moeten democraten hun eigen idealen blijven relativiseren om iedere tegenbeweging het gevoel te geven dat zij nog meedoet in het debat? De werkelijke vraag is hoe we een besluit kunnen nemen waarvan ook tegenstanders erkennen dat het niet opgelegd wordt. Hiertoe moeten ook tegenstanders van beleid en politieke keuzes gehoord worden en antwoorden krijgen. En dat gaat niet als een debat zich alleen in Den Haag afspeelt.

Het parlement als de plaats van het debat

De Oostenrijks-Amerikaanse jurist en rechtsfilosoof Hans Kelsen (1881-1973) schreef in 1920 dat 'het relativisme het wereldbeeld [is] dat door het democratische idee aangenomen wordt.' Dit betekent niet dat democraten volgens Kelsen geen waarden of idealen aanhangen, maar dat een democraat nooit een legitiem monopolie op de waarheid kan claimen. Diversiteit van inzichten en een grote tolerantie hiervoor zijn onontbeerlijk in een democratie. Kelsen was groot aanhanger van de parlementaire democratie en zag de discussie in het parlement als afdoende om tot rationele besluiten te komen. Daar verwoordden volksvertegenwoordigers de meningen van hun kiezer, waarna een rationeel debat en goede wil het kaf van het koren scheidt en alleen de juiste beslissingen overblijven. Vervolgens communiceert de politiek de beweegredenen weer aan het volk, dat inziet dat het besluit rationeel

De daadwerkelijke vraag is hoe we een besluit kunnen nemen waarvan ook tegenstanders erkennen dat het niet opgelegd wordt

is en – mocht zij het er onverhoeds toch niet mee eens zijn – haar stemgedrag voor de volgende verkiezingen heroverweegt. Tot zover het hoopvolle parlementaire ideaal.

In de jaren twintig en dertig woedde een verhit debat onder Duitse staatsgeleerden en juristen over de houdbaarheid van de parlementaire democratie. Recht tegenover Kelsen stond de latere Nazi-collaborateur Carl Schmitt (1888-1985). Schmitt is tot op de dag van vandaag een controversiële inspiratiebron voor antiliberaal politieke denkers van extreemlinks tot extreemrechts. Zonder Schmitts problematische alternatieven voor de liberale democratie over te nemen, kunnen wij van zijn kritiek op het parlementarisme iets leren over de politieke onvrede die zich voordoet in de moderne democratie. De grootste aanklacht van Schmitt tegen het liberale en parlementaire ideaal is dat het geen waarborg geeft dat volksvertegenwoordigers inderdaad gericht zijn op een inhoudelijk debat. Bovendien reduceert het burgers tot kiezers die zelf geen actieve rol spelen in de democratie. Binnen het parlementarisme worden zaken overgelaten aan politieke organen en kunnen burgers alleen achteraf afrekenen met volksvertegenwoordigers. Het is geen wonder dat volksvertegenwoordigers hun eigen spel van onderhandelingen en compromissen gaan spelen buiten het zicht van de samenleving, en dat dit onvrede in de hand werkt wanneer burgers merken dat zij vervolgens te laat zijn met bezwaar maken. De representatieve democratie depolitiseert politieke thema's, stelt Schmitt. Het debat in het parlement is zo gezien een middel van de democratie, maar op zichzelf nooit genoeg om een democratie vorm te geven.

De grootste aanklacht van Schmitt tegen het liberale en parlementaire ideaal is dat het geen waarborg geeft dat volksvertegenwoordigers inderdaad gericht zijn op een inhoudelijk debat

Thema's raken gedepolitiseerd wanneer politiek Den Haag alvast de besluiten neemt en dan het argument 'er is geen alternatief' aandraagt als de discussie in de samenleving losbarst

Is de kritiek van Schmitt op het parlementarisme niet nog net zo relevant voor de democratie anno 2020? De stikstofcrisis was allang in de maak zonder dat de mogelijke consequenties onderdeel waren van een maatschappelijk debat. Politici of kritische burgers hadden het debat over overheidsingrijpen om onze natuur te beschermen eerder naar de samenleving moeten verplaatsen, zodat de besluiten daadwerkelijk democratisch gelegitimeerd zouden zijn. De wildgroei aan *spindoctors*, het retorisch ontwijken van politieke verantwoordelijkheid, ijzeren fractiediscipline en scorebordpolitiek zijn met Schmitt gezien een logisch gevolg van het naïeve vertrouwen dat het democratisch debat iets voor de politiek is, en niet voor de samenleving. Bovendien kunnen we vaststellen dat weinig politici actief het maatschappelijk debat aanjagen en daarbij ook mogelijke tegenstanders betrekken. Thema's raken gedepolitiseerd wanneer politiek Den Haag alvast de besluiten neemt en dan het argument 'er is geen alternatief' aandraagt als de discussie in de samenleving losbarst.

'The problem with socialism is that it takes too many evenings'

Democratie, in welke vorm dan ook, is geworteld in het ideaal van zelfbestuur. Het volk (*demos*) moet zelf aan de macht (*kratos*) zijn. Wat het idee van de deliberatieve democratie ons kan leren, is dat dit niet gaat zonder dat burgers naar elkaar luisteren en elkaars zorgen beantwoorden op de meest fundamentele thema's of waarden. Of het streven naar democratisch zelfbestuur nu gebeurt via volksvertegenwoordigers, referenda of in burgerraden, het doel van een democratie is altijd de

kloof tussen regering en geregeerden te dichten. Dit proces is nog relatief eenvoudig voor te stellen in een oud-Griekse stad. De vraag voor moderne democratieën is hoe dit te organiseren is als de *demoi* van de democratie zo groot wordt dat er geen eenduidig gesprek meer te voeren is tussen burgers onderling.

Een door het internet aan veel historische figuren toegeschreven quote is ‘*the problem with socialism is that it takes too many evenings*’. Hetzelfde kunnen we zeggen van de democratie. Het is veel gevraagd van burgers om zich in alle onderwerpen te verdiepen en dus besteden we een boel uit aan parlementaire commissies die slechts een enkeling in de gaten houdt. Het is ook veel gevraagd van burgers om buiten hun bubbels te treden en keer op keer, ondanks onbegrip en teleurstellingen, het gesprek aan te gaan met volledig andersdenkenden. Maar de hoopvolle toenadering tussen tegengestelde groepen is juist een kenmerk van een democratie. Alleen door deze democratische hoop te blijven koesteren, blijft de mogelijkheid bestaan dat groepen die tegenover elkaar staan samen een nieuw begin kunnen maken.

De democratie behoeft een debat dat we niet aan volksvertegenwoordigers overlaten, maar met burgers onderling voeren. Alleen door dit debat toe te staan en op tijd te voeren, behouden ook tegenstanders van de politieke *status quo* vertrouwen in de legitimiteit van het democratische proces. Juist de burger die geen problemen van de overheid ondervindt, heeft een democratische plicht om met sceptische burgers in gesprek te gaan. Uiteindelijk moet Nederland de beslissing nemen of het een winstgevende exporterende industrie af wil bouwen ten behoeve van natuurbehoud. De polarisatie over die keuze is een aanwijzing dat het debat over stikstof te lang niet door burgers onderling gevoerd is, maar in het parlement en de politiek is blijven hangen. Dit betekent niet dat we de stikstofcrisis oplossen door een beslissing te blijven uitstellen. Wel dat we het gesprek eerst met alle kaarten op tafel moeten heropenen om tot daadwerkelijk democratisch gelegitimeerd beleid te komen. ●

Alleen door deze democratische hoop te blijven koesteren, blijft de mogelijkheid bestaan dat groepen die tegenover elkaar staan samen een nieuw begin kunnen maken

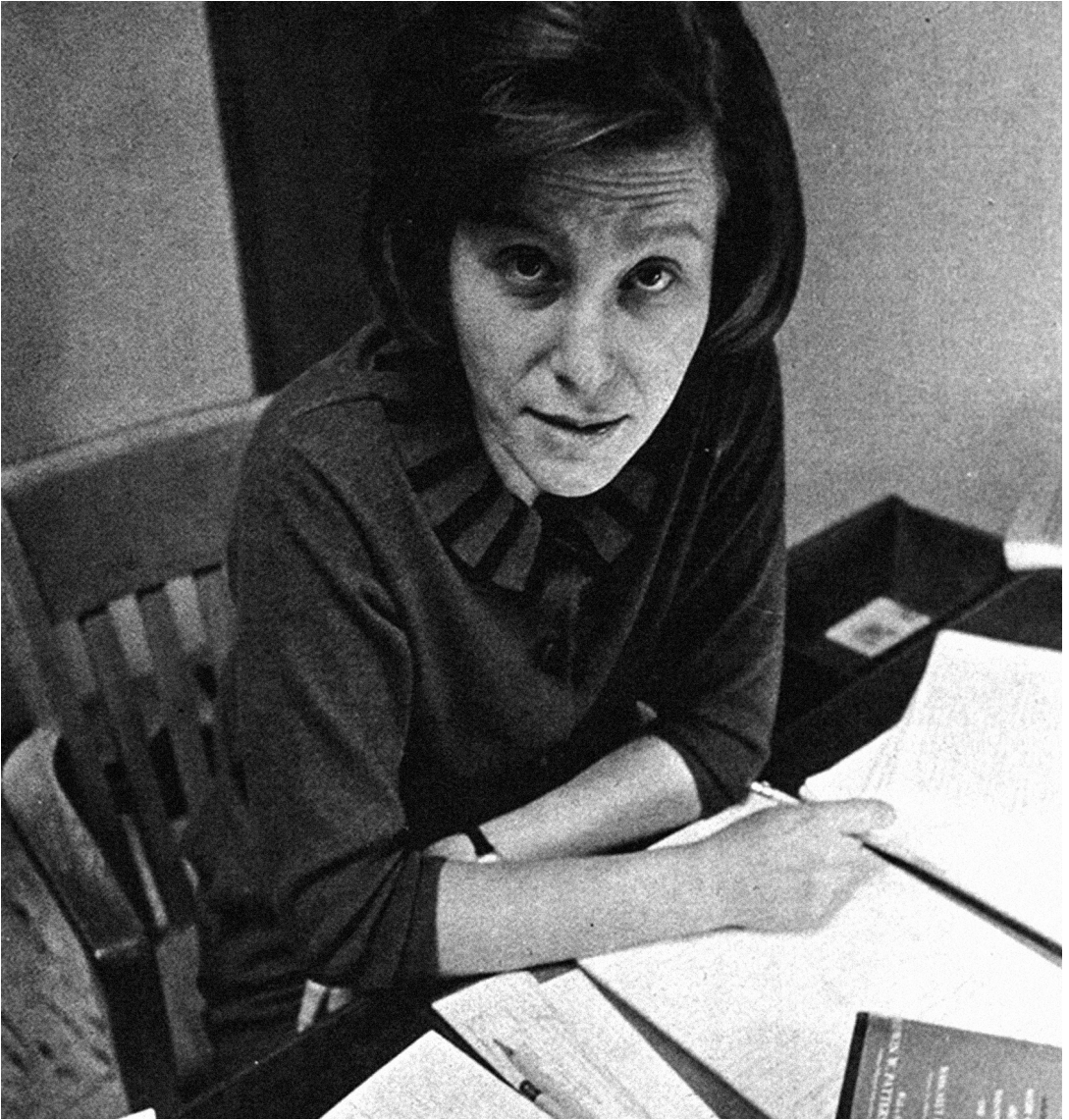
Verder lezen

Hans Kelsen, *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, 1920.
Engelse vertaling: *The Essence and Value of Democracy*, Rowman & Littlefield, 2013.

Carl Schmitt, *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, 1924.
Nederlandse vertaling: *Parlement, democratie, dictatuur*, Boom, 2020.

Mees van Rees is docent en onderzoeker aan de afdeling Encyclopedie van de Rechtswetenschap aan de Universiteit Leiden.

De vergeten lessen van Judith Shklar over leed, angst en onrecht

Door Martijn Visser

De naam van politiek filosoof Judith Shklar duikt de laatste jaren steeds vaker op bij hedendaagse denkers. Er wordt expliciet teruggegrepen op haar ideeën om de impasse van het liberalisme te doorbreken. Haar werk is urgenter dan ooit: het leert ons anders naar de samenleving te kijken.

De crisis van het liberalisme is duidelijk zichtbaar in de reactie van liberalen op het groeiende populisme, nationalisme, racisme en fascisme. Zoals de Duitse politiek wetenschapper Jan-Werner Müller constateert, komt die reactie veelal in twee smaken: zelfgenoegzaamheid en zelfbeklag. De groep zelfgenoegzame liberalen wijst graag naar het ressentiment van de massamens als verklaring voor de opkomst van illiberale politiek. Het 'gewone volk' zou vatbaar zijn voor de autoritaire verleiding, omdat de meeste mensen niet in staat zouden zijn tot een kritische afweging van het algemeen belang. Ze zouden zich laten drijven door een egoïstisch eigenbelang dat zich te makkelijk laat manipuleren door de leugens van politieke opportunisten. De zelfgenoegzame liberaal predikt daarom redelijkheid, matiging en fatsoen – 'normaal doen' – in de hoop dat alles bij het oude blijft.

De andere groep liberalen geeft niet het volk maar *zichzelf* de schuld. Liberalen zouden te weinig begrip voor de boze burger hebben, te weinig oog voor gemeenschapszin, en zouden te ongevoelig zijn voor de tegenstellingen tussen de Randstad en 'Afgehaakt Nederland'. Dit liberale zelfbeklag cultiveert graag een dorpsromantiek van de welwillende burger die de buurvrouw groet, zijn naaste helpt en de belasting betaalt, maar zich desondanks niet langer thuis voelt in eigen land. De schuld-bewuste liberaal denkt dan ook dat de democratische rechtstaat niet zomaar wordt uitgehold zolang we bereid zijn wat illiberaal water bij de liberale wijn doen.

De gemene deler is dat beide groepen zich blindstaren op culturele verschillen, onvoldoende oog hebben voor economische machtsstructuren en *de facto* de *status quo* verdedigen. Ze begrijpen zichzelf slechts in de termen van hun critici: het zelfgenoegzame liberalisme als antipopulistisch, het schuld-bewuste liberalisme als anti-elitair. Ideologisch gedreven politiek is in beide gevallen ver te zoeken.

Op een andere manier naar de samenleving kijken

Deze ideeënarmoede van het hedendaagse liberalisme is vaak genoeg vastgesteld, maar nieuwe ideeën worden minder makkelijk gevonden. Wanneer liberalen zich niet langer willen laten leiden door het perspectief van hun uitdagers moeten ze een eigen perspectief ontwikkelen; één dat recht doet aan hedendaagse vraagstukken. Dat vereist meer dan een accentverschuiving en wat extra punten op de agenda. Het vraagt

De schuld-bewuste liberaal denkt dan ook dat de democratische rechtstaat niet zomaar wordt uitgehold zolang we bereid zijn wat illiberaal water bij de liberale wijn doen

Het liberalisme is voor Shklar geen alomvattende filosofie, maar een politieke doctrine die streeft naar de politieke voorwaarden voor persoonlijke vrijheid

van liberalen dat ze op een andere manier naar de samenleving leren kijken. Daarvoor kunnen we te rade bij de politiek filosoof Judith Shklar (1928–1992).

Onder ingewijden staat Shklar te boek als één van de belangrijkste politieke denkers van de vorige eeuw. Haar indrukwekkende oeuvre was een impuls voor het naoorlogse liberale denken. Ze onderhield nauwe banden met prominente filosofen als John Rawls, Isaiah Berlin en Michael Walzer. En haar jarenlange functie als hoogleraar aan Harvard vormde een hele generatie aan invloedrijke academici en politici. Toch geniet Shklar nog altijd weinig bekendheid. Haar grillige levensloop – geboren in Riga, een Joodse achtergrond, ontsnapt aan het nazisme en stalinisme door naar Amerika te vluchten – maakte van Shklar een buitenstaander. En haar nuchtere en genuanceerde schrijfstijl, met een grondige scepsis voor al te stellige uitspraken en grootse theorieën, heeft haar nooit zo beroemd gemaakt als sommige van haar collega's.

Maar Shklars naam duikt de laatste jaren steeds vaker op bij enkele hedendaagse politieke denkers als Jan-Werner Müller, Katrina Forrester en Samuel Moyn. Zij grijpen expliciet terug op haar ideeën om de impasse van het liberalisme te doorbreken. En dat is niet zo gek. Shklar bekritiseerde het liberalisme van haar tijd eveneens als een stroming die zichzelf alleen nog maar begrijpt als negatief van zijn ideologische tegenstander – destijds: het totalitarisme. Dat resulteerde volgens haar in een fatalistisch en conservatief liberalisme zonder politieke ambities. Maar nog belangrijker dan deze diagnose is de routekaart die ze uittekent voor de verschillende varianten van het liberalisme en haar eigen alternatief, die ze het 'liberalisme van de angst' noemt.

Vrijheid van angst en leed

Het liberalisme is voor Shklar geen alomvattende filosofie, maar een politieke doctrine die streeft naar de politieke voorwaarden voor persoonlijke vrijheid. Welke voorwaarden dat zijn, wat persoonlijke vrijheid precies is, en wie daar aanspraak op maakt – daar zijn evenzoveel antwoorden op gegeven als er verschillende soorten liberalisme zijn. Shklar onderscheidt grofweg drie varianten.

Het *ontplooingsliberalisme* stelt de ontwikkeling van het individu centraal en wil alle mensen zoveel mogelijk de ruimte geven hun intellectuele en creatieve talenten te benutten. Alleen zelfoptimalisering en expressie van het authentieke ik maken het leven de moeite waard. Omdat dit liberalisme individualiteit de absolute prioriteit geeft, raakt de publieke zaak ondergeschikt aan de privésfeer. Alles wat de ontplooiing van een unieke persoonlijkheid kan hinderen, wordt verdacht: gemeenschappelijke wetten en tradities zijn al snel de bron van een geestdodend conformisme dat het individu in de weg staat. Als vanouds vreest dit liberalisme daarom de uitwassen van de massademocratie en haar 'tirannie van de meerderheid'.

Het *liberalisme van rechten* draait om rechtszekerheid en onpartijdigheid. Vrijheid betekent hier de garantie van voorspelbaar overheidsoptreden

op basis van algemeen geldende wetten en individuele rechten. Het hoogste gezag ligt bij de wet, die uitdrukking geeft aan het algemeen belang van de bevolking. Democratische besluitvorming kan daarbij helpen, maar moet wel ondergeschikt blijven aan het primaat van de rechtstaat. Dit is een liberalisme dat zich daarom vooral richt op het institutionele raamwerk van de samenleving: de vrije markt, wetgeving, rechtspraak. Het ziet zichzelf als neutrale spelverdelers die formele en procedurele randvoorwaarden vaststelt voor het economische, politieke en maatschappelijke verkeer.

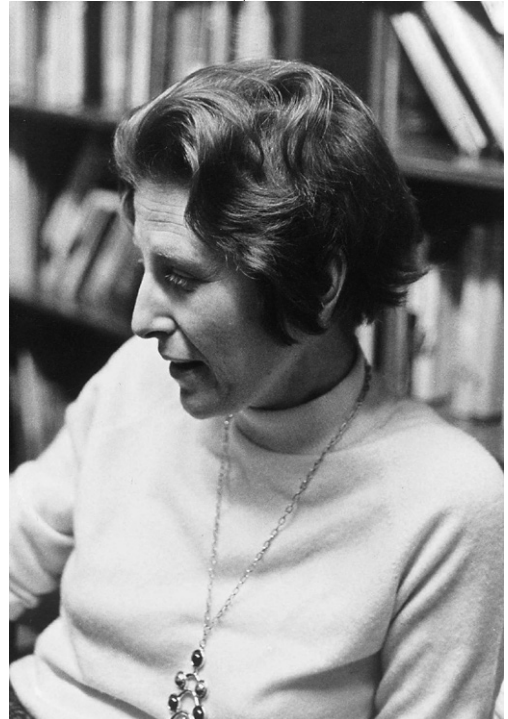
Shklar onderscheidt een derde variant, die volgens haar toe is aan een herwaardering: *het liberalisme van de angst*. Dit liberalisme veronderstelt geen egocentrisch ideaal van een optimaal ontwikkeld individu, noch een abstracte theorie van de perfecte rechtstaat. In plaats daarvan richt het zich tegen wat volgens Shklar het grootste kwaad is: '[t] hat evil is cruelty and the fear it inspires, and the very fear of fear itself.'¹ De vrijheid die het liberalisme volgens haar boven alles moet garanderen, is de vrijheid van angst en leed. Het moet mensen beschermen tegen machtsmisbruik, intimidatie en geweld. De basiscategorieën van dit liberalisme zijn dan ook niet het ontwikkelde en het ongemancipeerde individu, noch de redelijke en de boze burger, maar *'the weak and the powerful'*.

De ervaring van onze eigen kwetsbaarheid

Shklar's liberalisme van de angst is niet gegrond in abstracte theorieën over het wezen van de mens of de aard van rechtvaardigheid, maar in de ervaring van onze eigen kwetsbaarheid. Onze samenlevingen zijn diverser dan ooit, en we zullen nooit consensus bereiken over hoe we het leven moeten leven en welke waarden we moeten nastreven. Maar dit waardenpluralisme – zo kenmerkend voor liberale theorieën – resulteert voor Shklar niet in een moreel vacuüm. Zo verschillend we zijn in onze opvatting van het goede, zo verenigd zijn we in onze angst en afkeer voor fysieke en psychologische wreedheid. De universeel gedeelde ervaring van angst en pijn staat nooit ter discussie en zou daarom het uitgangspunt moeten zijn voor een politiek die vrijheid hoog in het vaandel draagt.

Dat klinkt misschien nog weinig revolutionair. Leidt een liberalisme dat zich slechts richt op het voorkomen en vermijden van het ergste leed niet tot een politiek van schadebeperking dat 'mindere kwaden' makkelijk goedpraat en geen oog heeft voor structurele verbetering van de samenleving? Is dit niet juist een liberalisme dat de politiek reduceert tot een nachtwakersfunctie, die zich slechts in dienst stelt van vrede en veiligheid? Is 'vrijheid van angst' niet hetzelfde als Berlins notie van 'negatieve vrijheid' – vrij van hinder en dwang – die de samenleving grotendeels op haar beloop laat?

1 | Judith Shklar (1998) 'The Liberalism of Fear'. In Stanley Hoffman (red.) *Political Thought and Political Thinkers*. University of Chicago Press, p. 11.

De vrijheid die het liberalisme volgens haar boven alles moet garanderen, is de vrijheid van angst en leed

Naast een scheiding en spreiding van machten is de belangrijkste voorwaarde voor Shklar een inperking van ongelijkheid

2 | Judith Shklar (2017) 'Rechte in der liberalen Tradition'. In Hannes Bajohr (red.) Der Liberalismus der Rechte. Matthes & Seitz, pp. 35-36.

Shklars liberalisme van de angst is inderdaad vaak zo gelezen, maar dat is onterecht. Ze benadrukt expliciet dat dit liberalisme 'alle bronnen van vermijdbare vrees wil inperken'. En die bronnen veranderen met de tijd. Shklar is de eerste om te erkennen dat niet alleen de staat een bron van angst kan zijn, maar ook grote bedrijven en machtige individuen. De 'angst voor angst' verschilt al naar gelang de historische en maatschappelijke omstandigheden. Het liberalisme moet zich daar telkens opnieuw tot verhouden door de concrete ervaring van de mensen serieus te nemen en te luisteren naar de slachtoffers van machtsmisbruik.

Shklar verhoudt zich dan ook kritisch tot Berlins vrijheidsbegrip en benadrukt steevast het belang van de sociale en politieke voorwaarden zonder welke vrijheid een lege huls blijft. Naast een scheiding en spreiding van machten is de belangrijkste voorwaarde voor Shklar een inperking van ongelijkheid. Eén van haar essentiële inzichten is dat de drempel voor machtsmisbruik, intimidatie en wreedheid lager wordt naarmate de sociale afstanden groter worden. Ze pleit dan ook voor een 'negatief egalitarisme', dat geen gelijkheid nastreeft maar ongelijkheid aan banden legt omwille van het leed dat het veroorzaakt. Shklar vat het zelf goed samen:

'Dit liberalisme hoopt een samenleving op te bouwen waarin iedereen zijn leven kan leiden zonder angst voor intimidatie door publieke of private actoren. Als gevolg ondersteunt het liberalisme van de angst daarom de beperking van alle vormen van sociale ongelijkheid. Zonder ook maar te streven naar een toestand van volledige gelijkheid, probeert het enkel die ongelijkheid te beteugelen die de macht van effectieve bedreiging in de handen van enkelen leggen. Elke machtsconcentratie in de maatschappij die de mensen angst aanjaagt hun baan, gezondheid of opleiding te verliezen moet worden afgewezen.' 2

'Een haast universele weigering te luisteren'

Angst en leed kunnen nooit volledig worden uitgebannen. Shklar wijst er subtiel op dat iedere poging hiertoe totalitaire trekken krijgt en veelal het omgekeerde zal bewerkstelligen. Een permanente controle van ons fysiek en psychisch welbevinden leidt niet bepaald tot een vrije samenleving, maar tot een orwelliaanse nachtmerrie. Omdat er altijd nieuwe vormen van angst en leed zullen ontstaan, is het cruciaal dat slachtoffers een stem krijgen, dat we serieus naar ze luisteren en waar mogelijk compenseren. In plaats van ons blind te staren op de vraag hoe een rechtvaardige samenleving eruit moet zien, is het liberalisme volgens Shklar veel meer gebaat bij een 'theorie van onrechtvaardigheid'. Liberalen zouden een voortdurende gevoeligheid moeten ontwikkelen voor slachtoffers van intimidatie, machtsmisbruik en onrecht.

Dat is niet vanzelfsprekend. Ondanks onze gedeelde afkeer voor angst en leed kenmerkt de mens zich volgens Shklar door 'een haast universele weigering te luisteren' naar slachtoffers van onrecht. Onrecht springt immers alleen in het oog wanneer algemene wetten, regels en principes worden geschonden, stelt ze, en we zien onrecht daardoor vooral als een

gebrek aan rechtvaardigheid. Maar de ervaring van onrecht gaat vooraf aan welke rechtsregel dan ook. De taal om nieuw onrecht zichtbaar te maken moet vaak nog worden uitgevonden. Shklar ziet het daarom als onze plicht om slachtoffers altijd het eerste woord te geven: hun leed zou zomaar het gevolg kunnen zijn van machtsmisbruik dat vooralsnog onzichtbaar is gebleven voor de samenleving in het algemeen en de politiek in het bijzonder.

Dat is cruciaal, want wat geldt als onrechtvaardig en wat niet is een politieke keuze. Shklar laat echter haarfijn zien dat die keuze al te vaak gedepolitiseerd is. Onrechtvaardigheid doen we af als persoonlijke pech of natuurlijke rampspoed. We zien het niet als onrecht dat we moeten rechtzetten, maar als een ongeluk dat onvermijdelijk zou zijn. Slavernij, oorlog, armoede, ongelijkheid, de seksuele agressie van de man en de marktmechanismen van het kapitalisme – de politiek rechtvaardigt de angst en het leed dat deze fenomenen veroorzaken stevast met een beroep op hun vermeende noodzakelijkheid. *‘To master necessity is to rule’*, aldus Shklar. ³

Maar de lotgevallen van het verleden zijn de onrechtvaardigheden van vandaag. Waren aardbevingen, pandemieën en hongersnoden vroeger nog een noodzakelijke straf van God, inmiddels beschouwen we het als onze plicht om deze kwaden te voorkomen waar dat kan en te repareren waar dat mogelijk is. De oorzaak van onrecht doet uiteindelijk niet ter zake, waar het om draait is de vraag of het lijden kan worden verlicht. Niets doen is voor Shklar daarom ongeoorloofd. Shklar verwijt menig politicus, ambtenaar of bestuurder dan ook ‘passieve onrechtvaardigheid’: ze vermijden de verantwoordelijkheid om angst en leed te voorkomen of te verlichten. ⁴

Een liberalisme van permanente minderheden

Het werk van Shklar is urgenter dan ooit. Angst, leed en onrecht zijn in onze samenleving volop aanwezig. Van het toeslagenschandaal tot de opvangcrisis in Ter Apel, van de Groningse mijnbouwschade tot de koopkrachtcrisis en van de woningnood tot de overstromingen in Limburg – het zijn voorbeelden van machtsmisbruik, angst en ‘ongekend onrecht’, waarin de overheid zich niet zelden vrijwaart van verantwoordelijkheid met een beroep op onvermijdelijkheid.

Kortom, Judith Shklar leert ons anders naar de samenleving kijken. Ze vertrekt niet vanuit abstracte principes als kansengelijkheid, rechtszekerheid, positieve vrijheid of individuele verantwoordelijkheid – hoe belangrijk die begrippen ook zijn – maar begint met de concrete ervaring van individuele kwetsbaarheid en scheve machtsverhoudingen. Shklar staat geen liberalisme van zelfgenoegzaamheid of zelfbeklag voor, maar – in haar eigen woorden – een strijdbaar liberalisme dat altijd de kant kiest van de ‘permanente minderheden’ die om wat voor reden dan ook in bestaansonzekerheid verkeren. ●

3 | Judith Shklar (1984) *Ordinary Vices*. Harvard University Press, p. 30.

4 | Judith Shklar (1990) *Faces of Injustice*. Yale University Press, p. 40 en verder.

Maar de lotgevallen van het verleden zijn de onrechtvaardigheden van vandaag

Verder lezen

Jan-Werner Müller (2019) *Furcht und Freiheit: Für einen anderen Liberalismus*. Suhrkamp.

Judith Shklar (1998) ‘The Liberalism of Fear’. In Stanley Hoffman (red.) *Political Thought and Political Thinkers*. University of Chicago Press.

Judith Shklar (1990) *Faces of Injustice*. Yale University Press.

Martijn Visser is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Er zijn meer structurele maatregelen nodig om de groeiende ongelijkheid en negatieve sociaal kapitaalvorming te stoppen. Dat lukt alleen als we op een andere manier naar de economie kijken: door te focussen op het welzijn van mens en natuur in plaats van economische groei.

Door Nicky Pouw

Liberalisme in tijden van crisis de waarde van welzijn

In een neoliberale markteconomie vervult de overheid een actieve rol om de negatieve sociale effecten van marktwerking tegen te gaan. Hier zijn sinds de jaren zeventig de milieueffecten bijgekomen. Echter, de coronacrisis legde de vele kwetsbaarheden van het neoliberale model bloot. Het eenzijdige marktdenken, de ver doorgevoerde specialisatie en de kosten-batenefficiëntie als leidend criterium voor mondiale aanvoerlijnen, sneuvelden als piketpaaltjes van de neoliberale economie. De overheid moest vele extra maatregelen invoeren om ondernemers en huishoudens niet door het ijs te laten zakken.

In de nasleep (of luwte) van deze crisis gaat de discussie nu over de gewenste duur van deze maatregelen. De aangekondigde koopkrachtdeal zal enig soelaas bieden aan de onderkant van de samenleving alsmede aan de middeninkomens, maar dit is wellicht niet voldoende. Meer structurele maatregelen zijn nodig om het tij van groeiende ongelijkheid en negatieve sociaal kapitaalvorming – dat wil zeggen, negatieve sociale relaties en wantrouwen – te keren. Dat kan alleen wanneer we door een andere bril naar economie kijken. Eén die het welzijn van mens en natuur centraal stelt, in plaats van economische groei. Immers, economische groei is een middel tot het realiseren van welzijn en natuurbehoud, en geen doel op zich. Welzijn gaat over de kwaliteit van leven die mensen in relatie tot elkaar en hun omgeving in staat zijn te realiseren.

Economische groei is een middel tot het realiseren van welzijn en natuurbehoud, geen doel op zich

Naar een nieuw economisch narratief

Hoe ziet dit nieuwe narratief eruit? En, belangrijker nog, hoe geven we daar handen en voeten aan? Hiertoe moeten we teruggaan naar de filosofische en kennistheoretische fundamenteën van de economische wetenschap en onszelf de vragen te stellen: wat kan de economie voor ons als mensen doen, in plaats van: wat kunnen wij voor de economie doen? En hoe conceptualiseren we ons menszijn binnen de economische theorie?

Welzijnseconomie geeft hier een antwoord op. Het stelt onder meer dat: (I) menselijk welzijn en mens-natuurrelaties centraal staan in economie; (II) de mens een sociaal wezen is dat in relatie staat tot een omgeving; (III) de economie is ingebed in een systeem van politieke en sociale structuren en instituties en een natuurlijke leefomgeving; (IV) de economie dus onderhevig is aan invloeden van buitenaf, en (V) de economie wordt gekenmerkt door opkomende eigenschappen. Deze principes verbreden ons perspectief op de nieuwe economie. Enerzijds kenmerkt die nieuwe economie zich door complexe relaties, bijvoorbeeld tussen globalisering, klimaat en migratie problematiek. En anderzijds kenmerkt zij zich door waardenpluralisme: economische keuzen worden gemaakt vanuit meerdere waardenoverwegingen, bijvoorbeeld vanuit een duurzaamheidsperspectief of vanuit sociale overwegingen.

Methodologisch impliceert deze visie op de economie dat economen moeten leren werken met nieuwe analyses en met indicatoren die duiding geven aan andere subjectieve en objectieve waarden in de economie. Welzijnseconomie streeft daarom een breder pallet aan indicatoren na dan alleen de groei in het Bruto Nationaal Product, die gezamenlijk het succes van de economie beter duiden. Het gaat hierbij vooral om de kwaliteit van groei: de nadruk op kwantiteit moet verschuiven naar kwaliteit. Onder welke sociale- en milieucondities kunnen we groei realiseren en welke verschillende paden zijn hierin te kiezen? Een nieuw verhaal over de economie vertellen is nooit genoeg. Een nieuwe indicator bedenken ook niet. Welzijnseconomie stelt daarom een nieuw geïntegreerd afwegingskader voor die dit soort complexe relaties

Foto: Herman Wouters

Welzijnseconomie streeft daarom een breder palet aan indicatoren na dan alleen de groei in het Bruto Nationaal Product, die gezamenlijk het succes van de economie beter duiden

Mensen aan de onderkant van de samenleving kunnen niet nog meer bezuinigen dan ze al doen op hun economische uitgaven

en waardenoverwegingen van tevoren al inzichtelijk maakt. Dat is de eerste stap om de uitruil tussen verschillende waarden transparant te maken en te voorkomen dat negatieve externaliteiten, zoals sociale of milieukosten, pas worden bekeken als economische productie al heeft plaatsgevonden.

Bovendien is het belangrijk om de eventuele negatieve terugkoppelingsmechanismen van bijvoorbeeld milieuvervuiling of verlies aan biodiversiteit als kostenpost voor de economie eerder zichtbaar te maken. Zo kunnen we mogelijke kantelpunten, waarbij we in het systeem minimale of maximale grenswaarden passeren, eerder als voortekenen van crises waarnemen. Denk aan de negen planetaire grenzen die de Zweedse milieuwetenschapper Johan Rockström berekende. Wanneer we deze overschrijden, en volgens sommigen doen we dit al, richten onze economische activiteiten op mondiaal niveau onomkeerbare schade toe aan de planeet. Economische analyse zou de impact op maatschappij en natuur standaard mee moeten nemen. Met behulp van een geïntegreerd afwegingskader en alternatieve indicatoren kunnen beleidsmakers keuzes tussen verschillende domeinen (economie, ecologie, sociaal) beter uitleggen.

Koopkracht en rechtvaardigheid

Zo zou het nieuwe koopkrachtbeleid ook aandacht moeten hebben voor de verborgen sociale en milieukosten van de toegenomen inflatie. Mensen aan de onderkant van de samenleving kunnen niet nog meer bezuinigen dan ze al doen op hun economische uitgaven. Op een

gegeven moment hebben ze zoveel ingeleverd, dat alleen nog 'slechte' keuzen overblijven: de verwarming uitzetten in de winter of minder eten op tafel voor het gezin. In beide gevallen levert dit een economische besparing op, maar leven mensen in op welzijn en kwaliteit van leven. Hoe lang kun je zoiets volhouden? In plaats van de auto, pakken mensen de fiets. In plaats van boodschappen bij Albert Heijn, gaan ze op zoek naar goedkope aanbiedingen bij verschillende winkels. Dit alles legt meer beslag op hun tijd en leidt tot stress.

In situaties van armoede die lang duurt, zien we bovendien een terugtrekkende beweging van mensen uit de maatschappij. Armoede leidt tot sociale uitsluiting en zelfuitsluiting. Hierdoor bouwt een maatschappij meer negatief sociaal kapitaal; een voedingsbodem voor conflicten, gebrekkig onderling vertrouwen, weinig onderlinge samenwerking en steun, meer sociale agressie en criminaliteit. Tenslotte heeft armoede ook een psychologisch effect. Mensen verliezen het vertrouwen in instanties en hun persoonlijke leefomgeving. Dit ondermijnt niet alleen hun participatie in de maatschappij als geheel en de economie in het bijzonder, maar ook hun zelfvertrouwen en toekomstperspectief. Korte termijn, reactief gedrag ('hoe krijg ik vanavond voldoende eten op tafel voor mijn kinderen?') komt in plaats van de vrijheid en mogelijkheid om op lange termijn slimme plannen en investeringen te doen.

Vanuit het perspectief van welzijnseconomie worden deze 'kosten' zichtbaar gemaakt in economische analyse en meegenomen in planmatige scenario's. Deze scenario's kunnen beleidskeuzen over sociale en milieu-investeringen die niet altijd de markt dienen rechtvaardigen, omdat welzijn wordt gediend en niet groei *an sich*. Op de lange termijn leidt dit tot een gezondere en duurzame economie. Mensen in staat stellen in vrijheid goede keuzen te maken is de leidraad voor een economie gestoeld op de welzijnsgedachte. In deze tijd van het Antropoceen – het tijdperk van de mens – waarin we een krimpende eco-taart moeten verdelen onder een groeiende bevolking, zullen nieuwe conflicten zich in toenemende mate voordoen. Wie krijgt wat en waarom, is daarom een vraagstuk dat we alleen met een andere economische brik op rechtvaardig kunnen beantwoorden. ●

Armoede leidt tot sociale uitsluiting en zelfuitsluiting

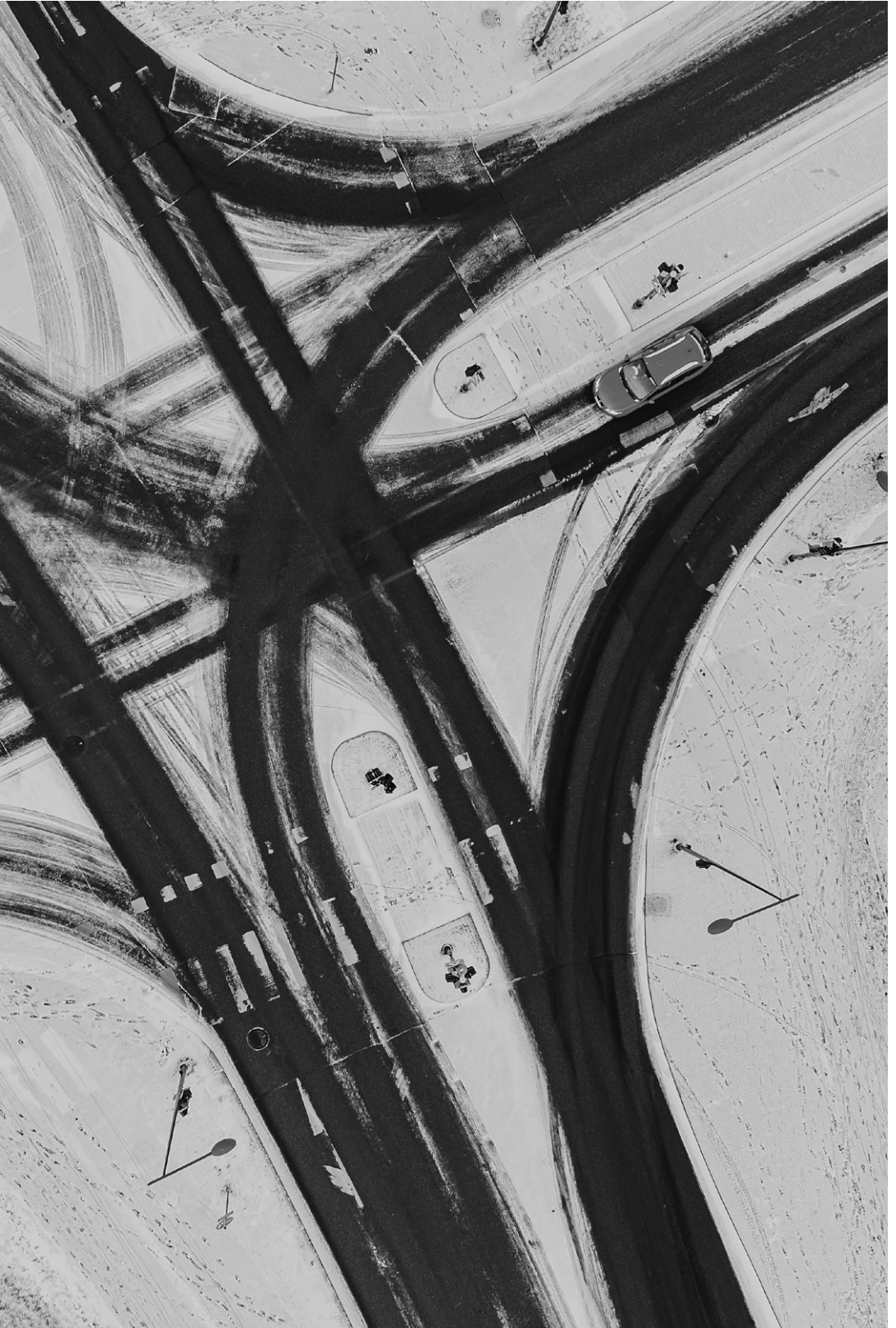
Verder lezen

Nicky Pouw (2020) *Welzijnseconomie: Hoe en waarom de economie moet veranderen?* Amsterdam University Press.

Johan Rockström et al. (2009) 'A safe operating space for humanity', *Nature* 461 (7263), p. 472-475.

Nicky Pouw is universitair hoofd-docent Economie van het Welzijn aan de Universiteit van Amsterdam en auteur van het boek *Welzijnseconomie: Hoe en waarom de economie moet veranderen?* Ze is ook bestuursvoorzitter van The Broker.

Met de lancering van Bij1 werd het politieke landschap verrijkt met de eerste partij in Nederland die zich expliciet ‘**intersectioneel**’ noemt. Ook in het Europees Parlement is inmiddels een levendig debat gaande over intersectionele politiek, naar aanleiding van het rapport *On intersectional discrimination in the European Union* over wat beleidsmakers met dit begrip kunnen. Hoog tijd dat sociaal-liberalen zich er ook eens in gaan verdiepen.

Door Liang de Beer

Intersectionaliteit maakt sociaal-liberalisme toekomstbestendig

Eind jaren tachtig muntte de Amerikaanse juriste Kimberlé Crenshaw het begrip ‘intersectionaliteit’ voor het eerst. Zij wijst op de verschillende systemen van onderdrukking die op deze wereld bestaan, waaronder seksisme, kapitalisme en racisme. Deze vormen van onderdrukking manifesteren zich zelden alleen, maar mengen zich. Oftewel, ze komen samen op een kruispunt – een *intersection*. Wanneer deze systemen botsen, als auto’s op een kruispunt, is het lastig om te zeggen welk systeem de hoofdschuldige is. Crenshaw gaf daarbij het voorbeeld van zwarte vrouwen in de Verenigde Staten: zij lijden zowel onder seksisme als racisme, en verdienen vaak ook aanzienlijk minder dan andere bevolkingsgroepen. Een mix van onderdrukking dus.

Ieder van ons heeft bepaalde privileges, vaak onverdiend en niet altijd zichtbaar voor de buitenwereld. Ieder van ons heeft ook te maken met tegenslagen en blokkades. Kleur, genderidentiteit en sociale klasse zijn factoren die vaak als eerste benoemd worden. Maar er zijn ook andere intersecties, zoals gezondheid, gewicht, leeftijd, taal, seksuele oriëntatie en nationaliteit. Ieder van ons wordt bevoordeeld én benadeeld op geheel eigen wijze. De intersectionele benadering gaat voorbij aan *one size fits all* en laat een genuanceerd beeld zien van mensen.

Intersectionaliteit is een perspectief dat ervan uitgaat dat elk individu een eigen combinatie van privileges en onderdrukking ervaart. Het biedt een theoretisch model om maatschappelijke ongelijkheid te verklaren.

Intersectionele benadering gaat voorbij aan *one size fits all* en laat een genuanceerd beeld zien van mensen

Het begrip 'intersectionaliteit' is in de academische context en in feministische kringen al jarenlang bekend, maar de intersectionele benadering heeft ook een dimensie die politiek vertaald kan worden. In Nederland heeft dat een thuis gevonden bij Bij1. In haar beginselprogramma maakt de partij de strijd tegen de diverse systemen van onderdrukking tot prioriteit, een intersectionele en dekoloniale manier van denken, onderdeel van het gedachtegoed. Binnen de progressieve partij D66 blijft het stil. Onterecht. Intersectionaliteit past bij uitstek in een sociaal-liberale visie.

De twee gezichten van sociaal-liberalisme

Eerst een stapje terug in de tijd. De geschiedenis van het liberalisme is heel dubbel als we kijken naar het opkomen voor de zwakkeren en het doorbreken van systemen van onderdrukking. De sociaal-liberale politiek heeft in Nederland rond 1900 veel voor de emancipatie van de arbeidersklasse en de vrouw betekend. De meer sociaal ingevoerde liberalen trokken zich de prangende maatschappelijke kwesties van die tijd zeer aan. Denk aan het Kinderwetje van Van Houten (1872) en de discussies over de uitbreiding van het kiesrecht. Eind negentiende eeuw trad het kabinet-Pierson aan, dat de bijnaam 'het kabinet der sociale rechtvaardigheid' kreeg. Dat zorgde onder andere voor de invoering van de leerplicht en de ongevallenwet en legde de basis voor wat we nu kennen als de jeugdzorg.

Strijdend voor de positie van de vrouw in Nederland, was Aletta Jacobs in koloniale context juist ook onderdeel van de macht

Foto: Herman Wouters

Liberalen geloven in de kracht en het ontwikkelpotentieel van het individu, maar vooral sociaal-liberalen zien dat sommigen ook meer ondersteuning nodig hebben. De eerste sociaal-liberalen hielden niet vast aan de *status quo*, maar geloofden dat door gericht ingrijpen van de overheid een betere samenleving mogelijk was. De grondhouding was daarbij hervormingsgezind en niet dogmatisch.

Maar er is ook een ander verhaal te vertellen over deze eerste generatie sociaal-liberalen. Neem Aletta Jacobs, bekend als eerste vrouwelijke dokter in Nederland, maar ook lid van de Vrijzinnig Democratische Bond en voorvechter van het vrouwenkiesrecht. In 1911 en 1912 bezocht ze tijdens een wereldreis onder andere Nederlands-Indië. Daar bleek dat de verlichte ideeën over vrouwenkiesrecht toch echt niet voor de bruine vrouwen in de kolonie golden. Strijdend voor de positie van de vrouw in Nederland, was Aletta Jacobs in koloniale

context juist ook onderdeel van de macht. In de kolonies die ze bezocht, voerde ze het gesprek over kiesrecht vooral met witte vrouwen. In haar brieven beschreef ze de koloniale onderdanen in raciale stereotypen en accepteerde ze de koloniale macht als een (voorlopige) noodzaak voor deze onderdanen. Als persoon in haar tijd kon zij het koloniale denken niet geheel verwerpen. Sociaal-liberalisme had haar grenzen.

In de vroege geschiedenis van het sociaal-liberale gedachtegoed zit al een ongemakkelijke tegenstelling. Zitten er ook nu nog grenzen aan sociaal-liberalisme? Heeft het sociaal-liberale gedachtegoed genoeg in huis om de grote uitdagingen van de toekomst aan te gaan?

Beter begrijpen van beleid

Wie in het laagland van Bangladesh woont en onder het bestaansminimum leeft, zal de gevolgen van klimaatverandering veel wezenlijker ervaren dan een Nederlander die wordt beschermd door een verzorgingsstaat en technologie om haar tegen het water te beschermen. De fabrieksarbeider in China produceert voor de wereldwijde goederenmarkt maar profiteert niet van het stijgende welzijnsniveau van een Europeaan, en voelt het direct als de economie hapert. Grote crises raken niet iedereen in gelijke mate. De intersecties van nationaliteit, regio, klasse zijn opeens niet meer abstract.

Ook dichterbij huis krijgt de toeslagenaffaire meer reliëf door het gegeven dat Nederlanders van kleur, en voor een groot deel vrouwen, hier bovengemiddeld slachtoffer van zijn. Dit komt niet uit de hoge hoed: decennia van geïnstitutionaliseerde denkbeelden over ras en klasse hebben onze instituten gevormd. Los van de goedwillende individuele ambtenaar werken de systemen tegen en herkennen ze bepaalde intersecties niet als even waardevol als wit, man, cisgender, hoogopgeleid met een Nederlandse nationaliteit.

Naar aanleiding van vragen in de Eerste Kamer van D66 heeft het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken onderzoek gedaan naar het voeren van een feministisch buitenlandbeleid. In mei 2022 volgde een brief waarin de intentie werd uitgesproken om de inzet op gendergelijkheid te vergroten. Ook werd de link met uitdagingen als klimaatverandering gelegd. We kunnen voorzichtig optimistisch zijn. Maar feministisch is niet genoeg. Vrouwen in wat we nu 'het mondiale Zuiden' noemen, hebben niet alleen een strijd tegen het patriërchaat te voeren maar ook tegen witte suprematie en kapitalisme. Het eerder genoemde rapport voor het Europees Parlement geeft daarin een goed precedent.

We komen van ver. Zeker als we het hebben over internationale solidariteit, staat er een geschiedenis van ongelijkheidsdenken en kolonialisme achter. Dat maakt dat vandaag simpelweg niet iedereen dezelfde startpositie in het leven heeft. De uitdagingen gaan verder en dieper dan simpelweg te stellen dat het individu alle kansen moet krijgen om zich te ontwikkelen. Of roepen dat bepaald beleid feministisch is. De instituties van de staat, maar ook de politieke partij zelf, moeten veranderen om werkelijk goed te doen. De brief van het ministerie van Buitenlandse Zaken maakt daar overigens ook een start mee: er wordt ook gekeken naar de interne organisatie en de thema's die prioriteit krijgen.

Systemen van macht bevragen

Liberalisme, en ook sociaal-liberalisme, kan moeilijk ontsnappen aan de ideologische wortels die in een andere tijd gevormd zijn. De politiek van

Grote crises raken niet iedereen in gelijke mate. De intersecties van nationaliteit, regio, klasse zijn opeens niet meer abstract

Als sociaal-liberalen zouden we extra scherp moeten kijken naar wie er in de politiek niet gezien, gehoord of geloofd worden

Verder lezen

Mary Beard (2017) *Women & Power: A Manifesto*. Profile Books Ltd.

Coen Brummer & Daniël Boomsma (2019) *De canon van het sociaal-liberalisme*. Boom.

Liang de Beer is strategisch adviseur, schrijver en redactielid van *Idee*.

de negentiende eeuw was gevormd voor een bovenklasse van mannen die wit, kapitalistisch en koloniaal waren. Inmiddels zijn we een aantal politieke generaties verder en heeft het sociaal-liberalisme een nieuw politiek momentum gevonden. Het opfrissen van het gedachtegoed is een nuttige exercitie maar niet genoeg. Het sociaal-liberalisme – en haar politieke doorvertaling – moet ook kritisch naar zichzelf kijken.

Ook politiek en macht in het algemeen worden nog steeds onbewust gekoppeld aan bepaalde intersecties: veertigplus, man, wit, hoogopgeleid, middeninkomen. Als sociaal-liberalen zouden we extra scherp moeten kijken naar wie er in de politiek niet gezien, gehoord of geloofd worden. De Britse classica Mary Beard laat in haar manifest *Women & Power* overtuigend zien dat vrouwen sinds de Oudheid buiten het (politieke) debat zijn geplaatst. Macht wordt niet geassocieerd met vrouwen (lees ook: personen van kleur, et cetera). Wanneer ze wel hun stem in de politieke arena laten horen, dan is de respons niet altijd verwelkomend. Vrouwen worden buitenspel gezet, dat is onrechtvaardig an sich en daarmee zijn we ver weg van een goed werkende democratie.

Beard concludeert dat we ons begrip van macht moeten veranderen, in plaats van vrouwen zich in te laten vechten in een systeem dat niet voor hen gemaakt is. De systemen van onderdrukking zijn door de eeuwen heen gevormd (classica Beard gaat terug tot aan de *Odyssee*) en zijn aan bevraging toe in de hedendaagse samenleving. Voor het sociaal-liberalisme geldt evenzeer: de vraag ligt op tafel hoe het gedachtegoed handvatten biedt voor de crises in de samenleving, maar ook hoe de politieke praktijk zelf vormgegeven wordt. Als het sociaal-liberalisme toegankelijk wil zijn voor de diverse samenleving van nu is er onderhoud nodig.

Een verrijking van het sociaal-liberale gedachtegoed

Het sociaal-liberalisme heeft een geschiedenis van het bevragen van macht, het creëren van de maatschappelijke randvoorwaarden om het individu vrijheid te bieden en een progressieve grondhouding – al is deze laatste wellicht een recente toevoeging. Intersectionaliteit zou het sociaal-liberale denkkader kunnen verrijken. Het intersectionele perspectief is niets meer dan een theoretische bril om systemen te bevragen en met genuanceerde oplossingen te komen. Intersectionaliteit leidt tot beter beleid, al staat het gebruik van de term nog in de kinderschoenen.

Het is een bril die ook bruikbaar is in het streven naar vernieuwing van het begrip 'sociale rechtvaardigheid'. Met oog voor mensen, in verantwoordelijkheid en solidariteit. In de complexiteit van de samenleving van vandaag de dag. De onderliggende waarden van het sociaal-liberalisme kunnen intersectionaliteit omarmen. Een verrijking dus die het sociaal-liberale gedachtegoed toekomstbestendig maakt. ●

open podium

idee
N° 218

54,-

35,-

De rol van wetenschap in een democratie

interview
Zeynep Pamuk

Terwijl COVID-19 wereldwijd onze levens op hun kop zette, legde politicoloog Zeynep Pamuk de laatste hand aan haar boek *Politics and expertise: How to use science in a democratic society*. Daarin beschrijft ze de relatie tussen politiek en wetenschap. Wanneer wordt deze relatie problematisch voor onze democratie? En hoe kunnen we onze democratie democratisch houden in een tijdperk waarin wetenschap overal is en de tirannie van experts op de loer ligt? Tijdens de pandemie kwamen deze vragen weer centraal te staan, maar voor Pamuk waren ze al veel eerder cruciaal geworden.

Interview door Dirk-Jan van Vliet & Milan Assies

Wat was je belangrijkste drijfveer om dit boek te schrijven? 'Mijn belangrijkste zorg was de klimaatverandering. Tijdens mijn studie maakte ik kennis met veel goed werk uit de morele filosofie en de ethiek over hoe we de verplichtingen van klimaatmitigatie en klimaatadaptatie eerlijk zouden moeten verdelen. Op welke manieren kunnen we de overgang maken naar een groenere economie? Er is veel geschreven over de milieuproblematiek, de wetenschap bouwt meer en meer bewijs op, en toch is er een politieke impasse om de klimaatcrisis op te lossen. Dat vind ik een interessant probleem. Met zoveel goed wetenschappelijk werk over een beleidskwestie, hoe kan het dan bestaan dat er onenigheid is over de vertaling en het gebruik van deze kennis in een democratische samenleving? Daarna ben ik natuurlijk naar andere thema's gaan kijken, waarin dezelfde problemen naar voren komen: volksgezondheid, biotechnologie en artificiële intelligentie. Toen de pandemie kwam, werd dat een belangrijk thema.'

Pamuk neemt in haar boek als uitgangspunt dat in elke stap van het wetenschappelijke proces bepaalde waarden worden verondersteld. Als we vragen hoe dat gebeurt, legt ze uit: 'De waarden spelen in de eerste plaats een rol bij de formulering van de vraag. Klimaatverandering raakt natuurlijk de hele planeet, maar de wijze en de mate waarin het klimaat verandert, verschilt. In hoeverre we de wisselende impact van klimaatverandering begrijpen, hangt af van hetgeen wetenschappers bestuderen

Zeynep Pamuk

is universitair docent aan het *Department of Government* van de *London School of Economics and Political Science*. Eerder promoveerde ze in de politicologie aan *Harvard University* en studeerde ze 'Ethiek, politiek & economie' aan *Yale University*. Haar boek *Politics and expertise: How to use science in a democratic society* verscheen in december 2021 bij *Princeton University Press*.

en de bewijzen die zij verzamelen. Klimaatmodellen zijn daarnaast heel complex en bevatten veel parameters en benaderingen. Wetenschappers moeten daarin keuzes maken, waarbij ze ervoor kiezen het ene detail wel uit te werken en het andere detail niet. Sommige processen van klimaatverandering begrijpen we bovendien beter dan andere. Zo weten we goed hoe gemiddelde temperaturen zullen stijgen, maar minder goed hoe neerslagpatronen zullen veranderen. En dan is er nog het mondiale aspect. We weten maar weinig over klimaatverandering in Afrika. Deels komt dat doordat de data niet beschikbaar zijn, deels doordat bepaalde groepen mensen en delen van de aarde zijn vergeten. Wetenschappelijke instellingen zijn niet zo goed gefinancierd als in andere delen van de wereld en de westerse wetenschap is dan ook vooral bezig met haar eigen zorgen en problemen.

Als we in de beleidsfase komen, dan wordt het uiteindelijk een kwestie van: hoe kunnen we de temperatuurstijgingen keren? Maar dat is slechts een manier om het probleem te schetsen. Als we andere aspecten beter zouden begrijpen, dan zouden andere beleidsvoorstellen in beeld komen. We zouden ons misschien richten op andere dingen. En dan is er nog het gebrek aan kennis uit de sociale en de geesteswetenschappen. Hoe ziet onze toekomst eruit? Hoe leven mensen samen? Welke invloed hebben migratiestromen op samenlevingen en economieën? Kortom, we hebben altijd maar een bepaalde vorm van kennis die slechts één kant van de realiteit belicht. Omdat onze kennis zeer incompleet is, vormt het waartoe we in staat zijn. Dat is een probleem.'

'We hebben altijd maar een bepaalde vorm van kennis die slechts één kant van de realiteit belicht'

Zou je kunnen stellen dat een wetenschappelijke bevinding op zichzelf neutraal is, maar de wetenschap als praktijk niet? 'Dat ligt eraan. Er is altijd onzekerheid en wetenschappers maken inschattingen over de onzekerheden die ze kunnen accepteren, over hun foutmarges. Dat is een praktisch oordeel. Als er veel op het spel staat, wil je je eigenlijk helemaal geen fouten permitteren. Omdat wetenschap een onzeker proces is waarin je op elk punt een fout kunt maken, is het oordeel van wetenschappers over wat zij accepteren normatief geladen. Ik geef dan ook de voorkeur aan de termen 'waardevrij' en 'waardegeladen' boven 'neutraal'. Wetenschap kan politiek neutraal zijn, afhankelijk van de omstandigheden. Maar het is nooit waardevrij.'

Bovendien, schrijft Pamuk in haar boek, geldt dat hoe relevanter de wetenschap wordt voor de samenleving, hoe meer waarden worden verondersteld in het advies van wetenschappers. Want, legt Pamuk uit, 'je kunt geen relevant advies geven zonder te begrijpen wat de situatie is en wat de belangen zijn, zonder aannames te maken over wat nodig is. Wanneer wetenschappers dit soort aannames maken, worden ze minder neutraal. In het geval van de pandemie bijvoorbeeld, moesten wetenschappers aannames maken over wat mensen zullen accepteren of hoe ze zich zullen gedragen. Dat ligt verder af van de misschien meer 'neutrale' moleculaire biologie over virussen. Dus hoe meer wetenschap de levens van mensen raakt, hoe meer ze in het domein komt van beleid en hoe minder neutraal ze wordt.'

Op welke wijze vormt dit een probleem voor democratieën? ‘Democratie is gebaseerd op het idee dat mensen meebeslissen over de wetten en regels die ze regeren. De mensen regeren, kortgezegd. Gezamenlijke afspraken en beslissingen bepalen welke wetten voor alle mensen gelden. In de politieke besluitvorming is de redenering: ‘Dit is wat we moeten doen, want de meerderheid van de bevolking wil dit’. We vinden dat waarden open moeten zijn voor debat en kritische discussie. De wetenschap heeft natuurlijk haar eigen bron van autoriteit, die voortkomt uit waarheid, bewijs en kennis. Zo vormt de wetenschap een rivaliserende

Foto: Herman Wouters

bron van autoriteit in de politiek. Wanneer wetenschappers de politieke arena betreden, zeggen ze: ‘Dit is wat we moeten doen, want wij hebben het bewijs’. Maar als de wetenschap niet waarde vrij is en wetenschappers niet alleen autoriteit, maar ook hun persoonlijke waarden of gemeenschapswaarden meebrengen in het debat, dan krijgen hun waarden andere toegang tot het politieke proces en meer invloed vergeleken met de gewone burger. Dat is ondemocratisch.’

Pamuk stelt een manier voor om om te gaan met de ‘waardegeladenheid’ van de wetenschap: democratisering van de wetenschappelijke praktijk via zogenaamde ‘*science courts*’. Door burgers te betrekken bij de wetenschap zou je, volgens Pamuk, beter kunnen reflecteren op verborgen waarden en andere veronderstellingen. Ze hoopt dat de *science courts* ook kunnen bijdragen aan wederzijds begrip tussen wetenschappers en burgers, en uiteindelijk aan depolarisatie van de samenleving als geheel.

‘Wanneer wetenschappers de politieke arena betreden, zeggen ze: ‘Dit is wat we moeten doen, want wij hebben het bewijs’

Zeynep Pamuk

Politics and Expertise
How to use science
in a democratic society

Princeton University Press,
2021

‘Als je selecteert, zijn zij die selecteren de baas. Als je niet selecteert, kunnen rare standpunten de discussie kapen’

Helepn de *science courts* om het probleem op te lossen? ‘De *science courts* zijn een participatief instituut. Een willekeurig geselecteerde groep burgers heeft daarin de kans om te luisteren naar verschillende perspectieven van experts op een beleidsprobleem met een wetenschappelijk aspect. Het belangrijkste is dat de *science court* conflictueus is: dat is waarom het een ‘rechtbank’ heet. Experts die het met elkaar oneens zijn, bespreken publiekelijk hun geschillen. Het is niet perfect, maar het is een goede manier om onderliggende aannames, waarden en de onzekerheid van verschillende perspectieven bloot te leggen. Wanneer je immers beide kanten van een probleem hoort, krijg je een idee van welke aannames er worden gemaakt. Burgers krijgen vervolgens de kans om na onderlinge gedachtewisselingen een van de beleidskeuzes te kiezen. De opzet lijkt op een keuze tussen twee opties, zoals een strikte *lockdown* of een meer gerichte aanpak. Zo betrek je burgers bij ingewikkelde beleidsprocessen over technische onderwerpen. Dat neemt wat van de ruis weg in de discussie over expertise in de media en in het bijzonder op sociale media. Door het rechtstreekse contact krijgen burgers bovendien informatie uit de eerste hand, wat belangrijk is, maar ook zeldzaam.’

Pamuk legt een belangrijke rol weg voor de gespreksleiders in deze *science courts*. Deze gespreksleider heeft, net als een voorzitter van een Kamerdebat of raadsvergadering, de taak om het gesprek in goede banen te leiden. Hierdoor heeft de gespreksleider relatief veel macht. Maar Pamuk nuanceert: ‘De taak van de gespreksleiders is eigenlijk heel simpel: ingrijpen als het gesprek uit de hand loopt of als iemand te lang aan het woord is. Daar ligt ook het verschil tussen mijn voorstel en andere deliberatieve of participatieve experimenten. In veel daarvan kiest een groep moderatoren of organisatoren de experts. Zij selecteren welk bewijs is toegestaan. Het probleem hiervan is dat bepaalde controversiële perspectieven, die mensen misschien wel zouden moeten horen, kunnen worden weggelaten. In de *science court* is er geen afscherming van expertise. De burgers die een *science court* beginnen, selecteren de experts voor hun kant. Vervolgens selecteren de organisatoren de oppositie.’

Maar het is toch ook niet goed voor de democratie als burgers mensen selecteren die zich voordoen als wetenschapper of expert? Wat als ze ‘fake news’ brengen? ‘Die zorg heb ik veel gehoord, dat je rare standpunten een platform biedt. Mijn antwoord hierop is dat zulke perspectieven al worden gehoord, bijvoorbeeld op sociale media. De ideeën circuleren op vaak goed gefinancierde platforms. Als je erover debatteert, heb je in ieder geval de kans om oplichters of niet-deskundigen publiekelijk te ontmaskeren of aan te tonen dat de informatie gebaseerd is op slecht bewijs. Maar ik realiseer me dat het een moeilijke balans is. Als je selecteert, zijn zij die selecteren de baas. Als je niet selecteert, kunnen rare standpunten de discussie kapen. Ik neig ernaar om te kiezen voor geen afscherming van expertise en accepteer de risico’s daarvan.’

Het gesprek komt op de pandemie en de besluitvorming om de uitbraak van COVID-19 te beperken. Pamuk observeert dat veel mensen goed ingelicht raakten over de wetenschap. ‘Mensen begrepen dat hun leven en het leven van hun geliefden op het spel stond. Maar de debatten over de verschillende opties speelden zich af in de media. Als we dat meer gestructureerd hadden gedaan, en de keuze hadden overgelaten aan burgers, dan had de uitkomst anders kunnen zijn. We hadden bijvoorbeeld verschillende aannames en overwegingen kunnen blootleggen, zoals over hoe zwaar sociale kwesties, zoals geestelijke gezondheid en huiselijk geweld, meetellen. En de timing van het einde van de lockdowns had democratischer kunnen zijn.’

In Nederland refereerde de politiek tijdens de pandemie bij zo’n beetje elke gemaakte beslissing naar het Outbreak Management Team (OMT). Daar was veel ongemak en spanning over.

Zou het makkelijker zijn voor politici om open te zijn over de onzekerheden rond hun beslissingen als er een science court is? ‘Ja, wat je daar zegt is belangrijk! Wetenschappelijke raden [zoals het OMT, red.] hebben een bepaalde autoriteit, wat het moeilijk maakt om tegen ze in te gaan. Dat is geen gezonde dynamiek. Natuurlijk willen we dat wetenschappelijke raden op een manier betrokken zijn, maar het is gevaarlijk als hun status onbetwistbaar wordt. In veel gevallen werden wetenschappers van buiten de raad bekritiseerd als ze kritiek hadden op de adviezen; dat zou ondermijning van de autoriteit van de raad zijn. Maar dat gaat ook tegen wetenschappelijke normen in, namelijk die van kritiek en de constante ontwikkeling van kennis. Wat ik belangrijk vind, is dat de adviezen van wetenschappelijke raden niet eenduidig zijn, maar meningsverschillen binnen de raad publiekelijk bekend worden gemaakt. Dat is ook het idee achter de science court: wanneer je verschillende stemmen uit de wetenschap hoort, vergroot dat niet alleen onze kansen op beter beleid, maar breekt het ook de onaantastbare autoriteit van een groep mensen die niet gekozen is. Het opent de deur voor politiek debat en verandert de machtsdynamiek.’

Tot slot, er zijn genoeg mensen die stellen dat het beter zou zijn als deskundigen alles beslissen, bijvoorbeeld om de klimaatcrisis het hoofd te bieden. Hoe reageer je daarop?

‘Je krijgt geen betere besluiten als deskundigen voor ons beslissen. Het abstracte idee van betere kwaliteit en de juiste beslissingen klinkt goed, maar wanneer je dieper onderzoekt wat dit daadwerkelijk betekent, zie je dat het vaak gaat om de opvatting over wat ‘beter’ is volgens één persoon. In werkelijkheid heeft iedereen een ander idee van wat beter is voor zichzelf en diens groep. Mensen hangen verschillende waarden aan en hebben verschillende prioriteiten. Wat is bijvoorbeeld gezondheid? Is dat lichamelijke gezondheid? Geestelijke gezondheid? Is gezondheid het meest belangrijk? Gegeven deze verschillen is het een compleet onrealistisch, onmogelijk idee dat een soort goddelijke wezen weet wat het beste is voor iedereen. In de echte wereld bestaat dit niet. ●

‘Je krijgt geen betere besluiten als deskundigen voor ons beslissen’

Dirk-Jan van Vliet is *liaison* lokale politiek & vereniging bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Milan Assies is beleidsmedewerker aan het ministerie van Economische Zaken en redactielid van *Idee*.

Dit interview is afgenomen in het kader van het project *Technocratie @ vrijheid* van Dirk-Jan van Vliet. Met dank aan Noa Harmsen, Jasper Dekker en Thijs van Aken voor de uitwerking.

Wereldwijd buiten grote techbedrijven werknemers psychisch uit en berokkenen zij schade aan het klimaat. In Europa gaat de aandacht vooralsnog vooral uit naar de directe gevolgen van Big Tech hier, zoals de verspreiding van desinformatie en complottheorieën via sociale mediaplatforms. Sociaal-liberalen zouden juist meer oog moeten hebben voor de totale toeleveringsketen van grote techbedrijven, en deze op het gebied van mensenrechten, milieu en klimaat moeten reguleren.

Door Laura de Vries

De psychische en planetaire pijn achter onze tijdlijn

‘Op welke knop moet je drukken denk je?’ vraagt een contentmoderator aan een collega. ‘Alleen kinderporno, denk ik.’ ‘Kinderporno?’, vraagt de ander bevestigend. ‘Ja, dit moeten we melden bij de cliënt. Controleer zijn profiel en identiteit, en stuur het naar de administratie en dan krijg je een e-mail.’

Deze tekst is een fragment uit de documentaire *The Moderators*, waarin een groep moderators in India wordt gevolgd. Over de hele wereld werken naar schatting meer dan honderdduizend moderators voor sociale media en andere techbedrijven – onder andere in de Filipijnen, Kenia en de Verenigde Staten, maar ook in Europa, bijvoorbeeld in Duitsland en Spanje. Officieel worden ze ‘contentmoderatoren’ genoemd, een mooi woord voor online baggerploegers. Ze krijgen video’s en afbeeldingen voorgeschoteld van bijvoorbeeld moord, verkrachting en ander fysiek geweld tegen mensen en dieren, om te beoordelen of deze inhoud in overeenkomst is met de gebruiksvoorwaarden van de technologiebedrijven. Zo doen werknemers in onder andere Kenia dit vuile werk voor Meta (voorheen Facebook). De arbeidsvoorwaarden zijn over het algemeen zeer slecht: contentmoderatoren maken lange dagen, werken onder hoge tijdsdruk en voor een zeer laag loon. WhatsApp,

Officieel worden ze ‘content-moderatoren’ genoemd, een mooi woord voor online baggerploegers

WhatsApp zou zelfs de tijdsduur van toiletbezoeken registreren

dochterbedrijf van Meta, zou zelfs de tijdsduur van toiletbezoeken registreren. Niet voor niets noemde een werknemer van Meta moderatoren de ‘steenkoolarbeiders van Silicon Valley’.¹

Gebruikers én werknemers

Alom bekend is hoe grote techbedrijven misbruik maken van de psychische gesteldheid van *gebruikers* van hun diensten. Zo werd Meta in mei 2022 fel bekritiseerd in de media, toen uit openbaar gemaakte documenten bleek dat Instagram destructieve gevolgen heeft voor de psychische gesteldheid van met name jonge vrouwen. Sociaal-liberalen maken zich terecht zorgen over de gevolgen van desinformatie en complottheorieën voor de democratische rechtsstaat. Met wetsvoorstellen zoals de *Digital Services Act* en de *Digital Markets Act* poogt de Europese Commissie *Big Tech* op dit gebied aan banden te leggen.

Minder politieke aandacht gaat tot nu toe uit naar de psychische uitbuiting van de *techwerknemers*. De nieuwe wetgeving ziet de rechten van werknemers vrijwel volledig over het hoofd. Jurist Anna Drootin noemt de nieuwe Europese wetgeving ‘opmerkelijk vanwege het volledige falen om de benarde situatie van contentmoderatoren aan te pakken’.² Het voorstel om illegale content sneller te verwijderen – opgenomen in de *Digital Services Act* –, zal volgens haar bovendien leiden tot meer vraag naar moderatie, zonder dat moderatoren de nodige bescherming krijgen. Europese wetgeving die wel gericht is op betere arbeidsomstandigheden van werknemers, heeft vooral betrekking op de platformeconomie – denk aan Uberchauffeurs, Deliveroo, Gorillaz en Flinkbezorgers.

Foto: Herman Wouters

1 | Zie Billy Perrigo (2021) ‘I Sold My Soul.’ WhatsApp Content Moderators Review the Worst Material on the Internet. Now They’re Alleging Pay Discrimination, Time.

2 | Anna Drootin (2021) “Community Guidelines”: The Legal Implications of Workplace Conditions for Internet Content Moderators, *Fordham Law Review* 90, 1197-1244.

Foto: Herman Wouters

Het is een kwestie van tijd voordat ze gezondheidsproblemen zoals angstklachten, nachtmerries en slapeloosheid ontwikkelen

Waardeloze arbeidsomstandigheden

De psychische gevolgen van het werk als moderator zijn groot. Doordat moderatoren iedere dag beelden van extreem geweld zien, is het een kwestie van tijd voordat ze gezondheidsproblemen zoals angstklachten, nachtmerries en slapeloosheid ontwikkelen. Zo klaagde in 2021 een aantal contentmoderatoren van Meta in Ierland, Spanje en Duitsland het

bedrijf aan vanwege een ontwikkelde posttraumatische stressstoornis. Ook minder extreme uitingen zoals haatzaaijrij, propaganda en samenzweringstheorieën kunnen grote psychische gevolgen hebben: moderatoren die blootstaan aan samenzweringen gaan deze bijvoorbeeld vaker geloven. In reactie hierop biedt Meta werknemers gratis *wellness coaches* aan – die het bedrijf overigens zelf selecteert en lang niet altijd gecertificeerd zijn voor dit werk.

De waardeloze arbeidsomstandigheden van de moderatoren staan in schril contrast met de waarde van hun werk voor de sociale media-platforms. Onder het mom van *a human in the loop* – het idee dat bij computerbesluiten altijd een mens betrokken moet zijn – trainen de moderatoren de algoritmes waarop de diensten van het bedrijf draaien. Hoe beter het algoritme, des te langer gebruikers op het platform blijven, des te meer advertenties het bedrijf de gebruikers kan laten zien en des te meer geld het bedrijf verdient, is de gedachte. Met andere woorden: meer moderatie betekent meer winst. Winst die overigens niet doorsijpelt naar de werknemers die het vuile werk doen.

Zinloos verzet

In de ideale wereld kunnen werknemers zich verenigen en betere arbeidsomstandigheden eisen, maar niet in de wereld van *Big Tech*. Wie zich als techwerknemer wil verzetten tegen uitbuiting loopt tegen vele muren op. Zo zette Meta een groep contentmoderatoren in Kenia onder druk om te stoppen met het oprichten van een werknemersvereniging. Amazon startte zelfs een campagne om werknemers in de Verenigde Staten ervan te overtuigen zich niet bij een vakbond aan te sluiten. Met pijn en moeite is het de werknemers uiteindelijk toch gelukt. Duidelijk is dat collectieve werknemersactie geen warm welkom krijgt in de ultracapitalistische wereld van *Big Tech*.

Toch zijn er tekenen van succesvol verzet. Zo bouwden werknemers bij het Indonesische deeltaxibedrijf Gojek een app om de algoritmes van het bedrijf om de tuin te leiden, waardoor de chauffeurs veiligere routes kunnen rijden en beter betaalde opdrachten krijgen. In hetzelfde land dreigde een groep motortaxichauffeurs met eenstaking, met als resultaat dat de motortaxi's een juridische status kregen en de chauffeurs vervolgens betere werkomstandigheden. Desondanks blijft het ingewikkeld voor techmedewerkers om zich te verenigen. Het helpt niet dat werknemers van hetzelfde bedrijf in verschillende landen werken, terwijl de wetgeving tussen die landen vaak verschilt. Ook zijn de contracten en functietitels per land anders. Werknemers moeten bovendien vaak aan het begin van hun dienstbetrekking een geheimhoudingscontract tekenen, waardoor zij terughoudend zijn zich publiekelijk uit te spreken over de belabberde werksituatie.

De ware kosten van de techindustrie

Uitzoemend naar de gehele toeleveringsketen van onze sociale media tijdlijn, valt nog iets anders op. Niet alleen de menselijke kosten zijn enorm, maar ook de gevolgen voor het milieu en het klimaat. Sterker nog: deze aspecten zijn vaak aan elkaar gelinkt, zo laat Kate Crawford zien in haar boek *Atlas of AI*. De mijnbouw van vroeger wordt nu gebruikt voor het delven van andere grondstoffen, zoals lithium en kobalt, maar ook het minder bekende dysprosium en neodymium. Deze grondstoffen worden onder meer verwerkt in speakers, batterijen, laptops en telefoons. De werkomstandigheden in deze mijnen in bijvoorbeeld Congo zijn onmenselijk en de grondstoffen eindig.

Ook de CO₂-uitstoot van de techsector is enorm, en neemt alleen maar toe. Zo stoot het trainen van een kunstmatig intelligent computermodel evenveel CO₂ uit als vijf auto's gedurende hun levensduur. In 2021 stootte Amazon achttien procent meer CO₂ uit dan het jaar daarvoor, terwijl het zichzelf tegelijkertijd presenteerde als een 'groene kampioen'.³ De datacenters van techbedrijven draaien bovendien op grote hoeveelheden energie. In 2020 namen datacenters in Nederland 2,8 procent van het landelijk energieverbruik in beslag.⁴ In drie jaar tijd is dit percentage meer dan verdubbeld. Mondiaal gebruikt de IT-sector zo'n zeven procent van alle elektriciteit.⁵ In New York neemt het mijnen van *cryptocurrency* zelfs zo'n groot deel van het lokale energienetwerk in beslag, dat het

Mondiaal gebruikt de IT-sector zo'n zeven procent van alle elektriciteit

3 | Justine Calma, (2022) *Amazon's Climate Pollution is Getting Way Worse, The Verge*.

4 | CBS. *Elektriciteit geleverd aan datacenters, 2017-2020..*

5 | Greenpeace International (2017) *Clicking clean: Who is winning the race to build a green internet?*

6 | Corporate Climate Responsibility Monitor (2022). NewClimate Institute for Climate Policy and Global Sustainability.

De toeleveringsketen achter onze tijdlijn heeft in dit opzicht iets weg van de kledingindustrie

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en doet onderzoek naar het gebruik van algoritmes door (lokale) overheden.

gemeentebestuur heeft besloten de komende jaren geen nieuwe vergunningen af te geven aan cryptomijnbedrijven. De voorstellen van technologiebedrijven om te verduurzamen, blijken bovendien in grote mate af te hangen van investeringen in risicovolle duurzaamheidsprojecten. Van deze projecten is het vaak onzeker in hoeverre ze daadwerkelijk zullen bijdragen aan CO₂-reductie. ⁶

De toeleveringsketen achter onze tijdlijn heeft in dit opzicht iets weg van de kledingindustrie. Al gaat het om een ander type product, ze worden beide gecreëerd met enorme klimaat- én sociale kosten, die nauwelijks worden gedragen door de producenten. Beide industrieën houden de ware kosten uit het zicht van de gebruikers. Kledingdragers hebben meestal geen direct contact met de mensen in naaiateliers in China of India, en Instagramgebruikers niet met de contentmoderatoren in Kenia. Door zichzelf naar buiten toe als 'eerlijk' en 'groen' te presenteren, verdoezelen bedrijven de werkelijke kosten van hun producten. En door hun software 'slim' en 'intelligent' te noemen verdoezelen ze de menselijke arbeid die achter hun praktijken schuilgaat.

Oog voor hele toeleveringsketen

Dat de *fast fashion*-industrie bloeit onder erbarmelijke arbeidsomstandigheden is bekend. Dat dit ook het geval is voor sociale media en andere technologiebedrijven, heeft nog niet de politieke aandacht die het zou moeten krijgen. Werkomstandigheden en zorg voor milieu en klimaat hangen tot nu toe af van vrijblijvende zelfregulering en Corporate Social Responsibility. Maar zonder het actief monitoren en de druk van overheden en vakbonden heeft dit in de praktijk weinig tot geen effect, zoals ook Anna Drootin stelt. Politici en beleidsmakers zouden daarom de *hele* toeleveringsketen van *Big Tech* moeten reguleren.

In februari 2022 publiceerde de Europese Commissie de 'Richtlijn gepaste zorgvuldigheidsverplichting voor ondernemingen'. Hierin doet zij voorstellen voor meer verplichtingen van (grote) bedrijven voor het beschermen van mensenrechten, milieu en klimaat in hun hele toeleveringsketen. Onduidelijk is in hoeverre de nieuwe regels zullen gelden voor de technologiesector. De wetgeving geldt enkel voor bedrijven buiten de EU, wanneer deze tenminste vijftig procent van hun omzet genereren in een 'hoog-risico'-sector. Hier valt ook de sector 'extractie van en handel in grondstoffen (incl. verwerking)' onder, maar niet de vervuilende sectoren energie, transport en elektronica. De technologiesector zou hierbij geen uitzonderingspositie moeten krijgen. Het is aan politici en beleidsmakers om te zorgen dat *Big Tech* de dans niet ontspringt. ●

Ingezonden brief

Door Simon van Oort

Beschouw de regulering van partijfinanciering als grondrechtelijk vraagstuk

Foto: Jeroen Moofjman

In Idee nr. 216 stonden auteurs vanuit meerdere invalshoeken stil bij de toekomst van de politieke partij. Wat daarbij opviel, was de brede omarming van een strikte regulering van politieke partijen en in het bijzonder partijfinanciering. Zo problematiseert Martijn Visser 'buitenproportionele private partijdonaties', omdat die een ongelijk speelveld zouden creëren. Met de fiscale aftrekbaarheid van donaties zou bovendien 'de financiële elite haar private belangen met publiek geld' subsidiëren, wat rechtstreeks in zou gaan 'tegen de meest basale principes van onze democratie'. 'Gelukkig' zijn er dan ook 'wetten in de maak die hier paal en perk aan stellen', aldus Visser. Julia Cagé pleit ervoor om partijgiften van bedrijven geheel te verbieden en particuliere giften op een heel laag bedrag af te toppen. Dit radicaal durven denken is prijzenswaardig, maar wordt hier niet iets fundamenteels uit het oog verloren?

Een partij is in feite een politieke vereniging. Hoewel de stelling dat een politieke partij toch een ander beestje is dan de lokale korfbalclub een populaire is, blijft het dezelfde diersoort. Totdat besloten zou worden tot een publiekrechtelijke status voor politieke partijen, is de verenigingsvrijheid leidend en moet die dat ook zijn. Vanuit het sociaal-liberalisme gedacht zouden we overheidsregulering van partijfinanciering dan ook

Vanuit het sociaal-liberalisme gedacht, zouden we overheidsregulering van partijfinanciering dan ook kritisch moeten benaderen

kritisch moeten benaderen. Hoe verhouden strengere normen voor of een verbod op buitenlandse giften zich bijvoorbeeld tot de nadruk op internationaal handelen en denken? Als we welvaartsdeling aanmoedigen, moeten we het stellen van een bovengrens aan partijgiften dan niet kritischer bezien? En als we de grondrechten koesteren, waarom komen ze dan zo weinig ter sprake wanneer het over partijfinanciering gaat? Mijn stelling is dan ook dat we de regulering van politieke partijen, en in het bijzonder partijfinanciering, meer als grondrechtelijk vraagstuk moeten beschouwen. Zeker met de aankondiging van een wetsvoorstel voor een Wet op de Politieke Partijen verdienen bovenstaande vragen dan ook een bredere doordenking.

Foto: Jeroen Mooijman

Grenzen stellen aan de wijze waarop een vereniging geldelijke middelen aantrekt, is een beperking van de verenigingsvrijheid

Vrijheid van meningsuiting

De regulering van partijfinanciering behelst veelal een beperking van de vrijheid van vereniging, het eigendomsrecht, het recht op een privéleven én, zo zou betoogd kunnen worden, de vrijheid van meningsuiting. Grenzen stellen aan de wijze waarop een vereniging geldelijke middelen aantrekt, is een beperking van de verenigingsvrijheid. Een maximum stellen op particuliere partijgiften of een verbod op giften van bedrijven beperkt het eigendomsrecht van geldschietters. Transparantie-eisen beperken het recht op een privéleven. En hoewel niet onomstreden, er zou zelfs gesteld kunnen worden dat dit soort eisen een beperking van de vrijheid van meningsuiting zijn. Meningingen kunnen op diverse wijzen worden geuit, via pamfletten of moderne dans, maar ook via giften. Het

Amerikaanse debat is illustratief voor dit laatste: in de zaak *Buckley v. Valeo* (1976) oordeelde het Amerikaanse Hooggerechtshof dat wettelijke beperkingen aan verkiezingsuitgaven in strijd waren met de grondwettelijke vrijheid van meningsuiting, en dat rapportage- en transparantieverplichtingen deze vrijheid beperkten. *Money speaks*. Deze redenering zou kunnen overwaaien naar Europa.

Nu zijn deze rechten niet absoluut en zijn beperkingen mogelijk. Voor de legitimering van een beperking moet sprake zijn van een legitiem doel en een dwingende reden van algemeen belang. De beperking dient daarbij proportioneel te zijn aan het te bereiken doel. En het verband tussen dit legitieme doel en de voorgestelde maatregel moet voldoende vaststaan. Dat laat nog steeds ruimte voor regulering, maar het is van wezenlijk belang dat de notie dat er sprake is van de beperking van fundamentele rechten weer in beeld raakt.

Het idee dat de regulering van partijfinanciering fundamentele rechten raakt lijkt in Nederland al een aantal decennia wat te zijn ondergesneeuwd in het debat. De vrijheden van vereniging en meningsuiting kwamen bij de totstandkoming van de Wet financiering politieke partijen (Wfpp) in 2011-2012 slechts zeer minimaal ter sprake. De Commissie-Veling, die de Wfpp evalueerde, was in 2018 zo mogelijk nog zuiniger, door louter te memoreren dat anderen de opvatting hadden dat 'het stringent reguleren' van financiële bijdragen 'de grondwettelijke vrijheid van vereniging zou beperken'.¹ Grondrechten kwamen in de toelichting bij de voorgestelde Evaluatiewet Wfpp in 2020 ruimhartiger aan bod, maar ze blijven vaak bijzaak of voor nadere overweging in de discussie rondom partijregulering.

Dat is niet altijd zo geweest. In de parlementaire discussie over een mogelijk partijverbod in de crisisjaren van het Interbellum werd nog op de bres gesprongen vanwege 'het belang van het verenigingsrecht'. Immers, aldus SDAP-kamerlid Willem Albarda: 'zonder een vrij verenigingsleven en zonder de vrijheid te vergaderen' is een democratie onbestaanbaar.² De Staatscommissie Kiesstelsel en Politieke Partijen (Staatscommissie-Teulings/Donner) memoreerde in haar eindrapport nog dat 'wettelijke regelen van enigszins ingrijpende en doeltreffende aard' ten aanzien van politieke partijen 'afstuiten op de eveneens in de grondwet gewaarborgde vrijheid van partij-stichting'.³ De Staatscommissie was daarom van mening dat er:

'Zolang de vorming van de partijen als tot dusverre in vrijheid verloopt en aan die partijen ook nog niet een monopoliepositie is toegekend, bezwaarlijk een rechtsgrond is te vinden, om de eis van 'democratie', welke in een dwangorganisatie als de Staat en andere openbare lichamen zin heeft, ook voor vrije organisaties te stellen. Indien men zich in vrijheid wil voegen bij een partij, welke van oordeel is, dat zij haar functie beter door een min of meer hiërarchische opzet kan vervullen, kan moeilijk een rechtsgrond worden aangegeven voor het opleggen van een regeling in andere zin.'⁴

Hoe verhouden strengere normen voor buitenlandse giften zich bijvoorbeeld tot de nadruk op internationaal handelen en denken?

1 | Evaluatie- en adviescommissie Wet financiering politieke partijen (Commissie-Veling) (2018) Het Publieke Belang van Politieke Partijen. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, p. 34.

2 | Handelingen II 1938/39, 8 februari 1939, p. 1313-1314.

3 | Staatscommissie van Advies inzake het Kiesstelsel en Wettelijke Regeling der Politieke Partijen (Staatscommissie-Teulings/Donner) (1958) Eindrapport. Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, p. 37.

4 | Ibid., p. 44.

Meer dan een halve eeuw later is het debat geëvolueerd, zo ook binnen D66, een ontwikkeling die Joris Gijsenberg mooi in kaart bracht in *Idee* nr. 216. De stelligheid van deze twintigste-eeuwse titanen voelt niet passend bij de tijd. Uit de grondgedachte dat er bij partijregulering fundamentele gedachten in het geding zijn, valt echter nog steeds lering uit te trekken.

Wiens brood men eet, diens woord men spreekt

Grondrechtenbeperkingen behoeven zoals gezegd een legitiem doel en moeten daartoe in verhouding staan. Dus omwille van welk doel wordt de regulering van partijfinanciering voorgesteld? Visser en Cagé benadrukken gelijkheid en bieden vergaande vergezichten. Vaak komt men echter weinig verder dan transparantie als doel op zichzelf. Zo bevat het D66-programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 onder het kopje 'Wij willen een open en eerlijke overheid' de volgende passage over partijfinanciering:

'Om de financiering van politieke partijen transparanter te maken en beter te kunnen controleren, komt er een onafhankelijke autoriteit met de bevoegdheid om sancties op te leggen wanneer zaken niet of onjuist gerapporteerd worden. Aan geldstromen via lokale afdelingen en anonieme financiering via stichtingen worden extra voorwaarden en rapportageverplichtingen opgelegd.'

Transparantie en controleerbaarheid zijn een groot goed en ook zeker dienstbaar aan een open en eerlijke overheid. Maar politieke partijen zijn *geen* overheidsorganen. Daar wringt de schoen. Nu staat D66 hierin niet alleen. Zo problematiseerde de Staatscommissie Parlementair Stelsel 'ondoorzichtige financiering' van campagnes als zodanig.⁵ Maar verder dan de stelling 'dat private financiering *kan* leiden tot ongewenste beïnvloeding door geldschieters',⁶ lijkt de Staatscommissie in de probleemanalyse niet te zijn gekomen. Het blijft dus bij een mogelijkheid, een aanname dat wiens brood men eet diens woord men spreekt, maar is het waar? Voor de legitimatie van overheidsinterventie is dat toch geen onbelangrijke vraag? Bovendien moet het verband tussen het doel van een grondrechtenbepaling en de voorgestelde maatregel voldoende vaststaan.

Laten we het beestje gewoon bij de naam noemen. Het gaat hier om corruptiebestrijding. Als partij bij het Verdrag van de Verenigde Naties tegen corruptie heeft Nederland zich gecommitteerd om te overwegen maatregelen te nemen 'overeenkomstig de grondbeginselen van zijn nationale recht, teneinde de transparantie bij de financiële ondersteuning van kandidaten voor een gekozen publiek ambt en, waar van toepassing, de financiering van politieke partijen te verbeteren'. Het gaat niet om transparantie en controleerbaarheid als zodanig. Daar zouden sociaal-liberalen bij private actoren toch wat huiverig voor moeten zijn. Het gaat om transparantie en controleerbaarheid ten behoeve van corruptiebestrijding. Dat is te rechtvaardigen. Geldt dat ook voor een giftenmaximum, wanneer tevens volledige openheid van zaken de regel

Laten we het beestje gewoon bij de naam noemen. Het gaat hier om corruptiebestrijding

5 | Staatscommissie Parlementair Stelsel (Staatscommissie-Remkes) (2018) *Lage Drempels, Hoge Dijken*. Boom, p. 350.

6 | *Ibid.*, p. 114.

is? Of voor het categorisch verbieden van giften door bedrijven? Vanuit een verstrekkend gelijkheidsideaal wellicht, maar ik durf te twijfelen aan de proportionaliteit van zulke beperkingen.

Nu zouden partijen natuurlijk zelf kunnen besluiten tot het maximeren van giften. Zo was in de geboortepapieren van D66 opgenomen dat de partij uitsluitend gefinancierd zou worden uit contributies en uit giften 'die een bepaald maximum niet mogen overschrijden'. Dit om te voorkomen 'dat door middel van genereuze schenkingen machtsposities ontstaan binnen de partij'.⁷ Let wel: dit ging dus over de partij zelf en niet om andere politieke partijen. Laat ons dan ook de verenigingsvrijheid omarmen, en individuen de vrijheid te laten om in verbondenheid met anderen hun vrijheid vorm te geven. Laten we vrijwillige welvaartsdeling aanmoedigen, ook waar het giften aan politieke verenigingen betreft. Ook door binnen politieke partijen zelf te laten besluiten hoe hiermee om te gaan. Verder kom je met het verlangen van openheid van zaken een heel eind voor het legitieme doel van corruptiebestrijding. ●

7 | Initiatiefcomité D'66 (1966) Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie. Polak & Van Gennep, §31.

Simon van Oort is jurist en historicus, en schrijft deze bijdrage op persoonlijke titel.

Idee winternummer 2022

Eerlijk delen in een schoon land

Precies vijftig jaar geleden deed een groep wetenschappers, die zich de Club van Rome noemde, de wereld opschrikken met het alarmerende rapport *Grenzen aan de groei*. Deze wetenschappers hadden voor het eerst alle menselijke activiteiten in kaart gebracht die de aarde bedreigden. De conclusie: we stevenden af op een wereldwijde klimaatramp.

In hetzelfde jaar verscheen *Keerpunt '72*, het progressieve verkiezingsprogramma van D66, PvdA en de PPR. Hierin verbonden deze 'progressieve drie' de grote zorgen over het klimaat, aangewakkerd door het rapport door de Club van Rome, met de waarden rechtvaardigheid en democratie. Goed overheidsbeleid kon volgens hen niet bestaan zonder de mensen die het betrof erbij te betrekken, en iedereen moest in staat worden gesteld mee te komen. 'Eerlijk delen in een schoon land', luidde de slogan waarmee D66 de verkiezingen in ging.

Vijftig jaar later is er te weinig veranderd. De opwarming van de aarde leidt tot overstromingen, droogte en hongersnood. Ook wordt steeds duidelijker dat de klimaatcrisis een verdelingsvraagstuk met zich meebrengt. De armste mensen in de armste landen ondervinden de meeste gevolgen van klimaatverandering, terwijl zij er het minst aan hebben bijgedragen en het minst betrokken worden bij de oplossingen. Mensen van kleur, inheemse volken en vrouwen worden onevenredig hard getroffen door de opwarming van de aarde. In Nederland is verduurzaming vooralsnog een luxeproduct.

In het winternummer van *Idee* onderzoeken we hoe we de aanpak van klimaatverandering kunnen verbinden met de waarden gelijkheid, rechtvaardigheid en democratie. Hoe zorgen we ervoor dat iedereen kan meedoen en meepraten? Met andere woorden: hoe zorgen we ervoor dat iedereen ter wereld eerlijk deelt in een schoon land? ●

idee

redactie

Afke Groen
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Liang de Beer
Duane van Diest
Hoba Gull
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson
Sara Visser

eindredactie

Marleen Hogendoorn

redactieraad

Han Polman
(voorzitter)
Sabine Verschoor
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
David Kuijper

aan dit nummer werkten mee

Rania Ali
Sjoerd Beugelsdijk
Han Entzinger
Noa Harmsen
Jilles Hazenberg
Abele Kamminga
Eveline van Leeuwen
Daniel Mügge
Simon van Oort
Nicky Pouw
Mees van Rees
Dirk-Jan van Vliet
Martijn Visser
Laura de Vries
Jasper Zuure

N°218

jaargang 43, nummer 3
oktober 2022
Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnee worden?

d66.nl/vanmierlostichting/
neem-een-abonnement-op-idee

Idee verschijnt 4x per jaar
Regulier abonnement €36,—
Studentenabonnement €21,—
Digitaal abonnement €21,—
*Voor reguliere abonnees is
het digitale abonnement gratis.*

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

vormgeving

Anya Danilova
Annebel Schipper
Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

Verlangen naar verlichting

Toen ik laatst een lamp ging kopen, werd ik weer eens overvallen door mijn eigen twijfelterreur. Kort daarvoor hadden mijn vrouw en ik de lamp zien hangen in het buurtcafé om de hoek. Een grote glazen bol met marmermotief met een pendel aan het plafond bevestigd. Het scheen in het donker als de maan. We waren op slag verliefd.

Maar de ellende begon bij het aanschaffen van de lamp. Wilt u een goud- of zilverkleurige pendel? Welk marmermotief had u gewenst? En hoeveel zal ik de pendel voor u inkorten? Het werd steeds warmer in de winkel en een druppel zweet biggelde over mijn voorhoofd via mijn slaap en nek naar beneden. Lichtelijk in paniek belde ik mijn vrouw. Over de kleur van de pendel was ik het snel eens met mijn achterban: zilver. Voor het marmermotief kreeg ik een mandaat: 'kies maar welke je het mooiste vindt'. En voor het inkorten van de pendel werd besloten een expert te raadplegen: de verkoopster adviseerde een beetje, omdat verder inkorten altijd nog kon.

Ook in de politiek is het soms lastig keuzes maken. Zelfs als het hogere doel of het grotere geheel helder is, dan komen de problemen wel bij de details. Wie echter in de politiek openlijk twijfelt, zet zichzelf al snel buitenspel. Twijfelen wordt daar dikwijls gezien als besluiteloosheid, onzekerheid of een

gebrek aan daadkracht. Een zwakte. Maar wie zijn twijfels openlijk uit, kan deze ook in zijn eigen voordeel omzetten. Het kan anderen namelijk uitnodigen om met je mee te denken, hun vertrouwen in je uit te spreken of je een ander perspectief te bieden. Twijfelen is niet voor niets de kern van wetenschap: op zoek naar de waarheid haar in twijfel blijven trekken.

In de politiek wordt dit soort twijfel echter bedreigt door twee kanten. Aan de ene kant door illiberale populistten die claimen dat er slechts één waarheid is: die van het volk. Aan de andere kant door ondemocratische technocraten die claimen dat de waarheid te vatten is in de rationaliteit van modellen en cijfers die hun morele dilemma's verhullen. Beide kanten willen twijfel uitsluiten.

Het is daarom tijd om het liberalisme te herijken en herwaarderen. Het liberalisme, ontstaan tijdens de Verlichting, is misschien wel de politieke stroming die de meeste ruimte laat voor twijfel. Het stelt immers het vrije, onafhankelijke en redelijke individu centraal en laat zijn licht schijnen op de tolerantie voor andersdenkende burgers.

O, en wat die lamp betreft? Die hangt inmiddels in onze woonkamer, nadat ik terug moest naar de winkel. Gelukkig kon verder inkorten nog altijd.

Jasper Zuure

senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur

Jan Terlouw
'Het doet me
pijn dat D66
niet meer
tot de linkse
partijen wordt
gerekend'

dubbelinterview
met Jaap Tielbeke

Groene groei,
de-growth
of post-growth
Wat werkt
wel en niet
in een onzekere
toekomst?

Waarom we
de aanpak van
de klimaatcrisis
niet moeten
overlaten
aan Big Tech

Nº 219

december 2022

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

Eerlijk delen in een schoon land

Mr. HANS
VAN
MIERLO
STICHTING

Workshop Van Mierlo Stichting Bij jouw afdeling!?

D66 is een sociaal-liberale partij. Maar wat betekent dit eigenlijk? Welke waarden zijn bepalend voor dat sociaal-liberalisme, en hoe positioneert dit zich tegenover andere politieke ideologieën? En hoe kunnen we op basis van deze ideeën handen en voeten geven aan de dagelijkse politieke praktijk?

Middels een interactieve workshop geeft de Mr. Hans van Mierlo Stichting antwoord op deze vragen. Daarmee kun je jouw afdeling en jouw fractie helpen een meer bewust én bekwaam sociaal-liberaal te worden.

**Lees verder en vul het online formulier
in voor meer informatie.**

d66.nl/vanmierlostichting.nl/workshops

De groei, voorbij

Vijftig jaar geleden bracht de Club van Rome haar rapport *Grenzen aan de groei* uit. Dit rapport beschreef hoe ongebreidelde groei al snel tegen de geologische en ecologische grenzen van onze planeet zou oplopen: grondstoffen zouden uitgeput raken en onze leefomgeving dodelijk vervuild.

Dit rapport sloeg destijds in als een bom, ook bij D66. Zoals u in het interview met Jan Terlouw en klimaatjournalist Jaap Tielbeke kunt lezen, vormde het rapport een belangrijke inspiratie voor de verkiezingslogan van (toen nog) D'66: *eerlijk delen in een schoon land*, en vormde het een sterke beweegreden voor de progressieve samenwerking tussen D'66, PvdA en PPR, met het tussen die drie partijen gedeelde verkiezingsprogramma getiteld *Keerpunt '72*.

Anno 2022 is de vraag: hebben we iets geleerd van dit rapport? De voortekenen zijn niet gunstig, zegt econometrist Gaya Herrington. In plaats van onze groei te beperken of te verduurzamen, lijkt het wel alsof de mensheid sinds de jaren zeventig de grenzen van de groei alleen maar verder is gaan oprekken.

De vraag dringt zich op: wat kunnen we doen om binnen die grenzen van de groei te blijven? Veelgehoorde oplossingsrichtingen in het publieke debat nu zijn groene groei (waarbij de economie blijft groeien, maar nu duurzaam), postgroei (waarbij economische groei en grondstoffenverbruik ontkoppeld worden) en ontgroeien (het accepteren van krimp). Veel denkers in dit nummer, onder wie Joyeeta Gupta en Winne van Woerden samen met Sophie Bloemen, pleiten voor ontgroeien of postgroei, omdat ze niet zien hoe groei binnen

het huidige systeem groen kan zijn. En de ethische kaders die Marc Davidson aanreikt, verduidelijken dat herverdelingsvraagstukken moeilijker worden, naarmate de metaforische koek van planetaire bronnen niet meer groter wordt, maar alleen maar kleiner.

Moeilijker, maar niet onmogelijk. Want er zijn ook sprankjes hoop. Zo berichtte onderzoeksinstituut *The Global Carbon Budget* in haar jaarlijkse rapport dat hoewel de wereldwijde uitstoot van CO₂ helaas nog stijgt, die stijging wel afneemt. *The Economist* liet met die data zien dat het met name EU-landen lukte om minder CO₂ uit te stoten maar toch te groeien. Groene groei door technologische innovatie kán dus. Het gaat niet vanzelf, en het gaat vergezeld van belangrijke mitsen en maren, zoals die waar Laura de Vries voor waarschuwt. Maar het kán. Laten we nu dan, vijftig jaar na *Grenzen aan de groei*, eindelijk kiezen voor hoop en elke kans die er ligt, ook écht grijpen. *Let's go and do great things*.

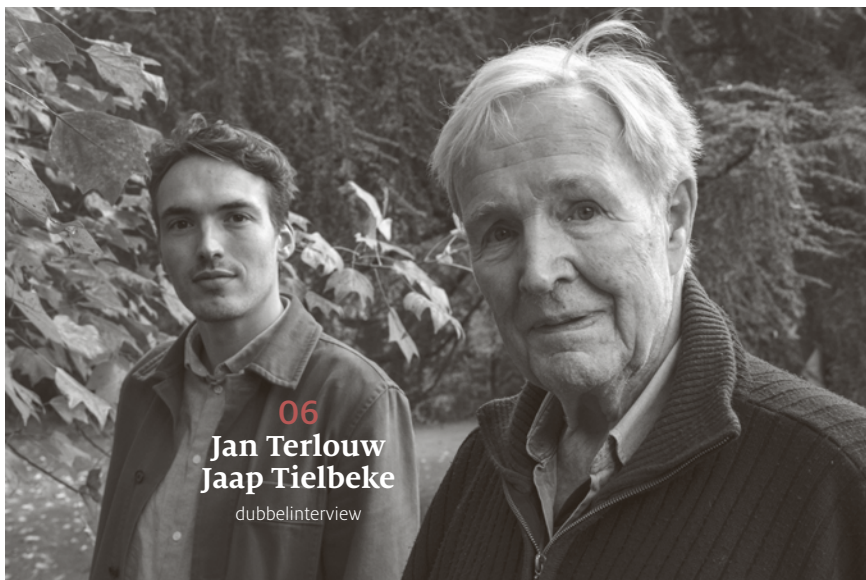
Tot slot iets over ons: de Mr. Hans van Mierlo Stichting (vms) en *Idee*. Vijftig jaar geleden werd het wetenschappelijk bureau van D66 opgericht, en ter ere hiervan leest u een korte geschiedenis van het bureau. En sinds kort heeft de vms een nieuwe directeur: uw voormalige hoofdredacteur Afke Groen. Allen die betrokken zijn bij *Idee* danken haar voor de diepgravende nummers die onder haar leiding het licht zagen, en wensen haar veel geluk en wijsheid in haar nieuwe opdracht. *Go and do great things!*

Daniël Schut
hoofdredacteur *Idee*
daniel.schut@d66.nl

thema

Eerlijk delen in een schoon land

06

**Jan Terlouw
Jaap Tielbeke**

dubbelinterview

Foto: Herman Wouters

24

**Joyeeta
Gupta**
'Wij rijken
mensen
moeten
inleveren'

interview

16

**Gaya
Herrington**
Grenzen
aan de groei,
revisited

interview

36

Genoegisme
Eerlijk
consumeren is
veelgevraagd

door Hans Dagevos

70

Waarom we
de aanpak van
de klimaatcrisis
niet over
moeten laten
aan Big Tech

door Laura de Vries

Eerlijk delen in een schoon land

06 'Het doet me pijn dat D66 niet meer tot de linkse partijen wordt gerekend'

interview **Jan Terlouw & Jaap Tielbeke**

16 Grenzen aan de groei, *revisited*

interview **Gaya Herrington**

24 'Wij rijke mensen moet inleveren'

interview **Joyeeta Gupta**

30 De zorg om natuur en milieu als beweging van onderop

door **Kristian Mennen**

36 Eerlijk consumeren is veelgevraagd

door **Hans Dagevos**

41 Naar welzijn voorbij de groei – systeemverandering aan de horizon

door **Sophie Bloemen & Winne van Woerden**

46 Schoner en eerlijker met een CO₂-belasting voor financiële transacties

door **Marleen Janssen Groesbeek**

51 Eerlijk delen in de internationale klimaatonderhandelingen

door **Marc Davidson**

56 Hernieuwbare energie als gemeenschappelijk goed

door **Maarten Wolsink**

64 Maak dingen goedkoper

door **Pepijn Vloemans**

70 Waarom we de aanpak van de klimaatcrisis niet over moeten laten aan Big Tech

door **Laura de Vries**

75 Laat de grootste vervuilers eerst verduurzamen

door **Donald Pols**

d66.nl/vanmierlostichting

Open Podium

78 Vijftig jaar Mr. Hans van Mierlo Stichting

door **Jasper Dekker**

90 Gelukkige inwoners of vrije burgers?

Boekrecensie **Carinne Elion-Valter**

94 Een burgerberaad voor het klimaat

Boekrecensie **Martijn Visser & Noa Harmsen**

100 Een stoel voor de toekomst

Column **Jasper Zuure**

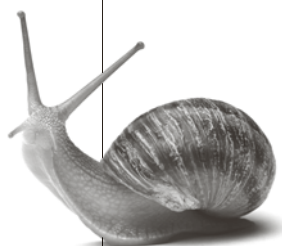
78

50 jaar

Van Mierlo Stichting

Het wetenschappelijk bureau van D66

door **Jasper Dekker**

41

Naar welzijn voorbij de groei

Systeemverandering aan de horizon

door **Sophie Bloemen & Winne van Woerden**

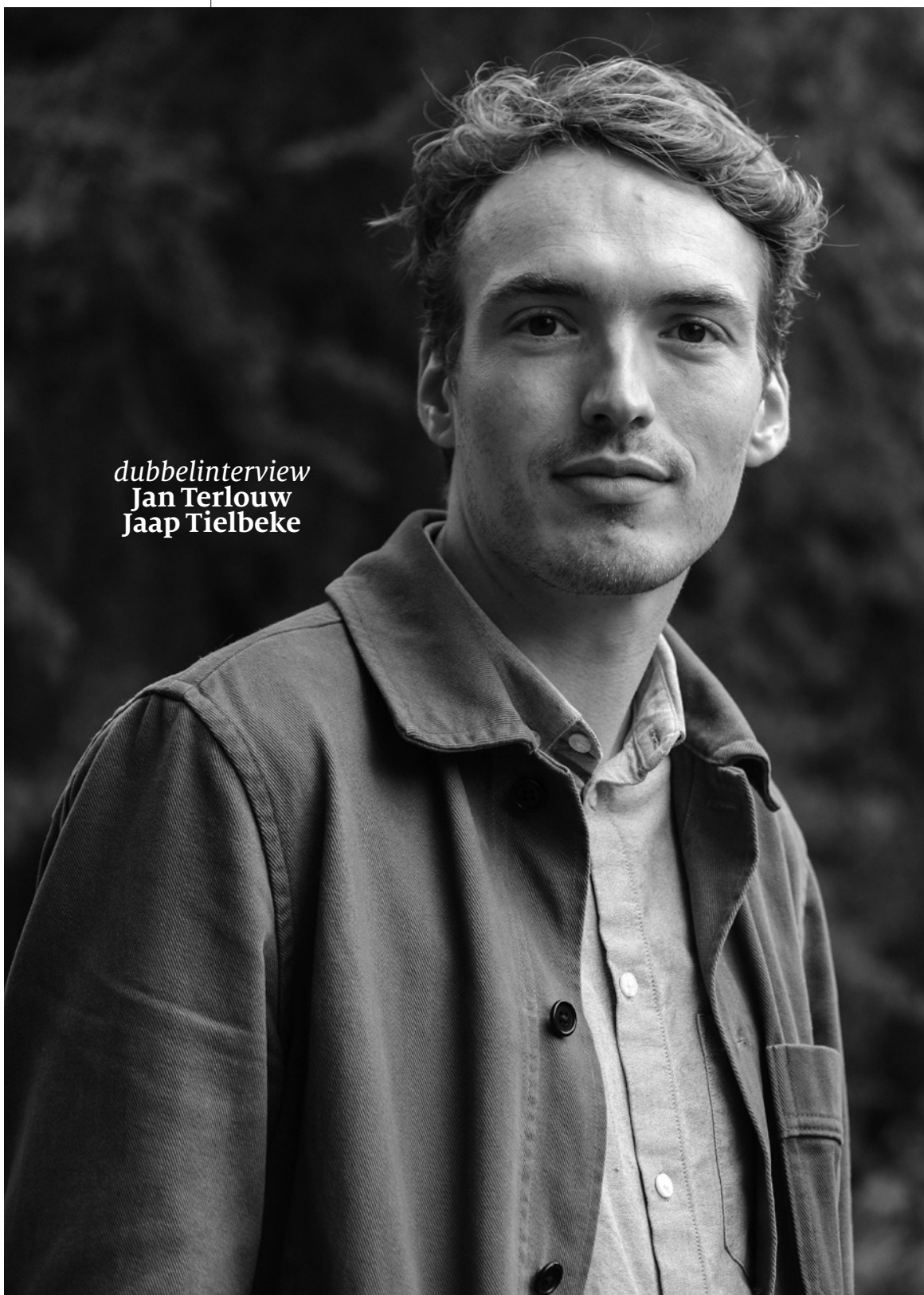

94

Een burgerberaad voor het klimaat

Boekrecensie
Martijn Visser & Noa Harmsen

dubbelinterview
Jan Terlouw
Jaap Tielbeke

A black and white portrait of an elderly man with white hair, looking slightly to the left of the camera. He is wearing a dark, ribbed sweater over a collared shirt. The background is dark and out of focus.

‘Het doet me pijn
dat D66 niet meer
tot de linkse partijen
wordt gerekend’

Een linkse regering is nodig om de klimaatcrisis te bezweren. Als Hoekstra het regeerakkoord niet meer onderschrijft, dan moet het CDA in het kabinet ook vervangen worden door PvdA en GroenLinks, zónder nieuwe verkiezingen. Dat zegt Jan Terlouw in een dubbelinterview samen met Jaap Tielbeke, klimaatjournalist bij *De Groene Amsterdammer*. Bovendien moeten we onmiddellijk stoppen met de uitstoot van fossiele brandstoffen. ‘Dat Nederland de fossiele industrie nog steeds subsidieert met miljarden per jaar, is volkomen belachelijk.’

dubbelinterview Jan Terlouw Jaap Tielbeke

Interview door
Suzanne van den Eynden
& Martijn Visser

De herfstkleuren zijn op hun mooist op de dag van ons interview met Jan Terlouw in het schitterende landschap dat zijn woning in het Gelderse Twello omringt. In dit voormalige koetshuis ontvangt hij Jaap Tielbeke, journalist bij *De Groene Amsterdammer*, en de interviewers, met koffie en gebakjes. In de woonkamer gloeit een elektrisch kacheltje, buiten grazen en scharrelen dieren. ‘Ik had vijf koeien, maar om bij te dragen aan de vermindering van de stikstofuitstoot heb ik er drie wegge-daan’, knipoogt Terlouw.

Op tafel ligt Tielbeke's boek *We waren gewaarschuwd* (2022). Hierin duikt hij in de geschiedenis van het rapport *Grenzen aan de groei* van de Club van Rome, dat dit jaar het vijftigjarig jubileum viert. Het rapport sloeg in als een bom: de mensheid bleek bezig de aarde uit te putten. In 1972 maakt Jan Terlouw (1931) als Tweede Kamerlid voor D66 niet alleen de publicatie van het rapport mee, maar ook de linkse samenwerking tussen D66, PvdA en PPR die mede was gestoeld op de boodschap uit *Grenzen aan de Groei*. Tielbeke (1989) kent vanwege zijn onderzoek de geschiedenis van het rapport als geen ander. Door zijn boeken en artikelen is hij bovendien een invloedrijke stem in het klimaatdebat. Terlouw is dat nog steeds, met volle werkweken waarin hij schrijft, spreekt en adviseert.

We praten anderhalf uur met de journalist en de oud-politicus over *Grenzen aan de Groei*, linkse samenwerking toen en nu, en – in de woorden van Terlouw – het grootste probleem dat de mensheid ooit heeft gekend: de klimaatcrisis. ‘Het is heel zorgelijk. Want het oplossen ervan moet samen, mondiaal en gaat tegen gevestigde belangen in.’

‘Dat ‘touwte uit de brievenbus’ heeft een hoop teweeggebracht’

Tielbeke: ‘Ik heb u niet eerder zoveel in het openbaar horen spreken als de afgelopen jaren. Hoe ouder u wordt, hoe actiever u lijkt te zijn.’

Terlouw: ‘Tja, dat ‘touwte uit de brievenbus’ heeft een hoop teweeggebracht.’

Voor zijn 85ste verjaardag kreeg Terlouw een cadeau van Matthijs van Nieuwkerk: hij mocht zeven minuten lang het volk toespreken tijdens De Wereld Draait Door over het onderwerp dat hem het meest aan het hart ging. ‘Mijn belangrijkste boodschap was toen: we lossen de klimaatcrisis niet op als we elkaar niet meer vertrouwen. Nou, die toespraak ontplofte op sociale media. Niet eens over wat ik zei over het klimaat, maar vooral over dat touwtje uit de brievenbus.’ Hij glimlacht. ‘Ik wist natuurlijk best wat ik deed; als je iets drie keer zegt, blijft het hangen. Dat is de schrijver in mij.’

In zijn boek beschrijft Jaap hoe het rapport van de Club van Rome in de Nederlandse politiek werd ontvangen. Herkent u deze beschrijving?

Terlouw: ‘Het rapport kwam voor mij persoonlijk als een volkomen vanzelfsprekendheid. Ik ben natuurkundige, werkte van 1960 tot 1962 bij MIT [Massachusetts Institute of Technology, red.], en dit rapport kwam van MIT. Dat op een eindige aarde ongelimiteerde groei niet kan, was voor mij niets nieuws.’

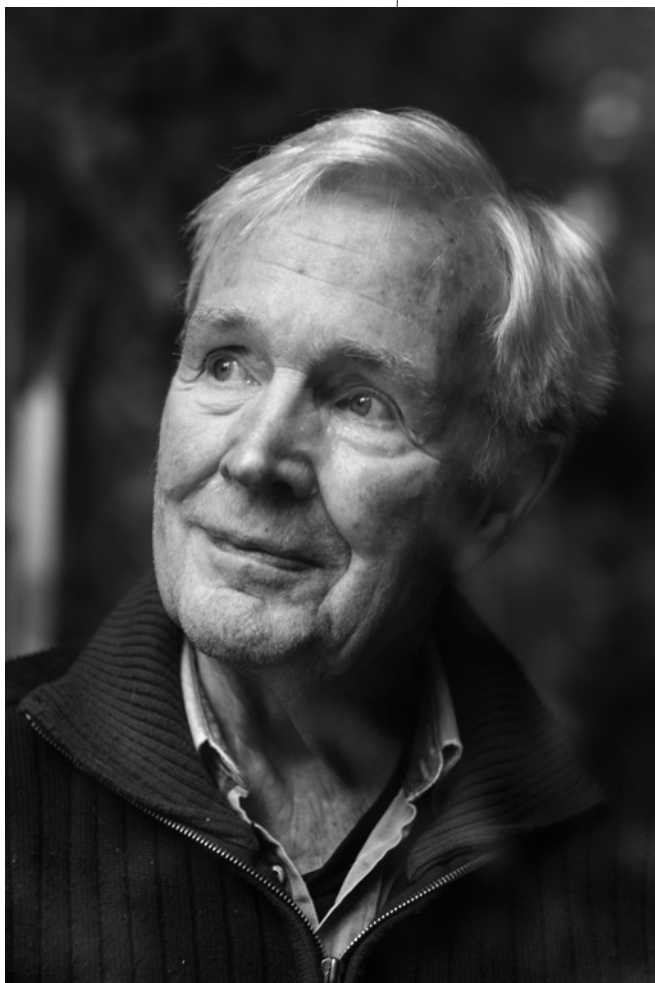

Foto: Herman Wouters

Jan Terlouw
is oud-politicus van
D66 en schrijver.

Jaap Tielbeke

is redacteur bij *De Groene Amsterdammer* en schreef de boeken *Een beter milieu begint niet bij jezelf* (2020) en *We waren gewaarschuwd* (2022).

Tielbeke: 'Bij Hans van Mierlo en Joop den Uyl sloeg het wel in als een bom. Het feit dat dit rapport met behulp van een computersysteem was gemaakt, gaf het een extra lading.'

Terlouw: 'Klopt, er was veel aandacht voor. Een speciale commissie boog zich over het rapport, met onder meer Joop den Uyl en Sicco Mansholt, en vanuit D66 Hans van Mierlo en Hans Gruijters.'

Tielbeke: 'Denkt u dat Van Mierlo en Den Uyl vooral zoveel aandacht aan het rapport gaven vanwege de boodschap, of zat er ook politiek opportunisme bij?'

Terlouw: 'D66 was een partij die de bestaande orde wilde uitdagen, en daar paste zo'n rapport perfect bij. Van Mierlo koppelde het aan zijn overtuiging dat het politiek bestel van destijds zijn langste tijd had gehad.'

Grenzen aan de Groei was het 'Grote Nieuwe Probleem' dat Van Mierlo's pleidooi voor een fusie van D66 met de PvdA en GroenLinks-voorloper PPR tot een grote progressieve volkspartij kracht bijzette. Tot die fusie kwam het niet; wel vormde het rapport de voedingsbodem voor het progressieve regeerakkoord waarmee de drie partijen in 1972 de verkiezingen in gingen: *Keerpunt '72*. De verkiezingslogan van D66 dat jaar: *Eerlijk delen in een schoon land*.

Terlouw: 'Het rapport werd door Van Mierlo en Den Uyl politiek vertaald als een herverdelingsvraagstuk. Ik dacht toen: dit gaat de verkeerde kant op.'

'Onze op groei gebaseerde samenleving botst onvermijdelijk tegen de grenzen van de aarde op'

U zag dit niet als problemen die met elkaar samenhangen?

Terlouw: 'Ik ben bang van niet. Mijn overtuiging was dat alle aandacht voor sociale rechtvaardigheid de aandacht zou afleiden van wat mensen de natuur aandoen. Ik vond dat we dat rapport niet zo politiek moesten maken, en al helemaal niet naar het socialisme moesten trekken. Ik denk daar nu overigens anders over.'

Ziet u de klimaatcrisis nu wel als een rechtvaardigheidsprobleem?

Terlouw: 'Het klimaatprobleem is het grootste probleem dat de mensheid ooit heeft gekend. Het is groter dan de twee wereldoorlogen, groter dan de pestepidemieën in de middeleeuwen. Het is een probleem dat de hele wereld aangaat en heel moeilijk is op te lossen door nationale regeringen. Bovendien hebben Westerse landen andere delen van de wereld eeuwenlang schaamteloos uitgebuit, en dat doen we nog steeds. Daarvan moeten we de gevolgen onder ogen zien en ernaar handelen.'

Bijvoorbeeld: investeer in zonne-energie in de landen die het meest te lijden hebben onder klimaatverandering, en houd de winst daar. Schep dáár werkgelegenheid.'

Tielbeke: 'Overigens ging het in *Grenzen aan de Groei* nog niet over klimaat, maar was de vrees vooral dat grondstoffen uitgeput zouden raken. Dat probleem bleek uiteindelijk minder urgent, maar de kernboodschap staat nog altijd: onze op groei gebaseerde samenleving botst onvermijdelijk tegen de grenzen van de aarde op.'

Terlouw: 'Het rapport was het eerste pleidooi voor een circulaire economie.'

'Het klimaatprobleem is het grootste probleem dat de mensheid ooit heeft gekend. Het is groter dan de twee wereldoorlogen, groter dan de pestepidemieën in de middeleeuwen'

U was ook geen voorstander van de linkse samenwerking die Van Mierlo ambieerde. Waarom?

Terlouw: 'Ik heb steeds gezegd: dit is geen fuseren maar fusilleren. De PvdA was tien keer zo groot als wij. We zouden worden opgeslokt. Het sociaal-liberale gedachtegoed, het uitgangspunt dat mensen de mogelijkheid moeten krijgen zich te ontplooien, zou minder kans krijgen bij de PvdA.'

Tielbeke: 'Toch was het uiteindelijk Den Uyl die de boot afhield. Van Mierlo stond te trappelen.'

Terlouw: 'Voor Van Mierlo was het een ideaal, maar in de fractie was er wel meer weerstand. Ik vond vaak dat Van Mierlo prachtige dingen zei die niet mogelijk waren.'

Hoe denkt u nu over linkse samenwerking?

Terlouw: 'Ik zou graag weer een linkse regering willen, met D66, GroenLinks en de PvdA. Ik vind het heel jammer dat D66 het CDA er bij de vorige coalitieonderhandelingen niet uit heeft kunnen krijgen. Wat mij betreft komt er een nieuw kabinet, zónder verkiezingen, want dat levert weer een jaar vertraging op. Een kabinet waarin het CDA zijn wonden gaat likken en wordt vervangen door GroenLinks en de PvdA. Staatsrechtelijk kan dit. Een gekozen parlement kan best voor de tweede maal een nieuwe regering vormen.'

Met een zucht: 'Het doet me pijn dat D66 niet meer automatisch tot de linkse partijen wordt gerekend. We zijn toch een linkse partij, voor sociale rechtvaardigheid, voor ontplooiing en welzijn van mensen?'

En als er opnieuw een voorstel komt voor een progressieve volkspartij en er wordt weer een beroep gedaan op D66?

Terlouw: 'Ik zou daar constructief het gesprek over aangaan. Het feit dat we zo ver afstaan van een linkse regering sinds het kabinet-Den Uyl, is voor mij een goede reden om dat niet uit te sluiten. Al weet ik ook niet zeker of de kans op een linkse regering groter wordt als je met elkaar één partij vormt.'

Tielbke: 'Ik maak er geen geheim van dat ik ook liever een links-progressieve regering heb. Maar nog belangrijker vind ik een verandering van ideologie die het groeiparadigma ter discussie stelt. Ik zie daar wel een voorzichtige, hoopvolle verschuiving, zelfs bij VVD en CDA. Derk Boswijk van het CDA heeft bijvoorbeeld een heel andere visie op landbouw dan Henk Bleker. Politieke invloed valt bovendien niet altijd samen met regeringsmacht. Je kunt best beargumenteren dat Geert Wilders de afgelopen jaren de meest invloedrijke politicus is geweest. Op dezelfde manier denk ik dat de Partij voor de Dieren op de flanken veel invloed heeft gehad.'

Terlouw: 'Daarmee zie je hoe belangrijk het is om zeggingskracht te hebben. Je kunt van Wilders zeggen wat je wilt, maar hij komt met een verhaal en er wordt naar geluisterd. Het probleem is juist dat op links de ideologieën zijn verdwenen. Waarom zijn PvdA en GroenLinks zo klein? Omdat hun ideologie niet zichtbaar is, daar ben ik van overtuigd.'

Hoe staat het met de ideologie binnen D66?

Terlouw: 'Daar hoor ik ook niet veel van. Ik wil politiek leiders horen zeggen: 'Ik heb een probleem, daar moet ik een oplossing voor vinden door mezelf de vraag te stellen: wat vind ik rechtvaardig? En het antwoord zoek ik in mijn ideologie, die vertelt mij wat ik rechtvaardig vind.' Als je dat herhaalt, gaan mensen die ideologie herkennen.'

Tielbke: 'De nationale toespraak van Den Uyl op televisie [in 1973 naar aanleiding van de oliecrisis, red.] vind ik daar een goed voorbeeld van.

Hij was heel helder, wond er geen doekjes om. De parallellen met de huidige energiecrisis zijn duidelijk. Maar in plaats van een ideologisch verhaal aan deze crisis te koppelen, kwam het kabinet onder leiding van Rob Jetten met een 'zet de knop om-campagne'. Dat was een gemiste kans. Overigens zie ik langzamerhand wel een terugkeer naar de idealen uit de jaren zeventig. Ik vond het mooi hoe Jetten in zijn Herzberglesing in september ook terugreep op deze geschiedenis.'

'Je kunt van Wilders zeggen wat je wilt, maar hij komt met een verhaal en er wordt naar geluisterd'

Jaap, in je boek schrijf je dat Keerpunt '72 veel radicaler was dan het hedendaagse klimaatbeleid, zelfs van de progressieve partijen. Waar zit hem dat in?

Tielbke: 'Klopt, het programma leest als een verlanglijstje van de huidige milieubeweging. Toen werd al gewaarschuwd voor de gevolgen van de

‘In plaats van een ideologisch verhaal aan deze crisis te koppelen, kwam het kabinet onder leiding van Rob Jetten met een ‘zet de knop om-campagne’. Dat was een gemiste kans’

groei van Schiphol, dat nog veel kleiner was dan nu; voor de gevolgen van massaal particulier auto-bezit; en er werd gepleit voor forse investeringen in openbaar vervoer. Het programma schreef expliciet over de noodzaak om de economische groei te beheersen. Behalve de Partij voor de Dieren pleit nu geen enkele partij daar zo expliciet voor. Zelfs de invloed van reclame kwam toen al ter sprake. Dat zie je nu overigens weer terugkomen. Ik vind het heel goed dat destijds de koppeling met rechtvaardigheid al werd gemaakt. Om recht te kunnen doen aan de waarschuwingen van het rapport moesten en moeten lastige keuzes worden gemaakt. De pijn daarvan moet eerlijk worden verdeeld.’

Terlouw: ‘Het rapport bracht in eerste instantie veel teweeg, maar de urgentie zakte weg. Onder andere omdat sommige problemen van de radar verdwenen: er stond bijvoorbeeld in dat het kwik op zou raken. Kwik was ook slecht voor de gezondheid, en er werd gestopt met het gebruik ervan in bijvoorbeeld thermometers. En weg was de dreiging.

‘Er werd ook gedacht: het valt wel mee, we hebben nog tijd... Zo zit de wereld ook in elkaar. Shell heeft al voor de eeuwwisseling rapporten gemaakt over de invloed van fossiele brandstoffen op klimaatverandering. We weten vrij goed hoe het zit, maar doen er niks mee.’

Wat vindt u van de huidige klimaatplannen van D66?

Terlouw: ‘Rob Jetten is heel goed bezig. Maar nog altijd wordt ook in Nederland de fossiele industrie gesubsidieerd met miljarden per jaar. Dat vind ik volkomen belachelijk. Als Extinction Rebellion zich vastketent

Foto: Herman Wouters

Jaap Tielbeke, *We waren gewaarschuwd*. Over een profetisch milieurapport en wat we er niet mee deden. Uitgeverij Das Mag, 2022

aan beroemde schilderijen, dan ondersteun ik dat van harte. Als je ziet wat een schade fossiele uitstoot toebrengt aan je kinderen en kleinkinderen, en je blijft ermee doorgaan door die enorme lobbykracht van de industrie... Houd ermee op!

Sociaal-democraten zijn lang huiverig geweest het groeiparadigma te bevragen. De onderkant van de samenleving moest immers meer te besteden krijgen. Hoe zien jullie dat? Moeten we ophouden met groei?

Terlouw: 'Kijk eens naar Liz Truss in het Verenigd Koninkrijk. Die kwam met een door lobby gedreven programma uit het jaar nul. Geen belasting meer voor de rijken, weg met de overheid, de markt kan het beter.'

Tielbeke: 'Met groei als enige doel. Dat spanningsveld binnen de sociaal-democratie is er nog steeds. Maar het besef dringt ook door dat groei geen recept is om ervoor te zorgen dat de onderkant van de samenleving het beter krijgt. Laten we vooral afstappen van het idee van groene groei. Het uitgangspunt is daar: we moeten groeien, laten we dat op een zo duurzaam mogelijke manier doen. Maar draai het eens om: zet klimaat- en milieudoelen centraal en richt de economie zo in dat binnen die grenzen het welzijn van zoveel mogelijk mensen op een fatsoenlijk niveau komt.'

'Zet klimaat- en milieudoelen centraal en richt de economie zo in dat binnen die grenzen het welzijn van zoveel mogelijk mensen op een fatsoenlijk niveau komt'

Terlouw: ‘Dat gebeurt alleen als je het grote geld zijn macht ontnemt. Door die focus op groei en het geloof in de markt sinds de jaren tachtig ging steeds meer winst naar rendement en niet naar arbeid. Dit zorgde voor een enorme tweedeling, die nog altijd gaande is. De lobbykracht is zo groot.’

Tielbeke, lachend: ‘Als ik u zo hoor praten, denk ik: ze hebben een sp’er voor het interview gevraagd! Is uw eigen denken zo veranderd, of de tijdgeest?’

Terlouw: ‘Ik heb vier wereldbeelden langs zien komen in mijn leven. Eerst was er de oorlog, toen de wederopbouw, toen het ‘weg met de overheid’-denken van Thatcher en Reagan, nu het Antropoceen. De overtuiging van Thatcher en Reagan dat de markt dingen beter kan oplossen dan de overheid is gewoon onjuist. De overheid is rechtvaardiger dan de markt en veel beter in het beheren van excessen.’

U toont zich in interviews en lezingen vaak optimistisch over de technische mogelijkheden om de samenleving te verduurzamen.

Hoe komt het dat u zo optimistisch bent?

Terlouw: ‘Omdat de klimaatcrisis heel oplosbaar is. De zon levert meer dan genoeg energie. We benutten nog lang niet alle mogelijkheden om zonne-energie op te wekken. Het gebeurt alleen niet vanwege de gevestigde belangen van de olie-industrie. De natuur heeft bovendien een enorm herstelvermogen, als we op tijd ingrijpen.’

Tielbeke: ‘Ik ben wat somberder. We zijn alleen maar méér fossiele brandstoffen gaan verbruiken. De politieke vraag welke grenzen we moeten stellen, is veel moeilijker dan de technologische vraag hoe we klimaatverandering tegen kunnen gaan.’

Terlouw, verontwaardigd: ‘Als mensen zich echt zouden realiseren wat de klimaatcrisis betekent voor hun nakomelingen, en ze houden zo enorm veel van hun kinderen, waarom handelen ze er dan niet naar? Ik kan alleen maar concluderen dat het probleem niet genoeg tot de mensen is doorgedrongen.’

Tielbeke: ‘Het is ook heel moeilijk om de omvang tot je door te laten dringen. Zelfs voor mij, als journalist die hier al een tijd over schrijft.’

Terlouw: ‘Daarom hebben we allemaal de taak om mensen te laten beseffen wat er aan de hand is! Het onderwijs, de kunsten, religies... En daarom doe ik daar op mijn oude dag ook nog aan mee. Als mensen het zien, zullen ze willen. En als ze willen, kunnen ze het.’

Als u voor één dag klimaatminister zou zijn, welk besluit zou u dan als eerste nemen?

Terlouw: ‘Dat er geen fossielen meer worden verbrand. En dat we dus alles moeten doen wat nodig is om dat te realiseren. Handelsakkoorden verbreken, de lobby heel stevig aanpakken. Maar de fossiele uitstoot gaat naar nul.’ ●

Suzanne van den Eynden is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Martijn Visser is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

In 1972 verscheen *The Limits to Growth*, een wetenschappelijk rapport geschreven in opdracht van de Club van Rome. De boodschap: gaan we op dezelfde voet door met economische groei, dan stuiten we op de grenzen van de planeet. Het rapport werd kritisch ontvangen en als te pessimistisch beschouwd. Bovendien zouden de auteurs voorbijgaan aan de kansen van technologische vooruitgang. Econometrist Gaya Herrington legde vijftig jaar later de nieuwste data langs vier van de scenario's uit het rapport en ontdekte dat de conclusies uit het rapport nog steeds gelden: de ecologische grenzen aan de economische groei komen in zicht. Is het tijd nog te keren? *Idee* sprak met haar.

Interview door Cécile Insinger

interview
Gaya
Herrington

Grenzen aan de groei, *revisited*

Gaya Herrington is econometrist en momenteel de vice president van ESG research.

In 2021 kreeg haar onderzoek naar het rapport *The Limits to Growth* uit 1972 internationaal veel publiciteit.

Voor haar boek: *Five Insights for Avoiding Global Collapse* (2022) selecteerde Gaya Herrington uit *The Limits to Growth* vier scenario's waaraan zij haar data toetste. Twee daarvan, *Business as Usual* (BAU) en *Business as Usual2* (BAU2), voorzien een ineenstorting van onze wereldeconomie, vermoedelijk binnen tien jaar, in het eerste geval door uitputting van grondstoffen of in het tweede geval door lucht- en milieuvervuiling. Een derde scenario, *Comprehensive Technology* (CT), toont dat hoewel we met technologische innovatie de negatieve effecten van vervuiling kunnen beperken, en ook slimmer met onze grondstoffen en energiebronnen kunnen leren omgaan, de mensheid ook in dit scenario zal stuiten op de grenzen van de capaciteit van de aarde, maar dan langzamer dan bij de scenario's BAU en BAU2.

Het vierde scenario in dit onderzoek, *Stabilized World (sw)*, is het enige scenario van de vier waarin een neergang van onze samenleving wordt voorkomen. Bij dit scenario verlegt de menselijke samenleving drastisch haar prioriteiten. Het grootste verschil met de andere drie scenario's is dat men besluit de industriële output te beperken en resoluut voorrang geeft aan het bieden van gezondheidszorg en onderwijs. Menselijk welzijn en het beschermen van onze planeet krijgen in dit scenario dus de prioriteit.

Foto: Herman Wouters

‘We laveren al vijftig jaar tussen snel ten onder gaan aan vervuiling, en langzamer ten onder gaan dankzij technologie’

Herrington voedde de modellen met de huidige data, en de resulterende berekeningen laten zien dat het pad dat de wereld anno 2022 bewandelt, tussen het BAU2-scenario en het CT-scenario loopt. We laveren dus al vijftig jaar tussen snel ten onder gaan aan vervuiling, en langzamer ten onder gaan dankzij technologie.

Systeemdenken

Herrington opent haar boek met een uiteenzetting over systeemdenken en de wetenschappelijke modelleringstechniek die aan zowel *The Limits to Growth* als aan haar boek ten grondslag ligt. Dit omdat haar conclusies en aanbevelingen velen tegen de haren in zullen strijken: ‘Mijn betoog komt neer op kernwaarden, wat het misschien kwetsbaar maakt voor beschuldigingen van een hoog New Age-gehalte. Mijn ideeën worden helderder, geloofwaardiger en overtuigender als ik ze wetenschappelijk stevig onderbouw.’

Die onderbouwing legt ze uit met het ‘ijsbergmodel’. Deze metaforische bril helpt om problemen te duiden, want net als bij een ijsberg geldt dat elk dieper niveau een groter bereik heeft dan de laag erboven, en tegelijkertijd minder is. We neigen ernaar alleen gebeurtenissen waar te nemen, het zichtbare topje van de ijsberg, en de onderliggende structuren zoals patronen, structuren (denk aan: wetten, organisaties, sociale verbanden) en paradigma's (onbewuste zienswijzen en vooral kernwaarden over hoe de wereld werkt) niet te zien.

Hoe dieper de laag, hoe groter de invloed op de bovenliggende gebeurtenissen: ‘Als wij echt iets willen veranderen in onze manier van leven dan moeten wij dat doen op het diepste niveau van de kernwaarden van onze samenleving – de diepste laag van de ijsberg’, betoogt Herrington. ‘Die laag beïnvloeden is moeilijk, maar de geschiedenis toont aan dat het kan. Ons nieuwe narratief zou niet meer op eeuwigdurende economische groei gericht moeten zijn maar op menselijk welzijn met respect voor de aarde.’

De Verenigde Staten als voorbeeld

Gaya Herrington woonde de afgelopen negen jaar in de Verenigde Staten, in Californië, New York en in Washington DC. Zij beschrijft de situatie in dat land als ‘zeer zorgelijk’. Van volksgezondheid tot drugsbeleid, van de ecologische voetafdruk tot de enorme inkomensverschillen; de grenzen van de groei zijn in de vs goed zichtbaar. Het valt haar op dat hun focus op economische groei de mensen daar er niet gelukkiger op heeft gemaakt. Integendeel, hoe meer men aan groei ten koste van alles vasthoudt, hoe ongelukkiger en ongezonder mensen worden, in een samenleving waarin de onderlinge sociale cohesie zoekraakt. Het vertrouwen in de overheid neemt af, maar ook het vertrouwen tussen burgers onderling vermindert. Politieke polarisatie neemt toe – steeds meer jongeren staan open voor socialistische en communistische ideeën, de aanhang onder jongeren van politici als Bernie Sanders en Alexandria Ocasio-Cortez groeit. Anderzijds is het ook duidelijk dat het rechtsextremisme in de vs groeit.

Ze verwijst verder naar landen waar burgers wél vertrouwen hebben in de overheid, zoals IJsland en Nieuw-Zeeland. Die overheden hebben daardoor meer slagkracht en kunnen beter hun beleid uitvoeren. De situatie in Nederland lijkt de richting van vs op te gaan. Het vertrouwen in de overheid, hoewel nu nog redelijk, is de laatste jaren afgenomen, en complotdenken en populisme nemen toe. Ietwat kort door de bocht werkt het najagen van economische groei via de vergroting van de inkomensverschillen uiteindelijk sociale onrust en populisme in de hand. Een typerende illustratie van het principe van het systeemdenken dat alles met elkaar samenhangt.

De vijf inzichten

In de loop van haar onderzoek ontwikkelde Herrington vijf stellingen, vijf relevante inzichten die zij met ons deelt.

‘De situatie in Nederland lijkt de richting van VS op te gaan. Het vertrouwen in de overheid, hoewel nu nog redelijk, is de laatste jaren afgenomen, en complotdenken en populisme nemen toe.’

‘Gaan wij toch op dezelfde voet verder dan tonen de berekeningen in mijn onderzoek aan dat groei van de wereld-economie vanzelf ophoudt’

Gaya Herrington

**Five Insights
for Avoiding
Global Collapse**
MDPI Books,
oktober 2022

Lees hier de pdf
of koop de gedrukte
versie

[www.mdpi.com/books/
mono/62o6-five-insights-for-
avoiding-global-collapse](http://www.mdpi.com/books/mono/62o6-five-insights-for-avoiding-global-collapse)

1 Alles staat met elkaar in verbinding

Hierboven bleek al dat ‘alles hangt met elkaar samen’ een belangrijk principe in het systeemdenken is. Onderdelen in een systeem staan op zichzelf en zijn tegelijkertijd onderdeel van een systeem. De interactie tussen de onderdelen van een systeem vormen zelf weer ‘metasysteemgedrag’, dat niet altijd goed te voorspellen is. Voedselproductie slurpt fossiele brandstoffen, fossiele brandstoffen stimuleren klimaatverandering en vervuilen lucht en water, en dat vermindert weer onze voedselproductie. Dit bevordert dan weer armoede, en zo verder. ‘Je kunt de maatschappij niet zien als een machine die bestaat uit losse onderdelen die je apart van elkaar zou kunnen vervangen of repareren. Ga je de problemen toch op onderdelen oplossen, dan kom je naderhand voor vervelende verrassingen te staan.’

2 Groei is niet de oplossing maar uiteindelijk de oorzaak van onze problemen

Onze planeet Aarde kan de huidige exponentiële groei van energiebronnenverbruik en grondstoffenvraag samen met een groeiende wereldbevolking domweg niet meer aan. ‘De vervuiling van ons milieu en klimaat, met plastic, pesticiden en broeikasgassen, gaat veel harder dan de natuur kan afbreken, om maar wat te noemen. Gaan wij toch op dezelfde voet verder dan tonen de berekeningen in mijn onderzoek aan dat groei van de wereldeconomie vanzelf ophoudt. Groei *an sich* is niet verkeerd, maar het moet geen doel op zich worden en dat is het nu wel.’ Zij vindt het ‘onvolwassen’ dat westerse economieën al decennialang geen hogere ambitie hebben dan oneindige economische groei najagen.

3 Als wij een economische neergang willen voorkomen dan moeten wij de prioriteiten in onze samenleving drastisch wijzigen

Als het *The Limits to Growth*-model ons enig inzicht geeft, dan zitten wij vandaag aan de top van ons welvaartsniveau. Herrington verwijst naar de cijfers van 2022 van het IMF en de Wereldbank die laten zien dat het tempo van de groei al vertraagt. ‘Mijn onderzoek laat zien dat deze trend door zal zetten. Wij hebben nu de keus: willen wij het huidige niveau vasthouden of wachten wij tot onze welvaart zal dalen? *Infinite growth on a finite planet* kan niet. Wij moeten onze prioriteiten verleggen naar het aanbieden van goede en betaalbare gezondheidszorg en onderwijs. Daarnaast moeten we maatregelen nemen om inkomensverschillen tegen te gaan, armoede te bestrijden en onze ecologische voetafdruk drastisch te verkleinen. Het klinkt misschien rigoureuus maar het onderzoek toont aan dat dit de enige manier is om ons welvaartsniveau uiteindelijk te stabiliseren.’

4 De tijd dringt

Herrington luidt de noodklok. Het rapport van de Club van Rome uit 1972 was een waarschuwing. Dat stadium zijn we nu voorbij. Hoe langer we wachten onze denkwijze te veranderen, hoe duurder het wordt om te corrigeren, met meer onherstelbare schade. ‘Hadden wij eerder naar de schrijvers van *The Limits to Growth* geluisterd, dan hadden wij via het opzetten van een circulaire economie nog een redelijke makkelijke transitie kunnen doormaken, maar die kans is inmiddels verkeken. Ik geloof stellig dat het nog steeds kan, maar de tijd dringt.’

Foto: Herman Wouters

5 Groei is niet hetzelfde als vooruitgang

Het concept ‘groei’ moet een nieuwe betekenis krijgen in die zin dat het eigenlijk ‘floreren’ betekent. ‘Wij gaan ook zonder het streven naar economische groei wel degelijk floreren. Dat doen wij alleen niet door geld uit te blijven geven aan materiële zaken. Reclames spelen vaak in op onzekerheden van mensen. Geluk hangt niet af van de volgende aankoop, dat is een snelle *fix*, waarbij de kortwerkende stof dopamine in onze hersenen vrijkomt. We kunnen ons ook richten op het weer opbouwen van sociale cohesie en onderling vertrouwen, dat gepaard gaat met langer werkende serotonines.’

‘Herrington luidt de noodklok. Het rapport van de Club van Rome uit 1972 was een waarschuwing. Dat stadium zijn we nu voorbij’

De groei helemaal loslaten, gaat Herrington te ver. Zij is niet voor en ook niet tegen groei, op dit onderwerp noemt zij zich een 'agnost'. Zij is ook geen aanhanger van de *degrowth*-beweging, alhoewel ze denkt dat die voor Nederland specifiek wel nuttig kan zijn. Voor ontwikkelingslanden is *degrowth* minder van toepassing. Daar kunnen de levensomstandigheden van de mensen nog flink verbeteren door economische groei. Herringtons visie is vooral gericht op de wereldwijde economie. Daar krijgt oneindige economische groei nog steeds voorrang boven al het andere, en dat is fout.

Foto: Herman Wouters

'Wij verlangen naar deze nieuwe wereld. Het zit in ons'

Van groei-economie naar bloei-economie

Hoe ziet een samenleving zonder economische groei eruit? Daarvoor verwijst ze naar de ideeën van de Britse econome Kate Raworth die in 2012 het concept *doughnut economics* introduceerde. Dit economische systeem is gebaseerd op enerzijds het streven naar iedereen op aarde te voorzien van de basisbehoeftes: voedselzekerheid, schoon drinkwater, goede gezondheidszorg, onderwijs, huisvesting en zelfs een politieke stem. En anderzijds ervoor zorgdragen dat de economische activiteiten die daarvoor nodig zijn plaatsvinden binnen de ecologische grenzen die de aarde aangeeft: *Human well-being within ecological boundaries*.

Op mijn vraag of zij denkt dat het *Stabilized World*-scenario ooit nog bereikbaar is, antwoordt Herrington met een voorzichtig optimisme. Het is volgens haar de nog steeds wijdverbreide misvatting dat groei nodig

is om mensen vooruit te helpen, die dit vooralsnog tegenhoudt. 'Mensen bewonderen degenen aan de maatschappelijke top die 'het gemaakt hebben'. Men hoopt en verwacht dat ook zij zelf ooit mee zullen delen in die rijkdom. En dat kan alleen in een systeem waar economische groei is: *We are all temporarily embarrassed millionaires*. De realiteit laat echter het tegendeel zien, de onderlinge inkomensverschillen nemen juist toe. Meer en meer mensen beseffen dit, zeker de jongeren.'

Om de gang naar het *Stabilized World*-scenario te bespoedigen, suggereert ze een aantal maatregelen voor politici. Als eerste: maatregelen om de inkomensongelijkheid tegen te gaan. 'De top tien procent van de bevolking zou niet meer dan veertig procent van het inkomen mogen ontvangen. Dit kan via de inkomstenbelasting en erfbelasting. De inkomstenbelasting van de lagere inkomens kan dan verlaagd worden.' Daarnaast zou de overheid wet- en regelgeving moeten doorvoeren die consumenten de juiste prikkels geeft. Om de ecologische voetafdruk van producten op de markt te verkleinen, kan de prijs van bepaalde producten belast worden met een taks die verbonden is aan de ecologische voetafdruk van het productieproces. Zo worden de vervuilende kosten doorberekend in de prijs. Dit heet het 'externaliseren' van vervuilingskosten. 'Biefstuk uit Brazilië zou bijvoorbeeld wel eens onbetaalbaar kunnen worden, en dat lijkt me prima.'

Een voorwaarde voor de implementatie van dergelijke maatregelen is wel dat de eerdergenoemde waardenshift plaatsvindt. Wij sluiten ons gesprek af met een hoopvolle kanttekening: Herrington merkt dat die waardenshift intussen al is ingezet, tijdens debatten, in de journalistiek, op de universiteiten, maar ook aan de keukentafel en in het café. 'Ook al kunnen mensen zich vaak niet voorstellen dat de huidige *status quo* kan verbeteren, toch verlangt men ernaar zich beter te voelen. Wij verlangen naar deze nieuwe wereld. Het zit in ons. Dit wat wij nu doen, samen erover praten en dat delen, dat is mijn manier om het te stimuleren.' ●

'Biefstuk uit Brazilië zou bijvoorbeeld wel eens onbetaalbaar kunnen worden, en dat lijkt me prima'

Cécile Insinger
is freelance redacteur,
beëdigd vertaler
Engels en redactielid
van *Idee*.

'We zitten op de snelweg naar de klimaathel', zei VN-secretaris-generaal António Guterres op dag twee van de klimaatconferentie in Sharm-el-Sheikh (2022). Joyeeta Gupta, hoogleraar Milieu en Ontwikkeling in het mondiale Zuiden, legt uit hoe we op deze desastreuse weg terecht zijn gekomen en duidt de samenhang tussen de klimaatcrisis, oplossingen en rechtvaardigheid. 'De arme landen kunnen niet gaan groeien op een manier zoals wij dat wel hebben gedaan. Dat economische groeimodel moeten wij dus ook niet aan ze verkopen.'

Interview door Sara Visser

interview Joyeeta Gupta

'Wij rijke mensen moeten inleveren'

'In 1989 was Nederland een van dé leiders op het gebied van klimaat', vertelt Joyeeta Gupta. Zo kwamen op initiatief van toenmalig premier Ruud Lubbers ruim twintig staatshoofden en regeringsleiders op 11 maart 1989 bijeen op een milieuconferentie in Den Haag. Zeven maanden later was de Noordwijk Klimaatconferentie. Ditmaal geïnitieerd door milieuminister Ed Nijpels, troffen op 6 november 1989 klimaat- en milieuministers uit maar liefst 67 verschillende landen elkaar in Huis ter Duin – de eerste grote internationale politieke klimaatconferentie. De *Noordwijk Declaration* die hieruit voortvloeide, zorgde ervoor dat het klimaatprobleem op de agenda van de deelnemende landen werd gezet. Gupta: 'Dat klimaatleiderschap van Nederland is de laatste decennia helemaal verwaterd geraakt.'

Joyeeta Gupta is hoogleraar Milieu en Ontwikkeling in het mondiale Zuiden aan de Universiteit van Amsterdam en is ook gedetacheerd als hoogleraar bij het IHE Delft Institute for Water Education.

Ze heeft onlangs de ERC Advanced Grant gewonnen voor onderzoek naar klimaatverandering en fossiele brandstoffen.

Gupta is een belangrijke adviseur voor internationale organisaties en reist veel voor haar werk naar zuidelijke landen.

Gupta (1964), opgegroeid in India, woont al ruim dertig jaar in Nederland. Hiervoor studeerde ze Economie en Recht in India en Internationaal Recht in de Verenigde Staten (Harvard). Nu is ze hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam (UvA), met een rijk academisch verleden. Niet alleen staat inmiddels een lijst van drie decennia aan wetenschappelijke publicaties op haar naam, ook was ze hoofdauteur van het *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC) dat in 2007 de Nobelprijs kreeg, en medevoorzitter van de laatste *Global Environmental Outlook* van het VN-Milieuprogramma. In 2021 ontving ze een ERC *Advanced Grant* voor onderzoek naar klimaatverandering en de fossiele industrie. Met recht een expert op het gebied van milieu en economische ontwikkeling.

De verwatering van het Nederlandse klimaatleiderschap komt mede door het heilige geloof in de markt, stelt Gupta. De markt zou oplossingen bieden en ons via prijsprikkels in duurzame richting duwen. 'Maar als je alles bij elkaar optelt, dan is het gewoon niet genoeg gebleken. Dan is er onvoldoende prikkel gegeven aan het Nederlandse bedrijfsleven en aan Nederlandse huishoudens om van het gas af te komen. Sterker nog, we zijn in een situatie terechtgekomen waarin we ontzettend verslaafd zijn geraakt aan fossiele brandstof. En in de tussentijd zijn we heel veel tijd verloren.'

Dat klinkt weinig hoopvol. 'Ja, iedereen vraagt tegenwoordig aan me: hoe houd je hoop? Steeds moet ik weer hetzelfde antwoord geven: de situatie is niet hoopvol. Niet voor ons, en nog veel minder voor de ontwikkelingslanden, waar de rampen nog vele malen erger zijn dan wanneer bijvoorbeeld Florida wordt getroffen door een orkaan. Neem Pakistan, daar zijn 33 miljoen mensen ontheemd door extreem weer. Maar de geschiedenis leert ons dat de wereld ontzettend snel kan veranderen op een manier die niemand van tevoren had kunnen verwachten. Denk aan de Berlijnse Muur, die is ook ineens gevallen. Alles is die ene nacht veranderd in Europa. Individuen, organisaties, bepaalde gebeurtenissen, *social movements* – ze kunnen allemaal leiden tot een andere kijk op de wereld, en daarmee tot ongekende veranderingen. Dus er is altijd hoop. Het probleem is, we kunnen daar niet op vertrouwen. We kunnen daar niet op gaan zitten wachten. En precies dat is de afgelopen jaren te veel gebeurd. Ik neem dat de rijke landen erg kwalijk. Te lang hebben wij de problemen onvoldoende serieus genomen, en zijn er onvoldoende pogingen gedaan om gericht van fossiele brandstof af te gaan. Daarnaast hebben we in de tussentijd geprobeerd om alle ontwikkelingslanden neoliberaal te maken – onder het motto: iedereen moet marktmechanismen gebruiken; economieën moeten groeien. Dat heeft veel problemen naar ontwikkelingslanden toegebracht.'

'Te lang hebben wij de problemen onvoldoende serieus genomen, en zijn er onvoldoende pogingen gedaan om gericht van fossiele brandstof af te gaan'

Is 'groen groeien' niet mogelijk? 'Zolang groei wordt opgevat als groei van het bruto binnenlands product (bbp), is dat niet meer een verhaal dat we kunnen verkopen. Als je het bbp als maatstaf neemt, dat omhoog wil krijgen, dan moet je continu meer bronnen aanboren, meer consumeren, meer verkopen. Je moet meer, meer, meer. En dat is gewoon niet mogelijk binnen de planetaire grenzen. Ook het veelgehoorde alternatief

voor ons huidige economische systeem, de circulaire economie, kan het klimaatprobleem niet volledig oplossen. Energie kun je niet volledig circulair maken. Energie verdwijnt. Voedsel is erg ingewikkeld om helemaal circulair te maken. Ook aan het hergebruik van plastic zitten grenzen. Daarmee zeg ik niet dat we niet naar een circulaire economie toe moeten, maar wel dat we ons bewust moeten zijn van het feit dat er ontzettend veel limieten aan zitten.'

Maar arme landen moeten nog ontwikkelen – groeien. Hoe valt dat met elkaar te rijmen? 'Ja, een paar decennia geleden was het nog begrijpelijk dat arme landen zich eerst wilden ontwikkelen, voor ze zich zouden wijden aan het klimaatprobleem. Maar daar is nu geen ruimte meer voor. Ontwikkeling en duurzaamheid moeten nu allebei. Die ontwikkeling moet in overeenstemming zijn met de klimaatdoelen – dus niet door groei van het bbp na te jagen. Het probleem: we leven in een ontzettend ongelijke wereld. Alleen al als je aan de *minimum needs of the poorest people* tegemoet wil komen – dat wil zeggen: minimale toegang tot zaken als drinkwatervoorziening, voedsel, minimale energiegebruik en minimale infrastructuur in de armste landen –, dan levert dat voor het klimaat en milieu een enorme extra toeslag op. Dat zou in 2018 tot 26 procent extra uitstoot hebben betekend, zo blijkt uit onderzoek. Maar die hypothetische extra klimaatimpact, veroorzaakt door ongeveer éénderde van de mensheid, is minder dan wat de top één tot vier procent rijksten ter wereld uitstoot. Dus wij in het Westen hebben een enorm beslag op het mondiale milieuvraagstuk. Dat is ook de reden dat je niet kunt denken

'We moeten ons bewust zijn dat er ontzettend veel limieten aan de circulaire economie zitten'

‘Het streven naar groei van het bbp is ontzettend ingebakken in ons denken en doen’

dat de hele wereld gaat leven zoals jij en ik. En wijzelf niet kunnen blijven leven zoals wij tot nu toe hebben gedaan.’

We zullen met z’n allen moeten inleveren? ‘De rijke mensen moeten inleveren. Dus niet de alleenstaande moeders die met moeite rondkomen; vergeet niet dat er ook in het mondiale Noorden veel arme mensen zijn. En ook rijken in het mondiale Zuiden. En, zoals gezegd, daarbij kunnen de arme landen niet gaan groeien op een manier zoals wij dat wel hebben gedaan. Dat groeimodel moeten wij dus ook niet aan ze verkopen. Maar dit is moeilijk: wij zitten opgesloten in een luxelevens. En het streven naar groei van het bbp is ontzettend ingebakken in ons denken en doen.’

Hoe komt dat? ‘Er is een *unholy marriage* tussen economie en recht. Veel economische theorieën gaan over schaarste, het geven van marktwaarde en eigenaarschap. Gelijkheid speelt daarbinnen vaak geen belangrijke rol. Daarbij is het economische systeem niet goed in staat tot het laten meetellen van problemen die zich in de toekomst zouden kunnen voordoen – de waarde vandaag, van een toekomstig probleem, is laag. Zo wordt milieu uitgesloten in veel van die bedrijfseconomische discussies. Versimpeld: aandeelhouders willen winst op korte termijn, maar klimaat is geen kortetermijnprobleem.’

‘Een beter milieu begint niet bij jezelf’ is een dankbaar narratief voor de vleesetende, vliegende Westerling. Ons economische systeem moet veranderen, niet het individu? ‘Een individu kan van alles doen. Een

individu kan bijvoorbeeld zeggen: ik eet geen vlees, ik drink alleen water uit de kraan. Het probleem is dat het veel te laat is voor individuele verantwoordelijkheid als dé oplossing. Zoiets werkt alleen als je niet te laat bent in het proces. Bovendien wil je ook niet dat alle oplossingen op individueel niveau worden bedacht en uitgevoerd. Neem bijvoorbeeld de drinkwatervoorziening in India, New Delhi, waar ik vandaan kom. Ieder huishouden in mijn moeders wijk heeft een eigen systeem; ieder huis probeert het water op een eigen manier schoon te maken. Dat kost veel energie. Het is veel efficiënter om zoiets als wijk gezamenlijk aan te pakken. Dat geldt ook bijvoorbeeld voor het gasprobleem in Nederland. Dat moet de overheid oplossen. Dat betekent niet dat individuen niets hoeven te doen. Maar de overheid moet wel leiderschap nemen.'

Dat is erg top-down ingestoken – de overheid die van bovenaf de touwtjes in handen moet nemen. Hoe verhoudt zich dat tot de democratische legitimiteit van klimaatbeleid? 'We moeten goed gaan nadenken over wat democratie is. Ik denk dat onze premier, ministers en politici te veel bezig zijn met politieke herbenoeming en te weinig met de lange termijn. Hoe moeten wij omgaan met de waarden uit de Grondwet waar wij voor staan? Daarin staat bijvoorbeeld dat discriminatie niet mag. Als een meerderheid morgen zegt: we willen dat discriminatieverbod uit de grondwet, moet dat dan gebeuren? Waar leggen wij de grens tussen wat een meerderheid vindt of wil, en wat acceptabel is voor de maatschappij? We moeten echt gaan uitzoeken hoe we verder moeten. Want op dit moment is de politiek te veel korte termijn denken, gericht op kortetermijnbelangen. Niemand bewaakt de toekomst.'

Maar heeft vooruitstrevend klimaatbeleid niet óók draagvlak nodig? 'Natuurlijk heeft klimaatbeleid draagvlak nodig. Maar aan dat draagvlak heb ik niet zoveel zien gebeuren. We moeten *townhall*-discussies gaan voeren. Vragen stellen én beantwoorden. Wat is klimaatverandering? Waarom is het een probleem – niet alleen voor Pakistan, maar ook voor ons? Mensen moeten veel meer opgevoed en geïnformeerd worden. Als je kijkt naar de campagne die is opgetuigd tegen drank in het verkeer – wie is de Bob vanavond? –, dat is een cultureel verhaal geworden. Daar is bewustwording en gedragsverandering bewerkstelligd. Over klimaat is dat verhaal nog nooit goed verteld. Uiteindelijk zijn er op allerlei niveaus acties mogelijk en nodig: van individueel tot nationaal en zelfs mondiaal niveau. Maar dan moet wel een ander verhaal worden verteld. En daarvoor moeten we lef durven tonen.' ●

'Het probleem is dat het veel te laat is voor individuele verantwoordelijkheid als dé oplossing'

Sara Visser
is redactielid
van *Idee*.

Thema's als natuur en milieu komen al sinds de jaren zeventig regelmatig voor op de politieke agenda. Vooral het rapport van de Club van Rome in 1972 veroorzaakte een kleine aardverschuiving in het denken over milieu in Nederland. Maar waar kwamen deze thema's vandaan, en wie zette ze op de politieke agenda?

Door Kristian Mennen

De zorg om natuur en milieu als beweging van onderop

Vóór de jaren zestig hielden diverse organisaties in Nederland zich al bezig met natuur en milieu, buiten de politiek om. Belangrijk is dat deze groepen uit het maatschappelijk middenveld zelf vonden dat ze zich met drie verschillende thema's bezighielden. Ze zagen 'natuur en milieu' niet als een samenhangend geheel.

In de eerste plaats waren er organisaties voor het 'behoud van natuurschoon': de vereniging Natuurmonumenten, de Vogelbescherming en de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming. Buiten de 'beschermde natuurgebieden' bleven landbouw en industrie meestal hun eigen gang gaan. In geval van botsingen trok de natuurbescherming bijna altijd aan het kortste eind: natuurgebieden moesten dan wijken voor de industrie, nieuwe wegen of de Rotterdamse haven. Daarom hanteerden de natuurbeschermers vooral een strategie van overleg, onderhandelingen en compromissen met de 'andere belangen'. Die strategie van 'polderen' had het voordeel dat de beweging lange tijd niet met een politieke richting werd geassocieerd. Natuurbescherming was tot de jaren vijftig nog geen uitgesproken 'links' thema.

De Nederlandse Vereniging tegen Water-, Bodem- en Luchtverontreiniging (NVWBL), opgericht in 1909, hield zich bezig met het tweede thema. Milieubescherming ofwel 'milieuhygiëne' ging vooral over eventuele schade voor de volksgezondheid. Ook de NVWBL opereerde vooral via overleg achter de schermen met de industrie, en toonde alle begrip dat schone lucht of schoon water er voorlopig niet in zat. Dat idee werd

**Natuur-
bescherming
was tot de jaren
vijftig nog geen
uitgesproken
'links' thema**

Foto: Herman Wouters

overigens breed gedeeld: dat in sommige delen van Nederland geen witte lakens buiten konden drogen en regelmatig zwaveldampen door industriesteden trokken, met alle gezondheidsrisico's van dien, werd in die tijd nog geaccepteerd als 'prijs voor de welvaart'. In het geval van aantoonbare schade voor de gezondheid van de eigen werknemers of voor de economische belangen van omliggende bedrijven, overwoog de industrie nog wel *end-of-pipe*-oplossingen zoals hogere fabrieksschoorstenen.

Ten derde bestond er ook al kritiek op de ongebreidelde economische groei op basis van de exploitatie van eindige energiebronnen. Bij wereldwijde bevolkingsgroei, terwijl de voedselproductie niet evenredig steeg en fossiele brandstoffen uiteindelijk zouden opraken, moest het een keer fout gaan. In Nederland bleef dat tot 1972 de zorg van een kleine minderheid. 'Beperking van de bevolkingsgroei' of 'minder economische groei' waren aan de rechterkant van het verzuilde politieke bestel immers onbespreekbaar.

Kortom: 'natuur', 'milieu' en 'grenzen aan de groei' waren lange tijd drie gescheiden domeinen. De maatschappelijke organisaties hadden het al moeilijk om aandacht te krijgen voor hun eigen kernthema's. Waarom zouden natuurbeschermers zich dan druk maken over de wereldwijde exploitatie van natuurlijke grondstoffen? Wat had milieuvervuiling te maken met het behoud van 'natuurmonumenten'?

Dat in sommige delen van Nederland geen witte lakens buiten konden drogen en regelmatig zwaveldampen door industriesteden trokken, werd in die tijd nog geaccepteerd als 'prijs voor de welvaart'

In 1970 ontstond verzet toen bekend werd dat een nieuwe autosnelweg dwars door het landgoed Amelisweerd bij Utrecht zou worden aangelegd

De opkomst van de moderne milieubeweging

In de jaren zestig begon het culturele en maatschappelijke klimaat te veranderen. Na jaren van wederopbouw, zuinigheid en hard werken was Nederland een welvarend land geworden, waar ook gewone mensen een koelkast of auto konden betalen. Tegelijkertijd was er meer oog voor de keerzijde van die welvaart: het 'volbouwen' van het land met wegen en industrieterreinen en de schadelijke gevolgen van vervuiling.

De zorgen daarover kwamen in eerste instantie lokaal tot uiting. Bewoners van de regio Rotterdam, bijvoorbeeld, vormden in de jaren zestig verenigingen en comités tegen de aanhoudende smog en luchtverontreiniging. In 1970 ontstond verzet toen bekend werd dat een nieuwe autosnelweg dwars door het landgoed Amelisweerd bij Utrecht zou worden aangelegd. Naast zulke lokale protesten ontstond in de jaren zestig een breder gevoeld onbehagen over de manier waarop de westerse samenleving met natuur en milieu omging. Dat 'moderne milieubewustzijn' wordt vaak gekoppeld aan de opkomst van de jongerencultuur, aan de studentenprotesten van de jaren zestig, aan postmaterialisme, democratisering en ontzuiling. De actiegroepen van de jaren zeventig organiseerden mediagenieke 'ludieke acties', demonstraties en zitblokkades tegen vervuilende bedrijven en kerncentrales; ze zetten zich in voor natuur én milieu, en overigens ook voor wereldvrede en alternatieve samenlevingsvormen.

De 'traditionele' natuurbeschermingsbeweging en de NVWBL groeiden intussen naar elkaar toe. In 1972 gingen de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming en de NVWBL op in de nieuwe Stichting Natuur en Milieu. Achteraf hebben veel leden van de protestgeneratie de tegenstelling tussen de 'gematigde' natuurbeschermers en de jongere generatie van 'radicale' milieuactivisten breed uitgemeten. De keurige heren van de Stichting Natuur en Milieu bleven inderdaad op een beschaafde manier met het politieke en maatschappelijke *establishment* samenwerken. Toch bleek die tegenstelling in de praktijk mee te vallen. Greenpeace en de Waddenvereniging hanteerden een activistisch repertoire met soms spectaculaire acties, maar ze werden daarnaast ook professionele lobbyorganisaties, die aan de onderhandelingstafel graag gebruik maakten van beleidsrapporten en bureaucratische procedures.

Milieubeleid: beleidsterreinen en loketten

Wat gebeurde er intussen aan de kant van de overheid? Als maatschappelijke organisaties contact zochten met politiek en bestuur, dan kregen ze daar te maken met een sterke versnippering van beleidsterreinen. Ook ambtenaren en politici vonden dat 'natuur' en 'milieu' niets met elkaar te maken hadden en deelden deze onderwerpen dan ook in bij verschillende ministeries.

Het beleidsterrein 'natuurbescherming' en veel natuurgerelateerde wetgeving vielen tot 1945 nog onder het ministerie van Landbouw en Visserij. Binnen dat ministerie gaf de landbouwsector de toon aan en er bestond dan ook weinig begrip voor de natuurbeschermingsbeweging.

Dat lag anders op het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) en, na een herschikking in 1965, dat van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM). Die departementen vonden natuur wél belangrijk in verband met het belang voor natuurwetenschappelijk onderzoek en de recreatie van de stedelijke bevolking. OKW en CRM gaven subsidies aan natuurbeschermingsorganisaties voor de aankoop van natuurgebieden, en deze ministers kwamen in de ministerraad op voor de belangen van de natuur.

‘Milieuhygiëne’ werd dan weer vooral beschouwd als onderdeel van Volksgezondheid. Om onhygiënische toestanden en besmettelijke ziekten te bestrijden, werd in de jaren zestig flink geïnvesteerd in rioolzuiveringsinstallaties. In 1969 werd de Wet verontreiniging oppervlaktewateren van kracht; in 1970 volgde de Wet inzake de luchtverontreiniging. Een ander voorbeeld: Nederlandse onderzoekers wezen al in de jaren vijftig op de alarmerende vogelsterfte als gevolg van het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen in de landbouw. Na het baanbrekende boek *Silent Spring* (1962) van de Amerikaanse Rachel Carson werd het gebruik van landbouwgif DDT wereldwijd aan banden gelegd.

Vanaf de jaren zestig kwam het milieuvraagstuk ook hoger op de politieke agenda te staan. Een kleine groep politici van de PvdA en de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP, vanaf 1967) vroeg in de Tweede Kamer aandacht voor natuur en milieu. Internationaal waren regels nodig voor grensoverschrijdende problemen: van luchtverontreiniging en olierampen op zee tot walvisvangst. Na de Verenigde Staten en het Verenigd

Ambtenaren en politici vonden dat ‘natuur’ en ‘milieu’ niets met elkaar te maken hadden en deelden deze onderwerpen dan ook in bij verschillende ministeries

Foto: Herman Wouters

De ministers van Vomil of CRM hadden meestal niet genoeg politiek gewicht om het in de ministerraad op te nemen tegen de 'zwaardere' ministeries van Landbouw of Economische Zaken

Koninkrijk kreeg ook Nederland in 1971 een eigen milieuministerie. In de praktijk had dit echter vooral te maken met de moeizame formatie van het kabinet-Biesheuvel met vijf partijen. Met het creëren van het nieuwe ministerie voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne (Vomil) konden de ministersposten eerlijk verdeeld worden. Milieuhygiëne kwam bij Volksgezondheid terecht omdat die twee beleidsterreinen volgens het denken van die tijd nauw met elkaar verweven waren.

In de praktijk hadden alle maatschappelijke organisaties dus te maken met hun eigen 'loketten' bij de overheid, met eigen overlegorganen, inspraak- en subsidieregelingen. De landbouwsector kreeg bij het ministerie van Landbouw en Visserij inspraak in wet- en regelgeving; de natuurbeschermingsbeweging kreeg intussen andere toezeggingen en subsidies aan het 'loket' van CRM. Dat leek een goede manier om iedereen tevreden te houden, althans totdat een 'crisis' tientallen jaren later aantoonde dat toch niet alles overall kan. Alleen de derde groep, die dus al dacht over 'grenzen aan de groei' vóór de publicatie van het gelijknamige rapport in 1972, moest het stellen zonder aanspreekpunt op politiek-bestuurlijk niveau.

Conflicten tussen ministeries werden in laatste instantie in de ministerraad beslecht. Ook daar waren beslissingen vaak een kwestie van schipperen en zoeken naar compromissen. De ministers van Vomil of CRM hadden meestal niet genoeg politiek gewicht om het in de ministerraad op te nemen tegen de 'zwaardere' ministeries van Landbouw of Econo-

mische Zaken. De minister van Vomil kon, zeker in de crisisjaren van de jaren zeventig, weinig inbrengen tegen de argumenten 'economische groei' en 'werkgelegenheid'. Nieuwe milieuwetgeving mocht vooral niet te veel kosten en zeker geen remmend effect hebben op de economie.

Had Biesheuvel, of één van zijn opvolgers, milieu dan niet beter tot *chefsache* kunnen maken: een overkoepelend belang onder verantwoordelijkheid van de minister-president, in plaats van een vakminister? Juist omdat milieuhygiëne zó belangrijk was, zouden beslissingen op andere beleidsterreinen, dus landbouw-, verkeers- en macro-economisch beleid, op milieu moeten worden getoetst. Die overweging bestond wel degelijk, maar haalde het niet tijdens de formatie van 1971.

Was *Keerpunt 1972* dan de eerste stap om een bredere integrale visie op natuur, milieu en de exploitatie van natuurlijke grondstoffen in het overheidsbeleid te verankeren? Niet als het gaat om de institutionele plaats van het beleidsterrein 'milieuhygiëne': dat bleef de verantwoordelijkheid van de minister van Vomil. De beleidsterreinen 'natuur' en 'milieu' waren nog tientallen jaren gescheiden in het Nederlandse bestuursapparaat. Toch is het belangrijk dat *Keerpunt 1972* voor de eerste keer ooit in de Nederlandse politiek (het begin van) zo'n integrale visie in een verkiezingsprogramma formuleerde. Het verband tussen economie en leefmilieu werd in ieder geval voor de eerste keer aan de orde gesteld: het maakte deel uit van het politieke en maatschappelijke debat in de jaren zeventig. Of en hoe zich dat dan vertaalde in een andere aanpak van natuurbeschermings- en milieubeleid, is een andere kwestie. ●

Nieuwe milieuwetgeving mocht vooral niet te veel kosten en zeker geen remmend effect hebben op de economie

Verder lezen

J. Cramer, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de milieubeweging* (Utrecht 1989).

S. Keulen, *Monumenten van beleid. De wisselwerking tussen Nederlands rijksoverheidsbeleid, sociale wetenschappen en politieke cultuur, 1945–2002* (Hilversum 2014).

K. Mennen, 'De 'polder'-strategie van de natuurbeschermingsbeweging in Nederland, 1930–1960', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134 (2021) 3, 425–447.

H.T. Siraa, A.J. van der Valk & W.L. Wissink, *Met het oog op de omgeving. Een geschiedenis van de zorg voor de kwaliteit van de leefomgeving. Het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1965–1995)* (Den Haag 1995).

Kristian Mennen is onderzoeker in de milieugeschiedenis en docent aan de Universiteit Utrecht.

Het idee dat neoliberalisme als middel en onbegrensde economische groei als doel over hun houdbaarheidsdatum zijn, wint aan kracht. Het 'groei-isme' blijkt niet toekomstbestendig. Omdat het bereikte welvaartsniveau hoogst afhankelijk is van het continu verleggen van consumptieve grenzen, vraagt een overgang van 'groei-isme' naar 'genoegisme' ook een ingrijpende herijking van onze consumptiepatronen op kernwaarden als eerlijk, delen en schoon. Is dit te veel gevraagd?

Door Hans Dagevos

Eerlijk consumeren is veelgevraagd

'Eerlijk delen, hè' riep mijn moeder mij na als ik wat snoep van haar had gekregen en alweer onderweg naar buiten was om me bij vriendjes te voegen. We schrijven vroege jaren zeventig. Het zou voor het verhaal mooi zijn om hierbij te kunnen zeggen dat mijn moeder beïnvloed was door de verkiezingslogan *Eerlijk delen in een schoon land* van D66 in 1972. Maar realistischer is dat het hier puur om een pedagogische overtuiging ging en niet om een politieke. Hoe dan ook, de oproep van zowel mijn moeder als Hans van Mierlo tot eerlijk delen lijkt meer bij die tijd te passen dan bij het overwicht dat de 'ikke, ikke-marktocratie' heeft gekregen, gaandeweg de halve eeuw die sindsdien verstreken is. Want eerlijk delen is geen kernkwaliteit van de vrij functionerende markt gebleken en de inwoners van de bijbehorende consumptiesamenleving zijn er evenmin bijzonder toe aangezet. In plaats van delen ligt het primaat bij het hebben van spullen. Sterker, bij het bezitten van meer, mooiere, duurdere, exclusievere spullen dan anderen zodat je je daarmee kunt profileren. Een wedloop zonder eind, want wat vandaag buitengewoon is of *hot*, is morgen al normaal of zelfs ouderwets.

Consumptogene omgeving

Consumptiedrang gevoed door distinctiezucht heeft zich diep genesteld in het DNA van de hedendaagse mens en maatschappij. Niet toevallig, want de economie draait om het permanent aanwakkeren en kortstondig bevredigen van consumptieve verlangens. In het onderzoek spreken we

In plaats van delen ligt het primaat bij het hebben van spullen

ook wel van de ‘consumptogene omgeving’: in de offline- en onlinewereld worden we (in)dringend aangemoedigd om meer, sneller en vaker te consumeren. Deze constitutie brengt weliswaar veel welvaart, plezier en comfort, ze is behalve niet gericht op ‘delen’ evenmin gericht op ‘schoon’ en ‘eerlijk’. De consumptogene samenleving kenmerkt zich juist door het negeren en verbergen van niet duurzame en oneerlijke nevenschade door (hyper)consumptie.

Foto: Herman Wouters

Dat we hier te maken hebben met een even vanzelfsprekende als gekoesterde verworvenheid blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat weinigen zich realiseren noch problemen hebben met het feit dat in 2022 *Dutch Overshoot Day* op 12 april viel. Anders gezegd, als de hele wereld zou leven zoals men in Nederland doet, dan waren na iets meer dan een kwart van het jaar de grondstoffen op die de aarde voor dat jaar kan leveren. We leven in Nederland op te grote ecologische voet; onze consumptieve levensstandaard vereist meer dan drie en een halve planeet. Met onze manier van leven nemen we een onevenredig stuk van de mondiale taart. Dit is inherent oneerlijk vanuit het internationale perspectief van eerlijk delen – om van ‘consumptie-ongelijkheid’ binnen de landsgrenzen nog maar te zwijgen.

Consuminderen

Eerlijk consumeren betekent in een rijk land als Nederland in feite: consuminderen. Materiële overconsumptie is een enorme bron van verspilling. Maar dit is aanzienlijk gemakkelijker gezegd dan de consequenties

Eerlijk consumeren betekent in een rijk land als Nederland in feite: consuminderen

Goed om spullen naar de kringloop te brengen, maar dan liever niet nadat je ze eerst door nieuwe hebt vervangen

ervan te accepteren. Royale consumptie vormt niet alleen de basis van de moderne economie, maar kleurt ook het sociaal-culturele leven. Het is evengoed een vitale factor in de populariteit van politieke partijen bij kiezers: bescherming en uitbreiding van consumptieve bestedingsmogelijkheden zijn erkende politieke succesformules. Omgekeerd, ontmoedigingsbeleid dat paal en perk daaraan stelt, is een politiek doodvonnis.

Maar wat als we níét, net als na 1972, het *momentum* van groeiscepsis verloren laten gaan? Om te beginnen is het verstandig om goed voor ogen te houden dat reductie van (consumptie)groei een brisante kwestie is. Tegelijkertijd is het essentieel de moed te verzamelen om krimp in materiële consumptie niet met fluwelen handschoenen aan te pakken. Consuminderen is geen triviale zaak – en moet daarom niet als zodanig worden gepresenteerd. Eerlijk consumeren is veelgevraagd, want het behelst méér dan kleine veranderingen die het bestaande consumptieve welvaartspeil onaantastbaar laten.

Foto: Herman Wouters

Dit betekent dat 'consumensen' niet wordt voorgehouden dat we kunnen volstaan met bescheiden aanpassingen in het consumptiepatroon. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we er niet komen met het indraaien van spaarlampen, kopen van energiezuinige producten, aanzetten van de vaatwasser alleen als deze helemaal vol is, scheiden van afval, korter douchen, drogen van onze kleren aan de buitenlucht, elektrisch autorijden, hergebruiken van plastic tasje en de thermostaat een graadje lager zetten. Goed om spullen naar de kringloop te brengen, maar dan

liever niet nadat je ze eerst door nieuwe hebt vervangen. Mooi zo'n vleesloze dag per week, maar het helpt niet om onze vleesconsumptie terug te brengen naar een hoeveelheid die wel voldoet aan de richtlijnen voor goede voeding. Hoe goed het gevoel ook dat zulke handelingen oproepen, ze bieden te weinig en te langzaam tegenwicht aan de schaal en snelheid van onze overconsumptie. Het beeld dat incrementele veranderingen voldoende betrokkenheid van consumenten inhouden, vertroebelt en verdoezelt dat het (ook) nodig is om stappen te zetten naar absolute reductie van het consumptievolumen, naar vereenvoudiging van consumptiepatronen, naar terugschakelen van de omloopsnelheid van consumenten. Laatstgenoemde stappen zijn ongetwijfeld veelgevraagd voor hedendaagse consumenten en zullen hen niet gemakkelijk vallen om te zetten. Maar, om Greta Thunberg aan te halen: 'We moeten dapper genoeg zijn om uit onze veilige, comfortabele leventjes te stappen', (*Volkskrant Magazine*, 29 oktober 2022, p. 34).

Deeleconomie

Kleine stappen zijn dus geen eindpunt, maar als startpunt daarentegen allerm minst onbelangrijk. De overgang van meer naar minder kan beginnen met drie strategieën: delen, langer doen met spullen en meer duurzame of gezonde keuzes. Betreft het delen: de deeleconomie heeft zich inmiddels plekjes in de marge van de hedendaagse (informele) economie verworven. Brussel helpt met het langer doen met spullen, onder meer door maatregelen te treffen tegen ingebouwde veroudering of slechte mogelijkheden tot reparatie. En de Nederlandse overheid probeert duurzame en gezonde keuzes en circulaire productie van consumptiegoederen te stimuleren. Er is nog veel missiewerk te doen ten gunste van elk van deze drie strategieën. Want op de keper beschouwd leert de praktijk dat er tot op heden niet zoveel schot in zit. En dan te bedenken dat de grote stappen nog niet eens gemaakt zijn: die van teruggeschroefde consumptie en de vestiging van een consumptie mentaliteit waarin 'genoeg' de dominante sociale norm is, triviale welvaart meewarigheid ontmoet en materialistische opvattingen van geluk verleden tijd zijn.

D66 en de urgentie van eerlijk consumeren

Consumptie is een zegen en heeft onmiskenbaar een zegetocht gemaakt na 1972, uitmondend in het huidige Nederland van overvloed dat zijn historisch precedent niet kent. Tegelijkertijd is consumptie een vloek omdat ze een spoor van vernieling achterlaat en een zware wissel trekt op de toekomst. Het is hoog tijd dat de politiek overconsumptie serieus gaat nemen.

Dit betekent eerst en vooral dat consuminderen enerzijds geen taboe wordt verklaard en anderzijds niet tot trivialiteit bestempeld. Hiervoor is het nodig dat afstand wordt genomen van het-hopen-op-een-wonderdenken dat nieuwe technologische innovaties ons zullen behoeden voor de noodzaak tot grote veranderingen in onze consumptieve levensstijlen – en dat er dus eigenlijk geen aanleiding is voor de politiek om burgers aan te spreken op de onhoudbaarheid van gevestigde praktijken van weelderige consumptie en hen bewust te maken van negatieve conse-

**Kleine stappen
zijn dus geen
eindpunt, maar
als startpunt
daarentegen
allerm minst
onbelangrijk**

Vanuit dit andere perspectief is het zaak te zoeken naar mogelijkheden voor nieuwe invullingen van consumptie en wezenlijke leefstijlveranderingen, die zowel eigentijds als toekomstbestendig zijn

Hans Dagevos is consumptiesocioloog en als *senior scientist* verbonden aan Wageningen Economic Research van Wageningen University & Research.

quenties daarvan. Afscheid nemen van technologie als ultiem panacee is bovendien bevorderlijk voor politiek besef dat het nodig is om in te gaan zetten op verkenning en implementatie van impactvolle maatregelen die consumenten helpen hun consumptiegedrag op alternatieve manieren vorm en inhoud te geven. Hier is te denken aan financiële prikkels ten gunste van afnemende consumptie, aan het faciliteren van decommercialisering of aan de promotie van een consumptiecultuur van vrijwillige versimpeling als het nieuwe normaal.

Een weg vinden voor consuminderen tussen taboe en trivialiteit vereist eveneens dat we, indachtig de ontvankelijkheid van Mierlo voor de boodschap van de Club van Rome, het groeiparadigma openbreken om te ontsnappen aan onze preoccupatie met economische groei en bijbehorende focus op méér consumeren. Vanuit dit andere perspectief is het zaak te zoeken naar mogelijkheden voor nieuwe invullingen van consumptie en wezenlijke leefstijlveranderingen, die zowel eigentijds als toekomstbestendig zijn. Welke vormen kunnen deze consumptiestijlen aannemen en onder welke condities gedijen ze? Precieze antwoorden op zulke vragen moeten zich nog uitkristalliseren. Het stadium van eenvoudige oplossingen is zeker niet bereikt – niet in de wetenschap en nog minder in de praktijk. Maar het contrast met huidige consumptiepraktijken zal groot zijn doordat verlangens plaatsmaken voor behoeften, kwantiteit voor kwaliteit, mateloosheid voor matiging, welvaart voor welzijn, verspilling voor veerkracht en instantbevreddiging voor toekomstzorg.

Het mag duidelijk zijn: eerlijke consumptie op de agenda zetten is ook voor politieke partijen en politici veelgevraagd. D66 vormt hier geen uitzondering op. Toch is het belangrijk de uitdaging aan te gaan om consumptiegroei een halt toe te roepen en op dit thema verantwoordelijkheid te nemen. De sociaal-economische en ecologische noodzaak is er immers, na de tijd die sinds 1972 voorbij is gegaan, bepaald niet kleiner op geworden. ●

Er zijn grenzen aan de groei, zo weten we al vijftig jaar. En al vijftig jaar doen we niks met deze kennis: het lijkt wel alsof onze economie en maatschappij in een strak keurslijf van ‘alsmaar meer groei’ zitten opgesloten. Kunnen we de maatschappij niet anders inrichten? En hoe komen we daar? De *degrowth*-filosofie lijkt een passende aanpak.

Door Sophie Bloemen & Winne van Woerden

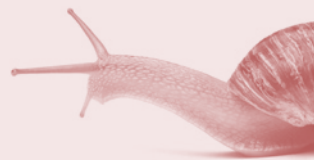
Naar welzijn voorbij de groei systeemverandering aan de horizon

De *Financial Times* stelde pas dat Nederland het eerste land is waar grenzen aan de groei echt in zicht komen. We kunnen eenvoudig niet blijven doen wat we doen, de huidige economie vraagt te veel van de natuur. Het besef begint in te dalen: het roer moet radicaal om. Dit roepen klimaatwetenschappers en ecologische economen al decennia. Al in 1972 na de publicatie van het rapport *The Limits to Growth* omarmde ook D66 dit besef, en zette in op een totale kentering van de economie; al was deze inzet maar kortstondig.

De markt zal de problemen waar we vandaag de dag mee te maken hebben niet voor ons oplossen. Wat nodig is, is een fundamentele transformatie van de economie. Dat betekent ook een ander samenlevingsmodel: anders leven, anders produceren, en andere waarden omarmen. De *commons* en het *degrowth*-gedachtengoed bieden hier perspectief.

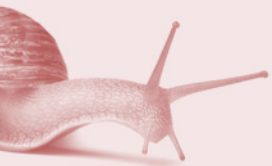
Groei als dwingend kader

We leven in een tijd van grote sociale en ecologische opgaven. Het aanpakken van deze maatschappelijke uitdagingen gebeurt in Nederland en de meeste andere landen binnen een macro-economisch denkkader dat uitgaat van groei. Groei van de economie zou immers zorgen voor meer welvaart, meer banen, hogere overheidsinkomsten, en is nodig voor het aanjagen van groene innovatie en het ontwikkelen van duurzame

**Wat nodig is,
is een
fundamentele
transformatie
van de
economie**

Door onszelf afhankelijk te maken van economische groei, lijken we geen kant op te kunnen. Zo zijn onze pensioenen bijvoorbeeld afhankelijk van groei

technologieën. Groei is zo verankerd in ons politieke en economische klimaat, en in de maatschappij als geheel dat het bijna onmogelijk voelt om buiten dit denkkader te treden. Door deze verankering van groei zien we nu dat veel Westerse landen, zo ook Nederland, vast zijn komen te zitten in allerlei 'groeifuiken': door onszelf afhankelijk te maken van economische groei, lijken we geen kant op te kunnen. Zo zijn onze pensioenen bijvoorbeeld afhankelijk van groei.

Steeds vaker worden er in de academie, in de samenleving en ook in beleidskringen vraagtekens gezet bij dit groeimodel. Meer en meer wetenschappers stellen dat een op groei gerichte economie niet houdbaar is. Toch vormt het zogeheten 'groene groeidenken', het geloof dat economische groei verenigbaar is met duurzaamheid, nog steeds de basis van ons klimaatbeleid. Maar empirisch bewijs voor groene groei is ver te zoeken. Ons huidig beleid van groene groei is ongelooflijk inefficiënt en gestoeld op wensdenken. In plaats van een ontkoppeling van onze economische activiteit en milieu-impact zien we immers dat stijging in welvaart alleen maar leidt tot een stijging in het landgebruik, watergebruik, energieverbruik en de uitstoot van broeikasgassen, met alle gevolgen van dien voor de toestand van onze planeet. De afgelopen dertig jaar heeft de Nederlandse overheid ruim 214 miljard euro uitgegeven aan klimaatbeleid, aldus cijfers van de OECD [*The Organisation for Economic Co-operation and Development*, red.] terwijl de totale uitstoot veroorzaakt door Nederlandse consumptie tussen 1990 en 2020 slechts met tien procent gedaald is – een tempo dat niet eens in de buurt komt van wat nodig is om de Parijsdoelen te halen. Een belangrijke reden hiervoor is dat de efficiëntiewinsten in een op groei gerichte economie tot méér consumptie leiden, niet tot minder, de zogeheten *rebound effects*.

Bovendien moeten we ons niet alleen zorgen maken om onze uitstoot, maar ook over de manier waarop onze groeiende energievraag samenhangt met ons grondstoffenverbruik. Het Internationaal Energieagentschap schat dat door de energietransitie de vraag naar zeldzame mineralen zoals lithium, nikkel en kobalt de komende twintig jaar met tweeduizend tot vierduizend procent zal stijgen (mits ons energieverbruik dus niet drastisch naar beneden gaat). De winst van de transitie naar schone energie wordt dus totaal tenietgedaan door de extra vraag naar energie die groei met zich mee heeft gebracht. Kortom: het is dweilen met de kraan open. Een opschaling van groene technologie binnen het groeimodel is simpelweg niet genoeg. Technologische innovatie alleen gaat ons niet redden. Het groene groeikader leidt tot reductionistische oplossingen voor milieuproblemen die een holistische aanpak vereisen.

Het *degrowth*- en *commons*-gedachtegoed als alternatief

In plaats van blijven worstelen om groeiende economieën te 'vergroenen', moeten we uit het groeidenken stappen en de economie fundamenteel anders inrichten. Maar hoe richten we een economie en samenleving in zonder groei? Een groeiende beweging van nieuwe economische denkers zoekt antwoord op deze vraag. Ze bevragen de houdbaarheid van ongelimiteerde economische groei op een begrensde planeet en schetsen de

contouren van een postkapitalistische transitie voorbij de groei. Denk aan de donuteconomie van Kate Raworth of het concept van een ‘welzijns-economie’. Het *degrowth*-denken, dat geworteld is in denkscholen als feministische en ecologische economie, en sociale bewegingen gericht op milieurechtvaardigheid en mondiale dekolonisatie, sluit hier nauw op aan. *Degrowth*-onderzoekers pleiten voor economieën die gericht zijn op het voorzien in ieders behoeften binnen de grenzen van de planeet in plaats van op aanhoudende groei, winstmaximalisatie en welvaartsconcentratie. In een *degrowth*-transitie komt de economie ten dienste te staan van dat wat mensen daadwerkelijk nodig hebben voor hun welzijn. Kernwaarden als sufficiëntie, autonomie en zorg staan centraal. Sectoren en productieprocessen die irrelevant zijn voor het maatschappelijk welzijn worden verkleind, waardoor het totale energie – en materiaalgebruik zal teruglopen en de economie zal krimpen. Voor een kapitalistische economie die structureel afhankelijk is van groei, is deze krimp een sociale ramp. We kunnen er echter voor kiezen om een andere, postkapitalistische weg in te slaan. We zullen hiervoor de groei-afhankelijkheden uit de economie moeten halen en ervoor zorgen dat groei geen voorwaarde meer is voor het behoud van maatschappelijk welzijn.

Een *degrowth*-transitie gaat hiermee om het doorvoeren van ingrijpende veranderingen die raken aan onze gehele maatschappij. Het betekent een eerlijkere verdeling van inkomen en vermogen en het invoeren van bijvoorbeeld een forse belastingverschuiving van arbeid naar consumptie. Maatregelen zoals een verkorting van de werkweek kunnen worden ingevoerd, omdat de economie dan als geheel minder zal produceren. Er kan een baangarantie worden ingevoerd om de onderhandelingspositie van werknemers te versterken, in combinatie met een universeel basisinkomen. En de privatisering van publieke voorzieningen zoals de zorg, het onderwijs en het openbaar vervoer zullen moeten worden teruggedraaid.

Naast al dit soort beleidsstappen vraagt een *degrowth*-transitie om het omarmen van andere praktijken. Praktijken die een andere invulling geven aan werk en waardecreatie. Dit betekent het erkennen en waarderen van zorgwerk in het huishouden en daarbuiten. Maar ook het investeren in de lokale economie en de coöperatieve sector waar burgers zich verenigen rondom het voorzien van basisbehoeften zoals energie, voedsel en onderdak op een zelforganiserende manier. Dit domein wordt ook wel de *commons* genoemd: het is een vergeten en onderbelichte sector in de economie naast dat van de markt en de staat. De *commons* zijn nauw verbonden met de coöperatieve beweging. Denk bijvoorbeeld aan energiecoöperaties, broodfondsen en woongemeenschappen maar ook aan platformcoöps als alternatieven voor Uber en Gorillas, Wikipedia en open source software.

Ontleren, herleren en het centraal zetten van de gemeenschapseconomie
De *commons* vormen een cruciale bouwsteen in de transitie naar een postgroei-economie. *Commons* zijn inherent regeneratief en distributief. Een gemeenschap beheert gezamenlijk en op democratische wijze een hulpbron of voorziening. In de *commons* draait het om gedeelde voor-

De commons vormen een cruciale bouwsteen in de transitie naar een post-groei-economie. Commons zijn inherent regeneratief en distributief

In de commons zijn mensen coöperatief, zorgzaam en sociaal, en niet slechts competitief, calculerend en individualistisch

zienendheid in plaats van privé-eigenaarschap en om een vorm van waardecreatie die niet altijd monetair is maar toch bijdraagt aan sociaal en ecologisch welzijn. In *commons* wordt bovendien een vorm van directe democratie gehanteerd: mensen worden in staat gesteld zeggenschap en invloed te kunnen hebben op hun directe leefomgeving. Tezamen met het economische aspect van gedeeld eigenaarschap maakt dit politieke aspect de *commons* ook emancipatoir.

Het *commons*-denken ziet mensen als talentvol en welwillend, als onderdeel van een gemeenschap, een plek en een gedeelde geschiedenis. Mensen zijn burgers, burens en collega's, niet slechts consumenten op een markt of 'klanten' in een verzorgingsstaat. Er wordt dus uitgegaan van een ander mensbeeld dan dat waar de klassieke economische traditie op stoelt. Het liberalisme, met haar nadruk op individuele vrijheid, heeft ons ons veel gebracht, maar heeft ook blinde vlekken. De zelfbewuste moderne mens leeft 'alleenig' en zonder gemeenschap om zich heen, terwijl zij of hij behoefte heeft aan zorgen voor een ander en bijdragen aan de groep. De mens leeft in een systeem dat focust op de fictieve economische mensen en is afhankelijk van instituties die zijn doordrongen van marktlogica. Deze logica heeft andere sociale en relationele dynamieken veelal verdrongen.

In de *commons* zijn mensen coöperatief, zorgzaam en sociaal, en niet slechts competitief, calculerend en individualistisch. In burgercollectieven en buurtnetwerken smelt zorgzaamheid voor mensen en omgeving samen met fundamentele basisbehoeften als wederkerigheid en verbinding. Hier leven en werken mensen naar een cultuur die niet uitgaat van individuele prestatie en competitie maar van onderlinge relaties en samenwerking. Principes als gezamenlijke verantwoordelijkheid, vertrouwen en solidariteit staan hier centraal.

Een andere economie en samenleving

De sociaal-culturele verandering is al aan de gang. Zeker bij de honderduizend mensen die zich verenigen in gemeenschapsinitiatieven en buurtnetwerken. Deze burgerinitiatieven spelen in op de intrinsieke behoefte aan een gemeenschap en stellen zorgzaamheid en duurzaamheid centraal. Door het gemeenschapsleven en de binding met de buurt te versterken vormen ze de fundering van het lokale en economische leven. Ze spelen hiermee een cruciale rol in de transitie van een extractieve naar een regeneratieve economie: een economie die geen roofofbouw meer pleegt op de planeet en juist waarde toevoegt aan het bredere ecosysteem waar het deel van is.

De praktijk van de *commons* geeft ook vorm aan een breder begrip van bestaanszekerheid. Bestaanszekerheid gaat over een financieel bestaansminimum, maar ook over het in staat zijn jezelf te ontwikkelen en een zinvolle bijdrage te leveren. Het gaat dus ook over niet-materiële behoeften zoals het gevoel onderdeel te zijn van een gemeenschap, de rust en ruimte te hebben om te zorgen en het perspectief van een leefbare toekomst. Een verklaring voor de draai naar *commons* is dat ze in

deze behoefte voorzien, door de rol van wederkerigheid, gemeenschap, vertrouwen en zingeving.

Wat moeten we ons dan voorstellen bij een radicaal andere economie voorbij de groei? Stel je voor, de marktlogica wordt teruggedrongen en er komt meer ruimte voor mensen om zich in de gemeenschapseconomie te organiseren, te zorgen en te delen. Relationele economische principes van uitwisseling en het verbinden van individuele belangen met die van de gemeenschap vormen de basis. Er wordt geëxperimenteerd met nieuwe samenwerkingsvormen tussen de overheid, de markt, en de gemeenschap zoals publiek-collectieve partnerschappen. Ook wordt er grootscheeps ingezet op herverdeling en democratisering van de economie, het coöperatieve aandeel groeit. Er is aandacht voor de lokale economie, de buurt en de wijk en een focus op sociale en ecologische waardecreatie in plaats van pure winstmaximalisatie. De ingebouwde expansiedrift van het kapitalisme wordt aan banden gelegd en vervangen door politiek handelen dat gericht is op duurzaamheid, herverdeling en welzijn. We halen de groeiafhankelijkheden uit de economie en richten de verzorgingsstaat radicaal anders in, mede op basis van een nieuw begrip van bestaanszekerheid.

Een nieuw verhaal met andere doelen

Het moge duidelijk zijn dat dit toekomstscenario niet zomaar te realiseren valt. Gevestigde belangen zullen stevig vasthouden aan het bestaan. De overheid heeft een enorme 'transitiemanagementtaak' die ze zal moeten uitvoeren in coördinatie met andere overheden en vele andere partijen. Maar het zal moeten, en op korte termijn, voor onze eigen maatschappij maar zeker ook voor het mondiale Zuiden waar mensen het water letterlijk aan de lippen staat.

Het is nu zaak om ons voorstellingsvermogen over in wat voor economie we zouden kunnen leven enorm op te rekken. De narratieven en praktijken van *degrowth* en de *commons* helpen hierbij. Als we de economie weer gaan zien als een sociaal systeem om in elkaars behoeften te voorzien, in plaats van als een gegeven dat gedictieerd wordt door natuurwetten die buiten onszelf liggen, realiseren we ons dat we de economie ook op een hele andere manier vorm kunnen geven. In zijn boek *Out of the Wreckage: A new politics for an age of crisis* (2017) schrijft de Engelse auteur George Monbiot: 'It is not political leaders who ran the world, but big political stories. Humans try to navigate the world by means of narrative frameworks. [...] The stories which seize the public mind, determine the direction that society takes.' Het verhaal van oneindige groei op een eindige planeet begint steeds verder af te brokkelen. De tijd is rijp voor een radicaal ander economisch verhaal. ●

Sophie Bloemen

is politiek econoom en filosoof. Ze is medeoprichter en -directeur van *Commons Network*. In haar werk richt ze zich op een democratische digitale transitie en modellen voor een nieuwe economie vanuit een eco-feministisch perspectief.

Winne van Woerden

heeft een achtergrond in *Global Health Sciences* en is bezig met een tweede master in *Degrowth*, *Ecologische Economie* en *Politieke Ecologie* aan de Autonome Universiteit van Barcelona. Ze werkt voor *Commons Network* als programlead *Degrowth @ Care Economy*.

De commissie sprak van het verduurzamen van de economie en de groei, en benadrukte hun definitie voor duurzame ontwikkeling, waarin ook toekomstige generaties genoemd werden

Of we nu duurzamer gaan groeien of groei gaan minderen, onze keuze gaat hoe dan ook impact hebben op de economie en op de financiën van zowel huishoudens als overheden. Maar als het gaat om dat laatste dan lijkt het wel alsof we gevangen zitten in een hegemonie van neoliberaal denken. Zijn er manieren waarop we monetair beleid en het financieel verkeer kunnen bijsturen, zodat het ons helpt om binnen de grenzen van de groei te blijven?

Door Marleen Janssen Groesbeek

Schoner en eerlijker met een CO₂-belasting voor financiële transacties

In de roman *Being There* van Jerzy Kosinski uit 1970 komt de hoofdpersoon Chance door een opeenvolging van bijzondere gebeurtenissen in gesprek met de Amerikaanse president. Chance, zo weten wij als lezer, is een ongeletterde tuinman die zijn hele wereldbeeld tot zich heeft gekregen via de televisie. De president maakt zich zorgen om de groei van de Amerikaanse economie. Met zijn wijsheid opgedaan in de tuin en de seizoenen legt Chance uit dat er niets is om je zorgen over te maken. Het is nu tenslotte winter en dan gaat de natuur op lager pitje. In de lente en de zomer zal de tuin weer tot volle bloei komen. De president ziet het antwoord van Chance als een metafoor dat het weer goed zal komen met de economie. Chance wordt politiek adviseur.

De van oorsprong Poolse Kosinski schreef het boek als een satire op de mediocratie in de vs, ook toen al een overheersend thema in de Amerikaanse politiek. Maar het boek is ook een satire op het neoliberale economische systeem met een onstilbare honger naar altijd maar economische groei. Toen al, want de verering van Wall Street (met onder andere de verheerlijking van hebzucht in de gelijknamige film) zal vanaf dat moment nog meer dan tien jaar duren.

Onze gemeenschappelijke toekomst

Ik las *Being There* in 1986, zo halverwege mijn studie Economische Wetenschappen. We zaten in een economische recessie. Studenten, zelfs die van economie, kregen te horen dat we ons moesten voorbereiden op een leven zonder betaald werk. Het was winter in de wereldeconomie. Toch was het economische menu op de Universiteit van Amsterdam gevarieerd, in tegenstelling tot het neoliberale gedachtengoed dat de studenten nu dag in dag uit voorgeschoteld krijgen. Voor ons les in de economie van centraal-geleide volkshuishoudingen en de andersoortige modellen van Pigou, Keynes, Marx en Minsky. Tegen de tijd dat ik afstudeerde, beleefde de wereldeconomie een nieuwe lente: alles ging weer groeien, maar helaas op een manier waar we nu de schade van ondervinden. Met de val van de Berlijnse Muur in 1989 kwam ook het ongebreidelde geloof in de vrijemarkteconomie.

In 1987 kwam de Brundtland-commissie met haar rapport *Our Common Future*, als opvolger van *The Limits to Growth* van de Club van Rome. De commissie, vernoemd naar haar voorzitter: voormalig premier van Noorwegen Gro Harlem Brundtland, had goed begrepen dat de boodschap van het beperken van economische groei niet goed ontvangen zou worden na de zware recessie in de jaren tachtig. De commissie sprak daarom van het verduurzamen van de economie en de groei, en benadrukte hun definitie voor duurzame ontwikkeling, waarin ook toekomstige generaties genoemd werden.

Maar het was ook de tijd van de opkomst van de Amerikaanse econoom Milton Friedman. Hij was ook in Nederland populair met zijn televisieserie waarin hij eigenbelang en individualisme voor burgers en bedrijven als belangrijke motoren van de economische groei benoemde. Hij gaf met zijn uitspraak '*the business of business is business*' het startsein voor

Foto: Herman Wouters

Milton Friedman gaf met zijn uitspraak '*the business of business is business*' het startsein voor de merkwaardige vorm van kapitalisme waar we nu meer dan veertig jaar inzitten

Alles in dienst van de groei van het bruto binnenlands product: hoe hoger hoe beter, want dat was de maatstaf van de welvaart van een land

de merkwaardige vorm van kapitalisme waar we nu meer dan veertig jaar inzitten. Merkwaardig vanwege de grote rol van de overheid die de nadruk legt op financiële efficiëntie. Een overheid die het liefst zoveel mogelijk sectoren privatiseert en marktpartijen alle ruimte en soms zelfs geld toe geeft om hoge winsten te behalen. Alles in dienst van de groei van het bruto binnenlands product (bbp): hoe hoger hoe beter, want dat was de maatstaf van de welvaart van een land.

Kapitaal aan de macht

Welk moment het kantelpunt was naar het huidige economische systeem is lastig precies aan te duiden. Het is een samenloop van omstandigheden en gebeurtenissen geweest. We zouden de Amerikaanse president Bill Clinton en Alan Greenspan, de voorzitter van de Fed (de Amerikaanse Centrale Bank), de schuld kunnen geven. Zeker is dat de fixatie de groei van het bbp, het geldscheppend vermogen van centrale banken, het aandeelhoudersdenken en de vrijheid van de financiële sector om overal ter wereld geld met geld te verdienen, heeft geleid tot de huidige klimaatonrechtvaardigheid. We hebben kapitaal de macht gegeven en we slagen er maar niet in om die macht aan banden te leggen.

De Nederlandse financiële sector heeft, net als de Nederlandse veeteelt en de luchtvaart, door de globalisering een indrukwekkende omvang gekregen. Dat heeft er misschien voor gezorgd dat we de achttiende plaats op de wereldranglijst van rijkste landen op basis van bbp staan, maar als we naar onze stikstofproblemen, huizenprijzen, files en CO₂-uitstoot kijken, dan hadden we beter andere economische en financiële keuzes

De Nederlandsche Bank

DNB versnipperd oude en vuile bankbiljetten zodat
het geld in jouw portemonnee knispert.

Foto: Herman Wouters

kunnen maken. *Eerlijk delen in een schoon land*, is een motto dat slechts een enkeling in het jaarverslag of op de website kan zetten. ING is nog steeds een grote financier en huisbankier van bedrijven in de fossiele industrie. De Rabobank hoopt maar dat de Nederlandse staat scheutig zal zijn met belastinggeld om de sanering van de Nederlandse veeteelt nu eindelijk door te zetten. Die heeft de afgelopen jaren de boeren vooral de wereldmarkt opgestuurd en weinig geholpen biologisch of regeneratief voedsel te verbouwen of dieren te houden. ABN Amro doet zijn best om een enthousiaste duurzame bank te worden en probeert goed zijn impact op mens, klimaat en planeet in kaart te brengen, net als de Volksbank. De laatste zal daar beter in slagen omdat zij de eigenaar is de maatschappelijk betrokken hypotheekbank BLG en de donkergroene ASN Bank. Hoewel de banken er zelf weinig aan kunnen doen, wordt het hebben van een bankrekening door de enorme kosten van regelgeving, digitalisering, cybersecurity en fraudebestrijding voor mensen met een bescheiden inkomen ook een kostbare zaak. Met de kans op weer een financiële crisis is het geen gek idee om de inwoners van Nederland een gratis staatsbankrekening te geven, bijvoorbeeld door het BSN ook het bankrekeningnummer te laten zijn.

Onze pensioenfondsen maken Nederland een grote speler op de internationale kapitaalmarkt. Als we alleen al kijken naar de grootste vier, dan komt het totale belegde vermogen boven de duizend miljard euro uit. Maar ook de Nederlandse pensioenfondsen en hun vermogensbeheerders zijn internationaal actief. Ze beleggen nog steeds in bedrijven die het klimaat, de planeet en mensen schade berokkenen en dragen daarmee bij aan klimaatonrechtvaardigheid. Daar doet de investering van het ambtenarenpensioenfonds ABP in Nederlandse windpark op zee of de zeshonderd miljoen euro in een Amerikaans zonnepanelenpark niets aan af. Er blijft immers nog zo'n vierhonderd miljard euro over, die in landen en bij bedrijven terecht komt die het niet zo nauw nemen met de toekomst van deze planeet. De jonge Nederlandse ambtenaar die verplicht voor zijn pensioen moet sparen bij ABP, krijgt straks niet alleen een slechter pensioen vanwege de nieuwe Pensioenwet, maar ook nog een onzekere toekomst met een veranderend klimaat dat, naar mate we langer wachten met investeringen die zoden aan de dijk zetten, steeds meer geld gaat kosten voor adaptatie.

Zelf het systeem veranderen

De Europese Commissie probeert de economie een duurzaam zetje te geven, met allerlei nieuwe regels voor financiële instellingen, accountants, grote en middelgrote bedrijven. Bedrijven moet veel gedetailleerder gaan rapporteren over wat ze doen aan duurzaamheid. Banken en beleggers moeten rapporteren hoe groen hun financieringen zijn. De accountants moeten weer controleren of het wel klopt wat de bedrijven rapporteren.

De Amerikaanse beurstoezichthouder, de SEC, wil Amerikaanse bedrijven dwingen om te laten zien wat klimaatverandering betekent voor hun financiële prestaties. In Nieuw-Zeeland, Engeland en Australië is dat al verplicht. Bedrijven nog meer informatie laten geven over wat ze

Met de kans op weer een financiële crisis is het geen gek idee om de inwoners van Nederland een gratis staatsbankrekening te geven, bijvoorbeeld door het BSN ook het bankrekeningnummer te laten zijn

Hoe zou het zijn om de financiële transacties te verbinden aan hun CO₂-impact en daar een belasting aan te verbinden?

Verder lezen

Edin Mujagic, *Keerpunt 1971. Over staatsschuld, werkende armen en nieuwe economische groei*. Betram + de Leeuw Uitgevers BV, 2021

Thomas Piketty, *Capital in the 21st century*. Harvard University Press, 2017.

Marleen

Janssen Groesbeek is Lector Sustainable Finance & Accounting bij Avans Hogeschool in Breda. Haar onderzoek spitst zich toe op *integrated reporting*, nieuwe vormen van accounting, het beprijzen van *externalities* en nieuwe bedrijfs- en financieringsvormen. Ze is ook toezichhouder bij o.a. PGGM, ASN Bank en de Vereniging van Effectenbezitters.

doen, zal geen eerlijkere en schonere wereld opleveren. Dat zullen we als burgers zelf moeten afdwingen, en dat is nog niet zo gemakkelijk. Mijn veganistische studenten bijvoorbeeld, die een eigen beker mee naar college nemen en plastic vermijden, bankieren nog wel bij ING, want het is zo lastig overstappen of de app is beter.

Hoewel de huidige generatie bestuurders van bedrijven en landen er niet aan moeten denken, zullen we het huidige economische systeem en het bijbehorende financiële stelsel drastisch moeten veranderen. We kunnen er beter nu zelf aan gaan beginnen, want anders wordt het kwaadschiks. Dan krijgen we een systeemverandering die we niet zelf in de hand kunnen houden en ons veel geld gaat kosten. Geld dat we hard nodig hebben om te investeren om de opwarming van de aarde te stoppen, of in ieder geval binnen de perken te houden.

Een veel genoemde ingreep voor systeemverandering is een CO₂-belasting op diensten en producten, vergelijkbaar met btw. We weten hoe we CO₂ moeten meten. We hebben een handelssysteem waar de prijs wordt vastgesteld. Hoewel het simpel lijkt, zal het wereldwijd nogal een operatie worden om dat allemaal in te voeren.

Maar daar ligt een maatschappelijke rol voor de financiële sector, omdat financiële instellingen zorgen voor betalingen, leningen en beleggingen. Veel daarvan dragen nog lang niet bij aan klimaatrechtvaardigheid. En als het aan Frans Timmermans ligt, dan wordt de financiële sector ook de poortwachter om te zorgen dat bedrijven duurzamer worden. Hoe zou het zijn om de financiële transacties te verbinden aan hun CO₂-impact en daar een belasting aan te verbinden? Een belasting op financiële transacties om ongewenst gedrag af te remmen, is een oud idee. Na 1971, toen het wereldwijde systeem van vaste wisselkoersen werd afgeschaft, stelde de Amerikaanse econoom en Nobelprijswinnaar James Tobin voor om een kleine belasting te heffen op valutatransacties om zo de handel in valuta af te remmen.

Als we de handel in financiële producten gerelateerd aan fossiele brandstoffen, en olie-, gas-, en kolenbedrijven willen ontmoedigen, is het de moeite waard om dit de komende tijd te gaan onderzoeken. Er zijn studenten genoeg die met hun afstudeerproject een bijdrage willen leveren aan een fossielvrije wereld. ●

COP27, de 27ste ronde van onderhandelingen in het kader van het Klimaatverdrag van de Verenigde Naties, is net afgelopen. Het resultaat was niet om over naar huis te schrijven. Gelukkig is er wél afgesproken dat er een wereldwijd schadefonds zou komen, maar ook dit is niet onomstreden, want wie kan hier aanspraak op maken? De gevolgen van de klimaatcrisis zijn hiermee bij uitstek een rechtvaardigheidsvraagstuk. Marc Davidson licht de politiek-theoretische complexiteit erachter toe.

Door Marc Davidson

Eerlijk delen in de internationale klimaatonderhandelingen

De klimaatcrisis levert één van de grootste verdelingsvraagstukken van deze tijd op. Volgens het internationale klimaatpanel van de Verenigde Naties nemen de risico's voor mens en natuur sterk toe als de gemiddelde temperatuur stijgt met meer dan anderhalve graad boven het niveau van voor de industriële revolutie. De internationale gemeenschap stelde daarom in het Klimaatakkoord van Parijs (2015) als doel de temperatuurstijging tot anderhalve graad te beperken, met twee graden als de uiterste grens. Omdat beperking van de temperatuurstijging ook betekent dat er grenzen gesteld worden aan de mondiale emissie van broeikasgassen zoals CO₂, roept het Parijsakkoord de vraag op hoe de beschikbare 'emissieruimte' over de verschillende landen te verdelen.

In hoeveelheden CO₂ spreekt dit verdelingsvraagstuk niet direct tot de verbeelding: alle landen bij elkaar mogen in 2030 minder dan dertig miljard ton per jaar uitstoten. Dat wordt anders als je het financieel bekijkt: economen gaan ervan uit dat de kosten om emissies te verminderen ongeveer vijftig tot honderd euro per ton CO₂ bedragen, bijvoorbeeld om motoren efficiënter te maken en over te stappen op duurzame energie. Dat betekent dat het recht om nog wél te mogen uitstoten ook ongeveer

**Alle landen bij
elkaar mogen
in 2030 minder
dan dertig
miljard ton per
jaar uitstoten**

Zelfs als alle nationale plannen zouden worden uitgevoerd, zou de mondiale temperatuur stijgen met bijna drie graden – ruim boven het doel van twee graden

vijftig tot honderd euro per ton CO₂ waard is. Hoe meer emissierechten men toegewezen krijgt, hoe eenvoudiger het immers is om de lasten van emissiereductie (mitigatie) te dragen. De totale waarde van de nog beschikbare emissieruimte wereldwijd wordt daarmee 1500 tot 3000 miljard euro per jaar.

Gezien dit enorme bedrag wekt het geen verbazing dat regeringsleiders pijnlijke onderhandelingen over de verdeling van de nog beschikbare emissieruimte vermijden. In het Parijsakkoord kon elk land vrijwillig een plan indienen voor de vermindering van toekomstige emissies. De prijs van deze vrijwilligheid is hoog: zelfs als alle nationale plannen zouden worden uitgevoerd, zou de mondiale temperatuur stijgen met bijna drie graden – ruim boven het doel van twee graden. Die berekening verbaasde wetenschappers niets: de klimaatcrisis is immers een zogenaamd ‘collectieve actieprobleem’, waarbij actoren geneigd zijn kosten op anderen af te schuiven. Alleen coördinatie kan zo iets oplossen: afspraken over wie wat doet gecombineerd met sancties bij overtreding van de afspraken. Dat is niet anders bij de overheidsfinanciën: als belastingafdracht vrijwillig was, zouden burgers (te) weinig afdragen voor publieke goederen zoals sociale zekerheid en defensie. Willen we dus de klimaatcrisis effectief aanpakken, dan is internationale verdeling van de nog beschikbare emissieruimte onvermijdelijk.

Nota bene: de verdeling van de emissieruimte betreft maar één van de vier verdelingsvraagstukken die bij de klimaatonderhandelingen op tafel liggen. De andere drie betreffen de verdeling van de kosten om emissies te reduceren (mitigatie), de kosten van het aanpassen aan een veranderend klimaat (adaptatie) en de kosten van klimaatschade die ondanks mitigatie en adaptatie niet meer valt te vermijden. In financiële omvang betreft de verdeling van de emissieruimte echter het grootste vraagstuk.

Morele uitgangspunten voor een rechtvaardige verdeling

Maar wat is een rechtvaardige verdeling van de emissieruimte? Daarover zijn de meningen verdeeld. Het eerste Klimaatverdrag, de *United Nations Framework Convention on Climate Change* uit 1992, bevatte al een aantal morele uitgangspunten. Het verdrag stelt dat landen ‘gemeenschappelijke, maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden’ hebben. ‘Gemeenschappelijk’ omdat klimaatverandering iedereen treft; ‘gedifferentieerd’ omdat landen verschillen in welvaartsniveau en bijdrage aan klimaatverandering. Volgens het Klimaatverdrag hebben landen een grotere verantwoordelijkheid om emissies terug te dringen naarmate zij rijker zijn, meer hebben uitgestoten in het verleden en hogere emissies hebben per hoofd van de bevolking.

Hoewel het Klimaatverdrag uit 1992 geen politiek-filosofische theorieën of – opvattingen noemt, zijn de morele uitgangspunten wel aan enkele theorieën te koppelen. Laat ik beginnen met het idee dat een land méér aanspraak kan maken op de nog beschikbare emissieruimte – en dus minder hoeft te reduceren – naarmate het land in het verleden minder heeft uitgestoten en lagere emissies heeft per hoofd van de bevolking.

Ter illustratie, een gemiddelde Amerikaan stoot per jaar ruim vijftien ton CO₂ uit; de gemiddelde Keniaan slechts 0,3 ton. Dit idee volgt uit wat in de politieke filosofie ‘links-libertarisme’ wordt genoemd. Volgens het libertarisme mogen overheden geen welvaart herverdelen. Maar omdat de nog beschikbare emissieruimte niemands persoonlijke verdienste is, heeft volgens links-libertairen iedere aardbewoner een *gelijk* recht om broeikasgassen uit te stoten. En heb je meer uitgestoten in het verleden, dan kan dat alleen maar betekenen dat je minder recht over hebt in het heden. Dat nu nog maar een beperkte hoeveelheid CO₂ kan worden uitgestoten voordat de mondiale temperatuur te veel toeneemt, komt immers door wat met name de geïndustrialiseerde landen al hebben uitgestoten. Het links-libertarisme ziet echter geen reden om armere landen een grotere aanspraak te geven puur omdat het voor hen moeilijker is de lasten van klimaatbeleid te dragen.

Wat is een rechtvaardige verdeling van de emissieruimte?

Foto: Herman Wouters

Het tweede principe in het Klimaatverdrag, dat landen grotere verantwoordelijkheid hebben naarmate zij welvarender zijn, ligt meer in lijn met het kosmopolitisch liberaal-egalitarisme. Volgens deze theorie behoren de meer bedeelde landen wel degelijk meer verantwoordelijkheid te nemen puur omdat zij lasten van klimaatbeleid beter kunnen dragen – en onafhankelijk van het feit of zij al meer of minder hebben uitgestoten. De toevoeging ‘kosmopolitisch’ slaat op het idee dat het liberaal-egalitaire ideaal om de positie van de minder bedeelden te verbeteren ook buiten de eigen landsgrenzen geldt. Vanuit deze theorie kan zelfs worden beargumenteerd dat *alle* emissieruimte moet worden ingezet ter

verbetering van de positie van de armste landen. Dat betekent niet dat rijkere landen niets meer kunnen uitstoten, maar wel dat rijkere landen op de internationale markt meer emissierechten zullen moeten kopen en de opbrengsten ten goede komen aan de armere landen.

Wie het eerst komt, het eerst maalt

Het Klimaatverdrag uit 1992 combineert dus twee politiek-filosofische stromingen, die beide wijzen op een grotere verantwoordelijkheid voor de geïndustrialiseerde landen. Als dit Klimaatverdrag, dat het raamwerk biedt voor alle latere verdragen daarover duidelijk is, hoe kan het dan dat de onderhandelingen zo moeizaam verlopen? De reden daarvoor is dat er nog een ander uitgangspunt in de onderhandelingen een rol speelt dat de Verenigde Staten expliciet innemen, maar dat ook op de achtergrond een rol speelt bij andere geïndustrialiseerde landen. In 1992 al hebben de Verenigde Staten aangegeven dat zij het principe van 'gemeenschappelijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden' niet accepteren.

Foto: Herman Wouters

Deze opstelling is in lijn met de politiek-filosofische theorie van het rechts-libertarisme. Volgens deze theorie zijn niet alleen verschillen in welvaart irrelevant, net als in het links-libertarisme, maar kan een land ook meer aanspraak maken op natuurlijke hulpbronnen door die eerder dan anderen in gebruik te hebben genomen. Wie het eerst komt, het eerst maalt. In de klimaatonderhandelingen betekent deze opstelling dat ieder land met dezelfde snelheid emissies moet reduceren – of men nu veel of weinig uitstoot.

Natuurlijk nemen landen in de klimaatonderhandelingen niet letterlijk één van deze drie verschillende posities in, maar het mag duidelijk zijn dat de posities tot radicaal andere uitkomsten leiden. Voor Nederland betekent een kosmopolitisch liberaal-egalitaire verdeling in 2030 zes tot twaalf miljard euro betalingen per jaar aan het buitenland, een links-libertaire verdeling drie tot zes miljard euro per jaar en een rechts-libertaire verdeling *geen* betalingen aan het buitenland. Deze betalingen staan los van en komen *boven op* de kosten van binnenlandse maatregelen om emissies te reduceren, zoals de kosten van de energietransitie.

Het is niet de bedoeling om hier te pleiten voor het ene of het andere verdelingsprincipe, behalve op te merken dat het rechts-libertarisme in de politieke filosofie weinig aanhangers heeft. Het gedachtegoed van D66 lijkt het dichtst bij kosmopolitisch liberaal-egalitarisme te staan: een mondiaal georiënteerd liberalisme met een sterke aandacht voor internationale rechtvaardigheid. De belangrijkste boodschap is echter dat het debat over een rechtvaardige verdeling van de emissieruimte met spoed binnen de politieke arena moet worden gevoerd, zowel nationaal als internationaal. Zonder concrete verdeling van de emissieruimte over de verschillende landen, met bijbehorende sancties voor landen die niet binnen de afgesproken grenzen blijven, is het zeer onwaarschijnlijk dat de doelen van het Parijsakkoord zullen worden behaald. Die verdeling komt alleen tot stand als de partijen bruggen weten te slaan tussen de verschillende belangen en verschillende visies op rechtvaardigheid. Bij het slaan van die bruggen zal het niet alleen gaan om begrip voor elkaars opvattingen over rechtvaardigheid, maar ook om het pragmatische inzicht dat geen land akkoord zal gaan met een verdeling van de emissieruimte die enkel is gebaseerd op de opvattingen van de andere partij. Bereidheid van de geïndustrialiseerde landen tot substantiële betalingen aan ontwikkelingslanden is daarom een voorwaarde voor effectieve aanpak van de klimaatcrisis. ●

Het gedachtegoed van D66 lijkt het dichtst bij kosmopolitisch liberaal-egalitarisme te staan: een mondiaal georiënteerd liberalisme met een sterke aandacht voor internationale rechtvaardigheid

Marc Davidson
is hoogleraar Filosofie van Duurzaamheid en Milieu aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Een energietransitie is een noodzakelijke voorwaarde om binnen de grenzen van de groei te blijven. Maar die transitie is makkelijker gezegd dan gedaan, helemaal wanneer we binnen het centralistische, gefossiliseerde denkkader van het huidige systeem gevangen blijven zitten. Energie niet meer als een publiek óf privaat goed leren zien, maar als een *gemeenschappelijk goed*, biedt uitkomst.

Door Maarten Wolsink

Hernieuwbare energie als gemeenschappelijk goed

Transformatie van de energievoorziening is nog lang geen transitie, zolang de illusie wordt gekoesterd dat binnen het systeem slechts van energiebron hoeft te worden gewisseld

Om klimaatverandering te beperken is transformatie van onze energievoorziening onontkoombaar. In het publieke debat en in beleid wordt dit gemakshalve de 'energietransitie' genoemd, maar die term verwijst naar een van de wetenschap 'gekaapt' begrip, ontdaan van essentiële kenmerken. Een 'transitie' is een transformatieproces, waarin de maatschappij fundamenteel verandert over een periode van minstens een generatie. Transformatie van de energievoorziening is nog lang geen transitie, zolang de illusie wordt gekoesterd dat binnen het systeem slechts van energiebron hoeft te worden gewisseld. De overgang van een systeem waarin van fossiele bronnen – inclusief uranium – letterlijk centraal staan naar een systeem dat is vormgegeven om hernieuwbare bronnen te benutten, vergt een aantal cruciale maatschappelijke transformaties.

Wetenschappers die onderzoek doen naar transities, spreken niet van een 'technisch systeem', maar een 'socio-technisch systeem'. De fundamentele veranderingen die nodig zijn betreffen beide componenten en het onderzoek stelt dan ook de fundamentele maatschappelijke veran-

Foto: Herman Wouters

Eén van de belangrijkste elementen in transformatie van de elektriciteitsvoorziening is de verandering van de rol van eindgebruikers naar een essentiële rol in het hele systeem van de elektriciteitsvoorziening

deringen centraal. Eén van de belangrijkste elementen in transformatie van de elektriciteitsvoorziening is de verandering van de rol van eindgebruikers naar een essentiële rol in het hele systeem van de elektriciteitsvoorziening. Onderdeel daarvan is een verandering die tevens vormgeeft aan de vaak gehoorde roep om rechtvaardige duurzaamheidstransities: namelijk de opkomst van hernieuwbare energiegemeenschappen.

Stroomvoorziening: noodzakelijke transformatie

Gebruik van hernieuwbare energie betekent het benutten van een alom aanwezige, gemeenschappelijke natuurlijke hulpbron. Daarmee is het primair een gemeenschapsgoed in plaats van een commercieel pri- vaat goed of een door de staat geregeld publiek goed. Energiebeleid is doordrenkt van neoliberal denken, dat burgers slechts ziet als econo- mische actoren. Burgers nemen slechts deel aan de energietransitie als consument van een commercieel geleverd goed. Zoals kenmerkend in neoliberale benaderingen is staatsregulering er vooral op gericht om de energievoorziening, desnoods geforceerd, als markt vorm te geven. Hierdoor bestaat eveneens de neiging om publiek *engagement*, waar- van men het belang vaak wel met de mond belijdt, zelfs bij collectieve goederen te blijven definiëren in termen van marktdenken: participatie als ‘verantwoord consumeren’, door klanten, gebruikers of begunstig- den. Een essentiële transformatie is echter dat duurzaam gebruik van stromingsbronnen coproductie vereist, in plaats van consumptie binnen het bestaande centralistische en hiërarchisch gecontroleerde commer- ciële systeem. Coproductie impliceert coöperatie in alle elementen van productie, opslag, transmissie, ruimtegebruik en eindgebruik. Een belangrijk deel van alle soorten eindgebruikers combineert productie en gebruik, die dan ook eerder ‘*prosumert*’ dan ‘consument’ heten.

Verdeling en rechtvaardigheid

Er zijn nog veel meer kenmerken van maatschappelijke aard die maken dat de toekomstige elektriciteitsvoorziening fundamenteel anders in elkaar zit. Het maatschappelijke karakter van de ‘oude’ bronnen (fossiel en uraan) is essentieel anders dan dat van de hernieuwbare. De oude bronnen zijn vooral energiedragers, de nieuwe zijn stromingsbronnen met een totaal andere geografie en een totaal ander karakter van produc- tie en consumptie. Energiedragers komen veelal van ver, maar omzetting in elektriciteit kan op een klein aantal zelfgekozen plaatsen relatief grootschalig plaatsvinden. Bij stromingsbronnen vindt de conversie direct plaats op alle locaties waar energie ‘geooft’ wordt, en efficiënte benutting ervan moet op een zo kort mogelijke afstand plaatsvinden; op talloos meer plaatsen, meestal op veel kleinere schaal, onder een enorme variatie van maatschappelijke en fysieke condities. Daarnaast leidt de veel lagere energiedichtheid van stromingsbronnen, zoals van wind, zon, water en getijdenstromen ertoe dat niet energie, maar ruimte de primaire schaarste factor voor elektriciteitsvoorziening wordt.

De transformaties in de organisatiestructuur van de stroomvoorziening én de gewijzigde en grote ruimteclaims voor energie-infrastructuur leiden tot indringende verdelingsvragen en daardoor ook tot kwesties

rond rechtvaardigheid. Onderzoek naar *environmental justice* en energierechtvaardigheid onderscheidt daarbij drie elementen. Ten eerste de vraag naar verdeling van baten en lasten, in brede zin en niet alleen economisch. Ten tweede de erkenning van diegenen waarvoor een ingreep belangrijk is; zowel belanghebbenden als degenen die erdoor worden getroffen. En ten derde een eerlijke besluitvorming met zeggenschap over alle relevante zaken, zoals ruimtegebruik, doelen, controle en eigendom.

De EU is voorzichtig begonnen met de erkenning door een rol voor 'energiegemeenschappen' te beschrijven. EU-beleidsdefinities van de *Citizen Energy Community* (CEC) en van *Renewable Energy Community* (REC) zijn te vinden in de herziening van de *Renewable Energy Directive* (RED II) en de herziening van de *Electricity Market Directive* (EMD). Hierin staan basisdefinities en vereisten voor de activiteiten van individueel en collectief eigen gebruik. Hoofddoel van de introductie van mogelijkheden voor collectieve opwekking en gebruik in REC's is om het aandeel hernieuwbare energie op nationaal niveau te vergroten. De meeste lidstaten formuleren echter nog steeds vooral regels voor individuele opwekking, niet voor collectieve. Voor duurzame energiegemeenschappen zijn enkele essentiële kenmerken geformuleerd, zoals dat ze alleen openstaan voor alle bronnen van hernieuwbare energie, ook warmte. Verder geldt er een nabijheidseis van bronnen en de gemeenschap om effectieve controle te waarborgen en is er sprake van een divers maar beperkt lidmaatschap, hetgeen vooral betekent dat grote bedrijven zijn uitgesloten.

Hernieuwbare energiegemeenschappen

Gemeenschappelijke initiatieven voor hernieuwbare energie bestaan al meer dan veertig jaar. Het succes van windenergie in Denemarken en Duitsland in de jaren tachtig en negentig kwam voort uit coöperatieve initiatieven van burgers. Desondanks worstelen energiegemeenschappen nu nog altijd met talloze, meestal wettelijke, opgelegde beperkingen. Ze moeten opboksen tegen het ontwerp en de praktijk van het huidige centralistische model. Het gaat bijvoorbeeld om beperkingen in toegang tot het net, de belangrijkste institutionele conditie die in Duitsland en Denemarken destijds wél wettelijk goed geregeld was. Onder druk van energiebedrijven is de nettoegang daar inmiddels weer in een marktkeurslijf van veilingen en aanbestedingen gegoten, hetgeen burgers op grote achterstand zet. Andere worstelingen van energiegemeenschappen betreffen ook beleid van overheden, inclusief de beperkingen die voortkomen uit de handhaving van marktcondities door de mededingingsautoriteiten, en weerstand vanuit energiebedrijven: aansluitkosten, eigendomsregelingen, frustrerende voorwaarden in steunregelingen, weerstand bij financiers, nadelige belastingregimes, milieueffect-beoordelingen, ruimtelijke planning, woningwetten, monumentenzorg, en zo verder. Als er gunstige regelingen zijn, blijken die meestal tijdelijk, sluiten ze niet aan op andere regels en beleidsterreinen, en bevatten ze irrelevante hoepels om door te springen. Vele ad-hoc hervormingen leiden daarnaast voortdurend door grote financiële onzekerheden.

Het succes van windenergie in Denemarken en Duitsland in de jaren tachtig en negentig kwam voort uit coöperatieve initiatieven van burgers

Gemeenschappen met veel eigendom en controle kennen meestal hogere acceptatiegraden

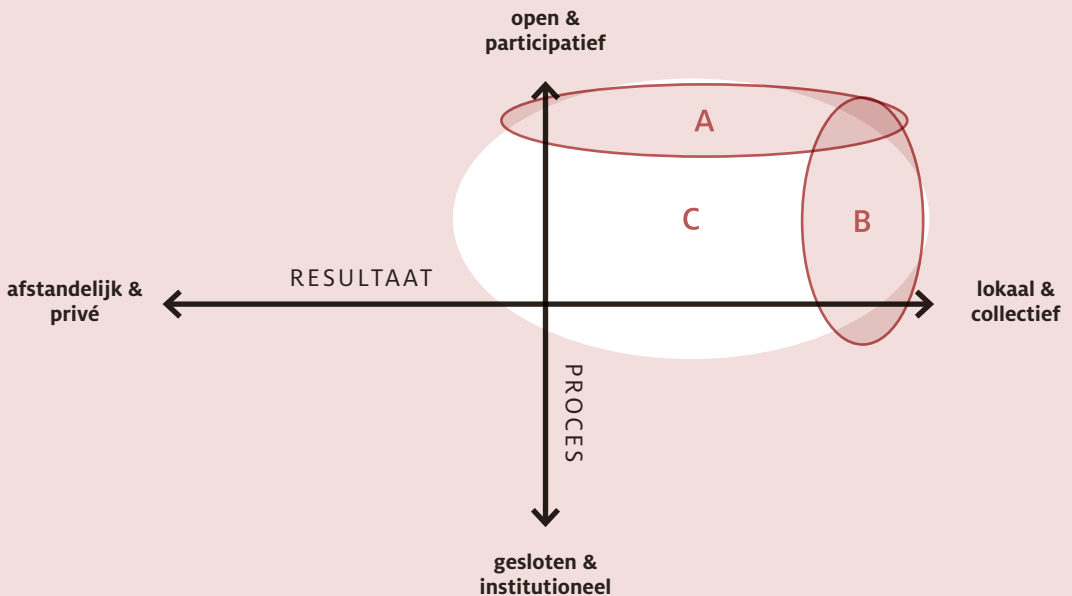
Empirisch wordt de mate waarin hernieuwbare energieprojecten aange-merkt kunnen worden als REC getypeerd met twee dimensies (figuur 1). Beide assen representeren een glijdende schaal en de gemeenschapsacceptatie loopt van laag linksonder, naar hoge acceptatie rechtsboven met het ‘ideale’ REC. Bijvoorbeeld een windpark van een energiebedrijf waarover met de crisis-en-herstelwet besloten is. De verticale as geeft weer in welke mate de besluitvorming over het project open of gesloten is, dus in de kenmerken van rechtvaardigheid slaat dit op het tweede, erkenning, en derde element, *faire* besluitvorming. De horizontale dimensie betreft de mate waarin er sociale afstand van de uitkomst van de besluitvorming tot de gemeenschap bestaat. Er is grote afstand als het eigendom en de baten van een project vooral buiten een gemeenschap toevallen aan private partijen, meestal energiebedrijven, maar soms ook grondeigenaren. De andere kant representeert lokale en gemeenschappelijk gedeelde controle en baten.

Figuur 1 is afkomstig uit: Walker, G., Devine-a, (2008). ‘Community renewable energy: What should it mean?’ *Energy Policy*, 36(2), 497-500

Micronetten

Het model van figuur 1 kon voorlopig vrijwel alleen gebruikt worden in onderzoek naar projecten met enkelvoudige bronnen, zoals windparken en zonneweides, of op daken geplaatste pv-installaties. Gemeenschappen met veel eigendom en controle kennen meestal hogere acceptatiegraden, waarbij onderzoek laat zien dat dit verband houdt met de drie genoemde elementen van rechtvaardigheid.

Figuur 1
Twee dimensies bepalend voor RECs, ‘hernieuwbare energiegemeenschappen’

De aard van hernieuwbare energie impliceert de opkomst van *Distributed Generation* (DG). Tot nu toe was dit nog vooral infrastructuur van op één hernieuwbare bron gebaseerde opwekking, maar in de volgende fase gaat het erom hoe de diverse stromingsbronnen geïntegreerd moeten worden. Hoe gaan hernieuwbare energiegemeenschappen in de nabije toekomst eruitzien? Er wordt inmiddels heel veel onderzoek en ontwikkeling gedaan naar systemen waarin verschillende energiebronnen direct geïntegreerd worden met elkaar, maar ook met lokale vraag, met vormen van individuele en collectieve opslag, met systemen van vraag-aanpassing, transmissie-beheer en collectief energiebeheer. De modellen van dergelijke integratie in *Distributed Energy Systems* (DES) gaan uit van groepen samenwerkende eindgebruikers en producenten, die voor een belangrijk deel dezelfde zijn: *prosumers*. De optimalisatie vindt plaats binnen gemeenschappelijke *microgrids* – micronetten, die overigens meestal wel onderling verbonden zijn. Volgens onderzoekers dragen micronetten sterk bij aan zowel energiezekerheid, stabiliteit, integratie van schone energie en economisch voordeel voor de deelnemers. Althans, wanneer ze in hoge mate autonoom kunnen opereren en grote onderlinge variatie kunnen vertonen. In figuur 2 is op versimpelde wijze een voorbeeld weergegeven wat dit wat betreft organisatie en fundamentele transformatie van het bestaande systeem zou kunnen betekenen.

Volgens onderzoekers dragen micronetten sterk bij aan zowel energiezekerheid, stabiliteit, integratie van schone energie en economisch voordeel voor de deelnemers

Tallose modelstudies laten zien dat in dergelijke micronetten veelbelovende coproductie mogelijk wordt, waardoor de belasting van het publieke net vermindert

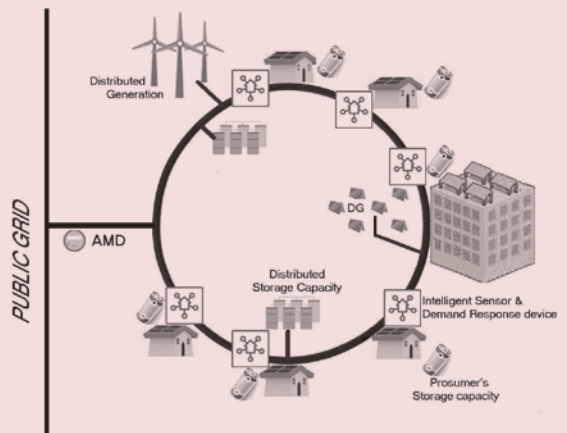
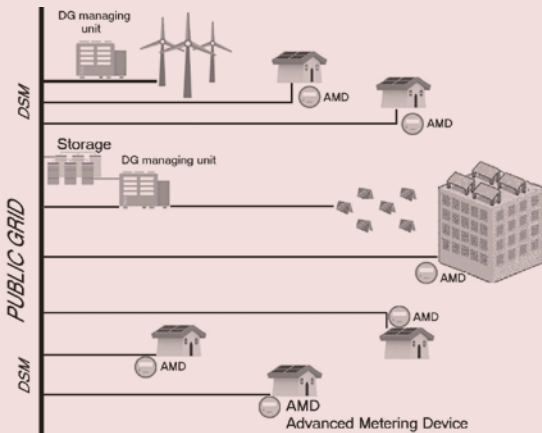
Voor dezelfde gemeenschap zijn schematisch twee organisatievormen afgebeeld van hernieuwbare bronnen. In het centralistische model leveren een windpark en grondgebonden zonnepanelen aan het net, evenals met het surplus van de pv op de daken gebeurt. Dat wordt door een energiebedrijf afgenomen en afgerekend met digitale op afstand leesbare meters (AMDS). De eindgebruikers, die op diverse manieren prosumers zijn, kunnen daarom alleen wat op hun eigen dak is opgewekt direct gebruiken. Wat ze indirect, van anderen, van collectieve opwekking, en zelfs van zichzelf via opslag gebruiken, moet allemaal via het publieke net weer ingekocht worden, met hoge transactiekosten en hoge netbelasting.

Alle opwekking, opslag én het digitale meet- en regelsysteem met échte slimme meters kunnen ook geïntegreerd worden in een gemeenschappelijke micronet (rechts). Daarbinnen kan onderlinge optimalisatie plaatsvinden, waarna de netto uitwisseling met het publieke net via één meter plaatsvindt. Tallose modelstudies laten zien dat in dergelijke micronetten veelbelovende coproductie mogelijk wordt, waardoor de belasting van het publieke net vermindert. Inmiddels zijn ook de eerste studies gepubliceerd van experimenten met dergelijke DES-micronetten die dergelijke resultaten laten zien. Het zijn vooral nog relatief eenvoudige systemen, zoals van huishoudens binnen een appartementengebouw, met individuele en collectieve opslag en pv op het dak.

Figuur 2 is afkomstig uit: Wolsink, M. (2020). Distributed energy systems as common goods: Socio-political acceptance of renewables in intelligent microgrids. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 127, 109841

Huidig model centraal publiek net

Hernieuwbare energiegemeenschap met een collectief een Distributed Energy System

Voor optimalisatie is het cruciaal dat deelnemers aan elkaar, *peer-to-peer* (P2P) kunnen leveren en dat er gezamenlijk, zonder interventies van derden, gebruik kan worden gemaakt van individuele en collectieve soorten opslag, waaronder elektrische voertuigen. Sommige studies laten integratie met andere energievormen in de gemeenschappelijke energievoorziening zien, zoals partiële opslag in lage temperatuur warmtenet in combinatie met warmtepompen. De gezamenlijke meerwaarde van deze micronet-varianten is vooral dat het aantrekkelijk wordt om meer hernieuwbare opwekking en opslagsystemen te installeren, én daarvoor ruimte vrij te maken.

DES-micronetten zijn in opkomst door de snelgroeiende mogelijkheden van ICT. Die helpt bij de onderlinge afstemming van variërende productie uit verschillende stromingsbronnen, het aanpassen van energievraag, én daartussen de diverse vormen van opslagcapaciteit. Essentieel in dit 'intelligente net' (*smart grid*) is dat het bestaat uit tweerichtingsverkeer van energie en data tussen gebruikers en producenten, twee groepen die ook nog eens grotendeels overlappen. Echter, in vrijwel alle landen leveren de instituties van de gecentraliseerde elektriciteitsvoorziening grote obstakels en weerstanden op. Wat betreft de cruciale voorwaarde van P2P-levering is bijvoorbeeld wettelijk nu zo dat het voor anderen dan netbeheerders verboden is om netwerktaken te verrichten (artikel 16/3 Elektriciteitswet). Particulieren mogen geen elektriciteitsleidingen aanleggen en levering aan en afname van burens of een aan gezamenlijke opslag is verboden.

Dit is één voorbeeld uit vele, hoe het huidige centralistische model essentiële transformaties frustreert. Het komt erop aan om van de vele institutionele beperkingen die voortkomen uit het bestaande energiesysteem en -beleid af te komen. De voornaamste institutionele verandering betreft het opheffen van het centralistische en hiërarchische model in het sociaal-technische systeem van de elektriciteitsvoorziening. De belangrijkste consequentie hiervan is dat de positie en belangen van partijen in dat centralistische model, die elektriciteit als commercieel goed (private bedrijven) én als publiek goed (aan de staat gelieerd) exploiteren, teruggedrongen moeten worden. Aan die stap, die een transitie in gang zou kunnen zetten, zijn we nog nauwelijks begonnen. ●

Nederlandse voorbeelden van DES in energie-gemeenschappen

Zie het door de EU gesteunde project 'Lightness'

www.lightness-project.eu/centralised-or-distributed-energy/

Meer voorbeelden, ervaringen en beleidsopties

www.rescoop.eu

Maarten Wolsink is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn expertise is milieugeografie, in het bijzonder processen van maatschappelijke acceptatie van hernieuwbare energie-innovatie en andere milieu-relevante infrastructuur.

Vijftig jaar na *Grenzen aan de Groei* loopt het maatschappelijk debat over van de pleidooien voor *degrowth*, *postgrowth* en *green growth*. Maar misschien is er een ándere manier denkbaar: wie weet kunnen we de grenzen wel voorbij groeien, en kunnen we de stagnatie doorbreken met een beweging van vooruitgang en een agenda van overvloed.

Door Pepijn Vloemans

Maak dingen goedkoper

Afgelopen weekend was het weer raak. In het NRC stond een stuk dat chocola eigenlijk veel duurder zou moeten worden. Als je erop let, zie je het overal: oproepen om de ‘werkelijke’ prijs van producten te rekenen. Van vlees tot vliegen tot fossiele brandstoffen: alles wat schade toebrengt aan het milieu móet dúrder worden. Er is zelfs een organisatie – de *True Price Foundation* – die dingen duurder wil maken. Als we de werkelijke prijs rekenen, zo is het idee, dan lossen we duurzaamheidsproblemen vanzelf op.

De analyse klopt: cacao-boeren verdienen inderdaad te weinig, en de schadelijke effecten van fossiele brandstoffen en vlees zijn inderdaad nu niet ingeprijsd. Het probleem is de fantasieloze conclusie dat prijzen verhoogd moeten worden. ‘Dingen duurder maken’ en ‘dingen verbieden’ mag een uitstekende methode zijn om verandering bij bedrijven af te dwingen, maar als motto om vooruitgang bij een breed publiek te verkondigen is dit een dramatisch slecht verhaal.

Vooruitgang als morele plicht

Een voorbeeld: ruim tweehonderd jaar geleden gebruikte men dierlijke olie (waaronder die van walvissen) voor verlichting. Je hoeft geen historicus te zijn om te begrijpen dat de schadelijke effecten van de gevaarlijke en wrede walvisjacht niet waren ingeprijsd. De oplossing bleek niet om de prijzen van walvisolie te verhogen, maar om betere, schonere, goedkopere, minder wrede alternatieven op te schalen – aanvankelijk gas uit kolen, later de gloeilamp, culminerend in de ultra-efficiënte Ledlamp. Het effect op de kosten van verlichting van deze innovatiedrift was enorm:

Dingen duurder maken’ en ‘dingen verbieden’ mag een uitstekende methode zijn om verandering bij bedrijven af te dwingen, maar als motto om vooruitgang bij een breed publiek te verkondigen is dit een dramatisch slecht verhaal

Als rijk land is het dus onze morele plicht om deze zoektocht naar betere technologie te versnellen

uit onderzoek van de economen Roger Fouquet en Peter Pearson uit 2012 bleek bijvoorbeeld dat de prijs van één uur verlichting wel *drieduizend keer lager was* in het jaartal 2000 dan twee eeuwen daarvoor in 1800.

De oproep om dingen duurder te maken is begrijpelijk. Ik heb er in het verleden ook voor gepleit. Het prijsmechanisme heeft zeker een rol bij het sneller uitfaseren van technologie die al op haar retour is, en het kan uitstekend werken om bedrijven te motiveren nieuwe oplossingen te vinden. Ik ben dus niet per se tegen hogere prijzen — maar het moet in de juiste volgorde gebeuren en mag nooit de focus zijn van een beweging. Dé belangrijkste vraag die we onszelf eerst moeten stellen is hoe we universele oplossingen om welvaart te creëren dramatisch kunnen versnellen.

Het gebruik van dierlijke vetten, zo bleek achteraf, was extreem inefficiënt en wreed vergeleken bij Ledverlichting. Maar als we eerlijk zijn, komen we tot de conclusie dat het gros van onze huidige productiemethoden dichterbij dierenvet ligt dan bij Ledverlichting. We zijn nog mijlenver verwijderd van wat mogelijk is binnen de grenzen van de natuurkunde. Als rijk land is het dus onze morele plicht om deze zoektocht naar betere technologie te versnellen.

We moeten niet krimpen, maar groeien

Gerelateerd aan de roep om dingen duurder te maken is er het pleidooi om te ontgroeien. Het argument is dat de huidige economische groei ten koste gaat van klimaat, natuur en mens en dat krimp daarom de oplossing is. Ook hier klopt de analyse – de huidige technologie die we gebruiken om welvaart te scheppen is inderdaad hopeloos ouderwets. Maar opnieuw is de conclusie – krimp – niet correct.

Ja, we moeten een staak door het hart drijven van vervuilende en wrede industrieën. Maar om dat te bereiken zullen de technologieën die welvaart creëren zonder dieren en zonder fossiele brandstoffen nog veel groter moeten worden. Om de welvaart van een groeiende wereldbevolking te vergroten én het gebruik van land, fossiele brandstoffen en veeteelt te verminderen, hebben we paradoxaal genoeg een decennialange, onstuimige ontwikkeling nodig van onder andere precisie-fermentatie en gecultiveerd vlees (eten) tot biochemie (materialen), duurzame energie (waaronder kernenergie), elektrisch vervoer en batterijen.

Prijzen verlagen

In plaats van te pleiten voor het verhogen van prijzen, moeten we het expliciete doel stellen om de prijzen van alles te verlagen. De prijzen van onderwijs, onderdak, eten en drinken en vervoer moeten dalen – terwijl onze impact op het milieu ook afneemt. De enige manier om dat te bereiken is het ontwikkelen van nieuwe technologie. De prijsdaling van duurzame energie laat zien hoe het moet.

Deze benadering van het probleem heeft twee voordelen: een psychologisch voordeel en een strategisch voordeel. Psychologisch spreekt het verhaal van lagere prijzen (en tegelijkertijd wordt alles ook duurzamer)

een veel groter gedeelte van de mensen aan dan het motto: shit duurder maken. Het strategische voordeel: Nederland kan een hefboom zijn voor vooruitgang: door hier een doorbraak te forceren in het brouwen van eten op basis van cellen in plaats van dieren kunnen we de hele wereld een handje helpen. Minder consumeren is lokaal, een nieuwe technologie uitvinden heeft universele werking.

Foto: Herman Wouters

Als we dit verhaal van vooruitgang niet vertellen, winnen de talloze deelbelangen van de *status quo* het gevecht met als resultaat stagnatie. Stagnatie is voor de economie wat entropie is in het universum: het vergt continu energie, planning en inspanning om haar te overwinnen. Die stagnatie zien we nu al op veel plekken terugkomen: mensen met veel vermogen lobbyen om van onze samenleving een rentenierseconomie te maken, met een lage belasting op vermogen en vermogenstransacties; bureaucratieën maken regels en verstikken zo elk initiatief, omdat ze harder gestraft worden voor het maken van fouten dan dat ze beloofd worden voor het realiseren van vooruitgang; bestaande huiseigenaren zetten alles op alles om woningbouw in hun omgeving tegen te houden en ontzeggen anderen daarmee hun eigen plek op de woningmarkt; hoogopgeleiden met een diploma benaderen alle problemen door de lens van onderwijs – en pleiten daarom voor meer onderwijs als oplossing voor alles; en gevestigde belangen (denk aan de fossiele industrie, de autobouwers of intensieve veeteelt) proberen met lobbywerk om zo lang mogelijk regelgeving voor het algemeen belang te frustreren.

In plaats van te pleiten voor het verhogen van prijzen, moeten we het expliciete doel stellen om de prijzen van alles te verlagen

De agenda van overvloed

Maar wat is dan het programma van vooruitgang? Een 'agenda van overvloed'. Er zijn in Nederland tientallen miljarden euro's beschikbaar om het stikstofprobleem op te lossen en energieprijzen te compenseren. Nog eens miljarden worden uitgegeven aan het subsidiëren van woning-eigenaren, boeren en de industrie. De Nederlandse overheid is een compensatiemachine geworden. Maar als we overheidsgeld vooral aan de vraagzijde van de economie blijven uitgeven, wakkeren we inflatie aan en houden we de *status quo* in stand. Wat we nodig hebben is gericht beleid om de aanbodzijde te stimuleren; met andere woorden innovatie te forceren en gevestigde belangen te doorbreken. Hier volgt een niet-uitputtende aanzet voor zo'n agenda.

De stem van de jeugd, de daklozen, de niet-huizenbezitters moet zich richten op het dramatisch bijbouwen van woningen op plaatsen waar er werk is, en je geen auto nodig hebt om van a naar b te komen

Beter woningbeleid: We hebben expliciet beleid nodig om de prijs van wonen te laten dalen. Massaal mooie woningen bijbouwen – bijvoorbeeld in eigendom van de overheid – in bestaande steden waar mensen willen werken, dát moet de prioriteit zijn. De stem van de jeugd, de daklozen, de niet-huizenbezitters – eigenlijk iedereen behalve de klasse van huizenbezitters – moet zich richten op het dramatisch bijbouwen van woningen op plaatsen waar er werk is, en je geen auto nodig hebt om van a naar b te komen.

Gecontroleerde immigratie: Gesteld dát we genoeg woningen kunnen bouwen, dan moet ook gecontroleerde immigratie weer op de agenda komen. Niet alleen door de vergrijzing en het dalende geboortecijfer, maar ook omdat we ons waarschijnlijk in de laatste decennia bevinden dat immigratie überhaupt nog een optie is in een wereld waarin steeds

minder kinderen geboren worden. We moeten pleiten voor een Nederland dat groeit en jong en rijk blijft – het alternatief is langzaam arm en irrelevant worden.

Belasting op vermogen: Om alle noodzakelijke investeringen te kunnen doen, en onze huidige rentenierseconomie te doorbreken, moeten we de belasting op vermogen verhogen en die op arbeid verlagen. Een dergelijke ingreep herstelt ook het sociale contract dat ten grondslag ligt aan het liberalisme.

De wetenschap vernieuwen: De wetenschap is een bureaucratische *moloch* geworden, gericht op incrementele ontdekkingen. Ook hier moeten we manieren bedenken om de stagnatie te doorbreken, bijvoorbeeld door een parallelle manier van wetenschap bedrijven waarbij jonge wetenschappers hun eigen nieuwsgierigheid mogen volgen met minimale bureaucratie, een beetje zoals *The Advanced Research + Invention Agency*, een gloednieuw instituut in het Verenigd Koninkrijk. Wetenschappers moeten veel meer kunnen experimenteren, zonder te verzuipen in bureaucratie en sociale status-georiënteerde *peer review*.

Biotech als industrie: Waar onze huidige industrie petrochemisch en vervuilend is, zal de toekomst biologisch, schoon en lokaal zijn. In plaats van de huidige vervuilende industrie te steunen moeten we de komst van biotech versnellen. Cellen zijn de nano-fabriekjes van de toekomst. Wij kunnen ze herprogrammeren zodat ze alles voor ons kunnen maken – van kleding tot chemicaliën tot bouwmaterialen tot voedsel en medicijnen en composteerbare verpakkingsmaterialen.

Biotech die de bio-industrie vervangt: Gerelateerd: we moeten stoppen met dieren eten en ze voor onze kleding te gebruiken. De koe is simpelweg onverenigbaar met de 21ste eeuw. Met gecultiveerd vlees en precisie-fermentatie kunnen we dit oplossen en een gigantisch deel van de wereldwijde landoppervlakte terugwinnen van de landbouw – terwijl we lekkerder, gezonder én goedkoper kunnen eten.

Nieuwe journalistiek: We hebben nieuwe inspirerende journalistieke platforms nodig met een focus op vooruitgang, rationaliteit en effectief altruïsme. De huidige journalistiek is te veel gericht op negatief nieuws en problemen. Nieuws heeft een grote rol in het agenderen van problemen – maar is in haar huidige vorm niet bijster inspirerend. Er zijn genoeg personen, bedrijven en ideeën die het waard zijn om te portretteren maar die nu verdrongen worden door rampspoed.

Meer up-to-date innovatie: Onze universiteiten kunnen studentencompetities starten voor radicale innovaties die de markt links laat liggen, zoals het snel en goedkoop bouwen van tunnels of elektrisch vliegen. Waarom zijn we nog steeds bezig met wedstrijden voor zonneauto's als alle grote autobouwers inmiddels al miljarden uitgeven aan elektrisch rijden?

Doorbreek de stagnatie: Maak Dingen Goedkoper. ●

We moeten stoppen met dieren eten en ze voor onze kleding te gebruiken

Pepijn Vloemans
is publicist
en schrijver.

Klimaattechnologie kan een belangrijke bijdrage leveren aan de versnelling van de groene transitie. Maar dit mag geen excuus vormen voor ondoordacht technologiegebruik, dat vooral in het voordeel is van grote techbedrijven. Wie bepaalt hoe technologie wordt ingezet in het gevecht tegen de klimaatcrisis?

Door Laura de Vries

Waarom we de aanpak van de klimaatcrisis niet over moeten laten aan *Big Tech*

De planetary computer van Microsoft analyseert triljoenen gegevens over het klimaat op aarde. Het Amerikaanse investeringsbedrijf TPG investeerde honderd miljoen dollar in het systeem *Nowcasting*, dat met behulp van kunstmatige intelligentie (AI) de kans op verschillende weerpatronen berekent. En Elon Musk reikt een prijs uit van honderd miljoen dollar voor de ontwikkeling van technologie die CO₂ uit de lucht verwijdert.

ClimateTech of klimaattechnologie, heet dit ook wel. De belofte van technologieën die kunnen bijdragen aan de aanpak van de mondiale ecologische en klimaatcrisis is inderdaad groot. Met kunstmatige intelligentie wordt ontbossing in kaart gebracht, watervervuiling in rivieren opgespoord, waterspilling in de landbouw tegengegaan, warmte en licht bespaard en vervuiling in de toeleveringsketens van bedrijven gedetecteerd. PWC berekende in het rapport *How AI can enable a Sustainable Future* in 2019 dat AI-toepassingen kunnen leiden tot vier procent minder CO₂-uitstoot in 2030. Het klimaatpanel van de Verenigde Naties houdt in verschillende scenario's al rekening met de ontwikkeling en toepassing van technologie. Zo gaat het panel bij een opwarming van maximaal anderhalve graad uit van het toepassen van technologie die CO₂-uitstoot uit de lucht en uit biomassa opvangt en opslaat.

De belofte van technologieën die kunnen bijdragen aan de aanpak van de mondiale ecologische en klimaatcrisis is inderdaad groot

Een mes dat aan twee kanten snijdt

Onder sommige onderzoekers is een bijna ongebreideld geloof ontstaan in technologie als de oplossing voor grote problemen: het zogeheten ‘technosolutionisme’. Investerings in klimaattechnologie nemen de afgelopen jaren dan ook flink toe. PwC berekende in het rapport *State of Climate Tech 2021* dat wereldwijd zo’n 87,5 miljard dollar werd geïnvesteerd in klimaattechnologie tussen de tweede helft van 2020 en de eerste helft van 2021 – een groei van 210 procent ten opzichte van het jaar daarvoor. De Amerikaanse overheid maakte in april 2022 zo’n 369 miljard dollar vrij voor een ‘klimaat- en belastingpakket’, dat onder meer bestemd is voor energie-efficiënte gebouwen, energieopslag en hernieuwbare energie.

Maar wie denkt dat klimaat-technologie per definitie effectief is in de strijd tegen klimaatverandering, heeft het mis

Maar wie denkt dat klimaattechnologie per definitie effectief is in de strijd tegen klimaatverandering, heeft het mis. De ontwikkeling van nieuwe technologieën kost enorme hoeveelheden stroom en er zijn eindige grondstoffen voor nodig, zoals kobalt en nikkel. De winning van die grondstoffen gaat bovendien vaak met mensenrechtenschendingen en milieuschade gepaard. Van verschillende technologieën zijn de langetermijneffecten op de aarde niet bekend. Dat geldt in het bijzonder voor zogeheten geo-engineering of klimaatengineering – wetenschappers geven de voorkeur aan die laatste term – dat als doel heeft om het klimaat bewust te beïnvloeden. Zo zou algengroei in de oceaan enerzijds kunnen bijdragen aan het opslaan of verwijderen van CO₂, omdat algen van nature CO₂ opslaan. Anderzijds kan algenkweek op grote schaal ook

Klimaat-technologie is een mes dat aan twee kanten snijdt: het kan de groene transitie versnellen, maar ook juist vertragen of zelfs de klimaat- en ecologische crisis vergroten

de zee verzuren, waardoor de biodiversiteit in de oceaan nog verder afneemt. Klimaattechnologie is een mes dat aan twee kanten snijdt: het kan de groene transitie versnellen, maar ook juist vertragen of zelfs de klimaat- en ecologische crisis vergroten.

Nog los van de vraagtekens over de mogelijke effectiviteit, roept de inzet van klimaattechnologie ook sociaal-maatschappelijke vragen op. Of technologie daadwerkelijk zal bijdragen aan de aanpak van de ecologische- en klimaatcrisis hangt af van de manier waarop deze technologie wordt ontwikkeld en toegepast. Daarbij is de cruciale vraag wie de macht heeft om te bepalen welke klimaattechnologie ontwikkeld kan en mag worden, en wie de mogelijkheid en middelen heeft om deze in te zetten. Onderzoekers waarschuwen voor twee vormen van machtsongelijkheid in de context van klimaattechnologie, namelijk machtsongelijkheid tussen landen en machtsongelijkheid tussen bedrijven en burgers.

Klimaatongelijkheid

Ten eerste kan klimaattechnologie uitsluiting in de hand werken en ongelijkheid tussen landen vergroten. Investerings in klimaattechnologie komen bijvoorbeeld met name uit het mondiale Noorden en zijn vooral gericht op Westerse klimaatadaptatie. Neem het programma *AI for Earth* van Microsoft dat toegang geeft tot data over het wereldwijde klimaat aan onderzoekers en projecten. Microsoft wil hiermee klimaattechnologie toegankelijk maken voor een breed publiek en daarmee naar eigen zeggen 'democratiseren'. In de praktijk zijn het echter vooral

onderzoekers uit Europa en Noord-Amerika die toegang hebben tot de data uit dit systeem en de projecten zijn vooral gericht op de landen waarin de onderzoekers zelf wonen. Dit past in een patroon: onderzoek van de Universiteit van Sussex toont aan dat maar liefst 78 procent van het onderzoeksgeld voor klimaattechnologie tussen 1990 en 2020 naar de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en de Europese Unie ging.

Klimaatonderzoekers waarschuwen ook voor de ongelijkheidsversterkende gevolgen van klimaatengineering. Neem bijvoorbeeld *solar radiation management* (SRM), waarmee zonnestralen worden tegengehouden om verdere opwarming van de aarde tegen te gaan. Onder andere via de verspreiding van bepaalde aerosolen in de lucht, zoals van titaniumdioxide, wordt als het ware een 'laag' gevormd tussen de aarde en de zon. De negatieve effecten hiervan komen mogelijk vooral bij die landen te liggen die zelf niet de kennis en middelen hebben om de technologie toe te passen of de effecten ervan tegen te gaan. China en Israël zijn zelfs al begonnen om kunstmatig regenval te stimuleren, wat leidt tot geopolitieke spanning. Zo beschuldigde Iran Israël ervan diens regen te hebben 'gestolen'.

Duidelijke internationale afspraken over klimaatengineering zijn dan ook hard nodig. Een groep internationale klimaatwetenschappers en bestuurskundigen deed in januari 2022 alvast een voorzet en pleitten voor een internationale overeenkomst om SRM *niet* te gebruiken. Volgens de wetenschappers is dit soort technologie op mondiale schaal 'niet bestuurbaar op een inclusieve en rechtvaardige manier binnen het huidige internationale politieke systeem'. Hoogleraar Energie- en Klimaatethiek aan de Technische Universiteit Delft Behnam Taebi noemt 'omkeerbaarheid' als een mogelijke harde vereiste voor het toepassen van klimaatengineering, en waarschuwt ervoor dat deze technologie geen afleiding mag vormen voor vermindering van de CO₂-uitstoot.

Democratische controle

Een tweede vorm van machtsongelijkheid heeft betrekking op de zeggenschap over klimaattechnologie en de ongelijkheid daarin tussen bedrijven en burgers.

Tot op heden zijn het vooral private actoren die klimaattechnologie ontwikkelen. De machtsconcentratie bij de private sector raakt volgens jurist en auteur Jamie Susskind aan een fundamenteel verschil tussen de overheid en het bedrijfsleven. Waar de macht van de overheid in een parlementaire democratie gecontroleerd wordt door burgers via een parlement, worden bedrijven niet onderworpen aan democratische controle, schrijft hij in zijn boek *Future Politics: Living Together in a World Transformed by Tech* (2018). De concentratie van technologieontwikkeling bij de private sector beperkt volgens Susskind de zogeheten 'republikeinse vrijheid' van mensen. Volgens dit vrijheidsideaal zijn mensen vrij wanneer zij betekenisvolle invloed kunnen uitoefenen op de regels waaraan zij zich moeten houden. Vrijheid in de republikeinse zin betekent dat macht altijd aan controle onderworpen moet kunnen worden en niet in de handen van enkele private personen of bedrijven zou mogen liggen,

De concentratie van technologieontwikkeling bij de private sector beperkt volgens Susskind de zogeheten 'republikeinse vrijheid' van mensen

een argument dat hij verder toelicht in zijn meest recente boek *The Digital Republic: On Freedom and Democracy in the 21st Century* (2022). Neem in deze context de *planetary computer* van Microsoft. Het bedrijf bepaalt voor wie de triljoenen datapunten over het klimaat inzichtelijk zijn, en wie financiering krijgt voor welke projecten om met deze data aan de slag te gaan. Onderzoekers geven aan moeilijk een beeld te kunnen krijgen van welke projecten en organisaties precies worden gesteund met dit initiatief. Op deze manier is weinig externe controle mogelijk op deze klimaattechnologie.

Wetenschappers waarschuwen dat bedrijven kapitaliseren op de klimaatcrisis, en het vooral als kans gebruiken om kunstmatige intelligentie te trainen en nieuwe producten op de markt te brengen. Dit raakt aan een tweede fundamenteel verschil tussen de overheid en de private sector dat Susskind noemt. Waar de staat in principe het algemeen belang dient, zijn grote bedrijven meestal onderworpen aan de grillen van hun aandeelhouders, die niet per definitie het publieke belang voor ogen hebben. Het gevaar is dat met name de commerciële belangen van technologiebedrijven leidend zijn in de ontwikkeling van klimaattechnologie – een proces dat ook wel *technology push* wordt genoemd – terwijl de gevolgen voor iedereen merkbaar kunnen zijn. Zo investeren techbedrijven miljoenen dollars in experimentele algengroei in de oceaan, om daarmee hun CO₂-uitstoot te compenseren. Experts vrezen dat de experimenten, ongeacht wat uit de wetenschap blijkt over de effecten en schadelijkheid ervan, vanwege financiële belangen zullen worden doorgezet.

Democratische klimaattechnologie

De versnelling van maatregelen tegen de opwarming van de aarde die nodig is om de klimaatdoelen van Parijs te halen, mag geen excuus vormen voor ondoordachte toepassing van technologie. Technologie kan een bijdrage leveren aan de aanpak van de klimaatcrisis, maar is zeker geen *quick fix*. Wat wenselijke en onwenselijke manieren zijn om klimaattechnologie te ontwikkelen en toe te passen, zou vooral democratisch besloten moeten worden, en zou niet bepaald moeten worden door commerciële belangen van bedrijven.

We moeten toe naar democratische klimaattechnologie: een radicale hervorming van klimaattechnologie in de richting van het democratische vrijheidsideaal. Democratische inspraak op klimaattechnologie moet niet alleen vergroot worden voor de mensen in het mondiale Noorden, maar juist voor de mensen in landen waar de impact van klimaatverandering het grootst is. Dit begint bij de openstelling van kennis en kunde over klimaattechnologie voor landen in het mondiale Zuiden. Er moeten duidelijke internationale afspraken gemaakt worden over klimaatengineering, zodat de Elon Musks van deze wereld niet zomaar kunnen experimenteren met het wereldwijde klimaat. En tot slot; een prominente plek voor klimaattechnologie in het burgerberaad voor het klimaat dat minister Rob Jetten in 2023 wil laten plaatsvinden. ●

Verder lezen

Jamie Susskind, *Future Politics: Living Together in a World Transformed by Tech*, 2018, Oxford University Press.

Jamie Susskind, *The Digital Republic: On Freedom and Democracy in the 21st Century*, 2022, Pegasus Books.

Eric Nost & Emma Colven, *Earth for AI: A Political Ecology of Data-Driven Climate Initiatives*, 2022, Geoforum (Volume 130), p. 24-34.

Laura de Vries, *De psychische en planetaire pijn achter onze tijdlijn*, Mr. Hans van Mierlo Stichting, online te vinden op <https://d66.nl/vanmierlostichting/artikel-door-laura-de-vries-de-psychische-en-planetaire-pijn-achter-onze-tijdlijn/>

www.solargeoeng.org

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

‘Deze brief verandert alles’. Met deze aankondiging in het *Financieel Dagblad* begon Milieudefensie in januari 2022 het nieuwe jaar. Hierin riepen de voorzitter van Milieudefensie Jong en ikzelf de 29 grote vervuilers van Nederland op om klimaatbeleid te voeren in lijn met de internationale klimaatafspraken, en hun plannen met ons te delen voor evaluatie. Waar staan we aan het eind van 2022: is de wereld nu echt veranderd?

Door Donald Pols

Laat de grootste vervuilers eerst verduurzamen

Zo’n brief was nodig omdat het huidige klimaatbeleid er niet in slaagt iets aan de huidige klimaatcrisis te doen. De CO₂-doelen worden niet gehaald en zijn sowieso onvoldoende om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen. De reden? Aan twee basisvoorwaarden voor effectief klimaatbeleid is niet voldaan: ten eerste moeten de grootste vervuilers hun bijdrage leveren en ten tweede moeten burgers het gevoel hebben dat kosten en baten van klimaatbeleid eerlijk verdeeld worden.

Gevaarlijke klimaatverandering voorkomen kan niet zonder dat multinationale bedrijven meedoen met het terugdringen van broeikasgassen. Hun CO₂-uitstoot is groter dan de meeste van de landen waarin ze actief zijn. Zo is Shell de vijfde vervuiler in de wereld, na China, de VS, Rusland en India. Honderd bedrijven nemen 71 procent van de wereldwijde uitstoot voor hun rekening, aldus *The Carbon Disclosure Project*, een internationale non-profitorganisatie voor transparante koolstofemissiecijfers.

In Nederland is de CO₂-uitstoot van de industrie ongeveer net zo groot als de uitstoot van alle woningen, kantoorgebouwen en verkeer bij elkaar. De industriële uitstoot in Nederland is sinds het ondertekenen van de eerste internationale klimaatafspraken in 1992 nauwelijks gedaald. Nederlandse bedrijven stoten gemiddeld veertien procent meer CO₂ uit dan hun duurzame branchegenoten in Europa, blijkt uit gegevens van de Nederlandse Emissieautoriteit.

Waar staan we aan het eind van 2022: is de wereld nu echt veranderd?

Gaat de overheid nu de markt stimuleren door voorlopers te versterken, of juist verduurzaming van de markt afremmen door de achterblijvers uit de wind te houden?

Donald Pols
is directeur van
Milieudefensie.

De Nederlandse overheid legt nu de verantwoordelijkheid voor het terugdringen van broeikasgassen vooral bij huishoudens, en dan vooral lagere inkomens. Wanneer armere Nederlanders moeten betalen voor een energietransitie waar vermogende Nederlanders juist winst mee opstrijken, ondermijnt dit het draagvlak voor ambitieus beleid. Uit onderzoek van Ecorys, een adviesbureau, blijkt dat de rijkste Nederlanders het meest bijdragen aan gevaarlijke klimaatverandering, maar dat zij hun uitstoot het minst verkleinen, en desondanks toch de meeste subsidie ontvangen.

Geen van de 29 bedrijven die we hebben aangeschreven, vertaalt de internationale afspraken naar eigen beleid, zo bleek uit de plannen die ze ons opstuurden. Hun gemiddelde CO₂-reductie voor 2030 is geraamd op minder dan twintig procent – ver beneden de afgesproken ondergrens van 45 procent. Bedrijven gaan het niet zelf doen, in ieder geval niet allemaal. Het marktfetisjisme is een garantie voor een klimaatcatastrofe.

Vandaar dat we kijken naar de overheid. Die kan een eenvoudige maar effectieve maatregel nemen: ieder bedrijf dat aanspraak maakt op klimaatsubsidie moet een klimaatplan overleggen in lijn met internationale klimaatafspraken. Wie aanspraak maakt op gemeenschapsgeld mag immers niet de bestaansvoorwaarden van diezelfde gemeenschap ondermijnen. En dat geldt des te meer voor klimaatsubsidie die bedoeld is om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen. Vervolgens kan een klimaatplan ook als voorwaarde gesteld worden aan bedrijven die meedoen aan een aanbesteding (een bedrag van ongeveer negentig miljard euro per jaar).

Albert Heijn geeft als eerste grootbedrijf gehoor aan de oproep van Milieudefensie. Zij laten zien dat een klimaatplan niet alleen vanzelfsprekend is, maar ook uitvoerbaar. Gaat de overheid nu de markt stimuleren door voorlopers te versterken, of juist verduurzaming van de markt afremmen door de achterblijvers uit de wind te houden? ●

Beelden Foekje Fleur

De flessenvazen zijn geïnspireerd op een verzameling plastic afval uit de Maas in Rotterdam. Door duurzame porseleinen kopieën te maken van de plastic flessen die Foekje Fleur langs de Maas vindt, probeert ze het bewustzijn van dit groeiende probleem te verspreiden.

foekjefleur.com

A vintage-style globe is shown in a dark, monochromatic setting. A semi-transparent map is overlaid on the globe, showing geographical details like coastlines, cities, and labels such as 'Arabia', 'INDIA', and 'MADAGASCAR'. The text 'open podium' is prominently displayed in the center in a white, sans-serif font. Below it, 'idee № 219' is written in a smaller, similar font. The globe's metal frame and a vertical support rod are visible, adding to the historical aesthetic.

open podium

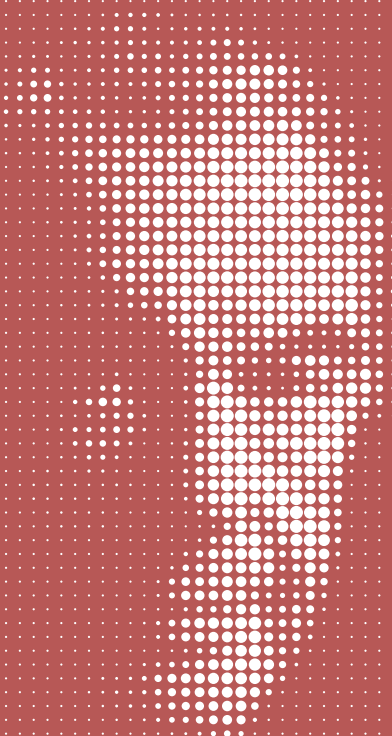
idee
№ 219

Het wetenschappelijk bureau van D66 bestaat vijftig jaar. In 1972 kreeg de wat toen nog heette 'Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66' voor het eerst publieke financiering. Dat vijftigjarig jubileum vormt voor de huidige Mr. Hans van Mierlo Stichting de aanleiding om terug te blikken op haar geschiedenis én om zich de vraag de stellen welke functie zij vervult in een tijd waarin de waan van de dag regeert.

Door Jasper Dekker

1972 ————— 2022

50 jaar Mr. Hans Van Mierlo Stichting

Doorgaans werken de wetenschappelijke bureaus van politieke partijen achter de schermen, in de luwte van het politieke spektakel. In relatieve rust en stilte vormen ze de voedingsbodem voor nieuwe ideeën en vergezichten. Ze doen handreikingen waar ze kunnen en geven tegen-gas waar nodig. Ze signaleren, analyseren en organiseren. Maar als het politieke strijdgewoel te dichtbij komt, doen ze meestal een stap terug. Daar ligt niet hun mandaat. Ze denken mee, maar staan zelden in de schijnwerpers.

Het vijftigjarig jubileum van de Mr. Hans van Mierlo Stichting (vms) vormt alle reden om het wetenschappelijk bureau toch op het podium te hijsen. Het is een uitstekend moment om terug te blikken en vooruit te kijken. Hoe hebben de vms en haar voorgangers door de jaren heen invulling gegeven aan de functie van het wetenschappelijk bureau? Op basis van uitgebreid archiefonderzoek en gesprekken met betrokkenen, beschouwt dit artikel vijftig jaar vms. Daarbij ligt de focus op hoe het onderzoek van de stichting tot stand kwam, welk soort onderzoek de stichting deed en welke bijdrage dat leverde aan de opinievorming binnen D66. Ook de positie van de stichting vis-à-vis D66 komt aan bod. Immers, te meer omdat de financiën van de stichting altijd grotendeels afhankelijk zijn geweest van het aantal Tweede Kamerzetels van D66, is haar geschiedenis inherent verbonden aan die van de partij.

De terugblik op de geschiedenis van de stichting leert ons dat elke periode om een andere invulling van haar functie en rol heeft gevraagd. In haar beginperiode in de jaren zeventig bouwde de Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 (swb) een functie op als coördinator van de zogeheten werkgroepen die destijds D66 uit het electorale slop moesten trekken. In de jaren tachtig bleef dat zo, maar onderstonden ook de eerste kaders voor een meer autonome positie. In de jaren negentig vond een kentering plaats: de swb ging zo autonoom mogelijk bijdragen aan ideeën-vorming op de langere termijn, meer op afstand van D66. Van 2002 tot 2006 verkeerde de swb, net als D66, in een tijd van crisis en bezuiniging. Daarna bouwde de stichting, omgedoopt eerst tot Kenniscentrum D66 en later tot de Mr. Hans van Mierlo Stichting, opnieuw de fundamenten voor een zelfstandig onderzoeksprogramma, maar was ze ook dienstbaar aan de wederopbouw van D66. Sinds 2017 is de vms bewogen naar autonome onderzoeksactiviteiten en een kritischere houding. Dat brengt ons tot slot op een korte blik op het heden en de nabije toekomst: welke functie zou de vms moeten vervullen in een tijd waarin de waan van de dag regeert in de politiek?

De terugblik op de geschiedenis van de stichting leert ons dat elke periode om een andere invulling van haar functie en rol heeft gevraagd

Toen in 1972 de overheid een subsidie instelde voor politiek-wetenschappelijke instituten, nam het aantal wetenschappelijke bureaus toe

Van overleven tot opbouwen **1972–1979**

Toen in 1972 de overheid een subsidie instelde voor politiek-wetenschappelijke instituten, nam het aantal wetenschappelijke bureaus toe. Daaronder was ook de Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 (SWB): mede dankzij de subsidieregeling lukte het de stichting voor het eerst om eigenstandig activiteiten te ontplooien. In 1972 kwam het bestuur van de SWB voor het eerst bijeen, stelde ze een eerste begroting op en werd besloten om een directeur aan te stellen.

Zo kwam het dat Erwin Nypels op 1 januari 1973 begon als directeur. Hij opereerde in de context van een partij in crisis. Bij de verkiezingen van 1972 had D66 vijf zetels verloren; in 1973 stapte Hans van Mierlo op als partijleider. Opvolger Jan Terlouw kon een nieuw dieptepunt niet voorkomen: bij de Provinciale Staten- en gemeenteraadsverkiezingen van 1974 kreeg D66 minder dan één procent van de stemmen. De partijorganisatie functioneerde gebrekkig, het ledenverloop was gigantisch en de financiën rampzalig. In 1974 besloot het congres het partijapparaat drastisch te versoberen: alleen de administratie werd nog bijgehouden en de postbus geleegd. In zekere zin was het wetenschappelijke bureau het enige partijorgaan dat bleef functioneren, dankzij de overheidssubsidie. Politieke partijen zelf zouden pas in 1999 bij wet publieke financiering krijgen.

In de beginjaren was de hoofdfunctie van de SWB dan ook de ondersteuning van D66. In een poging om de partij nieuw leven in te blazen moest politiek denkwerk plaatsvinden in de zogeheten werkgroepen van leden, sympathisanten en deskundigen. Sinds 1967 tot eind jaren negentig had de partij veelal zo'n tien tot vijftien werkgroepen, waaraan zo'n driehonderd mensen verbonden waren. Hun functie was het geven van advies en beleidsondersteuning aan vertegenwoordigende lichamen van D66, met name de Tweede Kamerfractie. Aan de SWB de taak om deze discussies in goede banen te leiden en een netwerk van contactpersonen te coördineren. In de loop van de jaren zeventig, toen D66 electoraal wat overeind krabbelde, werd de stichting steeds meer de centrale coördinator en praktische facilitator van de werkgroepen.

Van inhoudelijke ondersteuning was ondertussen weinig sprake: de SWB voerde geen zelfstandig onderzoeksprogramma. Zo'n taak zou niet alleen moeilijk zijn geweest voor een bureau van anderhalf fte, ook heerste de opvatting dat het politieke denkwerk voldoende plaatsvond in de werkgroepen en bij partijprominenten als Jan Glastra van Loon. De werkgroepen produceerden oplossingsgerichte nota's en rapporten over actuele, urgente maatschappelijke kwesties. Desalniettemin ontwikkelde de SWB zich in deze periode enigszins als knooppunt voor discussie en debat. In 1974 kreeg de stichting – mede dankzij de betrokkenheid van de nieuwe directeur van

Verkiezingsposter D66
1972

de stichting, Piet van Baarsel – een katern in het D66-maandblad *Peperbek*. Het katern moest de organisatie van de werkgroepen en de samenkomst van kennis bevorderen.

De relatie tussen D66 en de SWB was in deze periode sterk hiërarchisch en verweven. Een treffende illustratie daarvan vormen de dwarsverbanden tussen het stichtingsbestuur, het bestuur van D66 en de Tweede Kamerfractie. Statutair bestond de SWB uit zeven bestuursleden: twee leden uit het bestuur van de partij, een lid uit de Tweede Kamer, een uit de Eerste Kamerfractie en drie leden gekozen door het congres. In de praktijk was het stichtingsbestuur, en in het bijzonder de voorzitter en de leden vanuit het partijbestuur, zeer bepalend voor het dagelijks werk van de SWB. In 1974 werd het stichtingsbestuur uitgebreid, zodat ook de voorzitters van werkgroepen vertegenwoordigd waren. Daarmee poogde de SWB haar rol als coördinator te consolideren.

De eerste tekenen van zelfstandigheid 1980–1989

In de jaren tachtig bestendigde en continueerde de SWB veelal haar positie. Het systeem van werkgroepen bleef grotendeels intact en de directeur van de SWB bleef daarvan de belangrijkste coördinator. De stichting vestigde zich definitief als schakel tussen de werkgroepen en de partij. Ze deed dat vanuit een dienstbare opstelling naar het stichtingsbestuur, dat sterk verweven bleef met het partijbestuur en de fracties.

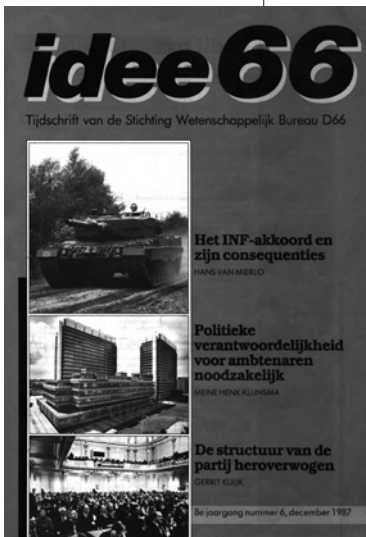
Ook in deze periode voerde de SWB nauwelijks zelfstandige onderzoeksactiviteiten uit. Voor het grootste deel van de jaren tachtig had de stichting nogal beperkte middelen. Waar D66 in 1981 als sluitstuk van de wederopstanding onder Terlouw nog een recordaantal van zeventien zetels behaalde, kwam de partij na de val van het kabinet Van-Agt II uit op zes zetels. Het was een harde klap. De rooskleurige begroting van 530.000 gulden voor het jaar 1982 was nog niet opgesteld of de SWB en D66 moesten flink gaan bezuinigen. Directeur Ruud Stam had eind jaren zeventig de functie van directeur geprofessionaliseerd van vrijwillig naar voltijds betaald. De volgende directeur, Erik van der Hoeven, kwam slechts voor 0,5 fte in dienst.

Tijdens deze moeilijke periode trok de partijtop de opinievorming binnen D66 naar zich toe. Ze liet weinig tot geen ruimte aan de SWB op het vlak van visievorming en programmatische ontwikkeling. Wanneer de SWB daar toch pogingen toe ondernam, had dit weinig effect. In een brief uit 1982 van het partijbestuur aan Van der Hoeven is de hiërarchie treffend zichtbaar: 'Als antwoord op je vraag naar het standpunt [van het bestuur] over het binnengekomen verzoek tot deelname van het SWB aan geregeld overleg met de wetenschappelijke bureaus van PSP, PPR, CPN, PvdA, deel ik je het volgende mede. Er staan bij ons duidelijke bezwaren

Peperbek, politiek maandblad voor democraten, juli 1974

In deze periode voerde de SWB nauwelijks zelfstandige onderzoeksactiviteiten uit. Voor het grootste deel van de jaren tachtig had de stichting nogal beperkte middelen

Idee'66, tijdschrift van de Stichting Wetenschappelijk Bureau D66, december 1987

Verreweg de belangrijkste verandering was de uitgave van politiek-wetenschappelijk tijdschrift *Idee*, toen nog *Idee'66*

tegen zo'n deelname. [...] een vaste deelname aan een zo specifiek politiek samengestelde groep [zou] de politieke onafhankelijkheid van D'66 aantasten.¹ De linkse samenwerking werd afgewezen, de partijtop legde een duidelijke claim op de SWB en integreerde de stichting in haar denkwijzen.

Desalniettemin deden zich in de jaren tachtig de eerste tekenen voor van een meer zelfstandige agenda en positie van het SWB, los van de coördinerende functie voor D66. Verreweg de belangrijkste verandering was de uitgave van politiek-wetenschappelijk tijdschrift *Idee*, toen nog *Idee'66*. Eind jaren zeventig had Stam al beargumenteerd dat de SWB, net als de wetenschappelijke bureaus van de traditionele partijen, een onafhankelijk blad moest krijgen. In 1980 werd deze ambitie verwezenlijkt. *Idee'66* moest brandpunt worden van denken over de toekomst en de 'politiek-inhoudelijke en beleidsprogramma-innoverende discussie' in de partij gaande houden. Daarnaast leverde Van der Hoeven in zijn functie als directeur een andersoortige

bijdrage aan de opinievorming binnen en buiten D66 dan zijn voorgangers. Vanuit zijn achtergrond in milieu en energie nam hij zelf plaats in de werkgroep Energie en onder zijn leiding publiceerde de werkgroep een aantal invloedrijke rapporten en visies. Ook uitte Van der Hoeven openlijk enige kritiek op D66. In een interview in 1982 stelde hij dat het 'een zwakte van D'66 was dat ze geen basis had in maatschappelijke groeperingen'. Om die basis te verbeteren moest de partij volgens Van der Hoeven 'speciaal opkomen voor de niet-materiële belangen in de samenlevingen'.

Een kantelmoment: Van uitvoeringsorgaan naar onafhankelijk bureau 1990–2001

In de jaren negentig zat D66 electoraal in de lift: twaald zetels in 1989, vierentwintig zetels in 1994. Nu de partij zich vestigde als een van de vier grote van het land onstond intern debat over wat werd gezien als een onduidelijke politieke profilering. Volgens het partijbestuur lag een gebrekkige organisatie van 'de in de partij aanwezige kennis en kunde' daaraan ten grondslag. D66 zou er niet in slagen om nieuwe ideeën te benutten, de fracties goed te adviseren en kennis onder de leden aan te boren. Een structureel en gestroomlijnd partijdebat ontbrak. Daar kwam nog bij dat de jaren negentig zich kenmerkten door een grote mate van *no-nonsense* en zakelijkheid in de politiek. Visionaire verhalen verloren hun aantrekkingskracht en politieke kwesties werden gereduceerd tot beleidsproblemen. Die politieke malaise nodigde niet uit tot politiek debat en *engagement*.

Tegen deze achtergrond veranderde de functieopvatting van de SWB: de stichting moest bovenal gaan bijdragen aan ideeënvorming op de langere termijn. Directeur Christaan de Vries greep het *momentum* en de financiële voorspoed van de stichting aan om te professionaliseren en een onafhankelijker koers te varen. Na twee decennia van coördinatie

1 | DNPP, archief SWB-D66, I.25, 82o36.

2 | DNPP, archief SWB-D66, I.69.

Crisis en dieptepunt 2002–2006

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw raakte D66 in crisis. Haar eigen karakter was tijdens de Paarse kabinetten verbleekt. D66 verloor niet alleen zetels bij alle verkiezingen na 1994 – met als dieptepunt drie zetels in 2006 – maar tussen 1995 en 2000 ook 25 procent van haar leden. Stelselmatig besteedde de partij buitenproportioneel veel geld aan campagnes. De opgebouwde fundamenten uit de jaren negentig voor een autonome positie van de swb bleken kwetsbaar. De partijtop zette met steun van het congres een verregaande reorganisatie in: de volledige integratie van het secretariaat, het opleidingscentrum en de swb in de kaders van het Landelijk Bureau. Het swb ging voortaan als Kenniscentrum D66 door het leven. De reorganisatie was illustratief voor de wijze waarop een partijtop waarin de aandacht uitging naar dagelijks politiek overleven aankeek tegen het nut en de noodzaak van een wetenschappelijk bureau. Hierin speelde ook de ervaringen van de jaren negentig met een ‘losgezongen’ swb een rol.

Op de langere termijn zou de reorganisatie een onbedoeld effect hebben. De werkgroepen die de swb tot dusverre had gecoördineerd werden vervangen door zelfsturende ‘platforms’ van leden rond een bepaald inhoudelijk thema, grotendeels onder de verantwoordelijkheid van het Landelijk Bureau. De langzame overheveling van deze verantwoordelijkheid betekende dat de stichting in de toekomst meer ruimte kreeg voor een eigenstandig onderzoeksprogramma. Door de statutenwijziging van 2002 smolten enerzijds het bestuur van het Kenniscentrum en van de partij samen op nagenoeg dezelfde wijze als in de jaren zeventig en tachtig. Anderzijds weerklonk in de nieuwe doelstelling van het Kenniscentrum een echo uit de jaren negentig: ‘Het onafhankelijk verrichten of doen verrichten van politiek-wetenschappelijk werk op de *middellange en lange termijn* ten behoeve van de vereniging Politieke Partij Democraten 66 en haar fracties in vertegenwoordigende lichamen’.

De langzame overheveling van deze verantwoordelijkheid betekende dat de stichting in de toekomst meer ruimte kreeg voor een eigenstandig onderzoeksprogramma

Voorzijde tijdschrift *Idee*, maart 2005

In de praktijk waren de middelen om dit werk uit te voeren uiterst beperkt. Begin jaren 2000 bemanden medewerker en officieus directeur Erik Dees en een aantal stagiairs de stichting. Hij organiseerde onder meer een aantal debatten en symposia. Na enige discussie binnen de partij bleef *Idee* bestaan in afgeslankte vorm. Ook verscheen de reeks *Sociaal-liberale verkenningen*, waarin experts vanuit de partij hun visie gaven op bepaalde thema's. Na het vertrek van Dees in 2005 en de zeer tijdelijke komst van Gert van Dijk als directeur in 2006, werd even overwogen om het wetenschappelijk bureau op te heffen. Maar Frank van Mil, die in 2006 in dienst was getreden als junior medewerker, bleef aan – nu als directeur.

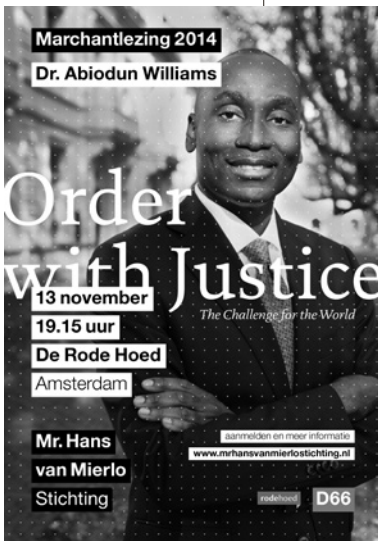
De wederopstanding van het wetenschappelijk bureau 2007-2016

Voor Van Mil was de belangrijkste functie van het Kenniscentrum de ideologische herbronning van de partij vorm te geven. Het Kenniscentrum vervulde vooral een ondersteunende rol, dienstbaar aan een partij die in 2006 nog nul zetels peilde. Met de positie van de stichting tijdens de jaren negentig nog in het achterhoofd, zorgde het partij kader nu voor een stevige grip op de opinievorming binnen D66. Het Kenniscentrum ging in de eerste jaren na 2006 dan ook niet onafhankelijk te werk, maar zat wel aan tafel en kon zo meewerken aan de wederopbouw van de partij, de vereniging en zichzelf als wetenschappelijk bureau. Dat begon met het rapport *Klaar voor de Klim*, waarin het partijbestuur haar visie uiteenzette voor de opbouw van D66. Het Kenniscentrum moest als 'kennismanager' een centrale rol gaan spelen in de inhoudelijke activiteiten van de partij, zoals door het secretariaat van de Permanente Programmacommissie (PPC) te voeren, zo nu en dan de themaplatforms praktisch te ondersteunen en debatten in de vereniging te organiseren.

Bovendien ontstond er ruimte om te reflecteren op het gedachtegoed. De partij had in 1998 de sociaal-liberale signatuur omarmd, maar nog weinig ingevuld. Ideologische verdieping nam aanvang met de vijf sociaal-liberale richtingswijzers die de partij in 2006 in het verkiezingsprogramma opnam. Het Kenniscentrum werkte deze richtingswijzers daarop uit in essays. Vanaf dit moment zien we dat de stichting zich bewust tot taak heeft gesteld om het gedachtegoed van D66 uit te dragen en te verdiepen – in eerste instantie voor de herkenbaarheid van de partij, later als kader voor verder onderzoek. Die inhoudelijke verdiepingsslag komt ook terug in de organisatie van de eerste *Marchantlezing* in 2009; het begin van een lange reeks lezingen door internationaal gerenommeerde sprekers.

Corina Hendriks, Frank van Mil en Jieskje Hollander, december 2012

Die inhoudelijke verdiepingsslag komt ook terug in de organisatie van de eerste *Marchantlezing* in 2009; het begin van een lange reeks lezingen door internationaal gerenommeerde sprekers

Aankondiging voor de Marchantlezing, 13 november 2014

Met Brummer nam de VMS meer afstand tot het partijbestuur en de partijtop en stelde zij haar agenda autonomer vast

In 2009 wordt ook voor het eerst de vraag gesteld hoe sociaal-liberalen zich zouden moeten verhouden tot maatschappelijke ontwikkelingen en welke waarden daarin leidend moeten zijn. Het idee was dat het Kenniscentrum een brug moest gaan slaan tussen de wetenschap, sociaal-liberale waarden en de politieke praktijk. Met de geleidelijke groei van D66 vervulde het bureau deze functie met steeds meer zelfvertrouwen: steeds minder als kennismanager en steeds meer als hoeder van het sociaal-liberale gedachtegoed. Dat vertaalde zich ook in hernieuwde stichtingsstatuten in 2011. Voor het eerst in haar bestaan had de stichting als formele doelstelling niet om werk te verrichten ten behoeve van D66, maar om 'het sociaal-liberale gedachtegoed – dat de grondslag vormt van het politiek handelen van de partij – te blijven ontwikkelen en te interpreteren'. De stichting stootte nu ook definitief de taak van coördinatie van de naar 'thema-afdelingen' omgedoopte werkgroepen definitief af. Formeel blijven partij en bureau wel vervlochten. Zo schrijven

de statuten voor dat het onderzoeksprogramma moet 'passen binnen de doelstellingen van het jaarprogramma van de partij' en inhoudelijk moet worden goedgekeurd door het partijbestuur. Als bezegeling op de wederopstanding kreeg het Kenniscentrum in 2011 een nieuwe naam: de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Dat Van Mierlo *pragmatische* en niet zozeer ideologische politiek bedreef, is een knipoog naar de geschiedenis.

Van dienstbare naar kritische vriend 2017–2022

Had de VMS sinds 2011 een stabiele begroting, na 2017 kreeg zij meer financiële middelen. Dat was niet alleen het resultaat van de electorale winsten van D66 in 2017 (negentien zetels) en in 2021 (vierentwintig zetels), maar ook van de zogenaamde 'Jetten-gelden': dankzij een motie van Rob Jetten in 2020 kregen de politieke partijen negen miljoen euro extra op de begroting. Hoewel dat bedrag niet geormerkt was voor de wetenschappelijk bureaus, besloot D66 – na een 'stevige lobby' van toenmalig directeur Coen Brummer – een deel van de subsidie door te laten stromen naar de VMS. Het betreft een vierde van de totale begroting van de stichting, waardoor in 2021 het totale budget uitkwam op zeven ton; een verdubbeling ten opzichte van 2011.

Goede relaties met partij en fractie maakten het ook mogelijk om zelfstandiger te gaan opereren in deze periode. Na een jaar onder leiding van directeur Joost Sneller in 2016 tot 2017, die onder meer belangrijke personeelswijzigingen doorvoerde, bewoog de VMS van een rol als dienstbare naar een rol als kritische vriend. Met Brummer nam de VMS meer afstand tot het partijbestuur en de partijtop en stelde zij haar agenda autonomer vast. Bovendien gaf het sociaal-liberalisme in deze periode niet alleen richting aan onderzoeken, maar werd de ideologie voor het eerst zelf ook onderwerp van onderzoek. De historische wortels van het sociaal-libera-

lisme als politieke filosofie en politieke stroming werden uitgediept in enkele toonaangevende publicaties, zoals *De canon van het sociaal-liberalisme* (2019). De vms publiceerde daarnaast een aantal vernieuwende en richtinggevende sociaal-liberale visies op de grote maatschappelijke vraagstukken van de nabije toekomst, waaronder op migratie, de inzet van algoritmes en ruimtelijke ordening. In 2019 ging de podcast *Appèl* van start en startte de vms met de organisatie van een jaarlijks Academie-weekend. Zo combineerde de stichting de verdieping van onderzoeksthema's met zichtbaarheid en een sterke binding met de partij en daarbuiten.

De vms bouwde in deze periode duidelijk voort op de hernieuwde fundamenten en het toegenomen aanzien van de stichting binnen de partij, waarvan de basis in de jaren na de crisis waren gelegd. Tegelijkertijd nam Brummer ook ruimte om zich kritischer op te stellen. Zo publiceerde hij vaker dan zijn recente voorgangers scherpe artikelen in de media, waarin hij niet zelden tegen de partijlijn inging. Anderhalf jaar voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 verscheen van zijn hand in *Trouw* het opiniestuk: *Wij liberalen hebben wat goed te maken*. Enkele maanden voor diezelfde verkiezingen verscheen in *NRC: Tijd voor een liberalisme dat de aanval kiest*. De strekking van deze uitingen vinden we ook terug in de ideologievorming binnen de partij. Bij het aantreden van Rob Jetten als fractievoorzitter van D66 publiceerden Brummer en zijn collega Daniël Boomsma een pleidooi in *NRC* voor een linksere sociaal-economische koers. Jetten vroeg vervolgens of de vms wilde meeschrijven aan de *Kerdijklezing* van 2019. Uiteindelijk vond de nieuwe visie ook haar weg naar het D66 verkiezingsprogramma van 2021.

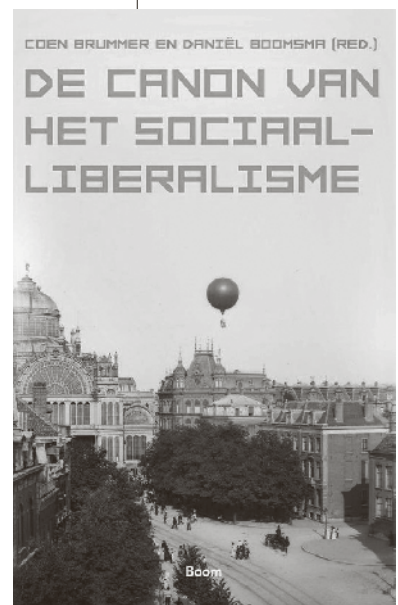
De kritische weg die de stichting onder Brummer insloeg, lijkt zich door te zetten onder leiding van de nieuwe directeur Afke Groen. De eerste contouren van een inhoudelijk radicale opstelling – waarvan de *Marchantlezing* door Julia Cagé in 2022 een goed voorbeeld was – tekenen zich af. Met de nadruk op democratie, gelijkheid en sociale rechtvaardigheid lijkt het nieuwe programma voor de komende jaren vorm te krijgen.

Wat leert de geschiedenis voor de toekomst?

De geschiedenis van een wetenschappelijk bureau is nauw verbonden aan de ontwikkelingen die een partij doormaakt. Electorale schommelingen, wisselingen van koers onder nieuwe partijleiders en dagelijkse contacten hebben allen hun weerslag. Toch kunnen we uit de verschillende historische ontwikkelingen wel een patroon ontwaren. De functie van de vms verschoof van coördinator van onderzoek gericht op concrete beïnvloeding van het beleidsproces, naar een meer door ideologie gedreven onderzoekprogramma, waarmee de vms meer ging lijken op andere wetenschappelijke bureaus. Dat was zeker zo na de keuze voor het sociaal-liberalisme in 1998, maar eigenlijk is pas sinds 2007 werkelijk sprake van een structurele en inhoudelijk significante bijdrage aan de vorming van de ideologische grondslag van D66.

Tegelijkertijd nam Brummer ook ruimte om zich kritischer op te stellen. Zo publiceerde hij vaker dan zijn recente voorgangers scherpe artikelen in de media, waarin hij niet zelden tegen de partijlijn inging

De canon van het sociaal-liberalisme
Coen Brummer
& Daniël Boomsma,
Uitgeverij Boom, 2019

De kritische weg die de stichting onder Brummer insloeg, lijkt zich door te zetten onder leiding van de nieuwe directeur Afke Groen

Afke Groen, directeur Van Mierlo Stichting

Over het algemeen staat de stabiliteit van de denkkraft binnen wetenschappelijke bureaus onder druk vanwege de afhankelijkheid van het zetelstal van de politieke partij waaraan zij verbonden zijn in de Tweede Kamer. Dat is zeker in de geschiedenis van D66 problematisch, gezien de historisch sterke electorale schommelingen. In politiek en financieel moeilijke tijden vergrootte het partijkader de grip op de opinievorming binnen D66. Dat resulteerde niet zelden in een claim op het wetenschappelijke bureau, dat uitvoerende partijpolitieke functie moest gaan uitvoeren.

Welke functie zouden wetenschappelijk bureaus in het algemeen en de vms in het bijzonder in deze tijd moeten vervullen? Politieke partijen hebben steeds meer moeite om zich te profileren nu de politiek steeds vaker wordt gekaapt door de waan van de dag, de ledenaantallen van gevestigde politieke partijen teruglopen en de fracties versplinteren. Ideologische vervlakking ligt op de loer wanneer partijen zoveel mogelijk kiezers willen aanspreken en coalitiefracties zich vastbinden aan vuistdikke regeerakkoorden. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 zag maar liefst 44 procent van de kiezers weinig tot geen inhoudelijke verschillen tussen partijen, zo bleek uit het Nationaal Kiezersonderzoek. Na decennia van neoliberale politiek is het de vraag hoe het debat weer een serieuze ideeënstrijd kan worden, over visies die verder vooruitkijken dan de eerstvolgende verkiezingen. Voor D66 in het bijzonder schuilt in de tweede regeringsdeelname, na bovendien vier jaar in de constructieve oppositie, het risico van verlies van profiel en hang naar nieuwe ideeën.

Wetenschappelijke bureaus kunnen een belangrijke rol vervullen om de ideeënstrijd in de politiek aan te wakkeren. De geschiedenis leert ons dat zelfstandigheid in organisatie, onafhankelijkheid in onderzoeksprogramma en verbondenheid in ideologie hier belangrijke voorwaarden voor zijn. Niet als 'losse' elementen, maar als elkaars waarborgen. De vms bepaalt zelfstandig haar organisatievorm en koers. Het onderzoek geschiedt op basis van intellectuele onafhankelijkheid. En de ideologische verbondenheid draait om een continue dialoog tussen partij, vereniging en wetenschappelijk bureau – niet op basis van een geïnstitutionaliseerde adviesfunctie maar op basis van informele wederzijdse beïnvloeding. Zo kan de vms een knooppunt blijven voor ideeënvorming binnen en buiten D66. ●

🔗 verantwoording & verder lezen

Deze tekst is een tussenrapportage van het grotere project waar Jasper Dekker, wetenschappelijk medewerker bij de Van Mierlo Stichting, zich mee bezighoudt. Begin 2023 zal nog een uitgebreide publicatie volgen. Deze tekst kwam mede tot stand dankzij veel hulp van stagiairs Thijs van Aken en Izel Biçerel. Hieronder volgt een beperkte lijst van primair en secundair bronmateriaal waarop het onderzoek en dit artikel gebaseerd zijn.

Primaire bronnen

Het archief van de Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 (1972–2001), gelegen bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) te Groningen. In hun (online) archieven vindt u onder andere alle edities van *Idee* sinds 1980, en een grote selectie van uitgebrachte nota's en rapporten namens de SWB. Die archieven vindt u hier: <https://dnpprepo.ub.rug.nl>

Interviews met alle nog levende oud-directeuren: E. Nypels (directeur tussen 1973–74), Ruud Stam (1977–1980), Erik van der Hoeven (1981–1989), Christiaan de Vries (1990–2001), Erik Dees (2001–2005), Gert van Dijk (2006–2007), Frank van Mil (2007–2016), Joost Sneller (2016–2017), Coen Brummer (2017–2022), Afke Groen (heden).

Een selectie uit de secundaire literatuur

Over de functie van wetenschappelijke bureaus in het politieke krachtenveld en de relatie met de moederpartij:

Voerman, G. (2018). Living apart together? Denktanks en hun moederpartijen. In E. J. van Asselt, T. Brinkel, P. van der Burg, I. Bultman, & P. J. Dijkman (editors), *Uit politieke overtuiging: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 1977–2017* (blz. 121–133). Wetenschappelijk instituut voor het CDA.

Timmermans, A., van Rooyen, E., & Voerman, G. (2015). Political party think tanks in the Policy Process. In F. van Nispen & P. Scholten (eds.), *Policy Analysis in the Netherlands* (pp. 187–202). Bristol, UK: Policy Press/University of Bristol Press.

Van de Ven, C., 'Ik ben een heel Grote Mier', *Groene Amsterdammer*, 1 december 2021.

Over de geschiedenis van D66 (inclusief passages over de VMS):

Coen Brummer en Simon Otjes (red.), *Tussen bestormen en besturen. 55 jaar D66 in de Nederlandse politiek (1966–2021)* (Amsterdam, 2021).

Daniël Boomsma, *De Keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam, 2016).

M.S. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966–2003* (Den Haag 2003).

M.S. van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012).

Jasper Dekker
is wetenschappelijk
medewerker bij de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting

‘Vrijheid’ is het kernwoord in veel hedendaagse debatten. Hoeveel vrijheid (privacy) zijn we bereid in te leveren voor meer veiligheid? Inzet van bijvoorbeeld gezichtsherkenning of camera’s staat de bewegingsvrijheid immers niet in de weg. Waarom roept de overname van Twitter zoveel beroering op? Musk zal de vrijheid van meningsuiting toch eerder uitbreiden dan inperken? En waarom betitelen we Hongarije als ‘illiberale democratie’, hoewel burgers daar de nodige handelingsvrijheid genieten?

Boekrecensie

Gelukkige inwoners of vrije burgers?

Door Carinne Elion-Valter

De bundel essays in *Rethinking Liberty before Liberalism* (2022) verschaffen helderheid bij veel hedendaagse discussies over vrijheid en tonen aan hoe vrijheid verbonden is met een democratische rechtsstaat. De titel verwijst naar Quentin Skinner's *Liberty before Liberalism* uit 1997. Daarin besprak Skinner het antieke begrip van 'vrijheid', nader vormgegeven in de Renaissance en vroegmoderne periode tot een neo-Romeins of republikeins begrip. Sinds de negentiende eeuw is dat begrip echter verdrongen door een liberaal begrip van 'vrijheid'. De essays in het boek van Dawson en De Dijn belichten het neo-Romeinse begrip en doordenken implicaties van de wisseling van het neo-Romeinse naar het liberale begrip van vrijheid. In een slotessay reageert Skinner daarop.

Waar gaat het om bij dat neo-Romeinse vrijheidsbegrip? Bij vrijheid denken we al snel aan Isaiah Berlins negatieve en positieve vrijheid. Het eerste begrip duidt op de vrije handelingsruimte van een individu, het tweede op zijn ontplooiingsmogelijkheid. Het neo-Romeinse vrijheidsbegrip is eveneens 'negatief', alleen niet gericht op feitelijke handelingsvrijheid, maar op juridisch gewaarborgde autonomie. Autonomie gaat niet over 'doen wat je wilt', maar om 'zelfbestuur' (*autos* betekent 'zelf' en *nomos* betekent 'norm'). Autonomie impliceert daarmee ook gebondenheid aan regels.

Deze opvatting van vrijheid als zelfbestuur heeft te maken met de Romeinse oorsprong ervan. Romeinse juristen waren niet bezig met individuele handelingsvrijheid, maar met soevereiniteit tussen staten en in de verhouding tussen staat en burger. Een burger was vrij omdat een ander geen heerschappij over hem had: er was sprake van *non-dominatio*. Een slaaf daarentegen was niet vrij, hoeveel handelingsvrijheid zijn meester hem ook gunde. Vrij was hij die de juridische status had, dat hij zijn eigen meester was en niet onderworpen aan de arbitraire wil van een ander. Dit concept van 'vrijheid' is daarmee ook verbonden met het lid zijn van een politieke gemeenschap. Het valt ieder toe die deel is van de 'republiek'. Het begrip 'vrijheid' is dus juridisch, egalitair en politiek.

Het Romeinse vrijheidsbegrip inspireerde denkers in de zestiende en zeventiende eeuw tot de ontwikkeling van het neo-Romeinse begrip van 'vrijheid'. Centraal stonden daarin zelfbestuur en de voorwaarden van

RETHINKING LIBERTY BEFORE LIBERALISM

EDITED BY
HANNAH DAWSON
ANNELIEN DE DIJN

**Hannah Dawson
& Annelien de Dijn**

*Rethinking Liberty
before Liberalism*
Cambridge University
Press, 2022

**Het begrip
'vrijheid'
is juridisch,
egalitair
en politiek**

Verschiede essays uit de bundel belichten het begrip op zijn verhouding tot hiërarchie, slavernij, de rechten van vrouwen en gender

legitiem gezag. Zo pleitten Engelse denkers, in reactie op de heerschappij van hun koningen, voor *free government*, ofwel voor meer rechten voor het parlement. Het begrip vormt de basis voor Hugo de Groots van nature aan mensen toevallende rechten en voor Michel de Montaignes onderzoek naar zijn innerlijke autonome zelf. Het is eveneens terug te vinden bij Immanuel Kant en John Rawls. Verschiede essays uit de bundel belichten het begrip op zijn verhouding tot hiërarchie, slavernij, de rechten van vrouwen en gender. Interessant is verder Lena Halldenius' artikel over de verhouding tussen de klassieke en meer moderne interpretatie van mensenrechten.

Geordende vrijheid

Het neo-Romeinse vrijheidsbegrip is een institutioneel begrip. Individuele autonomie en zelfbestuur door een politieke gemeenschap moeten worden gewaarborgd. De essays in *Rethinking Liberalism* belichten de zoektocht naar rechtsstatelijke en democratische waarborgen, zoals een constitutie met fundamentele vrijheidsrechten en *checks & balances*. De Dijns essay schetst de ideeën van onder meer Spinoza en Rousseau over het meerderheidsregime. Andere essays belichten het belang van een florerende burgersamenleving en lokale democratie (Tocqueville). Bruno Leipold gaat in zijn essay in op Marx' analyse van de benodigde sociale structuur en participatie in bezit.

De vrijheid van de koopman

Het neo-Romeinse vrijheidsbegrip als juridisch gewaarborgde individuele en politieke autonomie werd in de negentiende eeuw verdrongen door de liberale conceptie van vrijheid als individuele handelingsvrijheid. De bundel en De Dijns eerdere publicatie *Vrijheid, een woelige geschiedenis* (2022) tonen de complexe oorzaken van deze verandering. Factoren zijn onder meer verzet tegen het egalitaire karakter van dat republikeinse vrijheidsbegrip, vrees voor de chaos van democratie en revoluties en de wens tot bescherming van bezit en kapitaal, relevant in de context van de industriële revolutie. Ook de ontwikkeling van de empirische wetenschap speelt een rol. Anders dan het juridische neo-Romeinse begrip, wordt het liberale begrip ingegeven door een empirische blik – de vrijheid die je feitelijk hebt, is belangrijker dan juridische waarborgen – en utilitaristische overwegingen van nut en kosten en baten. Contrarevolutionaire denkers stelden voorts dat een burger heel goed vrij kan zijn in een monarchie. Een koning laat wel na om de individuele vrijheid te veel in te perken. Bescherming van bezit en contrarevolutionaire huiver voor democratie droegen bij aan een economische conceptie van liberalisme, met een nadruk op een kleine overheid en marktwerking (*laissez faire*).

Hedendaagse discussies

De bundel opent de ogen voor het verband tussen een liberale opvatting enerzijds en ongelijkheid en onvrijheid anderzijds. Utilitarisme en marktwerking kunnen leiden tot ongelijkheid en het in de weg staan van politieke participatie. Het belang van rechtsstatelijke waarborgen van persoonlijke autonomie maakt bewust van het gevaar van moderne controle- en bewakingsmechanismen. Onderworpen aan de arbitraire wil van enkelen, zijn we niets meer dan *happy slaves*, geregeerd door een *dominus*.

Daarmee wijst het boek ook op verbanden tussen uitwassen van het liberale vrijheidsbegrip, populisme en illiberale democratie. In lijn met de contrarevolutionaire ideeën over welwillende koningen berust een illiberale democratie op een pact tussen leider en bevolking: ‘zolang jullie niet interveniëren in mijn macht, gun ik jullie de handelingsvrijheid die mij bevalt’. Of het nu door *Big Tech* is of door een autocraat, in beide gevallen gaat het om arbitrair uit te oefenen controle. Dat wijst op het belang van nationale en Europese inspanningen om technologiereuzen rechtsstatelijk in de hand te houden.

Gelezen vanuit sociaal-liberaal perspectief toont de bundel de republikeinse wortels van de sociaal-liberale gehechtheid aan rechtsstatelijke en democratische waarborgen en aan een overheid voor het algemeen belang. Tegelijkertijd maakt de bundel bewust van de vraag hoever overheidsingrijpen acceptabel is in het licht van persoonlijke autonomie. ●

Onderworpen aan de arbitraire wil van enkelen, zijn we niets meer dan *happy slaves*, geregeerd door een *dominus*

Verder lezen

Annelien de Dijn (2022), *Vrijheid, een woelige geschiedenis*, Alfabet.

Philipp Pettit (1999), *Republicanism, A Theory of Freedom and Government*.

Quentin Skinner (2012), *Liberty before liberalism*, (Canto Classics), Cambridge: Cambridge University Press.

Carinne Elion-Valter is docent en onderzoeker aan de Erasmus School of Law. Haar expertise ligt op het gebied van recht en literatuur.

Kan de democratie klimaatverandering wel aan? De onwil, onkunde of onmacht die veel van onze beroepspolitici parten spelen, doen vermoeden van niet. Dat sommigen inmiddels openlijk pleiten voor ‘een soort verlichte dictatuur op het gebied van verduurzaming’ – zoals afgelopen zomer door Jan Rotmans en Marcel Levi in *HP de Tijd* – is een veeg teken. Moeten we de democratie tijdelijk tussen haakjes zetten nu ze niet in staat blijkt daadkrachtig te reageren op de klimaatcrisis?

Door Martijn Visser & Noa Harmsen

Boekrecensie

Een burgerberaad voor het klimaat

Zeker niet, zo betoogt cultuurhistoricus en schrijver Eva Rovers in *Nu is het aan ons. Oproep tot echte democratie* (2022). De klimaatcrisis vraagt volgens haar niet om minder, maar juist om méér democratie. Lamgeslagen politiek kan alleen nieuw leven worden ingeblazen door de burgers zelf zeggenschap te geven over veelkoppige problemen als klimaatverandering.

Rovers zet haar betoog voor democratische vernieuwing kracht bij door te benadrukken dat het ‘besturingssysteem’ van onze samenleving flink is verouderd. Sinds de ‘eerste versie’ uit 1848 heeft de democratie het slechts met enkele aanpassingen moeten doen, terwijl de wereld in die ruime anderhalve eeuw onvergelijkbaar veel is veranderd. ‘Door dat gebrek aan innovatie sluit het verouderde besturingssysteem slecht aan bij de eisen van onze tijd – nog minder van de toekomst.’

Het burgerberaad

In haar boek zet Rovers eerst overzichtelijk en overtuigend de zwakheden van onze democratie uiteen: het bestuur is in handen van een kleine groep theoretisch opgeleiden, die ook op andere vlakken weinig divers is; een grote groep burgers die zich niet vertegenwoordigd voelt haakt ondertussen af. De burgerinspraak die wel plaatsvindt is vaak schijnparticipatie waar niet veel mee wordt gedaan; lobby en corruptie maakt dat enkele deelbelangen buitenproportioneel goed worden gehoord.

Het bestuur is in handen van een kleine groep theoretisch opgeleiden, een grote groep burgers die zich niet vertegenwoordigd voelt haakt ondertussen af

En duurzame besluiten voor de lange termijn delven het onderspit door korte electorale cycli, partijpolitiek en medialogica. De oplossing voor al deze problemen volgens Rovers? Het burgerberaad.

In een burgerberaad buigt een representatieve groep burgers zich over een complex politiek vraagstuk dat speelt op nationaal, regionaal of lokaal niveau. Deze burgers worden geselecteerd via een gewogen loting, om te garanderen dat ze een afspiegeling van de samenleving vormen. Vervolgens worden ze uitvoerig en vanuit diverse invalshoeken geïnformeerd over het onderwerp. Daarna gaat de groep op deliberatieve wijze met elkaar in gesprek. Deelnemers debatteren niet met elkaar, maar zoeken juist naar overeenkomsten en oplossingen. Na afloop van het burgerberaad worden aanbevelingen opgesteld die dan aan de bestuurders worden voorgelegd.

Voordelen van een burgerberaad

Met een aanstekelijk enthousiasme brengt Rovers de voordelen van het burgerberaad voor het voetlicht. Dit onderbouwt ze met wetenschappelijk onderzoek van de OESO, maar ook met praktijkvoorbeelden uit Ierland en Frankrijk. Burgerberaden opereren onafhankelijk van veeleisende kiezers of belangengroepen; ze hebben veel aandacht voor het gemeenschappelijk belang en de lange termijn; door de loting is er een diversiteit aan kennis en ervaring; de deelnemers krijgen alle ruimte tot goed overleg; en een groep willekeurig geselecteerde burgers geniet al snel het vertrouwen van de bevolking. De klimaatcrisis is daarom ook bij uitstek een geschikt thema voor een burgerberaad. Dit is immers een existentieel probleem dat alle mensen aangaat en ingrijpende maatregelen vereist waar burgers alleen mee akkoord gaan wanneer ze daar zelf ook wat over kunnen zeggen.

Dat bleek eens te meer in Frankrijk, zo laat Rovers zien. Toen Macron in 2018 de brandstofprijzen wilde verhogen om vervuilende uitstoot te verminderen, braken in het hele land protesten uit: de maatregel raakte vooral de arbeidersklasse die voor werk in grote mate afhankelijk is van een auto of bestelbus en zich die hoge prijzen niet kan veroorloven. Toen Macron daarna echter een burgerberaad uitschreef en 150 gelote burgers liet meepraten over het klimaatbeleid volgde een lijst verregaande voorstellen, waarmee de lasten van het klimaatbeleid wél eerlijk zouden worden verdeeld. Ondanks een groot draagvlak onder de bevolking zijn de meeste voorstellen helaas gesneuveld in het parlement of is er weinig mee gedaan in de uitvoering. Een belangrijke les volgens Rovers: 'Als een overheid een burgerberaad opzet, moet ze na afloop iets met de uitkomsten doen.'

Eva Rovers

En nu is het aan ons
Oproep tot echte
democratie

De Correspondent,
2022

In een burgerberaad buigt een representatieve groep burgers zich over een complex politiek vraagstuk dat speelt op nationaal, regionaal of lokaal niveau

Foto: Herman Wouters

De groep deelnemers is vanwege de onverkozen aard vrij van verantwoording, waarmee de legitimiteit op losse schroeven komt te staan

en wordt het ideologisch conflict tussen verschillende maatschappelijke groepen miskend. De groep deelnemers is vanwege de onverkozen aard bovendien vrij van verantwoording, waarmee de legitimiteit op losse schroeven komt te staan.

Volgens voorstanders wordt de democratische legitimiteit echter gewaarborgd door de hoge mate van representativiteit van de deelnemers van een burgerberaad, waarmee het zich juist onderscheidt van een technocratie. De 'wil van het volk' wordt in een burgerberaad immers vastgesteld door een 'mini-versie' van het volk een deliberatief proces te laten doormaken, waarna wordt aangenomen dat de rest van het volk in een vergelijkbaar proces tot hetzelfde resultaat zou zijn gekomen.

Maar deze veronderstelling is niet geheel terecht, wat aansluit bij een tweede kanttekening. Hoewel de deelnemers wat betreft demografische kenmerken representatief zijn, kunnen zij inhoudelijk flink verschillen met de rest van de bevolking. Niet alleen omdat een demografische afspiegeling nooit een inhoudelijke afspiegeling garandeert, maar ook omdat een deliberatief proces grote invloed heeft op de meningsvorming zelf. Veel deelnemers verfijnen of veranderen tijdens dit proces immers hun opvattingen en zijn juist daarom niet langer representatief voor de rest van de bevolking, die dit proces onthouden blijft. Daarmee rijst de vraag of het burgerberaad niet eerder de mening van de expert dan van de gewone burger vertegenwoordigt.

Rovers' optimistische pleidooi voor democratische vernieuwing kunnen we alleen maar omarmen. Het is een verfrissend alternatief op alle literatuur die grossiert in democratisch doemdenken. Maar hebben we dan met een democratisch wondermiddel te maken? Hoewel Rovers erkent dat niet elk burgerberaad zomaar slaagt – daar zijn de juiste voorwaarden voor nodig – schenkt ze nauwelijks tot geen aandacht aan de principiële bezwaren. Haar manifest was daar misschien ook niet de plek voor, maar dat laat onverlet dat een kritisch perspectief wat meer aandacht zou mogen krijgen in het publieke debat.

Kritische kanttekeningen

Een eerste kanttekening bij het burgerberaad is de technocratische neiging die het heeft. Evenals in een technocratie worden beslissingen in een burgerberaad namelijk genomen door een kleine groep onverkozen mensen, en wordt politiek gereduceerd tot het oplossen van problemen. Door het consensusgerichte karakter van het burgerberaad verdwijnt de waardenstrijd al snel uit de besluitvorming,

Ten derde een kanttekening bij de verwachtingen rondom het burgerberaad. Tegenstanders bekritisieren vaak het experimentele en radicale karakter van burgerberaden, maar het omgekeerde lijkt eerder waar. Burgerberaden zijn namelijk politiek neutraal en opereren binnen het bestaande systeem – ‘versterken haar’ in de woorden van Rovers. Het is nog altijd de zittende macht die het burgerberaad uitzet, de voorwaarden vaststelt en het mandaat bepaalt. De organisatie wordt weliswaar uitbesteed aan onafhankelijke organisaties, maar ook dan bestaat het risico dat maatschappelijke verhoudingen worden gereproduceerd in plaats van veranderd.

Want wie bepaalt hoe een afspiegeling van de Nederlandse samenleving er eigenlijk uitziet? Op welke eigenschappen wordt geselecteerd en welke criteria worden hiervoor gehanteerd? Dit zijn uiteindelijk *politieke* keuzes en er bestaat een grote kans dat heersende overtuigingen hierin doorslaggevend zijn en emancipatoire krachten onderbelicht blijven. Het burgerberaad geeft weliswaar meer kleur aan de politiek, maar brengt het nog altijd netjes binnen de lijntjes aan. De hoge verwachtingen die hervormingsgezinde groeperingen als Extinction Rebellion van het burgerberaad hebben, zijn misschien dan ook niet geheel terecht.

Deze kritische kanttekeningen zijn niet bedoeld om het burgerberaad af te serveren. Maar het ontbreekt de voorstanders van burgerberaden nogal eens aan besef van de risico's. Vaak wordt wel gewezen op de praktische problemen in de uitvoering, maar de principiële problemen rondom de legitimiteit, representativiteit en politieke aard van het burgerberaad blijven vaak onbenoemd en verdienen meer aandacht. Rovers laat absoluut zien dat burgerberaden een waardevol en effectief democratisch instrument kunnen zijn, maar dat maakt ze nog niet een *shortcut* tot ‘echte democratie.’

Een Nederlands burgerberaad voor het klimaat?

Rovers schrijft haar ideeën niet alleen op, maar brengt ze ook in de praktijk. Zo richtte ze onder andere Bureau Burgerberaad op, dat zich actief inzet om deze democratische vernieuwing in Nederland in de praktijk te brengen. En dat werpt zijn vruchten af. Zo is het lokale burgerberaad inmiddels in talloze gemeenteraden serieus onderwerp van gesprek, en worden er in de Tweede Kamer moties ingediend voor nationale burgerberaden over het strafrecht (niet gehaald), over de vergrijzing (wel gehaald) en zelfs voor een permanent burgerberaad (niet gehaald).

Maar het belangrijkste wapenfeit van Rovers en consorten is dat klimaatminister Jetten heeft aangekondigd in 2023 een nationaal burgerberaad over het klimaat te organiseren. Een parlementaire werkgroep is nu hard aan de slag om de verschillende opties daarvoor te verkennen. Het is immers cruciaal dat we hier een goed inhoudelijk debat over voeren: welke vraag willen we het burgerberaad meegeven? Wat wordt het mandaat, en wat doen we met de uitkomsten? Het belooft hoe dan ook een interessant democratisch experiment te worden. En de uitnodiging zou volgend jaar zomaar bij u op de mat kunnen vallen. ●

Verder lezen

Fishkin James (2011). *When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford: Oxford University Press.

Lafont Cristina (2019). *Democracy without Shortcuts. A Participatory Conception of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

Landemore Hélène (2020). *Open Democracy. Reinventing Popular Rule for the Twenty-First Century*. Princeton University Press.

MacKenzie Michael (2021). *Future Publics. Democracy, Deliberation, and Future-Regarding Collective Action*. Oxford: Oxford University Press.

OESO (2020). *Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions. Catching the Deliberative Wave*.

Martijn Visser is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Noa Harmsen is oud-stagiaire bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en nu fractiemedewerker D66 Utrecht.

idee

lentenummer 2023

Werk is een essentieel onderdeel van veel van onze levens, of we het nu leuk vinden of niet. In het *Oude Testament* is werk een straf: 'in het zweet uws aanschijns zult gij brood eten'. Voor modernere generaties was werk lange tijd een roeping: 'mijn werk is mijn passie' was een veelgehoorde kreet onder de *millennial*-generatie, voor wie de hoofdvraag leek te zijn of de baas wel genoeg bijdroeg aan de eigen persoonlijke ontwikkeling en 'duurzame inzetbaarheid'. Was en léék, inderdaad, met de verleden tijd, want sinds de coronacrisis reppen jong en oud van *quiet quitting* en prediken *life style coaches* dat je vooral niet meer moet doen voor je werk dan strikt noodzakelijk – iets wat oudere generaties herkennen als 'stiptheidsacties'.

Hoe we 'werk' als maatschappij inrichten, is een politieke keuze. Hoeveel zekerheid geeft werk aan een persoon? Beschermen we meer de werkgever of meer de werknemer bij een conflict? Staan we ook zoiets als democratie op de werkvloer toe, of zien we 'de economie' als een aparte sfeer die losstaat van de politieke sfeer en spelen waarden als 'democratie' en 'vrijheid' in de economie dus geen rol?

En die politieke keuzes worden nu steeds prangerender. Terwijl we overmand raken door crisis op crisis: na de financiële crisis en de coronacrisis, nu de klimaatcrisis en de kostencrisis veroorzaakt door Poetins roofoverval op Oekraïne, en straks de demografische-krimp-crisis, klagen werkgevers dat ze geen werknemers meer kunnen vinden, klagen werknemers dat ze niet genoeg betaald krijgen en komt de politiek van de weeromstuit met houtje-touwtje-oplossingen zoals een voltijdsbonus of arbeidsmigranten van heinde en verre hiernaartoe halen om ze vervolgens verschrikkelijk uit te buiten.

En vervolgens heeft hoe we werk inrichten ook weer belangrijke politieke gevolgen, soms bedoeld, soms onbedoeld. Wat zijn bijvoorbeeld de gevolgen van de inrichting van werk op de verhoudingen tussen man en vrouw, helemaal wanneer de maatschappij dan ook nog eens huishoudelijk werk en zorg voor de kinderen niet als 'werk' aanmerkt?

Hoe vrij kunnen we zijn als de schoorsteen moet roken? Hoe gelijk kunnen we zijn, als niet iedereen dezelfde kansen heeft op de arbeidsmarkt? Hoe kunnen we het liberalisme voor óns laten werken? En wie zoekt er vanuit waarden en idealen naar oplossingen voor de arbeidsmarkt van de 21ste eeuw? Juist: *Idee* doet dat; in het lentenummer van 2023.

Suggesties en ideeën voor artikelen zijn altijd welkom.

Mail ze naar: daniel.schut@d66.nl

idee

redactie

Daniël Schut
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Liang de Beer
Duane van Diest
Hoba Gull
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson
Sara Visser

eindredactie

Marleen Hogendoorn

redactieraad

Han Polman
(voorzitter)
Sabine Verschoor
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
David Kuijper

aan dit nummer werkten mee

Sophie Bloemen
Hans Dagevos
Marc Davidson
Jasper Dekker
Carinne Elion-Valter
Suzanne van den Eynden
Noa Harmsen
Cécile Insinger
Marleen Janssen Groesbeek
Kristian Mennen
Donald Pols
Sara Visser
Martijn Visser
Pepijn Vloemans
Laura de Vries
Winne van Woerden
Maarten Wolsink
Jasper Zuure

N°219

jaargang 43, nummer 4
december 2022
Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnee worden?

d66.nl/vanmierlostichting/
neem-een-abonnement-op-idee

Idee verschijnt 4x per jaar
Regulier abonnement €36,—
Studentenabonnement €21,—
Digitaal abonnement €21,—
*Voor reguliere abonnees is
het digitale abonnement gratis.*

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

Een stoel voor de toekomst

Een lege kinderstoel staat aan het hoofd van onze eettafel. We verwachten deze winter ons eerste kindje. Een 'jochie', om het op zijn Utrechts te zeggen. Spannend vinden we het wel. Hoe zal onze toekomst eruitzien als gezin?

We proberen ons er zo goed mogelijk op voor te bereiden. We lezen boeken over zwangerschap, geboorte en opvoeding, volgen een beval- en borstvoedingscursus en hebben de babykamer geveerd en ingericht. Naast de kinderstoel in de woonkamer staat ook al een box.

Maar is het voldoende? Of moeten we verder kijken dan ons eigen gezin en huis als we willen dat onze zoon opgroeit in een gezonde, leefbare en veilige wereld? Is het daarvoor niet nodig dat we ons ook als samenleving voorbereiden op de komst van volgende generaties?

Volgens de filosoof Roman Krznaric dreigen we volgende generaties op te zadelen met een puinhoop, doordat we de toekomst behandelen als een kolonie waar we grondstoffen verbrassen, afval dumpen en de portemonnee van burgers plunderen. Volgens hem moeten we ons de vraag stellen wat het betekent om een goede voorouder te zijn. We moeten ons dus niet alleen voorbereiden op de komst van onze kinderen, maar zelfs op die van onze klein- en achterkleinkinderen.

Het lijkt me een belangrijke, maar geen eenvoudige opgave. Ik vind het al best uitdagend om me voor te bereiden op de komst van één kind. Laat staan op die van volgende generaties. Hoe voeren we daarover met zijn allen als samenleving een constructief gesprek?

Een gespreksvorm die wereldwijd aan populariteit wint, is het burgerberaad. Hierbij worden ongeveer 150 burgers geloot om zich te buigen over maatschappelijke thema's. Macron organiseerde zo'n beraad over het klimaat naar aanleiding van de gele hesjes. Ook in Nederland overwegen politici op nationaal en lokaal niveau klimaatberaden.

Maar hoe zorgen we ervoor dat de deelnemers van deze beraden ook de belangen van toekomstige generaties meenemen? Een gesprekstechniek is mensen vragen zich te verplaatsen in de rol van toekomstige burgers, zodat zij zich minder richten op het eigen belang en meer op het algemeen belang en de belangen van toekomstige generaties.

Wellicht kan een *nudge*, een klein duwtje in de goede richting, hen daarbij helpen. Één zo'n *nudge* is de toekomststoel van Jan Terlouw: een lege stoel die bij vergaderingen toekomstige generaties vertegenwoordigt, en die mensen eraan herinnert de belangen van de toekomst mee te nemen in de beslissingen van vandaag.

Bij ons thuis staat de stoel vast klaar. Leeg, maar vol verwachting.

Jasper Zuure

senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur